
ISTORIJA 20. VEKA, 2005, 2

IZDAVAČ

Institut za savremenu istoriju, Beograd

Institute of Contemporary History, Belgrade

L'Institut de l'Histoire contemporaine, Belgrade

Institut po sovremennoj istoriji, Belgrad

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Bojan B. Dimitrijević

UREĐIVAČKI ODBOR

*Ljubodrag Dimić, Kosta Nikolić, Nikola Žutić, Mihailo Vojvodić, Miladin Milošević, Goran Miloradović, Ivana Dobrivojević, sekretar,
Đorđe Mikić (Banjaluka), Radoslav Raspopović (Podgorica),
Jan Pelikan (Prag), Andrej Šemjakin (Moskva), Nobuhiro Šiba (Tokio),
Novica Veljanovski (Skoplje)*

GRAFIČKI UREDNIK

Mladen Acković

LEKTOR

Branka Kosanović

Izlaze dva broja godišnje

Klasifikacija po UDK urađena
u Narodnoj biblioteci Srbije, Beograd

UDK 94

YU ISSN 0352-3160

ISTORIJA 20. VEKA

ČASOPIS INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU

THE HISTORY OF THE 20TH CENTURY

THE JOURNAL OF THE INSTITUTE OF CONTEMPORARY HISTORY

L'HISTOIRE DU 20. SIÈCLE

REVUE DE L'INSTITUT POUR L'HISTOIRE CONTEMPORAINE

ИСТОРИЯ 20. ВЕКА

ЖУРНАЛ ИНСТИТУТА СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ

Godina XXIII

2005. Beograd

Broj 2

SADRŽAJ

RASPRAVE I ČLANCI

Miša Đurković TRAGANJE, PARADOKSI, MOGUĆNOSTI: DESNICA U SRBIJI 1990–2003.....	9
Nikola Žutić „SRBI SVI I SVUDA“, „HRVATSKE ZEMLJE“ BEZ HRVATA.....	31
Ivana Dobrivojević CENZURA U DOBA ŠESTOJANUARSKOG REŽIMA KRALJA ALEKSANDRA.....	51
Srđan Cvetković JEDAN POKUŠAJ KVANTIFIKACIJE DRŽAVNE REPRESIJE U SRBIJI 1944–1953.....	69
Bojan B. Dimitrijević ZDRAVSTVENE PRILIKE U JUGOSLOVENSKOJ ARMII 1945–1954....	83
Sanja Petrović Todosijević ZDRAVSTVENO PROSVEĆIVANJE NARODA KAO deo borbe za smanjenje smrtnosti dece u FNRJ.....	101
Dragan Bogetić SARADNJA JUGOSLAVIJE SA ZAPADnim SILAMA U VREME NORMALIZACIJE NJENIH ODNOSA SA SOCIJALISTIČKIM LAGEROM 1956. GODINE.....	113
Vladimir Ivanović OBNAVLJANJE DIPLOMATSkiH ODNOSA IZMEĐU SOCIJALISTIČKE FEDERATIVNE REPUBLIKE JUGOSLAVIJE I SAVEZNE REPUBLIKE NEMAČKE.....	129
Predrag Marković GASTARBEITERS AS THE FACTOR OF MODERNIZATION IN SERBIA.....	145

DOKUMENTI

Momčilo Pavlović	
KOSOVO I METOHIA – NOVI STATUS STARI PROBLEMI	
Izveštaj specijalnog izaslanika generalnog sekretara UN Kaia Eidea.....	163
 Goran Ž. Komar	
IZVJEŠTAJ OCA BORISA KAŽANEGRE CRKVENOM SUDU	
U CETINJU.....	189

OSVRTI

Kosta Nikolić	
„O CRVENOM“ I „CRNOM“ TOTALITARZMU.....	193
 Mile Bjelajac	
ISTRAŽIVANJE I RAZUMEVANJE ULOGE VOJNIH ELITA	
U JUGOSLAVIJI – RAZLIČITI PRISTUPI I INTERPRETACIJE.....	199

PRIKAZI

VLADE SRBIJE 1805–2005 (Nebojša Jovanović).....	205
Erik Hobsbaum, INTERESANTNA VREMENA, JEDAN ŽIVOT U	
DVADESETOM VEKU (Dragomir Bondžić).....	207
 Vesna Goldsvorti, ČERNOBILJSKE JAGODE	
(Sanja Petrović Todosijević).....	210
 PARTIZANSKA I KOMUNISTIČKA REPRESIJA I ZLOČINI	
U HRVATSKOJ 1944–1946. DOKUMENTI (Bojan Dimitrijević).....	212
 Jon Elster SVOĐENJE RAČUNA, TRANZICIONA PRAVDA U	
ISTORIJSKOJ PERSPEKTIVI (Vladimir Petrović).....	214
 Dragoljub Jovanović, LJUDI, LJUDI... MEDALJONI 94 POLITIČKIH,	
JAVNIH, NAUČNIH I DRUGIH SAVREMENIKA (Ivana Dobrivojević)....	216
 Samuel P. Hantington, TREĆI TALAS (Srđan Cvetković)	217
 Radmila Pašić, ŽIVOT TRGOVA NA BANIJI U PROŠLOSTI I	
SADAŠNJOSTI (Sofija Božić).....	219
 Dominic D.P. Johnsons, OVERCONFIDENCE AND WAR, THE HAVOC	
AND GLORY OF POSITIVE ILLUSIONS (Ljubomir Petrović).....	221
 Gordana Krivokapić Jović, OKLOP BEZ VITEZA	
(Ranka Gašić).....	223

CONTENTS

DEBATES AND ARTICLES

Misa Djurkovic	
INVESTIGATIONS, PARADOXES, POSSIBILITIES: THE RIGHT IN SERBIA 1990-2003.....	9
Nikola Zutic	
‘THE SERBS EVERYBODY AND EVERYWHERE’ – ‘CROATIAN COUNTRIES’ WITHOUT THE CROATS.....	31
Ivana Dobrivojevic	
CENSORSHIP IN THE PERIOD OF KING ALEXANDER’S JANUARY 6 TH REGIME.....	51
Srdjan Cvetkovic	
A QUANTIFICATION ATTEMPT OF STATE REPRESSION IN SERBIA, 1944-1953.....	69
Bojan B. Dimitrijevic	
HEALTH LANDSCAPE IN THE YUGOSLAV ARMY, 1945-1954.....	83
Sanja Petrovic Todosijevic	
HEALTH ENLIGHTENMENT OF PEOPLE AS PART OF THE STRUGGLE FOR DEATH REDUCTION OF CHILDREN IN THE FNRY.....	101
Dragan Bogetic	
THE COOPERATION OF YUGOSLAVIA WITH THE WESTERN FORCES AT THE TIME OF NORMALIZATION OF ITS RELATIONS WITH THE SOCIALIST CAMP IN 1956.....	113
Vladimir Ivanovic	
THE REVITALIZATION OF THE DIPLOMATIC RELATIONS BETWEEN SOCIALIST FEDERAL REPUBLIC OF YUGOSLAVIA AND FEDERAL REPUBLIC OF GERMANY.....	129
Predrag Markovic	
GASTARBEITERS AS THE FACTOR OF MODERNIZATION IN SERBIA.....	145

DOCUMENTS

Momcilo Pavlovic KOSOVO AND METOHIA – THE NEW STATUS, OLD PROBLEMS The report of the special delegate of the UN Secretary General, Kai Eide.....	163
Goran Z. Komar THE REPORT OF BORIS KAZANEGRÀ'S FATHER TO THE CHURCH COURT IN CETINJE.....	189

RETROSPECTS

Kosta Nikolic ON ‘RED’ AND ‘BLACK’ TOTALITARIANISM.....	193
Mile Bjelajac, RESEARCH AND UNDERSTANDING OF THE ROLE OF THE MILITARY ELITE IN YUGOSLAVIA – DIFFERENT APPROACHES AND INTERPRETATIONS.....	199

REVIEWS

GOVERNMENTS OF SERBIA, 1805–2005 (Nebojsa Jovanovic).....	205
Erik Hobsbaum, INTERESTING TIMES, A LIFE IN THE TWENTIETH CENTURY (Dragomir Bondzic).....	207
Vesna Goldsvorti, CHERNOBYL STRAWBERRIES (Sanja Petrovic Todosijevic).....	210
PARTISAN AND COMMUNIST REPRESSION AND CRIMES IN CROATIA, 1944-1946. Documents (Bojan Dimitrijevic).....	212
Jon Elster, SETTLING ACCOUNTS, TRANSITIONAL JUSTICE IN THE HISTORIC PERSPECTIVE, (Vladimir Petrovic).....	214
Dragoljub Jovanovic, PEOPLE, PEOPLE... THE MEDALS OF 94 POLITICAL, PUBLIC, SCIENTIFIC AND OTHER CONTEMPORARIES (Ivana Dobrivojevic).....	216
Samuel P. Hantington, THE THIRD WAVE (Srdjan Cvetkovic).....	217
Radmila Pasic, THE LIVES OF SQUARES AT BANIA IN THE PRESENT AND THE PAST (Sofia Bozic).....	219
Dominic D. P. Johnsons, OVERCONFIDENCE AND WAR, THE HAVOC AND GLORY OF POSITIVE ILLUSIONS (Ljubomir Petrovic).....	221
Gordana Krivokapic-Jovic, AN ARMOR WITHOUT A KNIGHT (Ranka Gasic).....	223

RASPRAVE I ČLANCI

MIŠA ĐURKOVIĆ, naučni saradnik
Institut za evropske studije
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

UDK 329.11(497.11) „1990/2003“
323(497.110 „1990/2003“

TRAGANJE, PARADOKSI, MOGUĆNOSTI: DESNICA U SRBIJI 1990 – 2003

APSTRAKT: *U članku autor pokušava da dà pregled desne scene u Srbiji u naznačenom periodu. Rad se sastoji od četiri celine: prva se odnosi na niz metodoloških problema koje istraživač ove problematike susreće. Druga je pokušaj sastavljanja jednog složenog kataloga kriterijuma oko kojih su se vodile političke i intelektualne borbe i oko kojih se vršila podela na levicu i desnici u Srbiji. Treća celina predstavlja pokušaj da se da strukturna, fenomenološka deskripcija desnog prostora koja bi mapirala pojedine aktere, institucije, medije i sl. koji sačinjavaju desnicu. I na kraju se, kao ilustracija stalne potrage za identitetom, izlaže niz paradoksa i protivrečnosti koji se sreću u stavovima pomenutih aktera.*

Sa pitanjem o desnici u Srbiji стоји исто као и са пitanjem о tome шта је „turbo-folk“¹. Turbo-folk је нешто што је наизглед свима јасно, о чему сvi говore и свако има вредносни stav. Problemi nastaju када се постави пitanje како definisati taj „fenomen“, на основу којих критеријума подвести одређене autore под ту одредницу, како под исту капу нагурати veoma dinamičnu evoluciju popularne muzike у poslednjih petnaestak godina, и како је sagledavati у poređenju са razvojem popularne muzike у okruženju, Evropi, SAD и другим delovima sveta. Када се, dakle, са нивоа „општеприхваћених“ и саморазумевавајућих formula и etiketa pređe на ниво suočavanja са samim fenomenima, detaljima, процесима и diferencijacijama, onda се vrlo lako uвиђа да takav termin nema nikakvог smisla, te да njegovo korišćenje služi upravo да се izbegne minutiozna, diferencirana i teška analiza dinamičног, žanrovske bogatog i nepredvidljivog područja popularne muzike u Srbiji.²

Jedina razlika у pogledу upotrebe termina „desnica“ jestе to што нешто тако, за razliku od turbo-folka postoji. Naime, постоји širok i izuzetno razuđen intelek-

¹ Turbo-folk je nesrećna ideološka odrednica kojom се у Srbiji označava gotovo сва иновативна popularna muzika, која nije rokenrol. Smatra се да је то poseban žanr.

² O tome pogledati središnje eseje из моје knjige *Diktatura, nacija, globalizacija*, IES, Beograd, 2002. te članak *Ideološki i politički sukobi oko popularne muzike u Srbiji*, Filozofija i društvo, br. XXV.

tualno-politički prostor koji na nekoj ideološkoj mapi Srbije može nekako da se locira. Ali, ono što ga sa područjem popularne muzike povezuje jeste upravo isto takva žanrovska, idejna, socijalna i politička šarolikost i diferenciranost, koja zahteva teško udubljivanje u sam problem i mapiranje jednog teško uhvatljivog i prilično fluidnog kosmosa. Za tako nešto su naši istraživači, analitičari, moralisti, naučnici i ostali uglavnom nepripremljeni i nespremni; mnogo je lakše naprsto koristiti odrednicu „srpska desnica“ i ponašati se kao da je time sve rečeno i sve jasno.

Članak nema cilj da svog autora arrogantly predstavi kao nekog ko sâm može da uradi taj ogroman posao određivanja, mapiranja i analiziranja prostora desnice u Srbiji od uvođenja formalnog političkog pluralizma do danas. Međutim, njime ću pokušati da postavim dosad nepostojeći okvir za takva istraživanja nakon kojih bi mogli da uslede drugi radovi, precizno usmereni na pojedine od problema koje ćemo ovde locirati. Stoga je ovaj rad podeljen u četiri celine. Prva se odnosi na niz metodoloških problema koje istraživač ove problematike susreće. Druga je pokušaj sastavljanja jednog složenog kataloga kriterijuma oko kojih su se vodile političke i intelektualne borbe i oko kojih se vršila podela na levicu i desnicu u Srbiji. Treća celina predstavlja pokušaj da se da strukturna, fenomenološka deskripcija desnog prostora koja bi mapirala pojedine aktere, institucije, medije i sl. koji sačinjavaju desnicu. I konačno, na kraju ćemo izložiti niz paradoksa i protivrečnosti koji se sreću u stavovima pomenutih aktera, kao ilustraciju potrage za sopstvenim identitetom u svetu koji se menja brže nego ikada.

*

Prva prepreka na koju istraživač prostora desnice nailazi jeste nekoliko povezanih metodoloških problema. Na njih se mora obratiti pažnja i moraju se ponuditi izvesni odgovori jer se tek time pravi jedan, iako aproksimativan, ipak dovoljno razumljiv teorijski okvir rada. Ovde izdvajamo šest takvih problema.

1) Šta je uopšte „desnica“? Ovaj pojam je relativan kako po svom nastanku tako i po definiciji i po svojoj istoriji. Podsetimo se, nastao je u doba Francuske revolucije tako što su pripadnici plemstva i sveštenstva seli u klupe na desnoj strani skupštine za razliku od pripadnika trećeg staleža koji su seli na levu stranu. Dakle, suština desnice je da se nalazi desno od levice ili od centra. Od tada je međutim prošlo više od dva veka tokom kojih je ovaj pojam, kao i njemu srodnji pojam konzervativizma, doživeo značajne transformacije i, što je još važnije, i dan danas im je podložan, kako u vezi sa ukupnim društvenim transformacijama sveta, tako i u vezi sa pojedinačnim lokalnim tradicijama i okvirima. O tome smo više i detaljnije pisali na drugom mestu.³ Ovde samo želimo da ponovo ukažemo na immanentnu fluidnost i relativnost samog pojma desnice i potrebu njegovog preciznijeg određenja u datim okolnostima u vezi sa specifičnom, ovde srpskom i srbijanskom, tradicijom.

2) Ko i kako definiše desnicu u Srbiji? Kada se pregleda adekvatna literatura (programi političkih partija, saopštenja, novinski članci, drugi medijski

³ *Bauk desnice i konzervativizma*, Nova srpska politička misao, 1–2, 2003.

nastupi, izveštaji, peticije, protesti, reagovanja, naučni radovi, knjige i dr.) uviđa se nekoliko zanimljivih momenata. Prvo, sami akteri koji bi trebalo da pripadaju tom spektru veoma se nerado izjašnjavaju kao takvi. Zbog izrazitog normativnog i ideološkog naboja koji je vezan za ovaj termin još iz titoističkog doba, i koji sve vreme implicitno preživljava, čak i u doba najjače antikomunističke hysterije s kraja osamdesetih i početka devedesetih, retki su bili oni koji su sebe jasno i glasno percipirali kao desnici. Taj običaj je ostao sve do danas pa recimo Demokratska stranka Srbije (DSS) i G17+, partije koje su pristupile bloku evropskih narodnjačkih i demohrišćanskih, dakle desnih partija, vrlo retko pomenuju ovu činjenicu. Drugo, termin desnica kao etiketu najčešće koriste, i to po definiciji u negativnom kontekstu, pripadnici raznih levčarskih i ultralevičarskih nevladinih organizacija, levo orijentisani mediji i levi intelektualci i to na paušalan, apstraktan i neanalitički način, o čemu smo govorili na početku teksta. U vezi sa tim je i sledeći problem.

3) Neadekvatnost naučne literature koja se bavi ovim problemom. Ona potiče od izrazite dominacije levo orijentisanih intelektualaca na našoj intelektualnoj, naučnoj i medijskoj sceni. Kada se pogledaju radovi o ovoj problematici vidimo da su gotovo svi autori potekli iz različitih frakcija levice. Od julovsko-titoističke škole Mirjane Marković, preko nove boljševičke škole Vladimira Ilića i Todora Kuljića, modernizacijskih teorija *Nove ženske istoričarske škole* Latinke Perović i njenih sledbenica, „građanističkih“ teorija Vladimira Goatija, do stvarne socijaldemokratske opcije Aleksandra Molnara. Pomenimo tu i političke analitičare kao što su Ognjen Pribićević ili Dijana Vukomanović. Ono što sve ove autore spaja jeste veoma negativan stav prema pojmu desnica kome tek pokoji autor uopšte priznaje političku legitimnost.

U vezi sa tim je i činjenica da su komentari i percepcije ovdašnjih dešavanja koji dolaze spolja, čak i od prilično desno usmerenih institucija kao što su npr. *Kejto* i *Heritag* instituti ili desni mediji, uslovjeni percepcijom ovdašnje levice. Naime, tokom devedesetih jedino su pripadnici antiratnih pokreta i raznih srodnih nevladinih organizacija imali mogućnost da objavljuju u zapadnim medijima. Budući da su oni po definiciji radikalno levo usmereni, čak i evropska i američka desnica su formirale svoja shvatanja koristeći njih kao jedino dostupne izvore.

Jedini koji danas u Srbiji za sebe bez straha prisvajaju termin desnica jesu pripadnici raznih ultradesničarskih pokreta, ekstremno desno orijentisani akteri i pojedini salonski intelektualci poput Dragoša Kalajića. Njihova samopercepcija kao jedinih pravih desnica, činjenica da se sa time slažu pomenuti levo orijentisani naučnici, kao i odbijanje pripadnika umerene političke i intelektualne desnice da sebe odrede kao desno usmerene, vodi do veoma opasne situacije da se kao jedine desne teorije i pokreti nameću shvatanja ekstremne desnice.

4) Provincijalistički, izolovani tretman problema. Nikada se ne pokušava da se analiza desnice u Srbiji stavi u odgovarajući evropski i globalni kontekst. Upravo ovi levi analitičari koji neprestano pričaju o Evropi, o potreblama regionalne saradnje, o globalizaciji kao nužnosti po pravilu odbijaju da fenomen de-

snice u Srbiji sagledaju u širem regionalnom ili evroatlantskom kontekstu.⁴ Time se previđa uspon izrazito klerikalne, militantne i homofobične desnice u SAD, kao i prilično snažan desni obrt u evropskoj politici u ovoj deceniji.⁵ Srbija je imala veoma specifičnu situaciju tokom devedesetih koja joj je u nasleđe ostavila niz zadataka koje mora da rešava (haški tribunal, resentiman, razorena privreda), ali je i dalje deo evropskog prostora sa kojim deli mnoge odlike uključujući i zajedničke probleme. Istraživač stoga ima ozbiljan zadatak da pažljivo izmeri koje su to odlike desnice u Srbiji koje su joj zajedničke sa evropskom desnicom, a koje su proizvod specifičnih uslova i okruženja.

5) Uloga Državne bezbednosti. Iako su u našoj nauci teorije zavere, špijunaža, geopolitika i srodne discipline prezrene i zapravo proterane kao nelegitimna područja istraživanja, nijedna realna istorija ili analiza političkih problema ne sme da zanemari takav pristup. Tajna služba je očigledno decenijama igrala ključnu ulogu u sastavljanju, nadziranju, kontrolisanju i definisanju intelektualne i političke scene.⁶ Posebno će biti zanimljivo ako se jednog dana otvore arhivi da se vidi ko je dobijao ulogu da glumi ili simulira pojedine opcije, na primer, desničare, disidente, opozicionare, nacionaliste... Zasada ostajemo samo u domenu spekulacije, ali važno je da se ovaj aspekt ne ispusti iz vida.

6) Nedostupnost literature nastale u dijaspori. Kao što je poznato od 1945. do 1990, a i dalje postojala je velika srpska emigracija u zapadnim zemljama koja je razvila bogatu literarnu, publicističku i naučnu produkciju, najčešće sa desnim političkim predznakom. Sve to je ostalo nedostupno domaćim istraživačima i tek ponešto se objavi kao reprint.

*

Tek kada se dođe do pitanja kriterijuma za određivanje desnice u Srbiji, uviđa se sva složenost ove analize. S jedne strane, vođeni smo normativnim osnovama savremene evropske konzervativne desnice i kriterijumima na osnovu kojih se ona definiše i odvaja od ekstremne desnice. S druge strane, moramo voditi računa o specifičnostima područja koje obrađujemo, koje je u pomenute procese ulazilo sa drugačijih pozicija i na kome su drugačije specifične okolnosti nametale drugačiju agendu pitanja. Stoga je potrebno dati nekoliko napomena o situaciji pre devedesetih.

⁴ Ovaj zanimljiv paradoks postaje razumljiviji kada se vidi da isti akteri zastupaju identičan odnos prema potrebi suočavanja sa prošlošću i otkrivanja istine o ratnim zločinima počinjenim tokom devedesetih. Od izdavanja *Srpske strane rata* (Republika, 1996) do danas, nameće se teza da svako treba da pocisti u svojoj kući i da zločinima drugih naroda i država treba da se bave njihovi pripadnici.

⁵ Ovaj fenomen je veoma širok i ogleda se u jačanju radikalne desnice, političkoj dominaciji umerene desnice koja je na vlasti u većini zemalja EU, pojačanim merama antiimmigracione politike, zauzimanjem sve tvrdog stava prema nehrisćanskim imigrantima od kojih se zahteva nasilno prihvatanje tradicija evropskog sekularizma, jačanje politika kulturnog nacionalizma, radikalno kresanje budžeta i sve veća monetarna disciplina itd.

⁶ Ilustrativen je veliki naslov na prvoj strani magazina *Reporter* koji se pojavio nakon svedočenja Ratomira Tanića u Hagu: „DB najjača srpska partija“.

Druga Jugoslavija je bila specifična komunistička federacija koja je sedamdesetih prerastala u konfederaciju. Oficijelna ideologija bila je marksizam, tumačen na različite načine, sa ogromnim kultom ličnosti koji se gradio oko vladara Josipa Broza. Sve druge političke ideologije bile su zabranjene i proterane. Jedini dozvoljeni putevi ekonomске, političke, intelektualne pa čak i kulturne promocije vodili su preko partije i srodnih struktura. Stoga je zanemarljiv broj ličnosti od formata ostao van tih struktura zastupajući neka zaista drugaćija shvatanja. Međutim, komunisti su, suočeni sa mnoštvom različitih problema, prolazili kroz razne faze, vodeći često oštре frakcijske borbe. Tako su se formirala razna gledišta o sADBini države, ustavnom uređenju, nacionalnom pitanju, ekonomskoj organizaciji i dr. Poraženi su postajali disidenti i zapravo jedini sukobi koji su postojali bili su između samih komunista, tako da su i disidenti ostajali pripadnici različitih komunističkih frakcija. Jedini pravi disident koji se otvoreno zalagao za uspostavljanje višepartijskog sistema i uvođenje liberalne demokratije zapadnog tipa bio je Milovan Đilas. Svi ostali su se zalagali za različite oblike uređenja koja su sva počivala na marksističkoj i socijalističkoj matrici (uz marginalne izuzetke Mihajla Đurića, Vojislava Koštunice i potpuno marginalizovane Srpske pravoslavne crkve).

Ova situacija se delimično menja posle Titove smrti i naročito od sredine osamdesetih kada postaje očigledno da se država raspada. Ali i tada na sceni dominiraju različiti likovi proistekli iz ogranača partije ili još radikalnije levice. Poenta je da zbog tako nastale scene nije bilo resursa iz kojih bi se stvarala istinska nekomunistička desnica, pa su i opozicione partije formirali ljudi nekada veoma prominentni u aparatu poput Dragoljuba Mićunovića, Vuka Draškovića ili Vojislava Šešelja. Ova činjenica je imala ogromne posledice po ukupan tok događaja i odlučujuće je obojila naš intelektualni i politički spektar od uvođenja političkog pluralizma.⁷ Ta ista činjenica proizvodi i mnoštvo problema kad pokušamo da odredimo kriterijume za analizu.

Krajem osamdesetih, kada počinju da se pomaljaju prvi neortodoksni glasovi u srpskoj javnosti, nametnulo se nekoliko tema koje su mogle da posluže za afirmisanje političke desnice. Najpre odnos prema Titu, Jugoslaviji i srpskom nacionalnom pitanju. Prvi glasovi su došli sa intelektualne scene, od Udruženja književnika Srbije, SANU, pripadnika takozvane Simine grupe, pojedinih intelektualaca.⁸ Međutim sve do 1988/89. oficijelna politika je štitila lik Tita i jugoslovenstvo, a onda su državna glasila poput *Politike* i *Novosti* preuzeли tu temu i rabili je do neslućenih razmera. Tih godina je „kritičko preispitivanje prošlosti“ uzelo ogromnog maha baš u režimskim ili polurežimskim glasilima sa dominacijom tema o Titovom namernom rasturanju Jugoslavije, antisrpstvu, neosvećenim i nepriznatim srpskim žrtvama i o potlačenosti i eksploratsanosti Srba u drugoj Jugoslaviji. Miloševićovo uočavanje spontanog talasa nacionalizma koji je u

⁷ O ovome svedoči jedna uprošćena ali veoma zanimljiva percepcija o tome da su se na čuvenoj Osmoj sednici komunisti podelili tako što su pobednici čvrsto prigrabili vlast, a poraženi počeli da formiraju opoziciju. Iako nisu bili na čelu opozicionih partija, oni zaista jesu okupirali i preplavili ceo širi opozicioni prostor (medije, fondacije, nevladine organizacije...).

⁸ Kao što su Dobrica Čosić, Danko Popović, Borislav Mihajlović Mihiz.

svim istočnoevropskim zemljama rušio komunizam, i korišćenje strategije da ga ukroti time što će se staviti na njegovo čelo, bilo je od presudne važnosti. Time je on preuzeo sve teme i nacionalističku energiju a srpski nacionalizam je definitivno, za dugo vreme, poprimio komunističke, antidemokratske, antizapadne i centralističke boje. Ovo se najočiglednije ispoljilo 1990. prilikom dileme šta prvo uraditi: ustav pa izbori ili izbori pa ustav. Srpska inteligencija koja je mahom stala iza Miloševića progovorila je kroz usta Dobrice Čosića, aminujući komunističko nametanje novog ustava, smatrajući da je nacionalno pitanje najvažnije u tom trenutku i da je Milošević čovek koji želi i može da reši srpsko nacionalno pitanje.

Tokom devedesetih usledili su brojni ratovi, raspad zemlje, okupacija Kosmeta, a u Srbiji je sve vreme i dalje dominiralo nacionalno pitanje. Za razliku od naroda elita se podelila pre svega oko pitanja nacionalizma i oko pitanja rata. Za onaj deo elite i analitičara koji smatraju da je nacionalizam sam po sebi najveći problem i nešto potpuno neprihvatljivo, to je ostao ključni kriterijum podele koji i danas dominira: desničari su svi oni koji su istovremeno i nacionalisti, zagovornici ratne politike, Veličine Srbije i pomoći prekodrinskim Srbima.⁹ Međutim, ovaj kriterijum je nerelevantan zato što bi time u desničare trebalo staviti Dobricu Čosića, akademika Ljubu Tadića ili Mihajla Markovića, ljudi koji su celog života iskreno i konsekventno posvećeni levim i radikalno levim idejama. Marković je i danas zagovornik neke vrste nacionalkomunizma. Sâm Čosić, koji je napravio veliki iskorak ka nekoj vrsti propagiranja nacionalnog jedinstva, uvažavanja crkve i tradicije, ipak je ostao suštinski privržen većini ideja zbog kojih je svojevremeno otisao u partizane. Konačno, teško je naći kriterijum prema kome bismo Socijalističku partiju Srbije (SPS) mogli da smestimo u desničarsku stranku, iako je naročito tokom prve polovine devedesetih bila izrazito nacionalistička.¹⁰

Dakle, korišćenje kriterijuma nacionalizma kao i militarizma nije relevantno za određivanje desnice. U kriznim vremenima u Srbiji su se oko principa zaštite nacionalnih interesa, kao u svim normalnim zemljama sveta, bili udružili i levčari i desničari i pripadnici centra¹¹. Van toga je ostao samo veoma mali broj pripadnika radikalne, uglavnom intelektualne posttitističke levice koji brani vrednosti titoizma, jugoslovenstva i apstraktnog internacionalizma. Stoga ni kriterijum antititoizma i antijugoslovenstva, koji je osamdesetih bio zanimljiv, deve-

⁹ Ovaj kriterijum dominira u časopisima poput *Republike*, *Helsinške povelje*, *Vremena* ili *Danasa*.

¹⁰ Aleksandar Molnar doduše nudi zanimljivu podeлу gde, koristeći kriterijume izvorne francuske podele, SPS i čak JUL smešta, kao stranke koje se zalažu za očuvanje vrednosti starog režima i za demokratski osvemoćenu vlast, na desnu stranu spektra. Ova poštovanja vredna ideja pati od toga što je autor motivisan svojom socijaldemokratskom orientacijom pokušavao da očuva pojam levice od nedemokratskih bolješevika i da ga na silu poveže sa strankama koje su se u to vreme, 1998., borile za promenu režima. Kriterijum je teško prihvatljiv jer se njime Srpski pokret obnove (SPO) kao izrazita pročetnička i antikomunistička stranka bar tokom protesta iz 1996/97. smešta u levi politički blok!? Uz to Mira Marković i Mihajlo Marković se i po tom kriterijumu smeštaju u desnicu što je teško prihvatljivo. Pogledati Molnarov članak *Istorijski pojmovi i srpski slučaj*, Nova srpska politička misao, 1/1998, 73 i dalje.

¹¹ Pitanje sporova oko toga kako je najbolje u datim uslovima braniti i štititi nacionalni interes je sasvim drugo pitanje od toga da li je taj princip uopšte prihvatljiv.

desetih više nije relevantan jer su to takođe prihvatile manje-više sve relevantne političke opcije.

Slično stoji i sa kriterijumom odnosa prema globalizaciji i nagrizanju nacionalnog suvereniteta. Ako bi se desničarima odredili oni koji su protiv globalizacije opet bismo bili na pogrešnom putu. Kao i svuda u svetu protiv globalizacije su u Srbiji i levičari i desničari, od anarchista i nacionalkomunista do radikalnih korporativista i antisemitski i antikapitalistički orijentisanih slavenofila.¹² Formulu o „novom svetskom poretku“ kao velikoj opasnosti su u Srbiji jednako koristili i desno i levo orijentisani intelektualci i akteri.¹³ Uz to, videćemo u sledećem odeljku da su pripadnici desnice daleko relevantniji zagovornici zapadnih i evropskih ideja nego pripadnici levice. Mora se uočiti da čak i pripadnici najradikalnije desnice baštine svoje ideje iz ne tako davne evropske istorije i da ih sa pripadnicima narasle evropske radikalne desnice mnogo toga povezuje. Evropa nije levi trockistički raj izgrađen na hipi principima ljubavi, kako to mnogi naši intelektualci pokušavaju da nam predstave, već bogat kolorit mnoštva najrazličitijih opcija i ideja, tlo na kome su proizvedeni i fašizam i nacizam, i kolonijalizam i imperializam i rasizam. Ne smemo zaboraviti i da su antievropejstvo i antivesternizam takođe ideologije proizvedene na zapadu, a da su ih na istoku Evrope jednako prihvatali i pripadnici levice i desnice.

Sledeći kriterijum oko koga se na Zapadu dugo vodila polemika jeste ustavnopravno uređenje države. Kod nas su, nažalost, pitanja ratne krize i nacionalno pitanje pokrili sve probleme kojima se bave normalne, definisane i stabilne države. Jedno od njih je pitanje organizacije i uređenja države. Tu je, doduše, i na Zapadu nakon poslednja dva veka teško odrediti koja opcija podržava koje rešenje. U Srbiji je to pitanje takođe nedovoljno da posluži kao kriterijum podele na levicu i desnici. Na primer, za monarhiju se dosledno zalaže samo SPO i uzak krug intelektualaca. Srpska radikalna stranka (SRS) je kao izrazito desna stranka, slično levim strankama, radikalno republikanska, dok za DSS to nije pitanje od primarnog značaja. Čak i na krajnjoj desnici, koja je po tradiciji dugo bila monarhijska, ima puno onih koji su protiv restauracije monarhije.¹⁴ Oko pitanja unutrašnje organizacije države takođe nema jasnih podela. SRS je za još radikalniju centralizaciju od one koja je određena Ustavom iz 1990. godine, sa čime se slažu mnogi na krajnjoj desnici, ali i Jugoslovenska udružena levica (JUL) i druge radikalno leve partije. Dok na primer DSS zagovara, slično levičarskom Građanskom savezu Srbije (GSS), radikalnu decentralizaciju i regionalizaciju države.

Konačno, sistemom eliminacije dolazimo do nekoliko kriterijuma koji aproksimativno mogu biti iskorišćeni za određenje desnice u Srbiji.

¹² Naravno, ima i tu izuzetaka pa su na primer pripadnici *Obraza* zagovornici najradikalnije ekonomске liberalizacije i sebe određuju kao srpsku liberatarijansku desnici. Pogledati na www.srb-obraz.org/nacela/libertarianska.htm

¹³ Prema ovakvom kriterijumu i Noam Čomski, danas vodeći levi intelektualac sveta, bio bi strpan u desnicu!

¹⁴ Dragoš Kalajić, na primer, u predgovoru za novo izdanje Garašaninovog *Načertanija* kaže: „Među sadržajima *Načertanijaj* izvesno je sasvim neaktuelno zalaganje za monarhijski oblik države legitimističkog kova.“, *Načertanije*, 2000.

Prvi od njih koji se hronološki nametnuo jeste *antikomunizam*. Iako ne treba zaboraviti da je četništvo bilo pokret sa dosta levih i čak jugoslovenskih elemenata, kasnijom evolucijom, a i zaslugom komunističke propagande antikomunizam je izjednačen sa antilevičarstvom, pa je postalo izrazito desničarski pokret posvećen održanju monarhije, srpske nacionalne tradicije i borbi protiv komunizma i jugoslovenstva. Ovaj sistem vrednosti koji su delile i ljetićevske grupe u dijaspori bio je zabranjen u zemlji sve do 1989, a onda je ustanovljenjem političkog pluralizma u nju nagrnuo. Prvu prezentaciju na sceni imao je sa revizionističkom istorijom Veselina Đuretića,¹⁵ a zatim sa kragujevačkim magazinom *Pogledi*. Simboli, folklor i kulturni produkti (knjige, suveniri, kasete) postepeno su se uspinjali tokom čuvenih „antibirokratskih“ mitinga 1988/89, ali su od vlasti u Srbiji samo tolerisani a nikad prihvaćeni. U Republici Srpskoj Krajini i Republici Srpskoj četništvo je postalo oficijelna ideologija, kao simbol srpske antikomunističke tradicije. U Srbiji antikomunizam i antilevičarstvo ostali su značajna demarkaciona linija čak i na opozicionoj sceni, pa se i današnja politička scena profiliše prema tom kriterijumu. Stoga se ovaj kriterijum može legitimno koristiti kao odlika desnice.

U vezi sa ovim je i drugi značajan kriterijum a to je pitanje *na koju srpsku tradiciju* se neko od aktera poziva. Ranije smo rekli da je nacionalizam ravnomerno bio raspodeljen i na levi i na desni spektar. No vladajuća levica je baštinila tradiciju partizanskog pokreta, ranog posleratnog centralističkog jugoslovenstva i konzervativnih komunističkih funkcionera (Ranković), dok je opoziciona levica koketirala sa principima '68-e. Desnica je svoje utemeljenje tražila u pretkomunističkoj Srbiji, u takozvanoj građanskoj tradiciji (samostalnoj Srbiji ili srpskim partijama Jugoslavije) ili u antikomunističkoj dijaspori (kao Šešeljeva pozivanja na Lazu Kostića). Desnica je često sklona i da mitologizuje pretkomunistički period kako bi ga učinila što privlačnijim u odnosu na titoističko doba. Česta su pozivanja na imena Slobodana Jovanovića, Nikolaja Velimirovića, Milana Grola, Borislava Pekića, a na krajnjoj desnici na Dimitrija Ljotića.

Treći značajan kriterijum je pitanje *crkve i religije*. Sve desne organizacije izrazito drže do ovih institucija kao bitnog dela svog identiteta u smislu jasnog isticanja srpske nacionalne pravoslavne tradicije i nekomunističkog porekla. Nарavno, postoje velike razlike u odnosu prema sadašnjoj crkvi i mestu koje pojedini od aktera ove scene namenjuju crkvi u društvu. Od levice ih svakako odvaja izrazito pozitivan stav koji imaju prema crkvi. I na levici se iz pragmatičnih razloga povremeno, ali veoma nerado koketira sa crkvom (na primer u vreme Miloševićevog uspona ili u vreme pojačane Đindićeve borbe za vlast posle 5. oktobra); međutim, religija nikada nije deo njihove suštine ili programa.

Sledi odnos prema *obrazovanju i kulturi*. Demarkaciona linija gradi se oko sledećeg pitanja: Da li sistem vrednosti koji se nameće preko ovih područja treba da bude izrazito pozitivno usmeren prema sopstvenoj tradiciji, ili pak izrazito kritički sa elementima nipođaštanja i naglašavanja potrebe modernizacije po sva-

¹⁵ Videti njegovu knjigu *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*, Beograd 1985, kao i *Razaranje srpstva u XX veku*, SANU 1992.

ku cenu? Ovo pitanje sve više dobija na značaju u sporovima oko reforme obrazovanja i kulturne politike u zemlji. Desnica brani tradicionalne vrednosti i bori se za takav sistem obrazovanja koji bi utemeljio vrednosti afirmisane u srpskoj istoriji i na njima polako, evolutivno gradio dalje. Time se potpuno približava zapadnoj desnici. Videćemo uskoro da, što se više bude smirivala politička situacija, to će više na javnu agendu dolaziti pitanja koja danas dominiraju na Zapadu kao što su pitanja homoseksualizma, abortusa, eutanazije i drugo.

Poslednji kriterijum za koji nažalost nije bilo previše mesta tokom protekle decenije je područje koje dominira u razvijenim zemljama a to su pitanja iz oblasti *ekonomske, poreske i socijalne politike*, kao što su pitanja privatizacije, restrukturacije privrede, zdravstvene i obrazovne politike. Desnicu je ipak tokom svih ovih godina odlikovalo, ma koliko apstraktно, ali konsekventno zalaganje za privatizaciju, eliminaciju društvene svojine i izgradnju moderne i snažne tržišne privrede.¹⁶ Ovo bar u načelu povezuje desne partije, a veoma je rasprostranjeno i na ekstremno desnoj sceni.¹⁷

Time smo iscrpli katalog kriterijuma koji su se nudili za definisanje savremene desnice u Srbiji i odredili bar pet relevantnih na osnovu kojih možemo da odredimo desni prostor u Srbiji. To je zadatak sledećeg poglavlja.

*

Članak smo započeli ukazivanjem na potpunu besmislenost samorazumljivog i paušalnog korišćenja odrednice „desnica“ u Srbiji, a onda smo videli koliko je teško naći relativno pouzdane kriterijume na osnovu kojih bismo mogli da napravimo dobru analizu ovog širokog i fluidnog prostora. Nakon što smo te kriterijume zadobili i relativno precizno odredili prostor na političkom i ideoološkom spektru koji bismo mogli da odredimo kao desni, sledi nam pokušaj premrežavanja i mapiranja ovog prostora kao i lociranje ključnih aktera. Cilj ovog odeljka je izrada strukturalne fenomenologije desnog intelektualno-političkog prostora u Srbiji tokom pomenutog perioda.

Najpre treba naglasiti zašto govorimo o *desnom prostoru*. Svaka obuhvatna i objektivna analiza morala bi da se usmeri na ceo prostor u kome figuriraju zalaganja za određene vrednosti i ideje, a ne samo na njegove pojedine segmente. To kod nas nije slučaj. Do 2000. godine, govorilo se uglavnom o desnim političkim partijama, a nakon toga isključivo o desnim pokretima i intelektualno-političkim, nepartijskim kretanjima. Mi ćemo pokušati da makar u naznakama iznesemo kratak pregled celokupne desne scene koja mora da obuhvati i desne političke partije i desne pokrete, nevladine organizacije, udruženja, desno orientis-

¹⁶ Iako i kod ovih partija od prilike do prilike i čak u političkim programima ima dosta socijalne demagogije, nedoslednosti i previše insistiranja na socijalnoj pravdi. Pogledati programe ovde pobrojanih desnih partija.

¹⁷ Za razliku od njih levica je, čak i ona proevropska i nekada opoziciona, daleko manje sklona ovim vrednostima. Setimo se da je DS imao ključnu ulogu 1994. u prekidu započete privatizacije. SPS i JUL su bili principijelno radikalno protiv privatizacije, a aktere levih nevladinih organizacija ova pitanja ne zanimaju mnogo.

ne intelektualce, pisce, umetnike, zatim desnu kulturnu produkciju, sa časopisima, nedeljnicima, naučnim delima, izdavačkim kućama, medijima, filmovima, muzičarima i muzičkom produkcijom, sajtovima, kao i sa desnim snagama u nacionalnim institucijama kao što su crkva, vojska, SANU, univerziteti i druge.

Političke partije

U proteklih 13 godina Srbija je prolazila kroz haos i turbulencije krizne i ratne tranzicije. Mora se razumeti da je deo Miloševićeve strategije opstanka na vlasti bilo i stimulisanje i podsticanje hiperpartizma, gde je Državna bezbednost stalno iznutra cepala i delila političke partije na sitne i beznačajne.¹⁸ Tome je doprinisalo i mnogo toga svojstvenog srpskom nacionalnom karakteru (sujeta, banatost, nespremnost za dugotrajan kolektivan rad). Rezultat je postojanje preko 280 političkih partija tokom ovog perioda. Tek poslednji izbori iz 2003, koji su bili prvi istinski slobodni, prvi put su u parlament uveli relevantne političke grupacije i nagovestili tendenciju ukupnjavanja i stabilizovanja političke scene.

Tokom proteklog perioda postojalo je mnoštvo pseudo ili patuljastih stranaka koje su veoma zanimljive istraživačima društvene patologije, kao i duha tog vremena. Od ozbiljnih desnih političkih partija koje su se održale na političkoj sceni možemo izdvojiti tri: Srpski pokret obnove, Srpsku radikalnu stranku i Demokratsku stranku Srbije. O svakoj ćemo reći osnovne karakteristike i naznačiti kuda se kreće. Njima se uslovno može dodati još i G17+ pa ćemo i o njoj reći koju reč.

Srpski pokret obnove je prva i najvažnija desna i opoziciona politička partija tokom devedesetih godina. Radi se o izrazito liderskoj partiji čija je sudbina usko povezana sa Vukom Draškovićem, nekadašnjim *sezdeset osmašem*, značajnim funkcionerom u komunističkom aparatu i književnikom, autorom nekolicine veoma čitanih, nacionalno intoniranih romana.¹⁹ Ova epska, rečita i krajnje ambivalentna ličnost, bila je idealan vođa opozicije za Miloševićovo dugogodišnje opstajanje na vlasti.²⁰ Anahron, okrenut apstraktnim, nerealnim temama kao što je restauracija monarhije, nikakav poznavalac ekonomskih, ustavno-pravnih i drugih ozbiljnih političkih pitanja, nesposoban za timski rad i stvaranje ozbiljne, fleksibilne organizacije, Drašković je promenio nekoliko kompletnih garnitura u svojoj stranci (gde je bilo i veoma kvalitetnog i obrazovanog sveta), izgubio triнаest izbora i uprkos svemu opstao na čelu svoje stranke. Opozicionu karijeru započeo je veoma snažnim antikomunizmom i radikalnim, ekstremnim nacionalizmom,²¹ da bi vrlo brzo prerastao u pacifistu i mirotvorca. Zapravo, SPO je bila

¹⁸ Iz dve najznačajnije opozicione partije SPO-a i DS-a nastalo je po minimum pet drugih političkih partija i grupacija.

¹⁹ Kao što su *Nož*, *Sudija*, *Noć đeneral-a...* Sva njegova dela su nedavno ponovo štampana u izdanju strančice bliske izdavačke kuće Srpska reč.

²⁰ Ne bez razloga Milošević je otisao sa vlasti tek nakon što je Vuk Drašković sklonjen sa čela opozicije.

²¹ U izdanju Srpske reči 2001. pod nazivom *Podsećanja*, objavljena je knjiga Draškovićevih intervjua i izabranih govora od 1989. godine do 2000. Ovo je izuzetno zanimljivo i značajno štivo koje rečito govori o transformaciji njegovih gledišta, od prvog intervjua zagrebačkom *Startu* i čuvenog ekstremističkog govora u Novom Pazaru, preko pacifizma iz 1992. itd.

stranka bez jasnih i koherentnih principa (osim četničkog antikomunizma), koja se uglavnom okretala kako vetar dune, pokušavajući da uglavnom bude u skladu sa stavovima međunarodne zajednice. No to im nije smetalo da više od dve godine, u periodu 1998 –2000, vladaju Beogradom uz podršku socijalista i da iza sebe ostave gomilu glasina o ogromnoj korupciji i pljačkanju Beograda.

Nakon što su 2000. godine marginalizovani i ostali van parlamenta, 2003. su se u koaliciji sa svojim nekadašnjim delom, Novom Srbijom, vratili među šest parlamentarnih grupacija i od tada čine značajan deo vlasti. Njihov politički program je sasvim korektan program jedne umerene konzervativne partije evropske provenijencije, sa značajnim insistiranjem na vladavini prava i tržišnoj ekonomiji.²² To je prva opoziciona stranka koja je ušla u narod i napravila značajnu partiju-sku mrežu po gradovima Srbije, koja je i danas veoma jaka i predstavlja značajan potencijal. Najveća prepreka za prerastanje u modernu, dinamičnu stranku evropske desnice jeste sam Vuk Drašković koji u novonastalim uslovima, kada ekonomска i pravno-politička pitanja igraju sve veću ulogu, potpuno gubi korak sa vremenom i deluje kao relikvija iz nekog davnog doba.

Druga značajna desna stranka je nastala izdvajanjem iz SPO-a. To je stranka Draškovićevog kuma Vojislava Šešelja, Srpska radikalna stranka. Ova partija je nastala pod sumnjivim okolnostima spajanjem Srpskog četničkog pokreta i ostataka od DB-a razbijene Narodne radikalne stranke.²³ SRS se na osnovu mnogih svojstava može opisati kao stranka radikalne desnice: ekstremni nacionalizam i šovinizam,²⁴ posebno u nekontrolisanim javnim nastupima svog lidera, osioност, zalaganje za snažan militarizam i sklonost nasilju u političkim borbama (bez obzira na standardno zaklinjanje njenih lidera u miroljubiva sredstva borbe), povezivanje sa strankama radikalne desnice u Evropi²⁵ i dr. Najveći deo njene istorije određen je kontroverznom ličnošću samog Šešelja, nekadašnjeg uzornog komunističkog omladinca, a zatim disidenta i političkog zatvorenika, neprihvaćenog od intelektualne javnosti uprkos ogromnom radu i tomovima napisanih knjiga. Resentiman je ključna reč za razumevanje ovog svakako darovitog, ali frustriranog čoveka koji je ceo svoj politički angažman doživeo kao osvetu za nepriznavanje, kako u Sarajevu, tako i u Beogradu. Tako se može razumeti i njegov patološki, ambivalentan odnos prema Miloševiću, kome se istovremeno divio, i koga je mrzeo, a opet zbog njega bio i u zatvoru i na vlasti.

Do 1993. podržavao je Miloševića, zatim bio u opoziciji sve do izbora 1997. Tada je na prvim predsedničkim izborima kao najjači kandidat opozicije pobedio socijalističkog kandidata Zorana Lilića, ali nije izabran zbog toga što broj birača nije prešao izborni cenzus. U martu sledeće godine stranka je ušla u vladu Srbije i u njoj ostala sve do 5. oktobra 2000. godine. Iako je na izborima u

²² Program se može videti na sajtu www.spo.org.yu

²³ O tome pogledati članak Slobodana Samardžića, *Levica i desnica kao politički surrogati*, Nova srpska politička misao, 1, 1998, 79.

²⁴ Pogledati na primer monstruozan članak „Kako bi srpski radikali razrešili kosovsko-methohijsko pitanje?“, u radikalском glasilu *Velika Srbija*, 54/11, Beograd 1995.

²⁵ Kao što su Lepenov *Nacionalni front* i *Liberalno-demokratska stranka* Vladimira Žirićevskog.

decembru te godine prošla mnogo lošije nego ranije,²⁶ vrlo brzo se konsolidovala i zahvaljujući odlučnosti, drskosti i organizovanosti veoma brzo krenula da se vraća na stare pozicije. Do pravog buma dolazi nakon odlaska Šešelja u Hag početkom 2003. Stranka se oslobođila njegovih ličnih frustracija, nasledila je snažno jezgro izvanredno stasalih, lojalnih političara koji su se iskalili kroz najrazličitije situacije u poslednjih trinaest godina, i krenula sa još jačim radom na terenu,²⁷ kao i sa mnogobrojnim medijskim nastupima. To je danas ubedljivo najjača i najbolje organizovana partija u Srbiji, koja ima odgovor na svako postavljeno pitanje i koja je polako počela da se kreće ka umerenim delovima desnog spekta. Najjasnije i najdoslednije se zalaže (bar verbalno) za poštovanje ustavno-pravnih i demokratskih normi, podelu vlasti i nezavisnost sudstva, a zalaganje za modernu tržišnu ekonomiju je uvek bilo značajan deo njenog programa koga doduše nikada nije pokušala da sproveđe u praksi.²⁸ Još uvek su veoma skloni socijalnoj demagogiji, a najviše bi morali da menjaju u principima spoljne politike i odnosu prema aktuelnoj svetskoj realnosti.²⁹

Treća stranka koja sebe profiliše kao desnu je Demokratska stranka Srbije.³⁰ Ova stranka je nastala tokom 1992. godine izdvajanjem iz Demokratske stranke dela koji je sebe video kao više nacionalno orijentisanog od ostatka stranke. Lider stranke Vojislav Koštunica je po mnogo čemu autohtonu ličnost na srpskoj političkoj sceni. Jedini je dosledan antikomunista koji nikada nije bio član SK, bivši asistent pravnog fakulteta izbačen zbog protivljenja Ustavu iz 1974, veliki poštovalec i poznavalec istorije liberalnih i demokratskih ideja, pisac prvih tako intoniranih dela na ovim prostorima nakon Drugog svetskog rata, izuzetno obrazovan čovek velikih državničkih potencijala, fan Rollingstona i Igi Popa. Međutim i stranka i on sam boluju od jedne vrste izolovanosti, nepraktičnosti i nedostatka socijalne inteligencije koji je karakterisao disidentsku javnost sedamdesetih i osamdesetih godina. Tokom čitavog vremena koje analiziramo, stranci je nedostajala veća fleksibilnost i dinamičnost, spremnost da se principi pretoče u detaljniji plan rada i delovanja. Tokom većeg dela devedesetih stranka je bez finansija vegetirala na nivou respektabilnog debatnog kluba, oglašavajući se sa-

²⁶ Od 82 mandata svela se na svega 23. Osvojila je 322.333 glasova, a 1997. čak 1.162.216 glasova. Preuzeto iz knjige Vladimira Goatija, *Partije Srbije i Crne Gore u političkim borbama od 1990–2000.* Kontekst, Podgorica, 2000.

²⁷ Što se osetilo posebno na lokalnim izborima, gde su za razliku od svih proteklih godina radikalni u poslednje vreme odlično prolazili. Ranije, čak i u vreme najveće snage, kao 1992/93, na lokalnom nivou gotovo da ih nije ni bilo.

²⁸ Treba pogledati veoma zanimljivu knjigu *Vladaćemo sto godina – Dr Vojislav Šešelj pod lupom Vesne Kostić*, ABC Glas, Beograd 1994. Ovo delo je rađeno u formi izuzetno sadržajnog intervjua koji je novinarka Vesna Kostić uradila sa Šešeljem fokusirajući se na ekonomski pitanja. To je inače jedini dokument te vrste u kome se neko od lidera desnih političkih partija odredio prema ekonomskim pitanjima. Šešelj vrlo informisano, konsekventno i realno zastupa program ekonomskog liberalizma i primećuje se izvanredno poznavanje materije u svim oblastima sem monetarne sfere.

²⁹ Iako i tu postoje prve naznake kao što su zalaganje za ulazak u program Partnerstvo za mir, mnogo je manje insistiranje na antizapadnoj politici i izostanak pozivanja na Rusiju kao spasitelja. Detaljnije o njihovim načelima i programu videti na sajtu www.srs.org.yu

³⁰ Pogledati njihov sajt www.dss.org.yu

opštenjima koja su pokušavala da normiraju mogućnosti za kretanje srpskog naroda u tim veoma teškim vremenima. Do velikog obrta dolazi 2000. kada je Koštunica izabran za predsedničkog kandidata, iza koga bi trebalo da stane ceo opozicioni prostor. To mu je dalo ogromnu političku infrastrukturu, sredstva i organizaciju kakva mu je nedostajala svih ovih godina i Koštunica se tada predstavio kao državnik od formata, idealno rešenje za pokušaj pomirenja srpske nacionalne tradicije sa principima međunarodne zajednice.

Međutim, već posle pobeđe nad Miloševićem stare slabosti su došle do izražaja. Koštunica je ostao previše lojalan starim partijskim drugovima što je one mogućilo stranku da se infrastrukturno i organizaciono ojača. U svim borbama sa Đindjićem bio je pasivnija strana, iz dva pokušaja u jesen 2002. nije postao predsednik Srbije iako je osvojio najviše glasova na izborima, i usled toga je poverenje glasača počelo da opada. Na poslednjim izborima, nakon još jedne neubedljive kampanje, stranka je dobila svega 18% glasova i nalazi se na velikoj prekretnici. Ili će početi da se menja i transformiše u jaku, ozbiljnu, dinamičnu i doslednu konzervativnu partiju sa snažnom unutrašnjom disciplinom, ili će nastaviti da polako tone, vraćajući se u pred petootobarske koordinate. Ova partija je inače najbolji kandidat za umerenu desnu partiju evropske provenijencije,³¹ posvećenu pre svega vladavini prava i uspostavljanju stabilnog liberalno-demokratskog političkog poretku. Za to joj treba da svoje principe prevede u ono što je Džon Stuart Mil nazivao *axiomata media*, dakle u narodu razumljiva praktična politička načela i da ih većim radom sprovodi u praksi.

Preostaje da nekoliko reči kažemo i o G17+, nedavno osnovanoj političkoj partiji koja je na proteklim izborima osvojila skoro 12% glasova. Radi se o grupi tehnokrata nastalih iz nekadašnje ekspertske organizacije, najpre ekonomista, a zatim i šireg dijapazona. Iako su se definisali kao deo narodnjačkih i demohrišćanskih partija, oni tek treba zaista da se profilisu. I dalje lutaju od radikalnog ideo-loškog ekonomskog liberalizma do strategije ekonomskog patriotizma, od bezrezervnog zaklinjanja u Evropu, do koketiranja sa pojedinim prilično radikalno nacionalističkim stavovima jednog svog dela. Ono što ih je do sada karakterisalo jeste ogromna žed za vlašću pretočena u nedefinisane populističke kampanje. Ova grupacija će se ili jasno profilisati, ili će pojedini njeni delovi otici ka DS ili DSS.

Desni pokreti, nevladine organizacije, udruženja

Nažalost, sa gornjom stavkom smo iscrpli gotovo sve što bi moglo da potпадa pod odrednicu „umerena desnica“. U ostatku desnog prostora dominiraju radikalno i ekstremno desne opcije. Kada govorimo o desno orientisanim pokretima i organizacijama, prvo što uočavamo je njihova ekspanzija posle 2000. godine. Pre tog perioda oni ili nisu postojali, ili su bili potpuno marginalne grupe, ili ih nije bilo u medijima. O njima se govorilo tek prilikom povremenih incidenata

³¹ Koštunica je posvećen tradiciji Tokvila i Mila, ali se veoma često poziva na De Gola kao politički uzor umerenog evropskog konzervativizma.

kao kada su 1997. pripadnici jedne frakcije skinhedsa ubili malog Roma Dušana Jovanovića.

Razlozi njihovog umnožavanja i jačeg prisustva u medijima posle 2000. su mnogobrojni. Nalaze se pre svega u prirodi tadašnje vlasti i ogromnom dijapazonu problema koji stoje pred srpskim društvom. Najpre, posle 5. oktobra kao oficijelna ideologija u kulturi, obrazovanju i medijima neprestano se nametala ideologija denacifikacije, suočavanja sa prošlošću i odricanja od svega što ima veze sa srpskom nacijom, tradicijom... Takve radikalno leve opcije su po pravilu izazivale radikalno desne odgovore pa je ogromna većina novonastalih organizacija formirana na takvoj osnovi. Tome nesumnjivo doprinose i ogroman resentiman u srpskom narodu zbog nekoliko izgubljenih ratova, smanjenja teritorije i okupacije Kosmeta, bombardovanja države i Haškog tribunalja, kao i ogromno nezadovoljstvo ekonomskom i socijalnom situacijom u zemlji. Doprinos svemu ovome daje i nepostojanje umereno desnih ideja, dela, naučnih raddova i pokreta koji bi nezadovoljnim mladim ljudima ponudili drugačiji izbor. Ako im se kao jedine opcije na intelektualnoj i medijskoj sceni nude ekstremna, denacifikaciona levica i ekstremna ali nacionalno usmerena desnica, potpuno je razumljivo što biraju ovo drugo. Problem je u tome što ima jako malo umerenih opcija, dakle umerene konzervativne desnice ili umerene, nacionalno orientisane socijaldemokratije.

Solidan pregled ovih pokreta može se naći u tekstu „Ko je ko na srpskoj desnici“, autora Vesne Tašić i Radeta Stanića, objavljenom u magazinu *Blic-njuž*, 5. novembra 2002.³² Kao najčešće pominjani u medijima navode se *Otačastveni pokret Obraz*³³, udruženje *Srpske dveri* nastalo pri Filološkom fakultetu, udruženje studenata *Sveti Justin filozof* koje je nastalo na Filozofskom fakultetu, zatim udruženje *Svetozar Miletić* iz Novog Sada, razne neformalne grupe okupljene oko pojedinih časopisa, internet sajtova, navijačkih organizacija itd. Postoji i posebna struja skinhedsa i nacista kao što je pokret *Krv i čast*. Sve u svemu, radi se o velikom šarenilu pokreta i ideja koje ni u kom slučaju ne moraju biti zajedničke svim ovim akterima. Na primer *Dveri* i *Obraz* su radikalni kritičari skinhedsa i smatraju da je to politička sekta uvezena sa Zapada, „nastala iz supkulture zapadnog očaja i beznađa“.³⁴ Zaista paradoksalno izgleda postojanje nacističkih pokreta u Srbiji i obožavanje Hitlera budući da se zna kako je Hitler tretirao Slovene.

Pokret *Dveri* je prilično dobro povezan sa radikalnim krugovima u vojsci, crkvi i na univerzitetu. Zanimljiv je slučaj profesora istorije Radoša Ljušića, veoma bliskog ovoj organizaciji, koji je istovremeno poslanik na listi DSS-a. Ljušić je poznat po veoma radikalnim nastupima u javnosti nakon kojih su ostali iz stranke demantovali njegove nastupe, ali je to kao i reakcije odbora za kulturu ove stranke povodom koncerta Rezidentsa na Kolarcu u letu 2003, dalo dosta povoda za povezivanje ove stranke sa ekstremnim krugovima. Ovakvi slučajevi su

³² Ne treba naglašavati da autori pod desnicom razumeju isključivo ekstremiste te da u tekstu nema ni pomena (umerenih) političkih stranaka.

³³ Na njihovom sajtu, u delu „Krst i nekrst“, nalazi se bogat pregled literature o Obrazu i drugim desnim i radikalno desnim pokretima i organizacijama. Videti www.srb-obraz.org/krstine-krst.html

³⁴ U pomenutom tekstu *Ko je ko na srpskoj desnici*.

indikatori fluidnosti desne scene i još uvek nejasno postavljene linije razgraničenja između umereno i radikalno desnih opcija.

Ono što karakteriše ove organizacije jeste pozivanje na pravoslavlje i nacionalnu tradiciju, zatim na Nikolaja Velimirovića, Dimitrija Ljotića, Milana Nedića, ređe na Dražu Mihailovića. Uglavnom su protivnici demokratije, kao nečeg navodno stranog srpskoj tradiciji i kao politički sistem nude hijerarhijsku, korporativnu sabornost, sistem staleža za koji se zalagao Dimitrije Ljotić (mada, naravno odbacuju njegovo jugoslovenstvo). Razlikuju se u stavu prema monarhiji i posebno prema sadašnjem pretendentu Aleksandru, zatim prema tržišnoj privredi, tehnicima... Ono što ih povezuje jeste zajednička kritika i vrlo ekstremne ocene o postpetooktobarskoj vlasti kao nenarodnoj, izdajničkoj, okupatorskoj i antisrpskoj. Verbalno se zalažu za nenasilje i u svim javnim nastupima pokušavaju sebe da odrede kao miroljubive. Međutim, slučaj nasilnog rasturanja gej parade iz juna 2001. pokazuje da su itekako spremni na upotrebu radikalnih metoda. Inače, deluju preko tribina, medijskih kampanja lepljenja plakata kao što su akcija Svaki Srbin Radovan, akcija podsećanja na prava istorijska znamenja srpske Vojvodine, ili plakati protiv abortusa.

Najrazvijeniji i najzanimljiviji je program Otačastvenog pokreta Obraz o kom se najviše govori od svih pomenutih organizacija. Ovaj program se može videti na sajtu www.srb-obraz.org. Radi se o širokoj i detaljnoj platformi čija su osnovna načela 1. Bogoljublje i rodoljublje, 2. Srbska Srbija, 3. Domaćinski poredak 4. Viteške oružane snage. Po njima je osnovno pitanje danas nacionalno i ono glasi: „Hoće li Srba uopšte biti ili ćemo nestati mučki pobijeni od Šiptara, poturica i ustaša i izginuti od judeomasonske Nato ubica?“. Oni nude smernice „svetosavskog nacionalizma“ i imaju detaljno razvijen program nacionalnog vaspitanja u deset tačaka. Decu treba bogatiti: jezikom, pesmom, molitvom, bajkom, žitijima svetih i junaka, poezijom, istorijom, vojskom, poznavanjem nacionalne teritorije i usmeravanjem na privrednu (radost rada). Antisemitizam je standardni deo ovog repertoara.³⁵ Međutim, dosta je zanimljiv deo programa nazvan „Obraz kao srbska libertarijanska desnica“, gde se ova organizacija predstavlja kao odličan poznavalac američke libertarijanske doktrine zasnovane na slobodnom tržištu i preduzetništvu, privatnoj svojini, ekonomskim slobodama, niskim porezima itd. Ovo je dosta neuobičajeno na desnoj sceni jer su njeni akteri uglavnom negativno orijentisani prema svim ekonomskim pitanjima, protive se ekonomskoj i idejnoj globalizaciji i zapadnom kapitalizmu.

Desni intelektualci

Među najznačajnije i najprominentnije desno orijentisane intelektualce, u skladu sa navedenim kriterijumima, mogli bismo da navedemo istoričare Veselinu Đuretića i Radoša Ljušića, pesnika Matiju Bećkovića, književnike Predraga Dragića Kijuka, Miroslava Toholja, dramske pisce Dušana i Sinišu Kovačevića i

³⁵ Posebno je zanimljiv čuveni *Proglas srbskim neprijateljima* koji se dugo nalazio na ovom sajtu i koji se obraćao „cionistima (jevrejskim rasistima), Hrvatima, poturicama, Šiptarima, sektašima“ i dr. Proglas je nestao sa sajta nakon atentata na Zorana Đindjića.

pravnika Mihajla Đurića.³⁶ Tu naravno treba ubrojiti i intelektualce-političare poput Vojislava Košunice, Vuka Draškovića i Vojislava Šešelja. Često se u ovu grupu neopravdano stavljuju ljudi izrazito leve orientacije kao Dobrica Ćosić ili Mirko Zurovac, te levi liberali poput Koste Čavoškog.

Međutim, moramo pomenuti posebnu grupu takozvanih salonskih fašista - veoma čudnih, bizarnih i često komičnih likova u koju treba ubrojiti nedavno preminulog publicista i slikara Dragoša Kalajića, književnicu i dramaturga Isidoru Bjelicu, njenog muža profesora režije Nebojošu Pajkića i nedefinisanog Dragoslava Bokana. Radi se o nesumnjivo veoma obrazovanim i marljivim ljudima koji su iz raznih razloga ili zapali u određenu vrstu ličnog ludila, ili su iz umetničkih potreba provokacije i razlikovanja počeli da eksperimentišu sa fašističkim nasledjem, ili su ka tome došli iz veoma lukrativnih razloga. Zanimljiva je pozicija samozvanog poslednjeg Evropljanina, Dragoša Kalajića, nekadašnjeg novinara i urednika časopisa *Duga*, kome samoproklamovani fašizam, slavenofilstvo i navodni nacionalizam nisu smetali da bude u odličnim vezama sa komunistom kakva je Mirjana Marković, da svojevremeno slavi Franju Tuđmana i da od komunističke vlasti dobije odlično mesto izveštaka Tanjuga iz Rima.³⁷ Radi se o jednom od onih ljudi koji nas najčešće navedu da se zapitamo za veze samozvanih intelektualaca i tajne policije.

Desni časopisi, izdavačke kuće i drugi kulturni produkti

U ovoj oblasti postoji priličan haos pa ćemo pokušati da makar navedemo najznačajnije institucije i artefakte. Valja najpre konstatovati da desnica medijski i finansijski mnogo lošije stoji od levice, jer niti je pomaže država niti ima neke ozbiljnije spoljašnje izvore finansiranja (dok je privatni kapital u Srbiji još uvek slab za to). Desnica je uglavnom ili prepuštena tržištu ili radi u formi kulturne ge- rile, preko niskobudžetnih izdanja, samopomoći i uz ograničeni domet.

Od ozbiljnih izdavačkih poduhvata velike kulturne važnosti za ovu zemlju valja izdvojiti instituciju koja postoji u Čačku, koju vodi Branko Kukić i koja se zove *Gradac*. Radi se o ozbilnjom naučnom časopisu koji izlazi još od početka sedamdesetih, koji se bliži 150. broju i koji već 30 godina predstavlja ovde prokazanu i zanemarenu literaturu desne Evrope. Osim časopisa izdata su i mnoga prevedena dela stvaralaca kao što u Ernst Jinger, De Mestr, Sioran itd.

Treba pomenuti još dve izdavačke kuće koje su radikalno desnog usmernjenja. Najpre *Slobodnu knjigu* Vladimira Maksimovića koja samostalno, uz mala sredstva izdaje savremene ekstremističke pisce poput Zorana Miloševića i dela samog Maksimovića, ali i replate nekih zaboravljenih dela srpske literature i posebno

³⁶ Ovde nemamo prostora da govorimo o svakom pojedinačno kao ni da detaljnije obrazlžemo da li svako od njih spada u umerenu ili ekstremnu desnicu.

³⁷ O njemu pogledati članak *Duboko crno, po potrebi crveno* (Andrea Ferrario, *Dragos Kalajic, Nero profondo, occasionalmente rosso*), na sajtu www.ecn.reds/mondo/balkani/jugoslavia/balkani0102destraserba.html

dijaspore (kao knjige Jevta Dedijera, Matavulja i Rakića). Tu je i nažalost veoma uticajna kuća *Ihtus*, Ratibora Đurđevića, koja izdaje ogromnu biblioteku dela samog Đurđevića i srodnih autora i čije se knjige nažalost prodaju i u objektima Srpske pravoslavne crkve. Radi se o neverovatno paranoičnoj, antisemitskoj i antievropskoj literaturi koja u svim fenomenima današnjice vidi zaveru i pobedu Satane i judeo-masona. U pitanju su knjige sa naslovima *Rugobe i laži američke demokratije*, *Pederska brigada*, *Satana u savremenom čoveku i svetu*³⁸ i dr.

Od elektronskih medija nema mnogo šta da se pomene. U desne medije bi se mogla staviti nekadašnja *TV Palma* koja je posebno u emisiji *Dijalog* vlasnika Mikija Vujovića promovisala gomilu čudnih likova sa alternativne desne scene, gde je najrađe viđen gost bio Dragoslav Bokan. Na toj televiziji je Dragoš Kalajić dugo imao svoju emisiju, a SRS emitovala svoje *Radikalske talase*. Ubrzo nakon petog oktobra *Palma* je praktično zamrla i danas emituje samo muzičke spotove. Treba pomenuti i radio *Glas Crkve* iz Valjeva.³⁹

Malo je šira ponuda pisanih medija, ali ni tu stanje nije mnogo bolje. Kragujevački nedeljničnik *Pogledi* opstaje već 15 godina zalažući se za vrednosti ravnogorske Srbije i monarhiju. Srpski pokret obnove izdaje svoj nedeljničnik *Srpska reč*, a SRS svoju *Veliku Srbiju* i svojevremeno *Zemunske novine* dok su bili na vlasti u Zemunu. Nakon što je *Duga* prestala da izlazi, nijedan od značajnijih nedeljnika u Srbiji nije blizak desnici iako se NIN neopravdano svrstava na tu stranu. NIN jeste konzervativniji od ultralevog *Vremena* i levo orijentisanih *Reporter* ili *Blicnjuza*, ali i u njemu dominira levo orijentisana inteligencija, samo drugačije provenijencije. Desnica ne kontroliše nijedan od značajnih tradicionalnih dnevnika. Relativno desna shvatanja iznose pojedini dnevni tabloidi koji se tek bore za svoje mesto pod suncem.

Na alternativnoj, radikalno desnoj sceni postoji dosta časopisa koji izlaze u malim tiražima kao što su *Zbilja*, *Dveri*, *Srpska slobodarska misao*, ljotićevska *Nova iskra*, *Geopolitika* i *Ogledalo*. Dijapazon ideja koje se sreću na njihovim stranicama vezan je za organizacije koje smo gore naveli. Mnogo su značajniji brojni sajtovi i forumi desnih organizacija, jer je to lakši i jeftiniji način organizovanja i komunikacije.

Na kraju ćemo pomenuti i postojanje desnice na muzičkoj sceni. Desnica po svim anketama baštini najbolji album domaćeg roka i popa a to je *Odbrana i poslednji dani* beogradskih Idola, čvrsto utemeljen u tradiciju pravoslavlja, cirilice i delo Borislava Pekića. Devedesete nisu donele tako kvalitetne produkte, ali vredi pomenuti nekoliko grupe. Najpre gornjomilanovačke *Bjesove* koji su pokušavali da stvore zanimljivu verziju pravoslavnog hard-kora, zatim nekoliko pank-bendova od kojih su ostali u sećanju *Direktori*, *Šaht* i *Ritam Nereda*. Zanimljiv je projekat *Iznad istoka i zapada* koji je 2002. organizovao sveštenik Jovan Ćulibrk, na kome su neki značajni srpski bendovi uradili muziku na teks-

³⁸ Detaljnije na sajtu Ihtusa www.dr-jurjevic.org

³⁹ Nije nam poznata orijentacija lokalnih elektronskih medija, ali prepostavljamo da je jagodinska *Palma plus* prilično desno orijentisana.

tove Nikolaja Velimirovića. Konačno ne sme se zaboraviti ni Bora Đorđević i njegova *Riblja čorba* koja nastavlja da pravi zanimljive produkte antikomunističke provenijencije.

Zanimljivo je i pitanje da li su i koliko pojedini pripadnici novog srpskog hip-hop talasa skloni desnim shvatanjima.

Ne smemo zaboraviti i poseban žanr ratnog folka koji je bujao tokom rata i koji je baziran na četničkom nasleđu iz Drugog svetskog rata – autori poput Gedže, Baje Malog Knindže, raznih izvornih grupa, Borisava Ličanina i drugi.

Desne snage u crkvi, vojsci i drugim nacionalnim institucijama

O tome koliko je desnica zastupljena u ovim nacionalnim institucijama mnogo se više spekuliše nego što se zaista zna. Ni autor ovog teksta se ne može pohvaliti dobrim poznavanjem stanja i frakcija u ovim institucijama. Ono što je sigurno jeste ogromna zabrinutost za položaj nacije koji se oseća u ovim, po tradiciji konzervativnim organizacijama (ne samo u Srbiji). Crkva je poprilično dezorganizovana i necentralizovana institucija pa tako se i u javnosti mogu sresti različite frakcije, uključujući i one koje su bile bliske Miloševiću (pa su pojedine vladike zvali *crvenim popovima*), ili one koje su povezane sa zapadnim crkvama. Nesumnjivo postoji i veoma jaka zilotska, antimodernizacijska frakcija gde dominira vladika Atanasije Jeftić. Crkva jeste po tradiciji bliska četništvu, ali je četništvo bilo proenglesko. U nastupima mnogih velikodostojnika crkve vidi se i previše nepoverenja i mržnje u sve što dolazi sa Zapada; kao što smo već pomenuli, u objektima SPC-a se prodaju izdanja kuće *Ihtus*. Sam patrijarh srećom ne pripada toj struji, ali odnos snaga ovih frakcija unutar same crkve nije nam poznat.

Isto važi i za *Vojsku SCG*. Tokom proteklih 15 godina vojska je doživela veliku transformaciju i niz kompletnih pretumbacija, gde su se takođe smenjivale različite frakcije. Neke od njih su povezane sa raznim oblicima desnice u Srbiji, pa je Šešeljeva frakcija jedno vreme bila dosta jaka u vojsci. Za časopis *Vojška* pisao je i pokojni vođa *Obraza* Nebojša Krstić, a na nedavnoj sretenjskoj akademiji *Dveri* gostovali su i govorili i pripadnici Vojске.

Slično bi se moglo reći i za *SANU*. Neki bivši pripadnici četničkog pokreta poput istoričara Dimitrija Đorđevića, pravnika Miodraga Jovičića ili slikara Miće Popovića postali su članovi ove institucije i pored Mihajla Đurića i drugih održavali su duh desnice u njoj. Akademici su tokom poslednjih dvadesetak godina igrali važnu ulogu na srpskoj javnoj sceni pa donekle i u politici, izrazito se angažujući u borbi za srpske nacionalne interese. No, kao što smo to više puta ponavljali, to nije dovoljno da ih smestimo u desnicu. Štaviše, mnogi su primetili da je famozni *Memorandum* veoma levičarski intoniran dokument, što ne čudi jer su u Akademiju ranije primani uglavnom komunistički intelektualci.

Zaključci

1. Desnica u Srbiji je i dalje haotična, neorganizovana, neprecizno određena i još uvek se nalazi u potrazi za jasnim identitetom. Ovo važi i za radikalnu, a posebno za umerenu desnicu, pa je i fluidnost između njih još uvek velika. Period koji smo obuhvatili u ovoj analizi obeležen je potpunim političkim, društvenim, ratnim i poratnim, ideoološkim, vrednosnim i svakim drugim haosom. Tranzicija je u Srbiji duga, bolna i haotična. Taj sveopšti haos morao je da se odrazi na ideoološku i političku scenu pa čemo stoga teško bilo gde naći koherentnu, doslednu i sveobuhvatnu doktrinu.

Dok sam radio na prikupljenom materijalu primetio sam mnogo takvih nedoslednih momenata i ovde će izdvojiti nekoliko njih koji treba da ilustruju ovu potragu za identitetom koja traje na srpskoj desnici.

Sve desne političke partije imaju u programima na istaknutom mestu zalažanje za socijalnu pravdu. Ta vrsta socijalnog populizma je još izraženija u javnim nastupima gde su, posebno tokom poslednjih nekoliko godina, svi pokušavali da učare na socijalnom nezadovoljstvu gubitnika tranzicije.

U vezi sa tim je prečesto insistiranje i DSS-a i G17+ dok su bili u opoziciji da sklope nekakav pakt sa sindikatima. Ispostavlja se da desnica brani prava radnika od vladajuće levice.

U programu DSS nalazi se u odeljku koji se bavi kulturom zalaganje za „borbu protiv kiča i šunda“. Ostatak ovog nesrećnog idioma iz komunističkih vremena čovek može da pripše samo očiglednoj nezainteresovanosti ove stranke za pitanja kulture i razvoja tržišne privrede. U doba tranzicije i otvaranja tržišta za svakovrsne eksperimente i proekte, najveća je ekspanzija lakih sadržaja, odnosno masovne i popularne kulture. Pametna država to treba da podrži, a ne da suzbija jer se time polako formira i kristališe područje kulturne industrije koje, na primer, u Britaniji spada među prva četiri izvozna polja.

Još su veće konfuzije među radikalnom desnicom. Tu se zaista može sresti svakojaka mešavina apsolutno nespojivih ideja. Na primer *Obraz* je izrazito anti-američki usmerena organizacija koja posebno insistira na odbrani svega tradicionalnog i nacionalnog od bilo kakvog spoljašnjeg mešanja. Međutim, kada navode države koje su primeri uspešnih libertarijanskih zemalja nakon Drugog svetskog rata vidimo i „Čile pod vlašću patriotskih vojnih snaga 1973–1990“. Podsetimo se, radi se o zemlji u kojoj su Amerikanci pomogli da se nasilno ukloni demokratski izabrani narodni režim, a onda su na sve načine pomagali Pinočevu diktaturu u kojoj je pobijeno i nestalo na hiljade nedužnih ljudi. Da li to znači da bi se *Obraz* složio da Amerikanci i ovde pomognu da se uspostavi „vlast patriotskih vojnih snaga“ bliskih američkom režimu?

2. Rasprava levica-desnica još uvek se nalazi na nivou ideooloških rasprava nasleđenih iz dalje i skorije prošlosti – radi se o raspravama između delova elite koji su veoma sličnog porekla, pa su stoga i norme i preporuke koje dolaze od njih prilično odvojene od realnosti i realnih ekonomskih, političkih i socijalnih problema.

3. Ovo je uslovljeno činjenicom da srpsko društvo tek počinje (mada dosta ubrzano) da se socijalno raslojava. Potrebno je najpre da se društvo ozbiljno profiliše, a zatim i da se stvore jake osnove domaćeg privatnog kapitala pa da se onda i političari i javna i ideoološka scena prilagode takvoj socio-ekonomskoj realnosti, da se zna ko predstavlja koju socijalnu grupaciju. Dakle, još uvek nema realne društvene utemeljenosti za ozbiljnu političku desnicu.

4. Bode oči neverovatno nepoznavanje moderne evropske, a posebno anglosaksonske konzervativne tradicije koja je osnova za svaku umerenu desnicu. Nema prevoda takvih knjiga niti radova koji bi se bavili mišljenjem Berka, Hjuma, Tokvila, Dizraelija, De Gola, Rasela Kirka, Rodžera Skrutona, Majkla Oukšota. Poslednji koji se time bavio bio je još Slobodan Jovanović. Naša intelektualna desnica se zasniva na starim ruskim i francuskim konzervativcima, na crkvenim misliocima i na selektivnom tumačenju domaće istorije.

5. Iz toga sledi najveći problem a to je da se narodu pre svega na intelektualnoj sceni ne nude umereno desne opcije već isključivo radikalno leve i radikalno desne. Postoji čitav niz zadataka koje danas samo desnica, po prirodi svoje suštine, može da uradi: stvaranje čvrstog i stabilnog političkog poretka, stvaranje realnog, na tradiciji i potrebama zasnovanog ustavnopravnog okvira, stvaranje osnova za društveni konsenzus i prevođenje ideooloških rasprava sa nivoa nezavršenog građanskog rata na nivo artikulisane političke rasprave, određivanje jasnih i realno dostižnih društvenih prioriteta i usmeravanje energije u tom pravcu i konačno pronalaženje mere između čuvanja dosadašnjih nacionalnih odlika i evolutivnog preuzimanja evropskih i globalnih vrednosti. To je razlog zašto je ogromna većina ljudi na poslednjim izborima podržala desne stranke. Međutim, potrebno je da se tom narodu ponudi adekvatan sistem ideja, dakle potrebna je izgradnja i postepeno stvaranje čitavog sklopa umereno desnih institucija koje bi običnog čoveka privukle umerenim opcijama i ekstremnu desnicu svele na nivo koji ima u svakoj relativno stabilnoj zemlji.⁴⁰

Potrebno je dakle da se napravi jasan normativan okvir savremene umerene proevropske srpske desnice, a zatim da se taj sklop ideja propagira preko tako profilisanih časopisa, dnevnih novina, elektronskih medija, naučnih časopisa i instituta, kulturnih institucija itd. Potrebno je prevesti knjige najznačajnijih konzervativnih mislilaca i praviti link sa značajnim konzervativcima iz naše prošlosti kao što su bili knez Mihailo, Kosta Cukić, Stojan Novaković, Čedomilj Mijatović, rani Živojin Perić te Slobodan Jovanović. Potrebno je razbiti komunističku predrasudu da su desničari i konzervativci uvek protiv reformi, integracija i modernizacije. Podsetimo se na kraju da su po opštim ocenama najveći reformatori u novijoj srpskoj istoriji, naprednjaci, zapravo bili jasno profilisani politički konzervativci.

⁴⁰ Ona ni danas ne igra značajnu ulogu na političkoj sceni, ali postoji mnogo praznog prostora na koji se ona može rasprostrati ako se ne izgradi sistem umereno desnih ideja i institucija.

Literatura

- Bjelica, Isidora, *Verenica ratnog zločinca*, Knjigakomerc, Beograd.
- Branković, Srbobran, *Ideologija i demagogija*, Nova srpska politička misao, 1/1998.
- Goati, Vladimir, *Partije Srbije i Crne Gore u političkim borbama od 1990. do 2000.*, Konteko, Podgorica 2000.
- G17+, *Deset tema oko kojih je potrebno postići nacionalni konsenzus*, www.g17plus.org.yu/srpski/files/aktiv/razno/konsenzus.html
- Deklaracija Narodne stranke Crne Gore i Demokratske stranke Srbije o novom određivanju odnosa između Crne Gore i Srbije u zajedničkoj državi, kao i prema srpskom narodu koji je ostao izvan njenih granica, Kaz grafik, Beograd 1993.
- Drašković, Vuk, *Podsećanja*, Srpska reč, Beograd 2001.
- Đorđević, Mirko (ur.), *Srpska konzervativna misao*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2003.
- Đurđević, Ratibor, *Rugobe i laži američke demokratije*, Ihtus 1995.
- Duretić, Veselin, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*, Narodna knjiga, Beograd 1985.
- Duretić, Veselin, *Razaranje srpstva u XX veku*, SANU, Beograd 1992.
- Durić, Vladimir, *Komandant srpske X generacije – Dragoslav Bokan*, Reporter, br. 108.
- Đurković, Miša, *Levo – desno – centar*, Nova srpska politička misao, 1/1998.
- Đurković, Miša, *Diktatura, nacija, globalizacija*, IES, Beograd 2002.
- Radikalizacija društva u Srbiji – prilozi i dokumenti, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 1997.
- Janković, Ivan, *Postoji li desnica u Srbiji*, www.nspm.org.yu/Komentari.html
- Kalajić, Dragoš, *Američko zlo*, BIGZ, Beograd 1993.
- Kalajić, Dragoš, *Predgovor*, u Ilija Garašanin, *Nacertanije*, Krug, Beograd 2000.
- Koštunica, Vojislav, *Ugrožena sloboda*, Filip Višnjić, Beograd 2002.
- Maksimović, Vladimir, *Etnodesnica*, Slobodna knjiga, Beograd 2001.
- Mirković, Zoran, *O Stojanu Novakoviću – u spomen vrlini*, Liberalna misao u Srbiji, u Trkulja – Popović, CUPS, Beograd 2001.
- Molnar, Aleksandar, *Istorija pojmove i srpski slučaj*, u Nova srpska politička misao, 1, 1998.
- Nikolić B. Zoran, *Vajmarska Srbija*, i www.srb-obraz.org/krstinekrst/vajmarska.htm
- Pribićević, Ognjen, *Changing Fortunes of the Serbian Radical Right* u Sabrina P. Ramet (ur.), *The Radical Right in Central and Eastern Europe since 1989*, Pennsylvania 1999.
- Samardžić, Slobodan, *Levica i desnica kao politički surogati*, u Nova srpska politička misao, 1, 1998.
- Slavujević, Zoran, *Imidž partija Srbije*, u Mirjana Vasović (ur.), *Fragmenti političke kulture*, Institut društvenih nauka, Beograd 1998.

Stojanović, Dubravka, *Traumatični krug srpske opozicije*, u Nebojša Popov (ur.), Srpska strana rata, Republika, Beograd 1996.

Stranke u Jugoslaviji, Tanjug, Beograd 1990.

Srbija nema snagu da se bori sa populizmom i nacionalizmom, izveštaj Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji, www.kojot.co.yu

Stokić Đ, Ljubiša, *Demokratija i osvajanje vlasti*, Zenit, Beograd 1994.

Tašić, Vesna – Stanić, Rade, *Ko je ko na srpskoj desnici*, Blic news, 5. novembar 2002.

Ferrario, Andrea, *Dragos Kalajic: Nero profondo, occasionalmente rosso*, na sajtu www.ecn/reds/mondo/balcani/jugoslavia/balcani0102destraserba.html

Ćulibrk, Milan, *Srbija do izbora – ekonomski programi političkih stranaka*, u Ekonomist, br. 187.

Šešelj, Vojislav – Kostić Vesna, *Vladaćemo sto godina*, ABC Glas, Beograd 1994.

Programi, načela i dokumenti desnih političkih partija

www.spo.org.yu

www.dss.org.yu

www.srs.org.yu

www.g17plus.org.yu

Časopisi

Gradac, Čačak

Zbilja, Beograd

Nova iskra, Beograd

Ogledalo, Beograd

Pogledi, Kragujevac,

Srpska slobodarska misao, Beograd

Srpske dveri, Beograd

MISA DJURKOVIC

INVESTIGATIONS, PARADOXES, POSSIBILITIES: THE RIGHT IN SERBIA 1990-2003

Summary

In the article, the author tries to give the review of the Right scene in Serbia in the above-mentioned period. The work consists of four parts: the first one refers to a number of methodological problems which the researcher of this issue encounters. The second one is the effort to create a very complex catalogue of criteria which was the subject of political and intellectual struggles and due to which the division between the Left and Right in Serbia had been made. The third part represents the effort to offer the structural phenomenological description of the Right space which would map certain participants, institutions, media and similar of which the Right is made of. And, finally, as the illustration of the constant search for identity, a number of paradoxes and contradictions, which are encountered in the attitudes of the above-mentioned participants, are presented.

„SRBI SVI I SVUDA“ – „HRVATSKE ZEMLJE“ BEZ HRVATA

APSTRAKT: *U polemičkom članku kroz istorijsku vertikalu razmatra se geonacionalno rasprostiranje Srba i njihovo pretvaranje u Hrvate. U centru istoriografske analize nalaze se austrijski popisi stanovništva iz 1847, odnosno 1850. koji egzaktno potvrđuju autorove teze o svesrpskom rasprostiranju u današnjim tzv. hrvatskim zemljama.*

Dok se srpska naučna i nenaučna istoriografija iznurivala nametnutim dilemmama partizanske „narodne revolucije“ ili građanskog rata, odnosno pitanjima srpskog fašizma ili antifašizma u Drugom svjetskom ratu, u velikoj mjeri ostala su van dometa srpske istoriografije nezaobilazna, esencijalna pitanja vezana za vjersko-nacionalno satiranje srpstva, odnosno za stvaranje i razvoj vjerskih nacija iz srpskog biološkog tkiva. Srpski istoričari rijetko su postavljali pitanja absurdnosti formiranja vjerskih nacija koje danas dominiraju u postjugoslavenskim državnopravnim prekranjima granica. Zaboravljeni pitanja etnografske ili geografske suštine hrvatstva, kojim su se nažalost u većoj mjeri bavili istoričari i filolozi 19. vijeka, ostala su u dobroj mjeri na marginama interesa srpske istoriografije u 20. vijeku.

S druge strane, nametnuta je „istina“ zagrebačke istoriografske falsifikator-ske škole o starini hrvatstva i velikom teritorijalnom opsegu tzv. hrvatskih zemalja. Mitološko hrvatstvo teško se zaboravljalo čak i među srpskim intelektualcima, akademicima, profesorima fakulteta i škola zahvaljujući utemeljenosti takve fantastične „istine“ preko školskih sistema građanske monarhističke i republikanske socijalističke Jugoslavije. Čak se i srpski nacionalisti ne mogu odreći mišljenja da je ipak prije 19. vijeka postojao nekakav malen hrvatski narod koji je nestao sa turskim osvajanjima ili, povodeći se za mišljenjima filologa, da su Hrvati samo čakavci iz Istre i Kvarnerskog primorja. Zapravo, istorija tzv. hrvatstva nastajala je na rimokatoličkim „svetim lažima“ – „Pseudo sancti Croatiae“, odnosno sistematski konstruisanim istorijskim falsifikatima koji su se stvarali u

vatikanskim i bečko-zagrebačkim istoriografskim radionicama i koji su se vremenom iz duhovnog centra hrvatstva – Zagreba, proširivali na jugozapad, jug i istok.

U dijelu srpske istoriografije i publicistike i danas pomen pojmova Srba rimokatolika i Srba islamske vjere izaziva podsmijeh i sažaljenje prema istoričaru, publicisti ili nacionalnom političaru koji su izgovorili ili napisali takve, za njih, nebulozne falsifikate. Na krajnje neprofesionalan i proizvoljan način anacionalni „naučnici“ humanističkih nauka često komentarišu pojmove „Velika Srbija“, Srbi rimokatolici i Srbi islamske vjere. Separatizam okolnih slavenskih naroda, koji su proistekli iz srpskog narodnog bića i koji su nastali konvertirskim putem (rimokatoličenjem ili islamizacijom) ili putem Kominterninog projektovanja nacija (Crnogoraca, Muslimana, Makedonaca), posmatraju kao potpuno legitimnu, opravdanu borbu za ostvarenje Kominterninog načela „narodnog samoopredeljenja do otcepljenja“. Pri tom takvo pravo, po njima, ne važi za Srbe diljem bivših srpskih zemalja.

Posljednjih petnaestak godina, u ratnom i poratnom dobu, u naučnoj i političkoj javnosti aktuelan je pojam tzv. Velike Srbije i s njim povezano pitanje teritorijalnog rasprostiranja Srba odnosno njihovih vjerskih antipoda – Hrvata. Upotreba, odnosno zloupotreba pojma „velikosrpstva“ od strane ključnih ideologija i politika mnogo je starijeg datuma i traje od kraja 19. vijeka pa do današnjih dana. Kraj 19. vijeka je upravo i vrijeme kada se počinje i stvarati i širiti pojam tzv. velikosrpstva. Tvorci tog pojma su Vatikan i habzburški državotvorci (legitimisti), da bi ga sa protokom vremena počeli eksplatisati, između dva svjetska rata, evropski revizionisti okupljeni oko fašističke Italije, Kominterna i komunisti, nacifašisti i u najnovije doba elita zapadne liberalne demokracije. „Velikosrpska“ krivica polazi od pisanih Garašaninovog famoznog *Načertanija* iz sredine 19. vijeka pa ide do *Memoranduma* srpskih akademika koji je „izvađen“ kao nedovršen nacionalni projekt iz fioke Akademijinog kancelarijskog stola.

Tokom 19. vijeka pojam „Velike Srbije“ nije se ni mogao stvarati pošto su prostori bivše Jugoslavije i većeg dijela Balkana bili uglavnom i naseljeni Srbima pravoslavne, rimokatoličke i islamske vjere. Dakle, u 19. vijeku današnje tzv. velikosrpstvo, gledano iz tadašnjeg narodnog brojčanog odnosa, bilo je realno stanje na prostorima jugoistoka Evrope zbog velike brojnosti i široke rasprostranjenosti Srba. U tom razdoblju Vatikan i habzburški austrijski državotvorci još su uvijek koristili nacionalni pojam ilirizma (natio illirica) vezujući ga za srpski (rascijanski) narod. Cilj moje naučne rasprave je da se činjenično (faktografski) prikaže stanje svesrpske rasprostranjenosti na prostorima jugoistoka Evrope i na taj način izvrši revizija prevaziđenih istoriografskih stereotipa o starini hrvatstva i ogromnom prostranstvu „hrvatskih zemalja“.

*

Vatikan i Austrija u drugoj polovini 19. vijeka, uporedo sa pojmom ilirizma (ilirskih srpskih zemalja), počinju koristiti nacionalni pojam jugoslavenstva (Rački, Štrosmajer) iz svojih pragmatičnih ideoloških i političkih računa. U isto vrijeme u sve većoj mjeri se počinje koristiti, iz habzburških državotvornih i vati-

kanskih misijskih razloga, nov nacionalno-vjerski pojam rimokatoličkog hrvatstva. Dakle, stvara se novi nacionalitet od rimokatolika jugoistoka Evrope koji je imao misiju širenja rimske vjere i Austrijske carevine. Uvezenom (importovanim) hrvatstvu u srpskim zemljama (Istra, Primorje sa kvarnerskim otocima, Dalmacija sa otocima, Gorski kotar, Lika, Kordun, Banija, Slavonija, Srem, Bosna, Hercegovina, Crna Gora) prethodila je faza stvaranja i širenja hrvatstva u mitološkoj formi, u drugoj polovini 19. vijeka, od strane političara, biskupa, kanonika i istoričara, apologeta hrvatstva (koji su uglavnom bili stranog porijekla), i to u formi mitološkog Porfirogenitovog tzv. bijelog i crvenog dukljanskog hrvatstva.

Tadašnje teritorijalno područje Banske Hrvatske, središnjica iz koje se tokom 19. vijeka počelo širiti hrvatstvo, bilo je običan geografski pojam narodno-srpsko raznorodno sa prisustvom brojnih stranih naroda, dok su od južnoslavenskih naroda dominirali rimokatolici koji su počeli nositi hrvatsko ime i slovenski (slovenački) kajkavci. Srbi su živjeli i na području trožupanijske Banske Hrvatske, brojčano su dominirali na ostalom južnoslavenskom prostoru skrivajući se pod raznim imenima (Iliri, Vlasi, uskoci, Morlaci, Slavonci, Bošnjaci, Hrvati, Raci, Rascijani itd.). U prilog navedenog treba istaći činjenicu da je nekolicina starijih germanskih autora iz 18. i 19. vijeka pojam ilirstva vezivala za srpski narod.¹ Pisalo se o mnogobrojnom ilirskom „rascijanskom“ srpskom narodu rasijanom po cijelom Balkanu. Baron Bartnštajn, pored toga što je sredinom 18. vijeka pisao o „ilirskom rascijanskom narodu“, pominjao je i Hrvate unijate i neunijate. Pošto su unijati mogli biti samo Srbi ili malobrojni pripadnici drugog pravoslavnog naroda, proizlazi da su Hrvati unijati i neunijati u stvari bili Srbi-grkokatolici (rimokatolici) i Srbi pravoslavni koji su živjeli na geografskom području trožupanijske (četverožupanijske) Banske Hrvatske. Akademik Slavko Gavrilović, priredivač Bartnštajnovne knjige, naziv Croati označava kao naziv za Krajiške Srbe u 16. i 17. vijeku.²

U prilog navedenih teza o opštoj rasprostranjenosti Srba treba istaći i činjenicu da su u 18. vijeku austrijski i njemački hroničari i pisci svjedočili da su Srbi živjeli s jedne i druge strane Velebita, dakle s kopnene i morske strane. Za morski kanal između Velebita i otoka Paga sve do prvih decenija 20. vijeka u upotrebi je bio venecijanski (mletački) naziv „morlački“, dakle srpski.

U skladu sa navedenim, slovenski filolog Jernej Kopitar u svojim radovima Hrvate nije tretirao kao poseban nacionalni pojam, ističući da je ime Hrvat sinonim za dio srpskog naciona naseljen na području geografske Hrvatske: „1. Poznato je da su Srbi, koje takođe nazivaju i Iliri i Hrvati i Dalmatinci, mlađ i maštom obdaren narod. Ko je god ma jednu austrijsku graničarsku pukovniju video kad maršira, morao se o tom lično uveriti. Skoro svaka osoba zna napamet do stotinu najpoznatijih pesama.“

¹ J. Bartnštajn, *O rasejanom ilirsko-rascijanskom narodu* (1761), Beograd–Valjevo, 1995; F. fon Taube, *Kraljevstvo Slavonija i vojvodstvo Srem*, Novi Sad 1996; J. Schnjicker, *Zur geschichte der kirchlichen union in der Croatischen militargranze*, Njien, 1874.

² J. Bartnštajn, *O rasejanom ilirsko-rascijanskom narodu* (1761), 277.

2. Polovina je ove nacije grčke vere i njen klir neće propustiti nijedno sredstvo koje pomaže održanju ili čak i umnožavanju vernih ovčica i obratno: strašna je svaka stvar koja daje naslućivati opadanje broja tih ovčica.

Kad je pod Marijom Terezijom prosvjećivanje prodrlo i među Ilire (Srbe–N. Ž.), bilo je prvo da oni počnu pisati maternjim jezikom (1783). Grčki klir je zbog toga bio u dvostrukom strahu, jer se pobojavao da će se porušiti onaj zid koji je on između svojih ovčica i latinske crkve bio podigao posebnim crkvenim jezicom. A maternji jezik i grčkih i latinskih Ilira (Srba–N. Ž.) savršeno je jednak. Zbog toga taj klir i nastojava u korist crkvenog jezika, a protiv maternjeg, kako bi što stalnije održao svoje ovčice odvojene od katoličkih (uz neporušenu dispoziciju u korist Rusa)³.

Pitanjem broja i opsega slovenskih narodnosti slavisti su se, zbog slabe zainteresiranosti tadašnjih istoričara, bavili najviše tokom 19. vijeka. Kako je ocjenjivao pravnik i istoričar Lazo Kostić: „Njihovi rezultati se ne podudaraju, ima među njima dosta principijelnih razmimoilaženja, ali je za sve njih zajedničko da tzv. Hrvatima daju veoma mali teritorijalni prostor, a Srbima vrlo veliki“⁴. Pojam Hrvata se ograničavao na samo jednu sasvim usko obilježenu „skupinu“ na području bivše Jugoslavije. Tako su češki slavisti priznavali kao Hrvate samo kajkavce dok su, s druge strane, Slovenci smatrali kajkavce za Slovence a Hrvate ograničavali na čakavce. Prema filologima-slavistima, Srbi su bili mnogostruko brojniji od Hrvata i prostirali su se u velikom pojasu Balkana.⁴

Lazo Kostić je zaključivao da „nema baš nijedne, ama bukvalno nijedne oblasti Jugoslavije koju su svi veliki slavisti XIX veka priznali kao nesumnjivo hrvatsku“. Slovenac Jernej Kopitar osporavao je čak Hrvatima kao naciji sam Zagreb sa okolinom. Kopitarovo stajalište najbolje se ogledalo u prepisci sa češkim jezuitom Josipom Dobrovskim iz 1810. godine. Kopitar je tvrdio da su se „provincijalni Hrvati“ (iz trožupanijske Banske Hrvatske – N. Ž.) tek posljednjih 200 godina počeli nazivati Hrvatima i to u smislu geografskog a ne etnografskog pojma. O tome Kopitar u jednom pismu iz 1810. piše Dobrovskom slijedeće: „Tek od Ferdinanda I (1503–1564) i Leopolda I (1640–1705) počeo je da se upotrebljava geografski naziv Hrvatske i s onu stranu Kupe... Slavonci su srpski naseљenici i govore 'kruh' i 'brez' mesto 'bez', pravo kranjski“. U pismu od 1. februara 1810. Kopitar kaže: „Ja više vjerujem Truberu i Krčeliću nego Salagijusu što se tiče Hrvata, da naime sjeverno od Kupe u stvari nema genetskih nego samo geografskih Hrvata, a genetski to su samo Vendi (Slovenci)... Nije dakle neistorijski kad Slovenci neće da budu Hrvati, već je to veritatis causa... Ja sam sigurno toliko pravedan prema Hrvatima kao Vaša Prečasnost prema Slovencima, ali pogrešan naziv vređa me (sablažnjava me): mi Slovenci ne treba da se zovemo Hrvati, nego oni sami treba da se zovu ono što su, tj. Slovenci... Kako uopšte dolaze Zagrepčani ka hrvatskom poreklu. Ne dajmo se, dakle, zavarati administrativnom podjelom zemalja i naziva...“. Kopitar piše Dobrovskom 21. aprila 1810: „Ako su

³ And. Gavrilović, *O Vukovu izdanje narodnih pesama. Po podacima bečke cenzurne arhive*, Prosvetni glasnik, Beograd, XXXIX/1922, sv. 11–12 (cit prema: Kopitar i Vuk, Beograd 1980, 93).

⁴ L. M. Kostić, *Sporni predeli Srba i Hrvata*, Beograd 1990, 22–23.

Dalmatinici Hrvati, qui certe sunt prema Konstantinu (Porfirogenitu – N. Ž.), a takode Zagrepčani, otkud to dolazi da prvi, glavni Hrvati, srpski govore a poslednji ne govore?⁵ Slovenski „preporoditelj“ Jernej Kopitar (1780–1844) odbacio je, dakle, hrvatstvo štokavštine pošto je štokavski govor nazivao slavenosrpskim, a kasnije samo srpskim.

Jezuita iz Češke Josip Dobrovski (1753–1829), „otac slavistike“, smatrao je samo kajkavski dijalekt kao hrvatski, dok je „sve drugo za njega ilirski ili srpski jezik“. Idući tom analogijom Dobrovski je samo Hrvatsko zagorje i Sloveniju smatrao predjelom Hrvata, dok su „svuda drugo živjeli Srbi“. Dobrovski je panonske Hrvate dijelio na prave zagrebačke Slovence, ugarske Slovence i kranjske, štajerske i koruške. Po njemu, Dalmatinici su „napola Srbi (glagoljaši)“, dok su „ćiliričari čisti Srbi“. Za Dobrovskog Srbi su i Dubrovčani, Makedonci i Bosanci, dok su Kranjci, „bezjaci“ (Zagorci) i panonski Hrvati po porijeklu Hrvati. Dobrovski je poistovjećivao „dalmatinsko-ilirski“ jezik sa srpskim jezikom, pa je do kraja života ostao pri gledištu da su Dalmatinici i po jeziku i po porijeklu uglavnom Srbi.⁶ Najpoznatiji slavista druge polovine 19. vijeka, Franc Miklošić, u svojoj *Uporednoj gramatici slovenskih naroda* Hrvate je reducirao na sasvim mali i neznatan prostor jer je tvrdio da su svi štokavci Srbi, čakavci Hrvati a kajkavci Slovenci. U *Uporednoj gramatici* Miklošić je pisao o dva srpska dijalekta (-e i -ije) i jednom hrvatskom (-i). Ikavštinu, dakle, uzimao je za karakteristično obilježje hrvatskog jezika, dok su ekavština i ijekavština dvije grupe srpskog jezika. Ipak je Miklošić s pravom tvrdio da nisu svi ikavci Hrvati-čakavci već da ima ikavaca koji čisto srpski govore i imaju istu narav i običaje.⁷ Tu je prije svega mislio na ikavce štokavskog narječja sa područja Dalmacije, Primorja i Like. Za Dubrovnik Miklošić je govorio da do njega nikad nije dopirala čakavština i da je uvijek bio štokavski, dakle srpski.

Pod uticajem mišljenja slavenskih filologa Vuk Stefanović Karadžić napisao je u Beču 1849. *Kovčežić za istoriju, jezik i običaje Srbija sva tri zakona*. U poglavlju knjige „Srbi svi i svuda“ Vuk je utvrdio da su Srbi svi oni koji govore štokavskim narječjem, „pa bili oni u Žumberku ili u Vranju“. Po Vuku, Srbi su dakle „štokavci triju vjerozakona“: pravoslavnog, rimokatoličkog i islamskog. Vuk Stefanović Karadžić je u svom *Rječniku* zapisao da su Bunjevci i Šokci „Srbi zakona rimskog“.⁸

Austrijski statistički podaci o stanovništvu austrijskog jugoistoka Evrope egzaktno potvrđuju, pa i premašuju, teze pomenutih filologa o opštoj rasprostranjenosti Srba na prostorima nekadašnjeg „Ilirika“. U knjizi dopisnog člana mađarske akademije nauka Fenyes Eleka *Statistika i geografski opis austrijske imperije* iz 1857. godine, u Austrijskoj carevini ima 1,584.134 Srba pravoslavne i rimokatoličke vjere. Prema podacima iz navedene knjige, Srbi („Szerbek“) „uglavnom žive u Krajini (Vegvideken), Srpskoj Vojvodini („Szerb Vajdasagban“),

⁵ N. Žutić, *Rimokatolička crkva i hrvatstvo - od ilirske ideje do velikohrvatske realizacije 1453–1941*, Beograd 1997, 35.

⁶ *Isto*, 35–36.

⁷ *Isto*, 36.

⁸ *Isto*, 104.

Dalmaciji („Dalmatiaban“), a podijeljeni su na različite grane, kao što su Šokci ili Bunjevci (Schokaczok vagy bunyevaczok), koji su rimokatolici, zatim na Race (Raczok) odnosno Srbe, Crnogorce (Montenegrinok) u Banatu, Morlake (Morlakok) u Istri (Istriaban) i kvarnerskim otocima (quarneroi szigeteken) i u Dalmaciji, isto u Dubrovniku (ugyanitt a ragusaiak), bocheserek⁹. Brojčano stanje po pokrajinama bilo je slijedeće: u Srpskoj Vojvodini i Banatu živjelo je 402.890 Srba, u Dalmaciji 395.273, Vojnoj krajini 339.176, Slavoniji 244.180, Istri i kvarnerskim otocima 134.445, u mađarskoj državi (Magyarorszagban) 69.170 duša. Prema navedenim statističkim podacima, Srbi su uglavnom bili pravoslavci ali je mnogo rimokatolika bilo u Dalmaciji i Istri, dok su Šokci u Bačkoj, Slavoniji, Krajini i Mađarskoj svi bili rimokatolici¹⁰.

U svojoj knjizi F. Elek navodi da Hrvata (Horvatok) ukupno ima 1.288.632 i to u Banskoj Hrvatskoj 631.081, Vojnoj krajini 524.048, Mađarskoj 78.179, donjoj Austriji 6364, Kranjskoj 17.697, Moravskoj 663. Prema podacima F. Eleka, Hrvati su podijeljeni na više grana što se tiče dijalekta: „Ovdje možemo računati na uskoke koji žive u Senju koji pripada slunjskom puku. Što se tiče religije ima pravoslavaca (*nekoliko hiljada unijata*). Inače Hrvati su isključivo rimokatolici“. U to vrijeme broj Slovenaca bio je neznatno manji od broja Hrvata (1.153.382) a živjeli su u Štajerskoj (362.742), Koruškoj – ‘Karintiaban’ (95.544), Kranjskoj 410.722, Primorju i Istri 185.757, Mađarskoj (49.600), „Velenezei kiralysagba“ 26.317.¹⁰

U *Istorijsko-etnografsko-geografskoj mapi Srba i srpskih zemalja*, koju je izdao Kosta Atanaskov Šumenković 1873. godine, istoričar Miloš St. Milojević dao je potpuno podudarnu sliku svekolike srpske rasprostranjenosti sa etnografskom rasprostranjenošću Srba prema austrijskom popisu iz 1850/51. godine. Zapadna granica srpske etno-geografske rasprostranjenosti prema Milojevićevoj karti išla je linijom Peroj (sjeverna Istra) – Gomirje (Ravna Gora) sjeverni Gorski Kotar–Žumberak–Virovitica. Istočno od te linije bile su oblasti (pokrajine) u kojima su uglavnom živjeli Srbi. Anatemisan i izopćen od strane zvanične srpske istoriografije, brisan iz kataloga srpske „naučne“ istoriografije, Miloš Milojević je ovog puta dao vrlo preciznu kartografsku predstavu srpske rasprostranjenosti, u potpunom skladu sa austrijskom demografskom statistikom iz 1847. i 1850/51. godine. Milojević je svoju etnografsku kartu, zbog izuzetne podudarnosti,, vjero-vatno radio prema egzaktnim podacima austrijskog popisa iz 1850/51. godine.

Upoređujući podatke F. Eleka sa mišljenjima navedenih filologa, kartografa, austrijskih hroničara iz 18. vijeka i srpskih istoričara koji su pisali o hrvatstvu kao geografskom pojmu, o banskoj Hrvatskoj kao slovenskoj (slovenačkoj) zemlji, o „Hrvatima unijatima i neunijatima“, mogu izložiti tezu da hrvatstva u etnografskom smislu nije bilo, već se javljalo nominalno i to kao geografski pojam. Međutim, sredinom 19. vijeka geografski pojam Hrvata, koji je do tada bio i jedan od naziva za Srbe, počeo se već utemeljivati kao etnografski pojam. Naime, sredinom 19. vijeka dio Srba rimokatolika sa područja četverožupanijske geo-

⁹ F. Elek, *Ausztriai birodalom Statistikaja es foldrajzi leirasa*, Pest 1857, 36.

¹⁰ Isto, 35.

grafske Banske Hrvatske (Zagrebačka, Varaždinska, Križevačka i Severinska županija) i Vojne krajine počeo je da nosi hrvatsko ime, prvo u regionalnom pa potom, protokom vremena, i u nacionalnom smislu. Prema demografskim statističkim podacima uočljivo je da se hrvatsko ime počelo širiti sa područja geografske Banske Hrvatske na Vojnu krajinu do Senja. Tada su srpski uskoci iz Senja, posleto su ranije prešli na uniju preseljenjem u Žumberak, već bili prihvatali hrvatsko ime. Treba istaći podatak da se, prema Elekovom popisu, Hrvati uopće ne pominju u drugim tzv. hrvatskim zemljama, odnosno u Slavoniji, Sremu, Baranji, Dalmaciji i Istri.

Statistički podaci iz druge polovine 19. i prve decenije 20. vijeka svjedoče o tome u kolikoj se mjeri, zbog svehrvatske nacionalne unifikacije, smanjio broj stranaca i Srba današnje Republike Hrvatske. Statistički popisi stanovništva austrijske pa potom mađarske administrativne oblasti Hrvatske i Slavonije (sa Sremom), u razdoblju od 1850. do 1910. godine, daju etničku sliku Hrvatske i Slavonije u kojoj su Hrvati manjina. Prvo što upada u oči je činjenica da su Kraljevina Hrvatska i Kraljevina Slavonija u verskom i narodnosnom pogledu bile vrlo heterogene pokrajine. Pored pravoslavnih Srba i Srba rimokatolika (Šokaca, Bunjevac i skupina koje su počele nositi hrvatsko ime) najbrojniji su bili Nijemci. Prema austrijskom popisu stanovništva iz 1890. godine njemačkim jezikom govorilo je 117.493 stanovnika; prema popisu iz 1900. godine 134.000, dok je prema popisu iz 1910. njemačkim jezikom govorilo 132.150 stanovnika. Najveći porast stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji zabilježili su Mađari zahvaljujući, kako ističe hrvatska istoriografija, mađarizaciji hrvatskog, ali mi bismo rekli srpskog i slovenačkog stanovništva, naročito u vreme režima Kuena Hedervarija. Prema popisu stanovništva iz 1880. godine Mađara je bilo 41.417, prema popisu iz 1890. godine 68.794, iz 1900. godine 90.180, iz 1910. godine 103.405. U Hrvatskoj i Slavoniji češkim jezikom govorilo je prema popisu iz 1890. godine 27.521 stanovnika, iz 1900. godine 31.588, iz 1910. godine 31.252 stanovnika. Slovačkim jezikom govorilo je po popisu iz 1890. godine 13.614, iz 1900. godine 17.342, iz 1910. godine 21.458 stanovnika.¹¹

Broj stanovnika koji su govorili slovenačkim jezikom podupire Kopitarevu i Miklošićevu tezu o pripadnosti kajkavaca Hrvatskog zagorja korpusu slovenskog (slovenačkog) naroda. Prema popisu stanovništva iz 1880. godine slovenskim jezikom govorila su 20.102 stanovnika, dok je prema popisu iz 1900. godine slovenskim jezikom govorilo 19.180 stanovnika. Do posljednjeg austrijskog popisa iz 1910. godine zabilježen je uočljiv pad broja Slovenaca na 15.686 pripadnika.¹² Uzroci takvog populacionog kretanja ne mogu se utvrditi bez studijskih istraživanja. Možemo samo nagađati da li se broj Slovenaca smanjio uslijed naglog iseljavanja, ili zbog novog rimokatoličkog kursa koji je išao ka širenju hrvatskog imena,

¹¹ *Statistički atlas Kraljevine Hrvatske i Slavonije 1875–1915*, priredio dr R. Signjar, ravnatelj Kraljevskog zemaljskog statističkog ureda, Zagreb 1915.

¹² Slovenaca je bilo u kotaru Zagreb i Varaždin oko 10%, u kotaru Koprivnica, Križevci, Karlovac, Sisak, Sušak, Čabar do 5% (isto).

naročito od Prvog hrvatskog katoličkog sastanka iz 1910. godine. Takođe je uočljivo da je opao i broj Nijemaca i Čeha po popisu iz 1910. u odnosu na popis iz 1900. godine.

Vjerska pripadnost stanovništva bila je takođe vrlo raznolika. Rimokatolička različitog narodnosnog i nacionalnog sastava bilo je najviše – 1,863.847 prema popisu iz 1910. godine. Treba istaći da je u razdoblju od 1869. do 1910. bio veliki porast rimokatolika – za oko 600.000 pripadnika.¹³ Kada se od ukupnog broja rimokatolika (prema popisu iz 1910) oduzmu brojni doseljenici, koji su bili uglavnom rimokatolici, dobije se zbir od oko 1,550.000 rimokatolika Južnoslavene (Srbi rimokatolici, Bunjevci, Šokci, Hrvati). Približavanjem kraju 19. vijeka navedeni Srbi rimokatolici u sve većoj mjeri počeli su nositi hrvatsko ime, ali ne treba zaboraviti da su u to vreme u Slavoniji još uvijek bili brojni Šokci. Pravoslavaca ili grkoistočnih bilo je, po popisu iz 1910. godine, 649.453. Iako je bio visok natalitet pravoslavnih Srba, porast stanovništva nije bio na nivou onoga kao kod rimokatolika. U određenim periodima bilježen je i pad broja pravoslavnih Srba (1869. godine 511.802, a 1880. godine 497.746 pripadnika). Prema popisu iz 1890. godine zabilježen je porast na 567.443, dok je prema popisu iz 1900. godine bilo 612.628 pripadnika.¹⁴

Austrougarsko činovništvo je u praksi na „terenu“ sprovodilo kroatizaciju ličko-sjeverno dalmatinskog (srpsko-srpskog prostora) preko jezika i pisma u općinskim, kotarskim i županijskim nadleštвима. Banska vlada u Zagrebu stvarala je, preko župana i lokalnih organa vlasti, „novogovor“ hrvatstva u javnoj upravi koji je u osnovi, pored srpskih, imao i mnogo slovenskih (slovenačkih) jezičkih termina. Činovništvo na terenu, dakle, hitrim ukidanjem krajiških institucija poslije 1881. godine, provodilo je kroatizaciju ličko-dalmatinskog prostora preko državnih nadleštava. Državno-pravno Lika i Dalmacija poslije Austro-ugarske nagodbe iz 1867. administrativno (teritorijalno) su u razdvojenim austrijskim odnosno ugarskim zemljama. Zakonskim člankom iz 1868. odnosno tzv. Ugarsko-hrvatskom nagodbom mađarska kraljevska zemљa Kraljevina Hrvatska i Slavonija je administrativna jedinica ugarske polovine carstva, dok je Dalmacija austrijska carska zemљa na čelu sa carskim namjesnikom u Zadru. Međutim, od kraja 19. veka u memorandumu dokumenata se navodi Hrvatsko-slavonsko-dalmatinska vlasta, državnopravno nespojiva kategorija sa odredbama *Austro-ugarske* nagodbe i „Zakonskog članka iz 1868. godine. U isto vreme administrativna uprava za Dalmaciju je Carsko namjesništvo sa sjediшtem u Zadru. Odvojene administrativne

¹³ Po popisu iz 1869. rimokatolika je bilo 1,286.749, po popisu iz 1880. godine 1,346.476, iz 1890. godine 1,346.476, iz 1890. godine 1,553.075, iz 1900. godine 1,710.425, iz 1910. godine 1,863.847 (*isto*).

¹⁴ Iсторијари и публицисти moraju biti krajnje oprezni kod korištenja literature hrvatske produkcije. Tako npr. nekritičkim citiranjem iz radova hrvatskih istoričara, kao i nedovoljnim sopstvenim promišljanjem, geograf prof. dr Jovan Ilić nesvesno je smanjio broj Srba na prostorima Hrvatske i Slavonije. Ilić je naveo da je prema popisu iz 1910. Srba bilo oko 611.000, dakle prema ukupnom broju pravoslavaca (J. Ilić, *Republika Srpska Krajina*, 43). Profesor Ilić je, međutim, previdio činjenicu da je u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji bio ogroman broj Srba rimokatolika koji su, pošto su popisi vršeni po vjerskom kriterijumu, uključeni u ukupan broj rimokatolika.

teritorijalne kompetencije Austrije i Mađarske ovom prilikom su zanemarene i Zagreb se od strane Beča favorizuje i dobija šansu da realizuje svoje romantičarske 48.-ške velikohrvatske planove o tzv. hrvatskoj trojednoj kraljevini. U stvari, u Beču su bila sve izraženija nastojanja da se Dvojna monarhija preuredi u trijaličkoj formi sa trećom rimokatoličkom slavenskom (hrvatskom) administrativnom jedinicom, koju je naročito podupirao prestolonasljednik Franc Ferdinand.

Statistički podaci F. Eleka bacaju sasvim novo svjetlo, u odnosu na usvojene „naučne“ stereotipe, na narodnosno stanje u Istri i kvarnerskim otocima. S jedne strane, brojnost Srba rimokatoličke i pravoslavne vjere na ovim teritorijama pobija teze navedenih filologa iz 19. vijeka o hrvatstvu čakavaca. S druge strane, negiraju se teze istoričara hrvatstva i komunističkih istoričara o svehroatstvu Istre, da su malobrojni Srbi u Istri potomci „dosedjenih Crnogoraca“. Jedan od ključnih istoriografskih tvoraca mitološkog hrvatstva, Vjekoslav Klaić, treći tom svoje višetomne knjige *Opis zemalja u kojima obitavaju Hrvati* (Zagreb 1883) posvetio je hrvatstvu Istre. Dosedjene stanovnike u Istri u 17. vijeku Klaić ne zove Srbima, kao mletački i italijanski pisci, već Crnogorcima. Istoricičar Fran Barbalić Srbe u Istri svodi na skroman broj dosedjenika iz Crne Gore, pa lakonski navodi, negirajući starinu Srba na istarskom području, da su stanovnici Peroja, „srpskog sela u Istri“, dosedjeni Crnogorci.¹⁵ Barbalić dalje piše da su Italijani, ne pominjući brojne istarske Srbe, romanizirali („potalijančivali“) Hrvate i Slovence. On istarsko srpstvo svodi na Peroj koji je „pravoslavni (srpski –N. Ž.) otočić u širokom katoličkom (hrvatskom –N. Ž.) moru“. Međutim, italijanski pisci i mletačka vlast slavenske stanovnike Istre nazivali su Slavenima, Morlacima („Morlachchi“), Dalmatincima, Srbima, Crnogorcima, dakle Srbima.¹⁶ Camillo de Franceschi u citiranoj knjizi navodi da se u Peroj 1658. naselilo 13 srpskih porodica, pravoslavne vjeroispovjesti, koje su došle iz Crne Gore, drugih 8 porodica koje su se naselile u Vintijan i 30 srpskih porodica koje su 1660. naselile Kavran. Dalje ističe da se 1671. naselilo iz Perasta u Pulu 600 srpskih „hajduka“, od kojih su se neki preselili u Senj, a neki „valjda“ u Peroj. Kako pominje Fran Barbalić, „neki pisci navađaju da je 1657. godine prestalo dosenjavanje Slavena u Istru i da su Perojci bili posljednji koji su se ovamo naselili“. On je navodio da su „nova dosenjavanja Hrvata i Srba iz Dalmacije, Bosne, Hercegovine i Crne Gore započela su 1463. godine“.¹⁷ Sa ovakvom narodnosnom terminologijom, pominjanjem dosenjavanja Hrvata, Barbalić nesvesno otkriva da su svi nabrojani dosedjenici bili Srbi jer su se u Istru dосeliли iz navedenih srpskih zemalja u kojima u to vreme nema ni pomena Hrvata ili nekakvog hrvatstva. S druge strane, E. Nikolić je tvrdio da je bilo čak 15 „seljenja“ Slavena iz Dalmacije u Istru i to „ponajviše Bosanci i Hercegovci“.¹⁸ Pravoslavni običaji i vjera su pod pritiskom rimokato-

¹⁵ F. Barbalić, *Peroj – srpsko selo u Istri*, Zagreb 1933, 3.

¹⁶ Carlo de Franceschi, *L'Istria, note storiche*, Parenzo, 1879; Don A. Marcich, *LJuando e come vennero gli Slavi in Istria*, Archeografo Triestino XIII, Trieste, 1887; B. Schiavuzzi, *Cenni storici sull' etnografia dell' Istria*. Atti e memorie XVII, XVIII, XIX, XX; Camillo de Franceschi, *La popolazione di Pola nel secolo XV e nei seguenti*, Trieste 1907.

¹⁷ F. Barbalić, *n. d.*, 14–15.

¹⁸ E. Nikolic, *Colonie di Slavi di Dalmazia nell' Istria*. Biblioteka za povijest dalmatinsku, Dubrovnik 1882–1883 (cit. prema: F. Barbalić, *n. d.*, 14–15).

ličkih misionara, mletačkih pa potom austrijskih vlasti brzo nestajali njihovim pretvaranjem, preko prevjeravanja, u rimokatoličku tradiciju i vjeru koji su s protokom vremena postajali istarska hrvatska tradicija. U državnoj demografskoj statistici pravoslavlje je potiskivano i brisano, a u prvom planu je bila vjera kato- lička dok se za pravoslavnu crkvu koristio samo termin „druga vjera“.¹⁹

Slijedeća tzv. hrvatska zemlja – Dalmacija bila je srpsko-rimokatolička i srpsko pravoslavna, što potvrđuju statistički podaci navedenog austrijskog popisa iz 1850/51. godine. Naime, u Dalmaciji, koja je obuhvatala Dubrovnik i Boku, živjelo je 330.827 Srba rimokatoličke vjere, dok je pravoslavnih Srba ostalo, poslije vjekovnog rimokatoličenja, samo 78.858. Prema austrijskoj statistici, dakle, nema ni pomena Hrvata ni hrvatskog imena. Ogorčna većina dalmatinskog stanovništva svodila se na Srbe rimokatoličke i pravoslavne vjere, u ukupnom broju od 409.685 duša (prema popisu stanovništva iz 1850/51. Prema statističkim podacima iz 1846, u Dalmaciji je živjelo ukupno 393.715 stanovnika.²⁰

Glavni tehnolozi stvaranja i širenja hrvatstva u Dalmaciji i Boki bili su, po red jezuita i franjevaca, „pravaši“ Ante Starčevića – Mihovil Pavlinović i Ivo Prodan. Pravašku velikohrvatsku ideju nametao je u Dalmaciji političar hrvatske pravaške i klerikalne orientacije Mihovil Pavlinović (1831–1887), koji je bio vatreni pobornik ideje združenja Dalmacije sa Hrvatskom i Slavonijom pod integralnim hrvatskim imenom. Zbog takvih nastojanja bio je neminovan njegov sukob sa srpskim pristalicama dalmatinske autonomije koji su bili protiv sjedinjenja Dalmacije sa Banskom Hrvatskom. Hrvatski istoričar Nikša Stančić posebno je isticao da je Mihovil Pavlinović „proglasio katolicizam osobinom hrvatske nacije“ i da je želio da se Srbi „osjećaju Hrvatima“.²¹ Dalmatinsko pravaštvo i velikohrvatstvo posebno je podupirao svećenik Ivo Prodan koji je od 1877. godine, uređivao list *Katolička Dalmacija*. Prodan je uređivao ovaj list u nacionalnom hrvatskom duhu pod uticajem Pavlinovićevih ideja i pravaštva iz Hrvatske. Osnovno Prodanovo geslo, koje je 1844. ubacio u svoj stranački program, bilo je: „Najprije Bog, najprije vjera, pa domovina“. Kao i M. Pavlinović, i Ivo Prodan je bio za čvrsti oslonac Hrvatske na Beč.²²

Pavlinovićevi i Prodanovićevi velikohrvatski planovi naišli su na otpor i odgovor srpske strane. Vođa Srpske stranke u Dalmaciji, Sava Bjelanović²³, ustao je protiv „hrvatskog državnog prava“, koje, po njegovom mišljenju, služi pohrvaćivanju Srba i priključenju Bosne i Hercegovine Hrvatskoj. Pavlinovićevi stavovi su postali jedan od najjačih argumenata dalmatinske Srpske stranke protiv ujedinjenja Dalmacije i Hrvatske. Bjelanović je u hrvatskom državnom pravu

¹⁹ F. Barbalić, *n. d.*, 16.

²⁰ *Isto*, 25, 47, 49.

²¹ N. Stančić, *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji. Mihovil Pavlinović i njegov krug do 1869*, Zagreb 1980, 364.

²² J. Šidak, M. Gros, I. Karaman, D. Šepić, *n. d.*, 168.

²³ Sava Bjelanović, političar i publicista, rođen u Đeđevskama 15. oktobra 1850, a umro u Zadru 2. marta 1897. Pravne nauke završio je u Beču. Godine 1880. pokrenuo je u Zadru nedeljnjk *Srpski list*. Posle njegove zabrane 1888., izdavao je nedeljnjk *Srpski glas* (do 1905) kao organ Srba u Dalmaciji. Od 1883. bio je poslanik u dalmatinskom saboru, a potom biran za srpskog poslanika u bečkom parlamentu.

vidio samo oruđe *Austro-ugarske monarhije*. On je često isticao da je samo srpska nacionalna misao narodna, dok je hrvatska isključivo tuđinski proizvod.²⁴ Bjelanović je vizionarski zloslutno predosjećao da će se hrvatstvo i dalje širiti i to preko onih koji su ga i začeli (projektovali) iz germansko-državotvornih i rimokatoličko-misionarskih razloga. I pored crnih misli Bjelanović je bio optimista kada je bio u pitanju opstanak srpskog naroda: „Hrvatska misao Mihovila Pavlinovića obmana je, prevara i laž. Upoznajte je bolje. Otkinite od nje onu tuđinsku snagu, koja joj uslijed istoričkog razvitka časovito u prilog ide, i kažite nam: šta ostaje od take ’hrvatske misli’? Ovako hrvatstvo ne može napredovati, jer svog vlastitog i zdravog temelja nema. Ta i u Zagrebu stali su uviđati. Uvjeti su napretka ’hrvatske misli’ naša nevolja i tuđinska sila. Ali je još jaka snaga u narodu, a svaka je sila za vremena. Budućnost je narodna, to znači: budućnost je srpska!“²⁵

Srpska štampa u Dalmaciji (*Srpski list*, odnosno *Srpski glas*) osporavala je kontinuitet hrvatske državnosti i postojanje hrvatskog državnog prava. Prema pisanju *Srpskog glasa*, istorijska osnova ovog prava „nije ni toliko dokazana koliko oni mitološki bojevi... oko grada Troje...“²⁶, a zemlje koje su hrvatski političari obuhvatili pojmom državnog prava „nisu nikada sačinjavale jedno državno tijelo pod ’hrvatskom krunom’, ili kraljem“; pozivanje na hrvatsko državno pravo tog obima je „uobraženje i samoobmana, a na takvim temeljima zahtjevati ujedinjenje i cjelokupnost hrvatskih zemalja je „zabluda i nezrelost politička“.²⁷

Netrpeljivost Srba i Hrvata *Srpski list* (*Srpski glas*) doživljavao je kao borbu između rimokatolicizma i srpstva. Pisci u *Srpskom listu* bili su ubjedjeni da je Rimokatolička crkva sistematski radila na pretvaranju Srba u Hrvate.²⁸ Dalje pišu: „Hrvatstvo je u nas novost, što su nam popovi unijeli, dok je naše srpstvo od vjekova“; „Rimokatolički popovi... okreću vjerom katoličkom ovaj narod u Hrvate, to radi svojih političkih namjera“.²⁹ Smatrajući da su rimokatolički svećenici imali jako negativnu ulogu u istoriji Srba, *Srpski list* je o njima pisao sa prezirom i osudom. Prema tumačenju *Srpskog lista* hrvatstvo je, dakle, nastalo vještačkim putem, za njegovo postojanje nema nikakvih realnih osnova, njime manipuliše Rimokatolička crkva kako bi suzbila pravoslavlje i svoj uticaj proširila i na prostore koji su vjekovima uspjevali da ostanu izvan njenog domašaja.³⁰

²⁴ J. Šidak, M. Gros, I. Karaman, D. Šepić, *n. d.*, 168.

²⁵ „Pavlinović hoće saveznike, te ih kupi gdje ih god nađe. Dobro mu je došao politički špekulant, razvraćeni činovnik, vojnička batina, sve što služi njegovoj misli. Najzgodnija mu je četa u Zagrebu, u onjem Slovincima, Nijemcima i Ćifutima (Jevrejima – N. Ž.) glavnog grada Hrvatske u kojijem se hrvačko pravo u snu prikazuje u vidu pustog Eldorada na istoku. Napokon Pavlinović je našao za izvršenje svoga plana onu točku, koju je zалуд Arhimede tražio. Taj nepomični oslonac, s koga on misli svijet izvrnuti, leži u politici Nijemaca i Mađara“ (*Srpski list*, Zadar 1882, cit. prema: *Prilozi iz nacionalne istorije države i prava u XIX i XX veku*, priredio dr Dragan Subotić, knj. II, Beograd 1996, 147).

²⁶ *Srpski glas*, 29. april 1897 (cit. prema: S. Božić, *Srpski list - glasilo Srpske narodne stranke na Primorju 1880–1904*, magistarski rad, Beograd).

²⁷ *Isto*, 19. maj 1892.

²⁸ K rješenju pitanja: je li Makarsko Primorje hrvatsko ili srpsko, *Srpski List*, 29. jul (10. avgust) 1887 (cit. prema: S. Božić, *n. d.*, 144).

²⁹ S. Božić, *n. d.*, 144.

³⁰ *Isto*.

Boka, Dubrovnik i Konavli imali su izuzetno mjesto u vatikanskim prozelitskim i misionarskim aktivnostima. „Biser Jadrana“ (Dubrovnik) i „Nevjesta Jadrana“ (Boka) vjekovima su čišćeni od „šizmatičkih“ Srba antipravoslavnog strategijom Vatikana, Venecije i rimokatoličke Austrije. Gusta mreža organizovanih biskupija na tom malom teritoriju svjedoči o vrlo ozbilnjim prozelitskim nastojanjima da se što veći broj pravoslavnih Srba prevede u rimokatolicizam, pa potom, od druge polovine 19. vijeka i u hrvatstvo.

Pozadinu Štrosmajerovog slavenstva, apostolata „slove i bratstva“ najbolje je osjetio srpski narod Boke Kotorske i Primorja preko njegovog prefinjenog prozelitizma. Biskupovo „ubjedjenje“ o potrebi prevazilaženja suprotnosti izmeđuistočne i zapadne crkve bio je u stvari vatikanski ekumenizam koji je podrazumjevao potčinjavanje prisajedinjenih pravoslavnih crkava. Srpski intelektualci iz Dalmacije smatrali su da na apel za izmirenjem crkava srpski narod ne treba da odgovori, jer bi ga to izložilo ne samo rimokatoličenju ili u najmanju ruku unijačenju, već i odnarođavanju tj. pohrvaćivanju. Poslije imenovanja biskupa Štrosmajera za počasnog člana društva „Slavjanski dom“ u Kotoru, uslijedila je njegova zahvalnica u kojoj je izrazio nadu na „zbliženje po krvi i jeziku Hrvata i Srba, zbljenje u misli, u djelu težnji pak i u samoj svetoj vjeri“. *Srpski list* je prenio ove Štrosmajerove „lijepe riječi“ koje ga, međutim, nisu zavele već su ga učvrstile u ranijem mišljenju prema kojem „zbliženje ima značiti prelazak u katočanstvo ili najmanje unijačenje Srba“. Prema mišljenju iznesenom u *Srpskom listu* od 17. juna 1887, Štrosmajer je bio jedan od finansijera „Slavjanskog doma“ u Kotoru, koji je trebalo da postane centar hrvatske propagande u Boki Kotorskoj.

Nacionalni identitet Srba – rimokatolika u Dalmaciji bio je krajem 19. veka neodređen. Postepeno se gubilo izjašnjavanje za srpstvo, jer dijelovi srpske pravoslavne hijerarhije nisu priznavali srpski nacionalni identitet srpskim konvertitima (prekrštenicima) koji su prešli na rimokatolicizam ili islam. Don Anton Milošević, prepozit prvostolnog kaptola biskupije kotorske (pomoćni biskup biskupa Fran Ucellini Ticea), izjašnjavao se kao Slovin, pansloven i na kraju kao Jugosloven (od kraja Prvog svetskog rata) po ugledu na svoga uzora Štrosmajera i biskupa Ućelinija.³¹

Iščitavanjem dokumenta s kraja 19. vijeka, iz kotorskog arhiva, dobija se jasna slika na koji je način prodiralo hrvatstvo na područje Boke Kotorske pa i Dubrovnika. Na mikro primjeru opštine – grada Muo, koji se nalazi preko puta Kotora, vidljiva je tehnologija stvaranja hrvatstva u Boki Kotorskoj. Jak uticaj rimokatolicizma i hrvatstva u Kotoru, u kojem se takođe krajem 19. vijeka osnivaju prva društva sa hrvatskim nacionalnim predznakom, morao se širiti i na okolna naselja. Hrvatstvo je začeto u tom bokeljskom gradiću osnivanjem Hrvatskog pjevačkog društva „Zvonimir“. Društvo je osnovano na temelju pravilnika „Promicateljnog odbora za ustrojenje 'Hrvatskog pjevačkog društva Zvonimir'“ od 1. februara 1899. godine.

³¹ Istrorijski arhiv Kotora, Dnevnik Antuna Miloševića.

HPD „Zvonimir“ aktivno je djelovalo na području Boke Kotorske sudjelovanjem u svečanostima vjerskog i velikohrvatskog nacionalnog karaktera. Tako je Hrvatsko radničko društvo „Napredak“ iz Kotora pozvalo „gospodu odaslanske“ HPD „Zvonimir“ na sjednicu koja se održala 25. juna 1899. u prostorijama Hrvatskog doma zbog ustanovljenja rasporeda svečanosti povodom blagdana S. S. Ćirila i Metoda.³²

Carsko i kraljevsko namjesništvo iz Zadra 15. maja 1899. godine odobrilo je pravila HPD „Zvonimir“. Kroz pravila HPD „Zvonimir“ u Mulu provejavao je velikohrvatski nacionalni romantizam. Tako je u paragrafu 2 stajalo da će zastava društva biti hrvatska trobojnica crveno-bijela-plava, a na njoj zlatnim slovima napisano ime društva. Prema paragrafu 5 cilj Društva je da goji „hrvatsku pjesmu i crkveno pjevanje, da pripravlja elemente za orkestру, da širi među članovima moralni uzgoj i književnu prosvjetu i goji hrvatsku ljubav i slogu“.

U upravi HPD „Zvonimir“ bili su, gledajući prezimena, uglavnom Srbi-ri-mokatolički koji su počeli nositi hrvatsko nacionalno ime – Anton Kosović, Lovre Sablić, Božo Simović, Kraljević, Gracija Marović, Tripo Simović, Bogdan Petrović, Tripo Janković, Anton Jovanović, Ivan Ljubanović, Marovići, Petovići, Jankovići, Matkovići, Mitići, Petovići.³³

Ideolozi i odani poštovaoci velikohrvatstva bili su oduševljeni viješću da su konačno bila odobrena pravila Društva. Čestitke su stizale čak iz „hrvatske Istre“ od „Hrvata“ oružnika Jovanovića:

„Ugledno upraviteljstvo!

Po pismu mog prijatelja Petra Simovića dočuh radostni glas da je Carska i Kraljevska visoka zemaljska vlada u Zadru odobrila Ustav našem društvu. Po pismu istoga zazvući mi radosni glas da se je nova uprava imenovala, kojoj kao bivši društveni član i ostajem vazda u kratko najsrdačnije čestitam. Želim i prosim od Svevišnjeg tom uglednom novoimenovanom upraviteljstvu da bude mnogo i mnogo ljeta upravljati sa društвom na sreću i blagostanje bijelog Društva milog rodnog mjesta Hrvatske Boke i mile nam Hrvatske domovine, te da tako pod ovom Uglednom upravom bude to mlado društvo, cvasti i napredovati... Sa pozdravom iz Hrvatske Istre bilježi se vaš odan društveni član Antun Jovanović c. k. Oružnik, Sv. Lovreč Pasenatički, 26. VI 1899“.

Svečano proglašenje početka rada („otvora:) Društva bilo je 6. maja 1900. godine. Program svečanog „otvora“ društva sastojao se u slijedećem: „Ujutro razvitak barjaka na obali, korporativni dolazak pred crkvу gdje će uz sv. Misu slijediti blagoslov barjaka; akademija Banovci (koračnica), Domovina (deklamacija), Himna Zvonimira, Hrvatizam (pjeva pjevački zbor), Hrvatska himna, „Hrvati“, pjeva zbor; „Zrinjski“, koračnica.

Telegrami podrške stizali su i iz ostalih bokeljskih mjesta u kojima je hrvatstvo zasijano krajem 19. vijeka. M. Krstović, načelnik Tivta, poslao je velećjenjenom Odboru Zvonimirova društva iz Mua čestitke iz Tivta, 6. maja 1900: „Duhom prisustvujemo današnjem slavlju pri svečanom otvoru tog dičnog dru-

³² Isto, vodič 126/1, naziv Zvon, Kotor 22. juna 1899.

³³ IAK, vodič 126/I, naziv ZVON, godina 1900, fasc. II.

štva. Sudemogući blagoslovi uspeh i napredak tog društva. Ugledali se u vašem ličnom djelovanju i ostala mjesta naše Hrvatske Boke. Čestitajuć, iz dna srdca kličemo življeli hrabri muljani na diku i ponos naše mile Hrvatske.³⁴

Prilikom izbora nove uprave HPD „Zvonimir“ 27. januara 1908, predsjednik Ivo Simović je održao govor prožet hrvatskim nacionalnim romantizmom:

„Časna gospodo članovi... da uzdržimo naše društvo u slogi i ljubavi kao i dosad jer tako složni i u ljubavi živeći biti ćemo ne samo na diku našeg rodnog nam milog mjesta, već i cijele nam mile domovine Hrvatske pošto se dičimo i ponosimo hrvatskim imenom.“³⁵

Početkom 20. vijeka u obližnjem bokokotorskom gradiću Prčanju (Prčanju) osnovano je Hrvatsko radničko društvo „Sloga“. HPD „Zvonimir“ imalo je bratske nacionalne kontakte sa okolnim dalmatinskim hrvatskim kulturno-nacionalnim društvima. „Pravi hrvatski sokol“, „Hrvatska radnička zadruga“ Dubrovnik, Hrvatsko pjevačko društvo Gundulić, uglednom društvu Zvonimir dojavili su 9. jula 1908. godine da dolaze na izlet u Kotor.

Bokeljski rimokatolici-Hrvati u ljetu 1909. godine priredili su svehrvatsku vjersko-nacionalnu i antiliberalnu manifestaciju protiv „bezvjerstva“ i „nacionalne apatije“. HPD „Zvonimir“ imalo je značajnu ulogu da svojim rodoljubivim pjesmama pojačava hrvatski nacionalni fanatizam i bol za „izgubljenom Domovinom“. Uoči dolaska hrvatske rimokatoličke omladine iz „svih hrvatskih zemalja“, don Tripo Milošević iz Kotora molio je 23. jula 1909. upravu HPD „Zvonimir“ da sa svojim članovima korporativno, pod društvenim barjakom, prisustvuje dočeku hrvatske katoličke omladine u Kotoru 5. avgusta 1909. godine. On je molio društvo da pripremi „nekoliko rodoljubivih pjesama kao 'Lijepa naša' i tim doprinjelo što veći sjaj dočeku naše hrvatske katoličke omladine; zatim da biste i na samo društvo izvjesili zastave i pozdravljali ih dok budu prolazili. Neprijatelji naše svete vjere – bezbošci u sličnim prigodama muče se i traže mnogo te da što svečanije i sjajnije svoje pristaše dočekaju. Pokažite i vi kao katolici i Hrvati ovom prigodom kad vam dolazi u pohode katolička omladina cijele nam hrvatske domovine, biće ih oko 700, da vam je stalo do katoličke stvari i da vam na srcu leži na osobiti način katolička mladež, koja premda po školama i vani od svakog proganjanja, pak se ne stidi svete vjere za koju su oci naši i krv dragovoljno proljevali. Pokažite ovom prigodom da u Bokelja još imade žive vjere i da znate cijeniti mladež koja se odvažno boriti proti današnjem bezvjerstvu. Ded dakle, mila braće u kolu sa ostalim katoličkim i hrvatskim bokeljskim društvima nadite se i vi na 5. kolovoza na kotorskoj obali pri dočeku“.³⁶

Velikohrvatska nacionalna propaganda nije se zaustavljala na propagandi o hrvatstvu Boke Kotorske, već je svoje fantastične povijesne konstrukcije širila i na prostore dalmatinskih otoka pa čak i na prostore srednje Italije pričom o moližejskim Hrvatima, koji su u stvari bili srpski („ilirski“) doseljenici iz Hercegovine.

³⁴ Isto, M. Krstović, načelnik Tivta velećijenjenom Odboru Zvonimirova društva u Mua, Tivat, 6. maj 1900.

³⁵ IAK, 1908, fasc. IX, Govor izrečen od gosp. predsjednika Iva Simovića na prvoj sjednici pod novom upravom držanoj dana 27. siječnja 1908.

³⁶ IAK, godina 1909, fasc. X.

ne, Konavala i Boke. Rimokatolički pisci „tumačili“ su da u pokrajini Molise, u provinciji Campobasso na istoj paraleli sa Rimom, „još uvijek postaje tri hrvatska naselja: Acquaviva Collecroce (Kruč), Montemitro (Mundimitar) i San Felice (Filić)“. U tim selima, koja imaju ukupno oko 4.500 stanovnika i koja Italijani nazivaju „slavi“, „schiavoni“, prema rimokatoličkoj povijesnoj verziji događaja, „još se i poslije pet stoljeća govori hrvatskim jezikom štokavsko-ikavskog narječja koje se govori u srednjoj Dalmaciji između Cetine i Neretve“.³⁷ Molizanske Hrvate „otkrio“ je, prema rimokatoličkoj propagandi, dubrovački pjesnik Medo Pucić, koji je u zadarskim novinama *L’Osservatore Dalmata* 1856. objavio članak profesora Giovannia de Rubertisa iz Kruča. Propagandisti molizanskog hrvatstva nikada i nigdje ne pominju da se to stanovništvo u starijim izvorima i literaturi, pa tako i kod Mede Pucića, nije nazivalo hrvatskim imenom već imenima kojima su se nazivali Srbi (Iliri, Dalmatinци, Slaveni, „Dalmatinsko-liburnski narod“ itd.).

Prema austrijskim statističkim podacima iz 1850. godine u Slavoniji je živjelo 244.180 Srba rimokatoličke (Šokaca) i pravoslavne vjere bez pominjanja slavonskih „etničkih“ Hrvata. Treba istaći činjenicu da je mađarski kartograf János Sasaki Tonka, Baranju i Slavoniju na svojim kartama iz 1750. označavao je kao zemlje Slavena-Srba („Slavui Serbi“).³⁸ U zvaničnom izveštaju pruskog generalštaba, oko 1880, naveden je pokrajinski sastav vojske *Austrougarske*. O tome postoji zabilješka u njemačkom časopisu *Inostranstvo*: „O etnologiji austro-ugarske armije saopštava ‘Registranda’ pruskog generalštaba, da su od svakih 1.000 vojnika bili 273 Nemci, 177 Mađari..., 46 Hrvati, 36 Slavonci, 31 Srbi“.³⁹ Ovi podaci su poticali od samih ispitanih vojnika iz vremena kada je već uveliko izvršeno vjersko prevodenje pravoslavnih Srba u rimokatolicizam. S druge strane, vojnici su se narodnosno opredjeljivali prema geografskom porijeklu pa su se Srbi rimokatoličke vjere izjašnjavali kao Hrvati, Slavonci, Dalmatinци i Bošnjaci. „Slavonci katoličke vere“ (pokatoličeni Srbi i Šokci) odgovarali su da su Slavonci. Slavonska narodnost od hrvatske razlikovana je do početka 20. vijeka.

Hrvatstvo u etničkom smislu takođe je bio nepoznat narodnosni pojam u današnjoj Vojvodini, sve do tridesetih godina 20. vijeka kada se vještom vjersko-nacionalnom propagandom počinje govoriti o hrvatskom etničkom porijeklu Bunjevaca, Šokaca, pa čak i rumunjskih Krašovana. Banat, Bačka i Baranja, kao dio mađarske krunovine, bili su šaroliko narodnosno i vjersko područje nastanjeno Nemcima, Srbima, Mađarima, Slovacima, Bunjevcima, Šokcima, Rusinima, Rumunjima, Jevrejima i drugima. O Hrvatima kao posebnoj narodnosti ili etničkoj tvorevini nema ni pomena u izvorima i literaturi iz druge polovine 19. i s početka 20. vijeka. Bunjevački i šokački srpsko-katolički narodnosni element nije ni u naznakama vezivao svoje etničko biće za hrvatstvo pošto su propagatori hrvatstva tek tridesetih godina 20. vijeka počeli govoriti o hrvatstvu Bunjevaca i Šokaca.

³⁷ Katolička crkva i Hrvati izvan Domovine, spomen spis o 10. obljetnici papinskog dokumenta „De pastorali migratorum cura“ i osnivanja Vijeća biskupske konferencije za hrvatsku migraciju 1969–1979, Zagreb 1980, 99.

³⁸ Ost-Slavonien, *Baranja und njest-Srem*, Beograd 1996, 41.

³⁹ *Registrande des preussischen Generalstabes*, „Das Ausland“, 1880, No. 9, S. 180.

U austrijskim, odnosno, ugarskim popisima stanovništva za Bačku i Baranju, u razdoblju od 1850. do 1910. pominju se narodnosne kategorije Mađara, Nemaca, pravoslavnih Srba, Srba rimokatolika, odnosno Bunjevaca i Šokaca. Prema austrijskom popisu stanovništva iz 1850. godine Šokci i Bunjevci su Srbi rimokatoličke vjere. Prema podacima iz navedene Elekove knjige, Srbi („Szerbek“) su predstavljali veliku većinu u Srpskoj Vojvodini („Szerb Vajdasagban“) pošto ih je tu živjelo 402.890, a bili su podijeljeni na različite grane, kao što su Šokci ili Bunjevci (Schokaczok vagy bunyevaczok), koji su rimokatolici, zatim na Race (Raczok) i Crnogorce (Montenegrinok) u Banatu.⁴⁰ S vremenom je, međutim, broj Srba u Vojvodini opadao zbog njihovog rimokatoličenja i prevođenja u Mađare. Mađarska statistika je, prema popisu iz 1910. godine, utvrdila da u Banatu, Bačkoj i Baranji živi 383.983 pravoslavnih Srba.

Osnovna nacionalna strategija stvaranja hrvatstva provodila se preko širenja hrvatskog regionalnog (geografskog) imena Banske trožupanijske hrvatske na srpske, mađarske i slovenačke prostore. Od druge polovine 19. vijeka ovakva tendencija je prisutna i na srpsko-mađarskim prostorima Bačke i Baranje. Primaњem Josipa Jurja Štrosmajera, Ivana Antunovića, don Mihovila Pavlinovića, Juraja Dobrile i fra Grge Martića 1878. godine među počasne članove „Dačkog društva Hrvatski dom“ iz Subotice, simbolično su trebali biti objedinjeni Hrvati Banske Hrvatske, Dalmacije, Istre, Slavonije, Bosne i Bačke.⁴¹ Hrvatski istoričari ističu da je biskup Ivan Antunović da je snažno afirmisao bunjevačko i šokačko ime, što je bilo preduslov za širenje hrvatskog imena na prostore Vojvodine.⁴² Međutim, sam biskup Antunović nikada nije za Bunjevce i Šokce koristio prefiks hrvatski.

S druge strane, dr Jovan Erdeljanović je isticao da se „u svim istorijskim izvorima i kod svih pisaca iz prošlih vjekova Bunjevci smatraju i nazivaju Srbi-ma, odnosno imenima kojima se nazivaju ili označavaju i pravoslavni Srbi (Vlasi, Morlaci, uskoci, Iliri, Bošnjaci itd.). Pišući o bunjevačkom imenu Erdeljanović je istakao da su to ime Srbima rimokatolicima dali njihovi sunarodnici druge vjere, odnosno pravoslavni Srbi, najviše iz podsmijeha što nisu razumjeli latinski jezik na kojem su slušali molitve i službu Božiju. Edeljanović je mnoge rimokatoličke porodice u Lici, koje su danas hrvatske, svrstavao u bunjevačke (srpsko-katoličke) kao Maras, Biondić, Devčić, Anić i druge.⁴³ S druge strane, hrvatski istoričar češkog porijekla, Jaroslav Šidak, u svom dobro poznatom kroatofilskom maniru Bunjevce i Šokce Slavonije, Baranje i Bačke jednostavno svrstava u Hrvate. Pri tom ne navodi nijedan iole ozbiljniji izvor koji bi potvrdio takvu hipote-

⁴⁰ *Ausztriai birodalom Statistikai foldrajzi leirasa*, Pest 1857, 36.

⁴¹ „Hrvatski dom – zabavnik hrvatske omladine, g. III, Zagreb, 1878 (cit. prema: R. Skenderović, Odnos bunjevačkih političara prema unutarnjem uređenju Austro-Ugarske Monarhije I Kraljevine Jugoslavije – komparativna analiza, Dijalozi povjesničara istoričara, 7, Zagreb, 2003, 198–199).

⁴² R. Skenderović, *Odnos bunjevačkih političara prema unutarnjem uređenju Austro-Ugarske Monarhije I Kraljevine Jugoslavije – komparativna analiza*, Dijalozi povjesničara istoričara, 7, Zagreb, 2003, 199).

⁴³ J. Erdeljanović, *O poreklu Bunjevaca*, Beograd 1930, 284–394.

zu. Za njega je Bačka „krajnji sjeveroistočni rub hrvatskog etničkog područja“, upravo zbog svrstavanja Šokaca i Bunjevaca u Hrvate. Za specifičan ikavski bunjevački govor Šidak jednostavno tvrdi da je hrvatski.⁴⁴

Hrvatstvo su krajem tridesetih godina 20. vijeka počeli propagirati etnički Srbi rimokatolici, odnosno Bunjevci i to pod uticajem ideje o stvaranju Velike Hrvatske u liku Banovine Hrvatske u avgustu 1939. godine. Tipični primjer predstavlja spisatelj vojvodanskog hrvatstva Petar Pekić, koji je naizgled pisao u stilu monarhističkog jugoslavenstva izjednačavajući srpsku i hrvatsku narodnost u Vojvodini, srpsko i hrvatsko istorijsko bitisanje po principu narodnosne „ravnopravnosti ključa“, ali stavljajući uvijek hrvatsko ime ispred srpskog. Negirajući srpski karakter Banata, Bačke i Baranje, Pekić je isključivo koristio regionalni teritorijalno-etnički naziv „Vojvodani“, pokušavajući da stvori poseban vojvodanski entitet. Mitološko hrvatstvo Vojvodine vezao je za XIII vijek kada je Bela IV „doselio veliki broj Hrvata u Bačku“ nakon odlaska Tatara.⁴⁵ Istorija Robert Skenderović jednostavno je preuzeo teze Petra Pekića o naseljavanju Bunjevaca u Vojvodinu u 17. vijeku (iz Bosne i Dalmacije), pod vodstvom franjevaca. U svojim radovima Skenderović falsificuje istorijske nazive za Srbe (Raci, Slaveni, Ilići, Dalmatinци, Morlaci drugi) i jednostavno ih predstavlja kao nazive za Hrvate.⁴⁶

Stvarne narodne vođe Bunjevaca i Šokaca bili su bunjevački rimokatolički svećenici, koji su naknadno veliku energiju ulagali u njihovo pretvaranje u Hrvate. Daka Popović je proročki predviđao da će se, zbog te činjenice, ponosno bunjevačko i šokačko ime izgubiti u neposrednoj budućnosti: „Šokački će se naziv izgleda potpuno izgubiti (kao što se izgubilo ime Dalmatinac i Bošnjak) iako je još pre pola stoljeća ime Šokac bilo rasprostranjenje i obuhvatalo je Slavoniju, Srem, južno bačko Podunavlje i Baranju. U Sremu i Slavoniji ime Šokac je zamjenjeno imenom Hrvat, a u Bačkoj i Baranji će se vrlo brzo zameniti bunjevačkim, a po negde i srpskim imenom.“⁴⁷

Isključivo vjersku rimokatoličku opredeljenost bunjevačkog elementa stvarali su i jačali franjevci, naročito somborski franjevci, koji su bili njihova duhovna elita, „najučeniji Bunjevac i pjesnik tog doba fra Grgur Peštalić“, fra Ivan Antonović, naslovni biskup kaločki, zatim „otac bunjevačkog pokreta“ Ambrozije Šarčević „u kojima se porodi sretna pomisao da Bunjevce-Hrvate treba preporoditi nacionalnim duhom koji im jedini može pružiti dovoljno snage da odole sistematskim napadima najavljenе mađarizacije“. Prema zamisli Šarčevića, u Subotici je 1878. godine utemeljena „Pučka Kasina“ koja je postala kulturno žarište i „tvrđa nacionalne snage Bunjevaca-Hrvata ne samo Subotice, već i u cijeloj Bačkoj“.⁴⁸

Propaganda hrvatstva iz Zagreba vršila je pojačan pritisak na Bunjevce, naročito od formiranja organizovanog Hrvatskog narodnog pokreta 1935. godine.

⁴⁴ Šidak, Gros, Karaman, Šepić, *Povijest hrvatskog naroda 1860–1914*, Zagreb 1968, 63–64.

⁴⁵ P. Pekić, *Povijest oslobođenja Vojvodine*, Subotica 1939, 16–17.

⁴⁶ R. Skenderović, *Gospodarske, kulturne i političke veze bačkih Hrvata tijekom 18. i 19. stoljeća*, Dijalog povjesničara/istoričara, 5, Zagreb 2002, 148.

⁴⁷ *Isto*, 25–26.

⁴⁸ *Isto*, 38–39.

Ideolozi hrvatstva su tada forsirali tezu da se „još od vremena biskupa Antunovića, svećenika Paje Kujundžića, dr Sudarevića govorilo da su imena Bunjevac, Šokac, Ilir, Bošnjak, Dalmat, ‚odoboki‘, sinonimi za hrvatsko ime“, odnosno, da su sva navedena imena, inače istorijski nazivi za Srbe, vezana za hrvatsku narodnost. U vreme majske izbora 1935. godine rimokatolički svećenici su govorili „da naše časno i poštено bunjevačko ime zadržimo u našem srcu, ali da javno isjavljamo kao narodnosno ime, kad nas za to pitaju, ime Hrvat“. Prilikom popisa stanovništva grada Subotice, u oktobru 1935., svećenici su Bunjevcima savjetovali da u rubriku narodnost obavezno upisu ime Hrvat.⁴⁹ S druge strane, državne vlasti u Bačkoj su nesvesno podupirale hrvatstvo, pošto su naivno procjenjivale da je za državu opasnija mađarska nacionalna linija od širenja „slavenskog hrvatstva“.

Srbi rimokatolici u Rumunjskoj Krašovani (Karašovani), koji žive u dolini rijeke Karaš, u blizini rudarskog grada Rešice, prema podacima iz relativno obimne literature, doselili su se u 15. vijeku uglavnom iz jugoistočne Srbije i jedan dio iz Bosne. Prema procjeni filologa, govorno pripadaju kosovsko-resavskom narječju, uz primjese timočko-šopskog izgovora, pa se na osnovu toga može zaključiti da su njihovi preci starinom poticali iz jugoistočnih dijelova Srbije. Prema podacima opata Petra Vlašića, u isto vrijeme u dolinu rijeke Karaš dosejavali su se i žitelji iz Bosne pod imenom „Bošnjaci“, koje on naziva „Hrvatima“.⁵⁰ Najčešće su ih nazivali kao i oni sami sebe, Krašovanim, vezujući njihovo porijeklo za Šokce, Bunjevce, Srbe, Bugare, da bi na kraju pod uticajem Rimskog crkve i velikohrvatske propagande preovladala fantastična teza o njihovom hrvatskom porijeklu. Međutim, o njihovom srpskom porijeklu svjedoči činjenica da su Krašovani najviše slavili Đurđevdan, zatim Svetu Paraskevu i Svetog Iliju, uz mnoge običaje stočarskog karaktera.⁵¹

Misionarskom aktivnošću bosanskih franjevaca, u 17. vijeku je učvršćena rimokatolička vjera. Vatikanski dokumenti svjedoče da je u Karaševu sredinom 16. vijeka bilo oko 600 rimokatolika bez prisustva „šizmatika“ (pravoslavaca) i „jeretika“ (protestanata).⁵² Dominacija rimokatoličke vjere u životu Krašovana dovela je do izvjesne izmjene govora i narodne pjesme i to pod uticajem crkvene rimokatoličke književnosti („poneki ikavski jezički oblik“).⁵³ Ovu konstataciju potvrđuje i opat Petar Vlašić: „Redovito govore ikavštinom, napose crkvene riječi vazda su u ikavštini“.⁵⁴ Lingvista Petar Vlahović, prema Vlašićevim riječima, zaključuje slijedeće: „Ako se ovome doda da je u školama bila u upotrebi ‚Početnica‘ i ‚Čitanka za katoličke pučke učionice‘ koju je ‚složio Ivan Mihajlović‘, a izdalo ‚Društvo sv. Antuna u Subotici‘, onda je jasno koliki je bio uticaj svećenika

⁴⁹ AJ, Ministarstvo pravde – pov. Arhiva, fascikulacija 27–43–35, Ministarstvo unutrašnjih poslova Ministarstvu pravde, 16. oktobar 1935.

⁵⁰ P. Vlašić, *Hrvati u Rumunjskoj*, Beograd 1928, 16.

⁵¹ P. Vlahović, *Neke etničke odrednice Krašovana*, Temišvarski zbornik, Novi Sad 1994, 137–139.

⁵² Acta S. C. de propaganda Fide, anno 1667, sept. 9.

⁵³ *Enciklopedija Jugoslavije*, tom 5, Zagreb 1962, 386.

⁵⁴ P. Vlašić, *n. d.*, 17.

da se u Šematizme na zalaganje o. Petra Vlašića, unese kako Krašovani govore 'lingua croatica', a ne 'crassovana' ili 'illirica'.⁵⁵

Knjiga Petra Vlašića o hrvatstvu Krašovana iz 1928. pobudila je „veliko zanimanje hrvatske javnosti za sudbinu tih udaljenih segmenata našeg naroda“. O toj knjizi 1928. godine govorilo se i na sastancima „Narodno-odbrambene sekciјe“ Zbora duhovne mlađeži zagrebačke koja je imala propagandni zadatak da razvija „interes za naše (hrvatske – N. Ž) ljude u susjednim zemljama“. U vreme hrvatskog masovnog političkog bunda 1935. godine, preko Hrvatskog narodnog pokreta, Krašovanima su slate propagandne knjige, koje su darovale Matica hrvatska i Hrvatsko književno društvo „Sv. Jeronima“, i to na adresu rimokatoličke crkvene zajednice u Keči. „Kulturna veza“ zagrebačkog Kaptola sa Krašovanima trajala je do kraja 1936. godine, kada je i prekinuta da bi veza sa Kečom uspostavljena tek 1977. godine. Tehnologija uspostavljanja, odnosno, obnavljanja vjersko-nacionalne veze sa Karaševcima bila je slijedeća: „Nakon 34 godine uspostavljena je veza sa skupinom Hrvata koji nose naziv Karaševci. Veza je uspostavljena tako da su oni zamolili da im se šalju božićne i uskršnje čestitke za koje su saznali godine 1967. u *Glasu koncila*. Zapravo, radilo se o molbi, tada još bogoslova a danas župnika u Lupaku, Marijana Tjinkula iz sjemeništa u Alba Juliji. Isto se tako javio godine 1970. i drugi sjemeništarac, danas kapelan u Rešici, Petar Dobra, takođe iz Alba Julije, s istom molbom. Te se veze održavaju do danas“.⁵⁶

Prema podacima Vijeća biskupskih konferencija za hrvatsku migraciju, iz takvih novih kratkih veza odjednom nastadoše brojni Hrvati u Rumuniji – ukupno 12.000, dakle skoro svi Krašovani postadoše Hrvati. Odmah poslije uspostavljenih veza 1977. godine župnici karaševski proglaše srpsko-katolički karaševski narod Hrvatima. Jaka rimokatolička propaganda i organizovan vjerski život vrlo brzo su davali željene rezultate.⁵⁷

*

U razdoblju intenzivne svehrvatske rimokatoličke i političke istoriografske i publicističke propagande, koja je trajala tokom 19. i 20. vijeka, usvojena je „istina“, ne samo u hrvatskim već i u određenim srpskim pa i u svjetskim naučnim krugovima, da su Hrvati stari etnički narod, koji je nestao „neznano gdje“ poslije mađarske okupacije krajem 11. vijeka, da bi se onda odjednom pojavio u 19. vijeku kao formiran „politički narod“ sa jakim „hrvatskim državnim pravom“ na teritorije na zapadu i jugu od Istre do Boke Kotorske, i na sjeveroistoku do Srijema, Baranje i Baćke. Međutim, neophodno je istaći da su sve manifestacije hrvatske građanske politike u 19. i 20. vijeku bile pod okriljem fikcije „hrvatskog državnog prava“, koje je samo u oblasti fantastične državno-pravne teorije proglašilo postojanje „tisućgodišnje“ hrvatske državnosti. Tzv. hrvatsko državno

⁵⁵ P. Vlahović, n. d., 138.

⁵⁶ *Katolička crkva i Hrvati izvan Domovine*, spomen spis o 10. obljetnici papinskog dokumenta „De pastorali migratorum cura“ i osnivanja Vijeća biskupskih konferencija za hrvatsku migraciju 1969–1979, Zagreb 1980, 91.

⁵⁷ *Isto*, 92.

pravo stvarno se sastojalo od zbirke normativnih pojedinačnih propisa i pismenih garancija koje je Austro-Ugarska propisivala za svoje „cesarovine“, a koje su obuhvatale, u najboljem slučaju, izvjesnu za Beč i Budimpeštu neškodljivu lokalnu administrativnu autonomiju i to u sporednim „zemaljskim“ pitanjima. Jasno je da je vlast u banskoj Hrvatskoj i Slavoniji dolazila iz Budimpešte, koja je postavljala banove i ostalu nižu administraciju i koja nije zavisila od lokalne političke igre u Hrvatskoj i Slavoniji.

NIKOLA ZUTIC

‘THE SERBS EVERYBODY AND EVERYWHERE’ – ‘CROATIAN COUNTRIES’ WITHOUT THE CROATS

Summary

The article presents rebuilding of stereotypes and revision of part of the works of Croatian and Serbian historiography, which unscientifically created and spread consciousness on ancientness of the Croatian people and expansiveness of ‘Croatian countries’. The centre of historiography analysis contains the statistic data from the Austrian census done in 1850 which in the exact way proves the author’s thesis on the great number of Serbs living there and the Serbian national expansiveness in the South-Eastern Europe – from Istra over Vojna krajina, Dalmatia with Boka, to Slavonia, Baranja, Backa and the Romanian part of Banat. The author concludes that there are no ethnic Croats in the above-stated regions but that they are ethnic Serbs of the Roman-Catholic religion (Roman-Catholic Serbs in Istra, with Kvarner islands, Vojna krajina, Dalmatia with islands, then Bunjevci, Cokci, Krasovani and others) who, under the influence of Roman-Catholic propaganda, eventually accept the Croatian name as their own old ethnic determination. Further on in the work, the author also analyzes the state-judicial disharmony between the laws which ordered territorial division within the Austro-Hungarian Empire (Austro-Hungarian agreement and the Act from 1868, the so-called Hungarian-Croatian agreement) and the state-judicial practice of the Government and the ban (civil governor) from Zagreb who, according to instructions from Vienna and Vatican, in every way had endeavored to incorporate Dalmatia, as a separate Austrian province, into ‘the Croatian Trojednica’.

IVANA DOBRIVOJEVIĆ, istraživač-saradnik

Institut za savremenu istoriju

Beograd, Trg Nikole Pašića 11

UDK 351.751.5(497.1) „1929/1935“

070.13(497.1) „1929/1935“

CENZURA U DOBA ŠESTOJANUARSKOG REŽIMA KRALJA ALEKSANDRA*

APSTRAKT: *Rad je posvećen strogoj cenzuri zavedenoj u doba šestojanuarskog režima kralja Aleksandra. Posebnu pažnju autor posvećuje delatnosti Centralnog presbiroa, načinu plasiranja informacija i položaju štampe i novinara.*

Jedan od najvažnijih zakona donetih odmah po zavođenju novog, vanparlamentarnog režima bio je Zakon o štampi, zapravo Zakon o izmenama i dopunama relativno restriktivnog zakona o štampi iz aprila 1925. godine.¹ Iako je Vidovdanski ustav proklamovao princip slobodne štampe, zakon iz 1925., kojim su istovremeno ujednačeni zakonski propisi posvećeni štampi na teritoriji čitave Kraljevine SHS, zbog restriktivnih i nazadnih odredbi, naišao je na oštru kritiku, a mnogi su isticali da bi njemu više dolikovao naziv policijske uredbe nego zakona.² Njime je deklaratивno proglašena sloboda štampe i zabranjene mere koje bi sprečile izlaženje, prodaju i rasturanje spisa i novina. Vlasti su morale da zabranu obrazlože pismenim rešenjem, a sud u veću od tri sudije je trebalo da zabranu potvrdi u roku od 24 sata, kako bi zabrana postala pravnosnažna. Zakon je predvideo cenzuru samo u slučaju rata i mobilizacije, a za krivična dela učinjena štampom mogli su odgovarati pisac, urednik, izdavač, štampar i rasturač, kako samostalno tako i kolektivno.³

Novi Zakon je u potpunosti zadržao duh starog, a neke, već dovoljno restriktivne odredbe, maksimalno su pooštrene. Mihajlo Ilić je tvrdio da šestojanuarski zakon u svojoj strogosti nije mogao da ode dalje.⁴ Sloboda štampe nije po-

* Rad je napisan u okviru projekta *Istorija srpskih (jugoslovenskih) državnih institucija i znamenitih ličnosti u 20. veku* (1194), koji finansira Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

¹ *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, br. 6, 6. januar 1929.

² M. Ilić, *Šta treba promeniti u zakonu o štampi*, Beograd 1937, 7.

³ *Zakon o štampi*, *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, br. 179, 8. avgust 1925. V. i M. Ilić, *n. d.*, 31–32.

⁴ M. Ilić, *n. d.*, 33.

menuta, a izbačen je i član koji je zabranjivao preventivne mere koje bi sprečile izlaženje i rasparčavanje novina. Ministarstvo unutrašnjih poslova je moglo zabraniti ulazak u zemlju novinama i spisima koji su štampani u inostranstvu. Zabране domaćih izdanja su bile dozvoljene u slučaju uvrede kralja i članova kraljevskog doma, stranog vladara, organa vlasti ili neposrednog pozivanja građana na menjanje zemaljskih zakona, izazivanja mržnje protiv države kao celine, verskog i plemenskog razdora ili ako je u štampanom delu počinjen bilo koji prestup protiv države kažnjiv po Krivičnom zakoniku ili Zakonu o zaštiti države. Odluke o zabrani su donosili državni tužioци ili policijske vlasti, a protiv njihove odluke nije bilo pravnog leka. Ovakva praksa je bila nespojiva sa pojmom pravne države, budući da bi konačna odluka u pogledu primene represivnih mera protiv štampe trebalo da pripada sudu. Urednik novina je bio dužan da bezuslovno primi ili odštampa u narednom broju novina svaku ispravku o činjenicama objavljenim u njegovim novinama koju mu pošalje vlast. Ministar unutrašnjih poslova je mogao da potpuno zabrani izlaženje novina ukoliko su bile bar tri puta u mesecu zabranjene, ako ne štampaju ispravke vlasti u narednom broju ili ako odgovorno lice ne plati novčanu globu na koju je osuđeno u roku od tri dana. Za krivična dela učinjena po Zakonu o štampi su odgovarali zajedno pisac, urednik, izdavač, štampar i rasturač, dakle uvedena je kolektivna odgovornost. Ako su kazne koje je predviđao zakon bile blaže od kazni predviđenih Krivičnim zakonikom ili Zakonom o zaštiti države, odgovorna lica bi bila kažnjena po Krivičnom zakonu odnosno Zakonu o zaštiti države.⁵ Septembarski ustav je propisao da je „svakom slobodno, u granicama zakona, izraziti svoje mišljenje putem reči, žive ili pisane, slikama ili drugim srodnim sredstvima“. Dakle za razliku od Vidovdanskog ustava, Septembarski nije ni pominjao slobodu štampe.⁶

Neobično strog nadzor nad štampom i novinarima režim je pravdao višim državnim razlozima. Iстично je da je zakon o štampi, kao i svi drugi šestojanuarski zakoni, donet ne zbog dobromernih, već zbog onih „koji su mislili da zloupotrebljavajući slobodu smiju da se igraju najvećim interesima države i naroda“, te da je režim prema štampi pooštren „ne zato da stegne i uguši dobru štampu... nego zbog rđave štampe“.⁷ Na štampu je prebacivana gotova sva odgovornost za teške političke probleme u Kraljevini do zavođenja novog režima, ali i za skupštinsko ubistvo.⁸ Uroš Krulj, ministar narodnog zdravlja u prvoj vladu Petra Živkovića, isticao je da se „za vreme prošlog režima „novine nisu mogle čitati, da su politička situacija, „izjave i protiv izjave do bljutavosti“, čitaocima u potpunosti „ogadile“ štampu. Šestojanuarski režim je, po Krulju, trebalo da predstavlja novo doba u kome je štampa trebalo da se bavi drugim problemima „koji će uticati vaspitno na publiku u tom smislu da se ona okani praznog, jalovog, kafan-

⁵ *Službene novine Kraljevine Srbija, Hrvata i Slovenaca*, br. 6, 6. januar 1929.

⁶ L. Kostić, *Komentar Ustava...*, 43; A. Pavlović, *Sloboda štampe po sadanjem Ustavu*, Narodno blagostanje, mart 1934, 165–166.

⁷ Govor ministra unutrašnjih poslova Milana Srškića, XVII redovni sastanak Senata od 21. marta 1932, Stenografske beleške Senata, Beograd 1932, 356.

⁸ Govor ministra unutrašnjih poslova Milana Srškića, XVI redovni sastanak Narodne skupštine od 1. marta 1932, Stenografske beleške Narodne skupštine, Beograd 1932, 182.

skog politiziranja i da malo više razmišlja o drugim, mnogo važnijim, pitanjima“.⁹ Štampa je, isticao je Krulj, „pravilno shvatila svoju ulogu u novom dobu preporoda“, posvetivši daleko više pažnje „privrednim, finansijskim, socijalnim, nacionalnim, higijensko-medicinskim i ostalim pitanjima koja uopšte sačinjavaju život države i naroda“.¹⁰ Milan Srškić je, u svojstvu ministra unutrašnjih poslova, za skupštinskom govornicom cinično primetio da je štampa, „pribegla sama dobровoljnoj cenzuri“. Taj režim preventivne cenzure, koji nije propisan zakonom i „koji je štampa sama stvorila, pogaođao je jednako, a gore dobru štampu nego rđavu“ i doveo do toga da se „i mimo intencije režima“ u listovima pojavljuju natpisi koji ne sadrže nijedno delo koje bi bilo kažnjivo bilo po Zakonu o štampi, Kričnom zakoniku ili Zakonu o zaštiti države. Stoga, obećavao je Srškić, vlada želi „da se cenzura čim pre ukine“, kada budu „potpuno iščezli oni uzroci koji su izazvali ovaj režim zakona o štampi“.¹¹ Iako je Srškić u martu 1933. godine najačljivao skore izmene u Zakonu o štampi i delimičnu liberalizaciju,¹² cenzura i nadzor nad pisanjem listova su ostali izuzetno strogi, sve do kraja decembra 1934. kada su se počeli pojavljivati prvi članci koji su nagoveštavali promenu šestojanuarskog režima.¹³ Ipak, jedan od nagoveštaja ublažavanja stega nad štampom je predstavljala i odluka Kasacionog suda u Zagrebu koji je doneo rešenje da urednik nije odgovoran ako se zna pisac teksta ili ako prokaže pisca, kako je uostalom i predviđao Zakon o štampi, ali su sudovi, do ove odluke, redovno kažnjivali i urednika čak i u slučajevima kada je autor teksta bio poznat.¹⁴

Poslanici i senatori su veoma često govorili o položaju štampe i cenzuri. Disonantnih tonova je bilo i u vladinoj večini. Stevan Ćirić je isticao da slobode štampe nema u doba rata, a da „objektivan čovek mora da prizna da se mi danas nalazimo u jednom privrednom ratu, da se mi nalazimo u jednom poratnom stanju u unutrašnjoj politici gde su bile uzburkane političke strasti“.¹⁵ S druge stra-

⁹ *Razgovor sa dr Kruljem*, Politika, 27. januar 1929.

¹⁰ Govor ministra unutrašnjih poslova Milana Srškića, XVII redovni sastanak Senata od 21. marta 1932, Stenografske beleške Senata, Beograd 1932, 356. Za reviziju zakona o štampi se još 1931. godine stidljivo založila sarajevska sekacija Jugoslovenskog novinarskog udruženja na svojoj godišnjoj skupštini, ističući da su mnoge odredbe zakona zbog nejasne stilizacije, „primenjivane protivno duhu i namerama zakonodavca“; nezavedeno od 14. juna 1931, AJ, 63–99/1935. Novinari su naglašavali da je „štampa postala bezbojna, postala je samo blijadi registrator dogadaja, a izgubila je blagotvornu misiju koju objektivnim kritičkim oružjem može da vrši u ljudskom društvu“; *Za reviziju zakona o štampi*, Jugoslovenski list, 20. maj 1931, AJ, 38–244–392.

¹¹ Govor predsednika Ministarskog saveta Milana Srškića, XLI redovni sastanak Narodne skupštine od 16. marta 1933, Stenografske beleške Narodne skupštine, Beograd 1933, 350.

¹² Jedan od takvih članaka je bio i „*Potpisnici Zagrebačkog memoranduma o sadržini i cilju svoje peticije*“ u kome su Želimir Mažuranić, Ivo Politeo i Ivo Tartalja pokušali da se javno odbrane od napada *Glasnika Jugoslovenske nacionalne stranke*, ističući da je cilj Zagrebačkog memoranduma bio da „svrati pozornost nosilaca najviše vlasti u državi na neke potrebne mjere“, a nikako da dà politički program. Iako je Zagrebački memorandum bio umeren po svojim zahtevima, ovo je bio prvi put da su javno deklarirani protivnici režima dobili priliku da preko štampe izlože i objasne svoje političke stavove i uverenja. V. *Potpisnici Zagrebačkog memoranduma o sadržini i cilju svoje peticije*, Politika, 15. decembar 1934.

¹³ *Urednik nije odgovoran po zakonu o štampi*, Novosti, 13. oktobar 1933, AJ, 38–244–392.

¹⁴ Govor poslanika Stevana Ćirića, XIX redovni sastanak Narodne skupštine od 26. februara 1934, Stenografske beleške Narodne skupštine, Beograd 1934, 21. V. i Govor poslanika Milutina Jelića, LX redovni sastanak Narodne skupštine od 14. marta 1933, 244.

ne, senator Jovan Banjanin, poznat po napadima na „punktasha“, apelovao je na vladu da dozvole slobodu štampe. Ta sloboda, kako ju je on razumeavao, nije značila i mogućnost oglašavanja predšestojanuarskih stranaka kroz listove, naglašavajući da preterana revnost cenzora dovodi do toga da se govori u Senatu, „koji sigurno svi služe konsolidaciji države“, podvrgavaju cenzuri. Još je strašnije, nastavljao je Banjanin, što se cenzura vrši i nad delima nauke, književnosti i umetnosti, pa je tako i Cvijićevo *Balkansko poluostrvo* došlo pod udar cenzora.¹⁵ Senator Emil Gavrila je upozoravao da jugoslovenska štampa malo pažnje posvećuje Senatu, „skoro kao i da ne postoji“.¹⁶ Opozicioni poslanici su bili daleko stroži u kritikama, ističući da kada neko hoće da zna šta se u zemlji dešava, on ne čita *Politiku* i *Vreme*, već nemačke, italijanske i engleske listove,¹⁷ te se iz strane štampe obaveštava čak i o govorima poslanika i senatora¹⁸ koji su u narodna predstavništva izabrani kao narodni predstavnici, dakle koji bi trebalo da uživaju potpunu javnost u svom radu. Cenzori su gotovo po pravilu zabranjivali štampanje interpelacija opozicionih poslanika. Ako bi se desilo da neki list ipak, prevodom cenzora, objavi poslaničku interpelaciju u kojoj je bila sadržana kritika vlasti, odmah je pljenjen.

Radi lakše cenzure, propagande, plasiranja informacija, nadzora nad pisanjem štampe, kao domaće tako i inostrane, ali i kretanjem novinara, aprila 1929. godine pri Predsedništvu vlade je, po nemačkom modelu,¹⁹ obrazovan Centralni presbiro,²⁰ jedna od prvih ustanova obaveštajne i propagandne službe ove vrste u Evropi.²¹ Stavljen je direktno pod rukovodstvo predsednika Ministarskog saveta, a na njegovom čelu se nalazio šef Centralnog presbiroa, kao neposredni referent predsednika vlade za sve što stoji u vezi sa štampom i propagandom u zemlji i na strani. Presbiro je imao četiri odseka – Odsek za domaću štampu, Odsek za stranu štampu, Odsek za radio-difuziju i Administrativni odsek. Ovo propagandno telo je, preko navedenih odseka, pratilo celokupno pisanje domaće i strane štampe, programe svih domaćih i nekih inostranih radio-stanica,²¹ ali i vršilo nadzor nad filmovima i pozorištem.²² Centralni presbiro je tako dobio sve prerogative i

¹⁵ Govor senatora Jovana Banjanina, XVII redovni sastanak Senata od 19. marta 1932, Stenografske beleške Senata, Beograd 1932, 353–354.

¹⁶ Govor senatora Emila Gavrile, XV redovni sastanak Senata od 18. marta 1932, Stenografske beleške Senata, Beograd 1932, 258.

¹⁷ Govor poslanika Nikole Nikića, XV redovni sastanak Narodne skupštine od 29. februara 1932, Stenografske beleške Narodne skupštine, Beograd 1932, 156. V. i *Press Restrictions in Yugoslavia*, The Times, 15. decembar 1931, AJ, 38–244–392.

¹⁸ Govor poslanika Vasilija Grdića, LX redovni sastanak Narodne skupštine od 14. marta 1933, Stenografske beleške Narodne skupštine, Beograd 1933, 67. V. i Govor poslanika Mihajla Krstića, XIX redovni sastanak Narodne skupštine od 4. marta 1932, Stenografske beleške Narodne skupštine, Beograd 1932, 128.

¹⁹ Godišnji izveštaj Britanskog poslanstva za 1929. godinu, Ž. Avramovski, *n. d.*, t. I, 620.

²⁰ *Zakon o Centralnom presbirou*, Službene novine Kraljevine Srbija, Hrvata i Slovenaca, br. 93, 20. april 1929.

²¹ Organizacija štampe i propagande u Jugoslaviji, nezavedeno, AJ, 38–1–1. Primera radi, samo je u toku 1931. godine Presbiro primio i pregledao 74.650 stranih i 14.051 domaćih listova; AJ, 38–1–1.

²² Delokrug i rad Centralnog presbiroa predsedništva Ministarskog saveta, AJ, 38–1–1.

mogućnosti ministarstva za propagandu. Šef Presbiroa je, u činovničkom pogledu, imao rang opunomoćenog ministra na strani. I činovnici ovog tela su uživali posebne privilegije. Naime, mogli su napredovati u državnoj službi bez obzira na školske kvalifikacije i staž, predviđene za državne činovnike Kraljevine Jugoslavije.²³ Iako je Centralni presbiro bio deo Predsedništva Ministarskog saveta, raspolagao je specijalnim budžetom koji je votiran u potrebnom iznosu.²⁴ Svim državnim nadleštvinama je naređeno da sve vesti, saopštenja i podatke koje treba publikovati, „daju isključivo i jedino“ preko Presbiroa i agencije „Avala“ na koju je Presbiro preneo deo tehničkog posla. Svi saradnici agencije „Avala“ su međutim morali imati legitimacije overene od Presbiroa.²⁵

U svim značajniji prestonicama u inostranstvu Presbiro je imao dopisnike koji su vršili novinarsko-propagandnu službu. Oni su blisko sarađivali sa kraljevskim poslanstvima, kako u pogledu plasiranja vesti propagandnog karaktera, tako i u pogledu demantovanja svih informacija koje su jugoslovenske vlasti kvalifikovale kao netačne i tendenciozne.²⁶ Jedan od glavnih zadataka dopisnika je bio da „ističu razvoj i napredak zemlje i da održavaju potrebne veze sa odnosnim političkim, socijalnim i ekonomskim faktorima“.²⁷ Pored redovnog obaveštavanja Presbiroa o pisanju strane štampe, dopisnici su dostavljali i obaveštajne izveštaje o političkim i ekonomskim prilikama koje su vladale u zemlji u kojoj su boravili, ali i o svim drugim događajima od interesa.²⁸ Neretko su dopisnici Centralnog presbiroa vršili i diskretan nadzor nad ostalim jugoslovenskim izveštaćima. Tako je Ratko Parežanin, dopisnik iz Beča, u pismu šefu Centralnog presbiroa upozoravao da, s obzirom na neprilike i smetnje na koje nailazi jugoslovenska akcija u ovom gradu, novinari moraju biti „do kraja nacionalni i pouzdani ljudi“ koji svoju službu vrše „sa uverenjem i fanatizmom, bez pomisljanja na bilo kakve materijalne udobnosti, rivalstva i lična konkurisanja u raznim vidovima“. To se, po oce-

²³ Na sednicama Narodne skupštine poslanici su upozoravali na veliki broj činovnika Presbiroa koji vrše cenzuru, između ostalog i poslaničkih govora, a imaju četiri razreda gimnazije; V. Govor poslanika Milana Metikoša, XXV redovni sastanak Narodne skupštine od 3. marta 1934, Stenografske beleške Narodne skupštine; Alojzij Pavlič je upozoravao da je „činovništvo nesposobno“ i „neškolovano“ za takvu instituciju jer među činovnicima nema nijednog koji je završio žurnalističku ili konzularnu školu; Govor poslanika Alojzija Pavliča, XXV redovni sastanak Narodne skupštine od 4. marta 1934, Stenografske beleške Narodne skupštine, Beograd 1934, 366. Iстично је и да су у Presbиру „учинјене извесне sinekure, извесне stipendije за извесне rodbine“; Govor poslanika Milana Metikoša, XXV redovni sastanak Narodne skupštine od 4. marta 1934, Stenografske beleške Narodne skupštine, Beograd 1934, 368. S druge strane, Nikola Uzunović, predsednik Ministarskog saveta, govorio je da Presbiro „nije Ministarstvo građevina koje pravi puteve i mostove i koje ne može da radi bez stručnog, kvalifikovanog i fakultetski i tehnički školovanog osoblja“, ističući da su Presbиру dobro došli svi žurnalisti i publicisti, „bez obzira na to imali fakultetsku ili matursku svedodžbu“; Govor Nikole Uzunovića, XXV redovni sastanak Narodne skupštine od 4. marta 1934, Stenografske beleške Narodne skupštine, Beograd 1934, 361.

²⁴ Organizacija štampe i propagande u Jugoslaviji, nezavedeno, AJ, 38–1–1.

²⁵ Pov. br. 237 od 19. oktobra 1933, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 15 (k 15).

²⁶ Delokrug i rad Centralnog Presbiroa predsedništva Ministarskog saveta, AJ, 38–1–1. V. i Pov. br. 25 119 od 18. decembra 1933, AJ, 341–5/1934 (poverljiva arhiva).

²⁷ Organizacija štampe i propagande u Jugoslaviji, nezavedeno, AJ, 38–1–1.

²⁸ Delokrug i rad Centralnog presbiroa predsedništva Ministarskog saveta, AJ, 38–1–1.

ni Parežanina, nije moglo reći za Juraja Oršića i Luku Fertilija, dopisnike *Obzora* i *Jutarnjeg lista*, koji nisu dolazili na „jugoslovenske“ i „državne“ manifestacije, a nisu propuštali „zborove i priredbe separatista“. ²⁹

U svakom banovinskom mestu je postojao minijaturni presbiro koji je vodio računa o „stanju u domaćoj štampi“ i prikupljao informacije o životu i razvoju tom delu Kraljevine.³⁰ U tom cilju su dopisnici slali političke, ekonomsko-pričevne i kulturno-prosvjetne izveštaje. U 1931. godini 11 dopisnika iz devet banovinskih mesta, Osijeka i Sušaka poslalo je ukupno 2.293 pismena izveštaja i znatno veći broj telefonskih. Gotovo dve trećine su bili politički izveštaji o raspoređenju, političkom kretanju i akcijama ličnosti i grupa, kako u većim, tako i u manjim mestima cele zemlje. Dopisnici su imali mogućnost da prate ove pojave jer su ih pomagale upravne vlasti. Tako je za vreme izborne kampanje 1931. godine Presbiro, zahvaljujući ovim izveštajima, „znao svakog dana kako se radilo i na koji način su pojedinci agitovali u svojim izbornim srezovima, što je nadležno bilo potrebno da saznaju radi određivanja svog stava prema takvim ličnostima, pošto su se dopisnički izveštaji odnosili i na rad izvesnih protivnika današnjeg političkog stanja“.³¹ Dopisnici su katkad imali gotovo detektivsku ulogu. Pokušavali su da saznaju raspoređenje naroda stupajući u neformalne razgovore, najčešće se predstavljajući kao trgovaci putnici.³² Naročitu pažnju su posvećivali kretanju opozicionih prvaka, pa je tako sa posebnom pažnjom praćen Trumbić tokom čitavog perioda 1930–35. i o njegovom kretanju je podrobno izveštavano. Izveštači Centralnog presbiroa su održavali prisnu vezu sa kabinetom bana kako bi uvek mogli biti obavešteni o većim poslovima banovinske administracije, kretanju bana, radu banskog veća i slično. Dopisnik je banu dovodio i strane novinarne, a zatim ih vodio po banovini u skladu sa uputstvima bana, koji je u tim prilikama neretko davao službeni auto i izdavao naloge sreskim načelnicima o dočecima.³³ Pravljeni su i detaljni mesečni izveštaji o kretanju stranih novinara kroz Kraljevinu, označeni oznakom poverljivo, koji su osim osnovnih podataka o imenu novinara i listu ili agenciji iz koje dolazi, sadržali i podroban opis kretanja i aktivnosti stranog novinara, a neretko i spisak lica sa kojima se susreo i razgovarao, kao i koja im je pitanja postavljao.³⁴ Najvažnija je bila kvalifikacija i ocena pisanja dotičnog novinara o državi – „piše pozitivno, može biti koristan“ ili „piše tendenciozno“.³⁵ Dopisništvo Centralnog presbiroa u Zagrebu je organizovalo evidenciju kretanja stranih i domaćih novinara pograničnih železničkih i paro-

²⁹ Nezavedeno od 15. aprila 1930, AJ, 38–23–64.

³⁰ Organizacija štampe i propagande u Jugoslaviji, nezavedeno, AJ, 38–1–1.

³¹ Dopisnička služba, AJ, 38–1–1.

³² Br. 56552 od 26. juna 1931, AJ, 38–2–5.

³³ Pov. br. 779 od 1. avgusta 1932, AJ, 38–10–40.

³⁴ V. AJ, 341–5/1934 (poverljiva arhiva).

³⁵ Ministarstvo spoljnih poslova je nalagalo jugoslovenskim poslanstvima da se ne daju vizne novinarima „za koje je utvrđeno da pišu protiv nas“; Pov. O. Š. 408 od 1. februara 1929, AJ, 341–4/1929 (poverljiva arhiva). Ministarstvo inostranih dela je izveštavalo Kraljevsko poslanstvo u Rimu da je italijanska novinarka Marija Rikoli napisala nepovoljan članak u zadarskom listu *Il littorio dalmatico* pošto je prethodno putovala po Dalmaciji, pa joj zbog toga, ukoliko bi ponovo za tražila vizu, istu ne treba izdati; K. T. 4634 od 2. jula 1929; AJ, 373–3–5.

brodskih komesarijata u Sušaku, Ferdinandovcu, Koprivnici, Kotoribi, Mariboru i Rakeru, preko 16 gradskih policija i 69 sreskih načelstava, te Uprave policije u Zagrebu i aerodroma u Zagrebu, tako da nije bilo novinara „koji se pojavio na teritoriji Savske banovine, a da nije bio evidentiran“. Smatralo se da tačna evidencija stranih novinara omogućuje i otkrivanje pojedinaca koji u Kraljevinu dolaze iz „političkih razloga, sa prikrivenim ciljevima da joj škode“.³⁶ Korespondenti koji su pisali afirmativno o režimu dobijali su brojne povlastice pri svakom nadrednom boravku u Jugoslaviji – besplatne železničke karte, lako dobijanje intervjua od članova vlade i slično, dok je „tendencioznim izveštacima“ neretko onemogućavan sledeći ulazak u zemlju, odbijanjem izdavanja vize. Ipak, preterano učestalo posećivanje Jugoslavije je u Centralnom presbirou budilo sumnjičavost i oprez, pa je dopisništvo u Zagrebu tražilo od Uprave policije da nadzire britanskog novinara Edmunda Hansbuklera i da izvesti Presbiro „sa kim on dolazi u vezu“.³⁷ Policija je neprestano nadzirala i stalne dopisnike iz Kraljevine, jugoslovenske ili inostrane državljane.³⁸ Zbog „neprijateljskog“ držanja prema režimu i nepovoljnog natpisa o Jugoslaviji 1929. godine je proteran dopisnik *Berliner Tageblatt*,³⁹ 1932. dopisnica *Tajmsa*,⁴⁰ a 1933. izveštac lista *Giornale d' Italia* koji je u svojim izveštajima, „punih netačnih i izmišljenih vesti“, prednjačio u prikazivanju stanja u Kraljevini „u što crnjim bojama“. Kako je u ovom slučaju intervenisalo Italijansko poslanstvo, obavezavši se da će paziti na rad ovog novinara, Bociju je ipak bilo dozvoljeno da ostane⁴¹.

Zadatak dopisnika Centralnog presbiroa na službi u zemlji je bio i da podrobno izveštavaju o pisanju lokalne štampe, dostavljajući isečke najbitnijih tekstova i podnoseći nedeljne, mesečne, polugodišnje i godišnje izveštaje.⁴² Za to je bilo izrađeno i naročito uputstvo. Međutim, sačuvana arhivska građa pokazuje da su dopisnici pratili pisanje štampe najčešće šturo i površno, bez previše citata. Iz ovih izveštaja se teško mogla stići slika o pisanju štampe u banovinama. Nije bilo sadržajnije analize članaka, niti pokušaja globalnog sagledavanja pisanja pojedinih listova. Umesto analize, nuđena je deskripcija.

³⁶ Pov. br. 901 od 30. avgusta 1934, AJ, 38–16–54.

³⁷ Pov. br. 455 od 23. septembra 1934, AJ, 38–16–54.

³⁸ Interpelacija dr Nikole Nikića i drugova narodnih poslanika na ministra unutrašnjih poslova o sprečavanju i ugušivanju slobodne štampe te specijalnom režimu u pogledu izdavanja posloša novinarima, XVIII redovni sastanak Narodne skupštine od 15. decembra 1932, Stenografske beleške Narodne skupštine, Beograd 1933, 350.

³⁹ Godišnji izveštaj Britanskog poslanstva za 1929. godinu, Ž. Avramovski, *n. d.*, t. I, 611.

⁴⁰ Godišnji izveštaj Britanskog poslanstva za 1932. godinu, Ž. Avramovski, *n. d.*, t. II, 99.

⁴¹ Nezavedeno od 8. avgusta 1933, AJ, 38–121–266.

⁴² Centralni presbiro je naložio svim banovima da, radi organizovanja sistematske i tačne evidencije domaće štampe, naredi područnim organima da za sve listove prikupe podatke o istoriju lista, učestalosti izlaženja i tiražu, štampariji u kojoj se štampa, vlasništvu, rukovodstvu, saradnicima i dopisnicima, političkom angažmanu lista pre i posle 6. januara, teritoriji na kojoj se rastura i čitalačkoj publici, koje strane listove redakcija prima i iskorišćava i da li je list preplaćen na službu agencije „Avala“. Takođe je zahtevano da se dostave podaci o političkom držanju vlasnika, finansijskim, direktora, glavnog i pomoćnog urednika, saradnika i dopisnika lista pre i posle 6. januara, kao i o njihovim eventualnim vezama sa prvacima zabranjenih stranaka, uticajnim i uglednijim ličnostima u zemlji, imovnom stanju, opštem vladanju, eventualnim manama i ugledu koji uživaju u javnosti; Pov. C. P. Br. 3034 od 20. aprila 1931, AJ, 38–74–198.

Dužnost dopisnika je bila i da, u skladu sa instrukcijama Centralnog presbiroa, utiču na pisanje lokalne štampe o vladinoj politici, izborima, JRSRD-u, stanju u zemlji uopšte i ekonomskoj situaciji.⁴³ Sve ovo je rađeno na dva načina – plasiranjem gotovih članaka iz pera dopisnika u štampu, ili pak davanjem direktnih i detaljnijih instrukcija redakcijama listova kako je potrebno neko pitanje tretirati. Podrazumevalo se da listovi ne smeju ni na koji način analizirati ili preispitivati rad vlade, iznositi kakve predloge i sugestije, baviti se nacrtima zakona i slično. Tako se sarajevska štampa, prema dopisniku Presbiroa, u toku 1931. godine držala „sasvim korektno, potpuno u duhu režima“. Iako lokalni dnevničari nisu imali „neke naročite pisce političkih članaka“, oni su sve „uspehe i reforme režima od 6. januara objavljivali na naročitom mestu, i uvek sa simpatijama. Bilo je meseci kada su se ti listovi gotovo takmičili koji će što upadljivije i što pre objaviti ovaj ili onaj zakon, odredbu ili vest o reformama režima“. U dane državnih i nacionalnih praznika, listovi su donosili „tople i rodoljubive članke“, ilustrovane fotografijama članova kraljevskog doma, „uvek na vidnom mestu i naročitim slovom“.⁴⁴ Instrukcije Centralnog presbiroa su, po pravilu, redakcije listova uvažavale,⁴⁵ jer je svako odbijanje publikovanja kakvog provladinog teksta smatrano političkom demonstracijom. Bilo je, međutim, i drugačijih primera. Dopisnik Presbiroa iz Splita je u maju 1932. godine javio da intervencije nisu svaki put imale željenog uspeha kod redakcija, „najviše zbog toga što su redakcije u poslednje vreme rezervisane sluteći izvesne promene“. *Novo doba* je tako zauzimalo stav „naglašene rezervisanosti, naročito u odnosu prema radu Kraljevske banjske uprave, s obzirom na ličnost bana g. dr. Tartalje“, a i *Jadranska pošta* koja je ranije „bez ikakve rezerve, najotvorenije“ pomagala politiku vlade, „je zauzela neki stav očekivanja“.⁴⁶

Uprkos jakom nadzoru i cenzuri, niskoj obrazovnoj strukturi sa pretežno nepismenim ili funkcionalno nepismenim stanovništвом, opštoj ekonomskoj oskudici i bedi, štampa je tridesetih godina doživljavala relativan procvat. Prema statističkim podacima iz 1932. godine u Jugoslaviji je izlazilo 976 listova i časopisa na 8 jezika. Najviše novina je štampano u Savskoj banovini, čak 298, a najmanje u Vrbaskoj, svega 6. Tako je na svakih 14.275 hiljada, od gotovo 14 miliona stanovnika Kraljevine, dolazio po jedan list. Političko-informativna štampa je bila zastupljena sa 183 publikacije, od kojih je bilo 39 dnevnika u ukupnom tiražu od četvrt miliona primeraka.⁴⁷ U zemlju je ulazilo i oko 700 raznih stranih listova. Francuska štampa je, po broju i po količini bila najrasprostranjenija, ali i najjeftinija, pa je na nju otpadalo više od jedne trećine.⁴⁸ Čitani su i nemački listovi, za kojima ja tražnja stalno padala od 1932. godine, zatim češka, mađarska i engleska štampa.⁴⁹

⁴³ V. Dopisnička služba, AJ, 38–1–1 i Pov. br. 867 od 18. decembra 1931, AJ, 38–12–42.

⁴⁴ Pov. 10 od 29. decembra 1931, AJ, 38–8–32.

⁴⁵ V. br. 110/934 od 20. avgusta 1934, AJ, 38–2–4.

⁴⁶ Pov. br. 471 od 4. maja 1932, AJ, 38–13–47.

⁴⁷ Novinstvo Jugoslavije, Hrvatska obrana, 2. jul 1932, AJ, 38–244–392.

⁴⁸ U našu zemlju ulazi oko 700 stranih listova, Politika, 8. novembar 1934.

⁴⁹ Isto, 8. novembar 1934.

Centralni presbiro i lokalna državna tužilaštva su veoma revnosno vršili cenzuru, u najvećem broju slučajeva zabranjujući i sasvim banalne članke i noticije kojima su pripisivali skriveni politički i antirezimski sadržaj i smisao. Jedan od razloga rigidnosti i nepopustljivosti pri ocenjivanju tekstova svakako treba tražiti i u izvesnom strahu za sopstveni položaj, budući da su vlasti upozoravale državne tužioce da se „u vršenju dužnosti strogog države zakonskih propisa, jer će za propust, kao i za namerno i nesavesno vršenje dužnosti biti pozvani na odgovornost“.⁵⁰ Preventivna cenzura je smatrana posebnom „privilegijom“, pa je ban Primorske banovine uoči majske izbora 1935. godine istu ukinuo *Novom dobu i Jadranском дневнику* uz objašnjenje da je dužnost štampe da pomaže politiku vlade „koja je nosilac nacionalne orientacije“, a da listovi koji žele da zauzmu opozicioni stav ili „čak da pomažu politiku opozicije“ ne mogu računati na „blagodeeti“ koje pruža preventivna cenzura.⁵¹ Radi što tešnje koordinacije i saradnje državnih tužilaštava u Ljubljani, Zagrebu, Beogradu, Sarajevu, Splitu, Novom Sadu, Osijeku i Mariboru sa Centralnim presbirom odlučeno je da se njihovi sastanci održavaju najmanje jednom mesečno u Beogradu. Presbiro je davao uputstva cenzorima od slučaja do slučaja, a po potrebi cenzori su se za mišljenje uvek mogli obratiti Presbirou. Do koje mere je u doba šestojanuarskog režima zavedena kontrola nad štampom najbolje svedoči činjenica da su u centrali Presbiroa u Beogradu činovnici dežurali noću do 23 sata, kao i u vreme ručka, ne bi li se, u slučaju potrebe, našli cenzorima pri ruci. Staviše, od Direkcije pošta je zatraženo da državni tužioci koji vrše cenzuru kada zovu Presbiro telefonom dobijaju vezu pre svih drugih. Sve vesti plasirane preko agencije „Avale“ i Centralnog presbiroa su morale, bez cenzure, biti odmah propuštane u novine. Presbiro je nalagao i da cenzura bude jedinstvena i koncentrisana u rukama jednog lica u svakom mestu, kako se ne bi dešavalo da i državni tužioци i policijski organi pregledaju i cenzurišu štampu. Cenzorima je strogog naređeno da ne smeju dozvoliti rasturanje nijednog primerka novina pre nego što redakcija ne bude obaveštена da ništa nije zaplenjeno, ili pre nego što se izvrši promena teksta, u slučaju da je raniji bio zaplenjen.⁵² Da bi ovako široko zamišljen nadzor nad štampom mogao biti efikasan, ujednačen i koordiniran trebalo je imati čitavu armiju veštih i dobro obučenih činovnika. Kako se Kraljevina nije mogla podićiti uređenom administracijom dešavalo se, posebno u manjim sredinama, da cenzorske poslove vrše potpuno neadekvatna lica. U Bačkoj Topoli je tako mađarsku štampu cenzurisao sreski lekar, budući da je jedino on govorio mađarski.⁵³ Poseban problem je moralno predstavljati cenzurisanje štampe po malim mestima budući da je čitav posao, zbog nepostojanja državnih tužilaštava, prepušten nedovoljno obrazovanim i veštim policijskim organima.

Ministarstvo pravde je naložilo svim državnim tužiocima da Centralnom presbirou dostavljaju sve napise čije objavljivanje nije dozvoljeno, kao i po dva

⁵⁰ Br. 916 od 8. januara 1929, AJ, 63–46/1929. V. i Pov. II br. 7191 od 23. septembra 1931, AJ, 38–84–209.

⁵¹ Pov. br. 314 od 27. marta 1935, AJ, 38–85–210.

⁵² Pov. C. P. br. 1266 od 13. oktobra 1929, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 5 (k 4).

⁵³ Nezavedeni od 26. avgusta 1931, AJ, 38–91–218.

primerka svakog broja zabranjenog lista. Takođe je upozoravano da tužiocu prave nedozvoljene propuste pri pregledanju štampe pa, propuštajući ono što bi trebalo zapleniti, a zabranjujući vesti koje nisu od takvog značaja da ne bi mogle biti objavljene.⁵⁴ Propusti su pravljeni i u samom Centralnom presbiroju gde je parafirana i vest „Atentat na Hitlera“ za koju je ocenjeno da se kosi sa Zakonom o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi.⁵⁵ Zbog propusta u cenzuri koji nikako nisu mogli biti otklonjeni, Ministarstvo unutrašnjih poslova je 1931. godine naredilo da i mesne policijske vlasti počnu da vrše pregled listova istovremeno kada i državni tužioци. Policijske vlasti su doobile ovlašćenje da čim najduže na tekstu koji bi trebalo zabraniti najhitnije telefonom obaveste državnog tužioca. Ako bi se pak desilo da tužilac i pored upozorenja propusti „antidržavni“ tekst, šef policijske vlasti je trebalo smesta da obavesti Bansku upravu, a ova Ministarstvo unutrašnjih poslova koje bi intervenisalo kod Ministarstva pravde. U isto vreme policijskim vlastima u mestima gde nisu postojala državna tužilaštva je nalagano da cenzuru vrše „sa najvećom pažnjom i marljivošću, jer će u protivnom, za svako propuštanje biti najstrože kažnjeni“.⁵⁶

Želja za preteranom kontrolom i zaštitom „državnih interesa“ je katkad dovodila i do apsurdnih situacija. Lokalne vlasti su u prevelikoj revnosti i patriotiskom zanosu pokušavale da državu zaštite od same sebe. Direktor *Jutra* Albert Kramer se obratio Centralnom presbiroju sa žalbom da su prilike kod ljubljanske cenzure „potpuno neuredene i za redovito vođenje naših novina nepodnosive“ jer se, pored cenzorske vlasti koju vrši državni tužilac, etabliralo nekoliko sporednih cenzorskih vlasti koje izdaju naređenja i često kvare i samu tendenciju koji Presbiro želi da sprovodi kroz novine. Tako se dešavalo da novine raspravljaju o nekoj temi po želji Presbiroa, a da zatim budu zaustavljene na osnovu naređenja bana ili banske uprave. Desilo se, naime, da je članak o Sokolu Kraljevine Jugoslavije koji je Kramer objavio u češkim *Narodnim listima*, a agencija „Avala“ i Centralni presbiro ga, sa željom da bude objavljen, dostavili svim redakcijama u zemlji, bude zabranjen u ljubljanskom *Slovenskom narodu*, po navodima Kramera, na osnovu naređenja bana Dravske banovine.⁵⁷

Centralni presbiro je početkom 1930. godine izradio opšta uputstva za cenzore. Istaknuto je da pri cenzurisanju članaka posvećenim unutrašnjim pitanjima treba biti „naročito liberalan“ prema diskusijama i predlozima o privrednim i komunalnim pitanjima, i „u izvesnoj meri“ prema iznošenju nedostataka ili zloupotreba upravnih vlasti. U svim privrednim pitanjima je trebalo dozvoliti slobodnu diskusiju i inicijativu „ako je ona stvarna i dobromernna, ma da pokazivala i izvestan kritički smer“. Trebalo je samo voditi računa, stajalo je u uputstvu, „da tendencija tih kritika i te diskusije ne bude defetištička i nema značaj antidržavne ili antirežimske tendencije“. Ipak, list *Niška slobodna tribuna* je plenjen jer je u tekstu o privrednoj konferenciji u Moravskoj banovini napisano da su pojedini

⁵⁴ Pov. C. P. br. 2140 od 8. marta 1932, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 11 (k 11).

⁵⁵ Pov. br. 602 od 7. aprila 1933, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 14 (k 14).

⁵⁶ Pov. II br. 7191 od 23. septembra 1931, AJ, 38–84–209.

⁵⁷ Nezavedeno od 16. decembra 1929, AJ, 38–90–215.

delegati kritikovali velike činovničke plate, kao i da se problem privredne krize ne može rešavati na konferencijama i zborovima, već naučnim i praktičnim radom.⁵⁸

Napisi u kojima su iznošeni nedostaci ili zloupotreba upravnih vlasti i organa su mogli biti propuštani samo u slučajevima kada se iznose „stvarni podaci, konkretne optužbe i ako su ti natpisi potpisani, tako da se zna ko uzima odgovornost za takve članke“. Pri oceni tih diskusija i kritika je trebalo paziti na to da li su pisani u ozbiljnoj nameri da se poboljšaju prilike u zemlji, ili pak „imaju tendenciju širenja nepoverenja u državi, narodno jedinstvo ili u dobre intencije današnjeg režima“.⁵⁹ Jugoslovenska stvarnost je bila ipak znatno drugačija. Svaki članak u kome nisu otvoreno glorifikovani vlada i novi režim je bio potencijalno „antidržavni“. Ministarstvo unutrašnjih poslova je izdalo naredbu državnim tužiocima da ne dozvole pisanje o zakonu o podeli Kraljevine na banovine i drugim sličnim zakonima, da se ne bi „unosila zabuna i stvarala pometnja u narodu, i u isto vreme izazvalo pronošenje raznih glasova“. Državni tužilac u Zagrebu je prenebregao ovo naređenje Ministarstva propustivši jedan takav tekst u *Obzoru*, pa je predsednik vlade Petar Živković zatražio od Milana Srškića, ministra pravde, njegovu smenu, insistirajući da se tako učini sa svakim „koji ne bude tačno vršio svoju dužnost“.⁶⁰ Dva meseca pred Mitrovdanske izbore o njima se u štampi nije smelo pisati, a politički prvaci zabranjenih stranaka nisu smeli biti ni pomenuti.⁶¹ Posebne probleme cenzorima je pravio *Slovenec* jer je „svojim tendencioznim pisanjem štetio opštим interesima“.⁶² Milan Srškić je ministru pravde Dragutinu Kojiću naložio da opomene Državno tužilaštvo u Ljubljani, jer je dopustilo da bude objavljen tekst u kome je bilo reči o teškoćama slovenačkih mlinova i isticanu da žitni režim koji je uveden da se pomogne seljaku nije postigao cilj, te da njegov krajnji efekat nije takav kao što se očekivalo. Kojić je skrenuo pažnju ljubljanskom državnom tužiocu da se takvo pisanje nije smelo dozvoliti i da će ubuduće za slične propuste biti pozvan na odgovornost.⁶³ Vlasti su listu *Slovenec* zamerali i na „tendencioznom“ pisanju o kandidacijama za novembarske izbore

⁵⁸ Kšt. Z. r br. 2 od 6. juna 1931, AJ, 38–84–209. Vlasnik *Niške slobodne tribune* je od septembra 1930. bio Dragiša Cvetković, bivši ministar vera. Dopisnik Centralnog presbiroa iz Niša je kritikovao i pisanje pomenutog lista, ali i samog Cvetkovića ističući da je njegovo vladanje u svim prilikama bilo demonstrativno. O proslavi rođendana prestolonaslednika i desetogodišnjici kraljeve vladavine „ne samo da u svom listu nije ništa pisao, niti zastavu na kući izvesio, već je na dan pomenutih proslava za vreme blagodarenja u crkvi sedeо pred kafanom u jednoj od glavnih ulica i sa izvesnim izazivanjem ostao u razgovoru sa nekolicinom svojih prijatelja. Odmah posle toga, pri prolazu Nj. V. Kralja u Nišku Banju, g. Cvetković je sedeо pred jednim bifeom na uglu glavne ulice i u momentu prolaza Nj. V. Kralja, dok je narod oko njega klicao „Živeo kralj“, on je sedeо sa podozrivim osmehom na usnama“; Pov. br 21 od 7. oktobra 1931, AJ, 38–84–209.

⁵⁹ Pov. C. P. br 556 od 2. februara 1931 , AJ, 38–91–218.

⁶⁰ Pov. J. B. br. 12 806 od 14. maja 1929, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 5 (k 4).

⁶¹ Pov. C. P. br. 8215 od 8. septembra 1931, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 10 (k 10).

⁶² Nezavedeno od 10. oktobra 1931, AJ, 38–83–208.

⁶³ Nezavedeno od 28. septembra 1931, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 9 (k 9). O „labavosti“ cenzure u Ljubljani v. i pov. br. 387567 / 33 od 3. oktobra 1933, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 16 (k 16); Ks 2037/33 od 25. novembra 1933, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 16 (k 16); Ks 2156 / 33 od 9. decembra 1933, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 16 (k 16).

1931. ističući da je u člancima sa „očitom ironijom“ naglašavano da je kandidacija Petra Živkovića primljena sa „velikim oduševljenjem“ ili „spontanim odzivom“.⁶⁴ Kritikom državnih vlasti je smatran i članak *Slovenca* o alkoholizmu u kome je rečeno da je država, „uzevši monopol vaspitanja u svoje ruke“, „prenebregla borbu protiv velikog zla – alkoholizma“.⁶⁵ Neprilike cenzorima je stvarala i beogradска *Pravda* koja na preventivnu cenzuru nije nosila sve članke, a dešavalo se da redakcije puste u štampu i napisе koje su u Presbiroiu odbili da parafiraju. Slično je postupala i redakcija *Vremena* štampajući i delove poslaničkih govorova koje je cenzura odbacila, što je u novinarskim krugovima, po oceni Državnog tužilaštva u Beogradu, izazivalo komentare „kako se „Vremenu“ dozvoljava sve“.⁶⁶ Ipak, listovi su i na drugi način uspevali ponekad da zaobiđu cenzuru. Redakcije pojedinih novina su istovremeno sa upućivanjem potrebnog broja prime-raka vlastima na uvid, otpočinjale rasturanje i razasilanje broja. Dok bi državni tužilac doneo formalno rešenje o zabrani broja i o tome obavestio redakciju, dešavalo se da više od pola tiraža bude rasprodato. Iako je Ministarstvo unutrašnjih poslova apelovalo na državna tužilaštva da stanu na kraj ovakvoj praksi, ministar pravde je isticao da ne postoje zakonske mogućnosti na osnovu kojih bi bilo zabranjeno redakcijama da postupaju na taj način.⁶⁷ I pored zabrane da se na mestu cenzurisanog članka pojavi prazna strana,⁶⁸ dešavalo se, kao u slučaju *Glasa Šumadije*, da državna tužilaštva nehotice propuste i takav broj.⁶⁹

Zadatak štampe u novom režimu je bio da na sve načine glorifikuje rad vlade i ministara, čak i u slučajevima kada je to značilo očigledno sakrivanje istine. *Jutarnjem listu* je tako bilo zaprećeno da više neće biti priman na cenzuru, zbog objavljuvanja „nezgodne“ notice da je samo tridesetak ljudi prisustvovao predizbornoj skupštini ministra Nikole Preke u Vitini.⁷⁰ S druge strane, Petar Živković, predsednik Ministarskog saveta, obavešten da se u štampi ne može kritikovati rad državnih, banovinskih i opštinskih vlasti, skrenuo je pažnju cenzorima da nijednim zakonom, pa ni Zakonom o štampi, „nije zabranjena objektivna kritika rada i ponašanja organa vlasti, već da je svakom slobodno, putem štampe, iznositi i ukazivati na neispravnost svakog organa vlasti, naravno, pod ličnom odgovornošću za istinitost iznošenja“.⁷¹ Razume se da je „objektivna kritika rada“ podrazumevala jedino pohvale na račun državnih organa, tim pre što je godinu dana ranije, na sednici Ministarskog saveta, bilo odlučeno da se štampi ne dozvoli pisanje o ministrima.⁷² Štaviše, bilo je strogo naređeno da se o putovanjima ministara

⁶⁴ Nezavedeno od 12. oktobra 1931, AJ, 38–83–208.

⁶⁵ Nezavedeno od 20. aprila 1931, AJ, 38–83–208.

⁶⁶ Pov. KP. 14 / 32 od 4. marta 1932, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 11 (k 11). V. i Pov. C. P. br od 51202 od 12. juna 1931, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 9 (k 9); KP 18 / 31 od 23. juna 1931, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 9 (k 9).

⁶⁷ Pov. 164 od 27. marta 1930, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 6 (k 5).

⁶⁸ Br. 1381 od 10. januar 1929, AJ, 63–46 / 1929. Takođe je bilo zabranjeno objavljuvanje bilo kakve vesti o zapleni broja ili naznačivanje da je reč o drugom izdanju; br. 3273 od 16. februara 1929, isto.

⁶⁹ Pov. br. 535 od 8. avgusta 1932, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 11 (k 11).

⁷⁰ Br. Kn. 1563/1931 od 20. oktobra 1931, AJ, 38–86–211.

⁷¹ Pov. br. 596 od 18. septembra 1931, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 7 (k 7).

⁷² XX sednica Ministarskog saveta od 27. avgusta 1929, Lj. Dimić, N. Žutić, B. Isailović, n. d., 94.

po zemlji i njihovim govorima mogu štampati isključivo izveštaji koje su redakcijama dostavljali Presbiro i „Avala“,⁷³ budući da se nije moglo dopustiti „polupismenim dopisnicima pojedinih listova da izveštavaju na svoju ruku“.⁷⁴ Miodrag Savković, vlasnik bulevarских *Malih novina*, žalio se maršalu dvora naglašavajući da mu je zabranjeno da publikuje bilo šta protiv Beogradske opštine, pojedinih odbornika ali i opštinskih činovnika.⁷⁵ Antidržavnom se smatrala i kritika fudbal-ske reprezentacije koja je trebalo da igra sa Bugarskom, pa je Vladimir Kustudić, stalmi saradnik *Pravde*, po Zakonu o štampi novembra 1932. bio osuđen na deset dana zatvora.⁷⁶ O zloupotrebama snaga bezbednosti se nije smelo pisati čak ni onda kada su one bile evidentne. Cenzori Centralnog presbiroa nisu dozvolili *Vremenu* da objavi vest o zločinu trojice žandarma iz Gnjilana nad jednim Turčinom zbog pljačke, da „neprijateljska štampa“ ne bi iskoristila ovaj događaj za prikazivanje situacije u Južnoj Srbiji.⁷⁷ Do kakvih grotesknih situacija je dovodila preterana strogost i rigidnost cenzora najbolje ilustruje slučaj jednog beogradskog lista. Naime, redakcija je htela da na dečijoj strani objavi bajku o nekom krokodilu koji je jurio decu. U priči je taj krokodil došao na Terazije, pred njim je bežao Perica, a za njim jurio žandarm. Cenzura nije dala da to bude žandarm, da ga ne bi progutao krokodil!⁷⁸

Cenzori su u svemu videli opasnost, pa su pljenjeni članci o pripremi novog zakona o vojsci, problemima indijskih katolika budući da se u tekstu pominjao i pokret koji se zalagao za samostalnu Indiju, molbi hrvatskih prodayaca na malo kralju da zaštitи interese malih točionica, kraju španske diktature,⁷⁹ zakrčenosti stanice u Bosanskom Brodu, preskupom centralizmu u Rumuniji, poskupljenju cigareta, nemaru opštinskih vlasti koje nisu procenile štetu nastalu posle grada u Primorju, apelu zagrebačkih stanara kralju povodom loših uslova života u Zagrebu, pozivu činovnicima da upisuju akcije kod Privilegovane agrarne banke,⁸⁰ konferencijama u Ministarstvu spoljnih poslova zbog upada komita iz Bugarske, berzama rada koje ne pružaju gotovo nikakvu pomoć nezaposlenim radnicima,⁸¹ potvrđenju smrtne kazne hajduku Odobašiću, odbijanju Ministarstva prosvete da dozvoli osnivanje privatne gimnazije,⁸² audijenciji predsednika vlade u Topoli,⁸³ smrti šeika Fejzela,⁸⁴ vojnoj avionskoj nesreći, vojnim manevrima⁸⁵ i slično. Po-

⁷³ Pov. K br. 1515 od 29. septembra 1930, AJ, 38–82–207; Pov. 7232 od 8. avgusta 1931, AJ, 38–84–209. V. i Pov. 79182 od 29. avgusta 1931, AJ, 38–83–208.

⁷⁴ Nezavedeno od 10. oktobra 1930, AJ, 38–82–207.

⁷⁵ AJ, 74–246–372.

⁷⁶ AJ, 74–104–153.

⁷⁷ Nezavedeno, od 26. septembra 1930, AJ, 38–90–215.

⁷⁸ Izjava Vase Srzentića na procesu Dragoljubu Jovanoviću pred Državnim sudom za zaštitu države u septembru 1932, AJ, 135–75–17/32.

⁷⁹ Br. 9479/1929 Pov. od 12. jula 1929, AJ, 38–86–211.

⁸⁰ Br. 10209 Pov. 1929. od 23. jula 1929, AJ, 38–86–211.

⁸¹ Br. 10344 Pov. 1929. od 31. jula 1929, AJ, 38–86–211.

⁸² Br. 14082 Pov. 1929. od 1. oktobra 1929, AJ, 38–86–211.

⁸³ Nezavedeno od 13. novembra 1930, AJ, 38–82–207.

⁸⁴ Nezavedeno od 20. maja 1929, AJ, 63–102 / 1929.

⁸⁵ Nezavedeno, od 26. septembra 1930, AJ, 38–90–215.

četkom 1930. umalo nije zabranjena *Politika* zbog teksta o unuci Stanoja Glavaša koja je izgubila tri sina u ratu i za njih dobijala 40 dinara invalidnine. Tekst je smatrana kritikom invalidskog zakona, ali je ipak dopušten budući da je censor ocenio da bi nedolazak *Politike* u unutrašnjost izazvao razne komentare, što bi bilo daleko gore od izlaska teksta u izdanju za unutrašnjost.⁸⁶ Državni tužilac u Velikom Bečkereku je čak zabranio da se u naslovu jednog teksta odštampa reč „parlament“, jer bi mogla izazvati kod građana „neraspoloženje protiv postojećeg političkog poretka, a ono može služiti da građane pobudi na želju za izmenu postojećeg ustava“.⁸⁷ Odeljenje za državnu zaštitu je opomenulo cenzore u Presbireriju da je u sportskoj rubrici *Pravde* za jednog sportistu pod znacima navoda upotrebljen naziv „njegovo veličanstvo“ i zahtevalo je da se ovaj izraz ne upotrebljava tamo „gde mu nije mesto, jer se na ovaj način profaniše, što se ne sme dozvoliti“.⁸⁸

Vlasti su naročito bile osetljive na ma kakav pomen diktature. Posebno „nezgodno“ je bilo pisanje o slomu režima u Španiji i ponovnom uspostavljanju republike,⁸⁹ događajima u Avganistanu i drugim stranim državama „koji čine direktnе i vrlo providne aluzije na prilike u našoj državi, pa čak i na ličnost Nj. V. Kralja“,⁹⁰ istorijskom razvitku Andore i Katalonije,⁹¹ maršalu Pilsudskom, revolucionama u raznim delovima sveta⁹² i slično. Odeljenje za državnu zaštitu Ministarstva unutrašnjih poslova je strogo vodilo računa da cenzorima ne promakne tekst koji bi predstavljao „komunističku propagandu“. I u ovim slučajevima je dolazio do izražaja gotovo paničan strah od opasnosti koju su predstavljali komunisti, pa je Državno tužilaštvo u Leskovcu oštro kritikovano jer je dopustilo da *Nedeljne novine*, nedeljnik posvećen političkom, kulturnom i privrednom životu oblasti oko Južne Morave, od marta do juna 1934. godine donese notice „Rekonstrukcija Lenjingradskih trgovaca“, „Ogromna palata Sovjeta u Moskvi“, „Štampa u Sovjetskoj Rusiji“, „Novinarski gradić u Moskvi“, „Dela Maksima Gorkog u 18 miliona primeraka“, „Književni konkurs u Moskvi“ i „Novi dom sovjetskih književnika“ kojim su, iako su bile samo u nekoliko redova, „glorifikovane prilike u Sovjetskoj Rusiji“ što je, kako se smatralo u Odeljenju državne zaštite, išlo na ruku komunističkoj propagandi. Stoga je Državno tužilaštvo moralo da postupi prema naređenju Ministarstva i ne dozvoli objavljivanje ovih „opasnih“ sadržaja u *Nedeljnim novinama*.⁹³ Nepoželjno je bilo i objavljivanje fotografija visokih ličnosti Kraljevine „neprijateljskih država ili neraspoloženih naroda“, poput pretendenta na habzburški presto Otona Habzburškog, kralja Borisa i njegove su-

⁸⁶ Nezavedeno od 9. februara 1930, AJ, 38–87–212.

⁸⁷ Br. Kp 41/1931 od 12. jula 1931, AJ, 38–85–210.

⁸⁸ Pov. I 12591 od 15. aprila 1931, AJ, 38–82–207.

⁸⁹ Br. K. P. 10 / 1931 od 24. aprila 1931, AJ, 63 , 202 / 1931; V. i nezavedeno, 7. oktobra 1930, AJ, 38–82–207.

⁹⁰ Pismo Petra Živkovića Miljanu Srškiću, ministru pravde, od 8. februara 1929, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 4 (k 4).

⁹¹ Pov. br. 763 od 6. oktobra 1933, AJ, 38–12–42.

⁹² Nezavedeno od 21. marta 1929, AJ, 74–104–153.

⁹³ Pov. II br. 33461 od 9. avgusta 1934, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 17 (k 17).

pruge, admirala Hortija, predsednika bugarske vlade Ljapčeva, Musolinija, alban-skog kralja Zogua i drugih „u finim snimcima“, jer su te fotografije nehotice mogle da „proizvedu spontane simpatije kod čitalaca nacionalnih manjina“ u Jugoslaviji. Centralni presbiro je zato naložio državnim tužilaštima i ostalim cenzorima da ne dopuštaju pojavljivanje ovakvih fotografija u štampi kako „ne bi razvijale štetni uticaj po državne interese“.⁹⁴

Kako nisu postojala jasno određena pravila šta se od tekstova može propustiti a šta ne, mnogo puta se dešavalo da pojedini članci izađu u Beogradu, a budu zabranjeni u Zagrebu i obrnuto.⁹⁵ Cenzura u Ljubljani je zabranila svako izveštavanje u vezi sa presudom italijanskog pravosuđa izrečenom Gortanu, dok su beogradski i zagrebački listovi ovaj problem tretirali na nekoliko stubaca, pa i nekoliko stranica.⁹⁶ Dešavalo se da i vlasti ne dozvole potpuno preštampavanje beogradskih članaka u Zagrebu. Tako je, povodom početka procesa Puniši Račiću, a s obzirom na veliko interesovanje u Hrvatskoj za ovaj proces, Državno tužilaštvo u Zagrebu od Ministarstva pravde tražilo posebne instrukcije o ovom problemu.⁹⁷ Preteranu revnost u cenzuri je ispoljavalo i Državno tužilaštvo u Splitu zabranjujući pojedine delove govora ministra za fizičko vaspitanje Ljudevita Auera koji je *Novo doba* preuzeo iz beogradske *Politike*. Staviše, ovaj govor je bio bez problema objavljen u *Obzoru i Hrvatskoj strazi*. Ovakvi potezi cenzora su bili kontraproduktivni, ocenjivao je vlasnik i glavni urednik *Novog doba* Vinko Brajević, budući da su pomenuti zagrebački listovi bili veoma čitani u Splitu, pa se u javnosti znalo da je ove vesti splitski dnevnik morao da propusti zbog stroge cenzure.⁹⁸

Radi što strožeg nadzora i kontrole nad stranom štampom koja se uvozila decembra 1931. donet je Zakon o rasturanju stranih novina i časopisa. Njime je propisano da sva preduzeća koja se bave ovom delatnošću moraju da zatraže posebnu dozvolu od ministra trgovine i industrije, koji će u dogovoru sa ministrom unutrašnjih poslova i Ministarskim savetom doneti odluku da li da se moliocu izađe u susret.⁹⁹ Ekskluzivno pravo da bude jedini uvoznik i distributer sve strane štampe, izuzev stručne i naučne, u Kraljevini je na 15 godina dobila agencija „Avala“.¹⁰⁰ Vlasti su se odlučile za koncentraciju uvoza i stvaranje režima stalne i neposredne kontrole nad inostranom štampom, jer se pokazalo da je nemoguće vršiti cenzuru i policijski nadzor pri svim poštama u zemlji. Iako je prema dozvoli „Avala“ trebalo da otpočne sa uvozom maja 1932. godine, taj rok je dva puta

⁹⁴ Pov. C. P. Br od 2. februara 1931, AJ, 38–91–218.

⁹⁵ Nezavedeno od 27. septembra 1930, AJ, 38–82–207. V. i Govor poslanika Milana Metikoša, XXV redovni sastanak Narodne skupštine od 4. marta 1934, Stenografske beleške Narodne skupštine, Beograd 1934, 384; Pov. br. 671 od 24. jula 1934 , AJ, 38–11–41; Pov. br. 1213 od 29. decembra 1934 , AJ, 38 –85–210.

⁹⁶ Pov. 1513 od 23. oktobra 1929, AJ, 38–91–218.

⁹⁷ Br. 540 prs. R 1918/34 od 15. maja 1929, AJ, 63–102/1929.

⁹⁸ Pov. br. 261 od 13. maja 1935, AJ, 38–85–210. V. i Pov. br. 221 od 31. decembra 1934, isto.

⁹⁹ *Zakon o rasturanju stranih novina i časopisa*, Službene novine Kraljevine Jugoslavije, br. 285, 5. decembar 1931.

¹⁰⁰ II br. 2944/U, od 4. februara 1932, AJ, 37–75–468.

produživan za po tri meseca, pa je ova državna agencija postala jedini distributer štampe u Kraljevini u novembru.¹⁰¹

Ulazak pojedinih listova u zemlju je zabranjivan zbog napisa o unutrašnjo-političkoj situaciji u Kraljevini, Pribićeviću i ostalim opozicionim prvacima, političkim suđenjima i internacijama, policijskom nasilju i zloupotrebama, hrvatskom pitanju, studentskim demonstracijama, odgovornosti Srbije za Prvi svetski rat koju su rado i često isticali pojedini nemački i austrijski listovi, revizionističkih pretenzija, uvrede kralja i drugog. Država je bila naročito osetljiva na svaki članak koji je propagirao vraćanje Habzburga. U fondu Centralnog presbiroa je izuzetno teško naći zabranjene članke u originalu ili prepisu (prevoda nema gotovo uopšte), već se u rešenjima navode samo inkriminisane rečenice, tj. 2–3 reči sa njihovog početka i 2–3 krajnje reči, pa je ove zabranjene članke nemoguće analizirati. Tipičan je primer lista *Corriere della sera* koji u toku 1931. bio zabranjen čak 67 puta, pa je januara 1933. trajno zabranjen.¹⁰² Ponekad su vlasti stavljale pojedine listove na indeks zabranjenih bez jasnog razloga. Božidar Albert, jugoslovenski ataše za štampu u Budimpešti, upozoravao je da su još 1927. zabranjen mađarski sportski list *Nemzeti sport*,¹⁰³ pojedini literarni i socijalni časopisi,¹⁰⁴ kao i listovi *Az Ešt, Pešti Naplo* i *Mađarorsag* koji su pisali protiv Betlenovog režima i zalagali se za približenje Mađarske Jugoslaviji,¹⁰⁵ moleći da se Presbiro „svojim autoritetom“ založi kod Ministarstva unutrašnjih poslova da se ove zabrane ukinu „jer se radi o pitanju prestiža države u inostranstvu“.¹⁰⁶ Albert je isticao kako cenzori u Subotici plene mađarske novine koje nisu ni pročitali, budući da je to jedino objašnjenje kako su mogli biti zabranjeni i listovi koji donose „Avaline“ vesti i depeše bez ijedne reči komentara. Na brojna upozorenja Presbirou kakvo je Kraljevina „predmet smeha“ jer konfiskuje nepolitičke časopise, Albertu je iz Presbiroa odgovoreno „da ga se to ništa ne tiče“, te da nije u njegovoj kompetenciji da zna kojim mađarskim novinama je dozvoljen ulazak u zemlju, a kojim ne.¹⁰⁷ Posle ubistva kralja Aleksandra, izrečena je trajna zabrana uvoza svih mađarskih i italijanskih listova. Ova odluka je ostala na snazi sve do kraja oktobra 1935. godine.¹⁰⁸

Pokušaj sveopšte državne kontrole nad mišljenjem, političkim stavovima, ali i emocijama ljudi je možda najbolje došao do izražaja na primeru štampe. Izgrađen je čitav sistem nadzora nad listovima i časopisima, ali i knjigama, filmovima, radio emisijama i pozorišnim predstavama. Ipak, nedostatak kvalifikovanog, a politički i nacionalno „podobnog“ činovništva se osećao. U želji da što

¹⁰¹ AJ, 37–75–468.

¹⁰² Pov. Br. 203 od 11. januara 1933, AJ, 38–87–212.

¹⁰³ Br. 59 od 11. oktobra 1929, AJ, 38–89–214.

¹⁰⁴ Strogo pov. br. 351 od 15. maja 1931, AJ, 38–89–214.

¹⁰⁵ Nezavedeno od 24. jula 1930, AJ, 38–89–214.

¹⁰⁶ Strogo pov. br. 351 od 15. maja 1931, AJ, 38–89–214.

¹⁰⁷ Nezavedeno od 20. septembra 1931, AJ, 38–89–214.

¹⁰⁸ AJ, 37–75–468. V. i Pov. br. 145, bez datuma, AJ, 38–89–214. I Čehoslovačka je od 1. jula 1932. godine zabranila uvoz svih mađarskih knjiga, časopisa i novina. Dozvoljavan je jedino uvoz lepe književnosti napisane pre 1914. godine i prevoda svetskih klasičika; Š. br. 286/33 od 6. novembra 1933, AJ, 38–91–218.

revnosnije obavljaju poverenu dužnost, neuki i neobrazovani cenzori su, u prevelikom strahu od komunističke propagande, a bez jasne predstave kakvo je zapravo komunističko učenje, Ludviga Rena, Eriha Remarka i Egona Kiša proglašavali „najmarkantnijim ličnostima komunističke literature“.¹⁰⁹ Za komunizam su „sumnjičeni“ Hegel i Gete,¹¹⁰ ali i Dragoljub Jovanović.¹¹¹ Na proslavi Svetog Save u Đevđeliji poglavar sreza je zabranio izvođenje Nušićevog „Analfabeta“ budući da je, kako je ocenio veliki župan Bitoljske oblasti, „vrlo nezgodno“ da se komad prikaže jer se ne sme „pred masom sveta“ „omalovažavati i ubijati ugled državne vlasti“.¹¹² Sličnu sudbinu je doživela i dramatizacija Sremčevog romana „Pop Ćira i pop Spira“ u Splitu, jer su „neka lica iz publike protestovala protiv iznošenja pravoslavnih sveštenika na pozornicu, na način koji je povredio njihova osećanja“.¹¹³ Bez jasnih pravila cenzurisanja, pod budnim okom Odeljenja za državnu zaštitu, državni tužioci i policijski službenici koji su u doba šestojanuarskog režima vršili odgovoran cenzorski posao bili su izloženi stalnom pritisku vlasti koje su ih za najmanju pogrešku pozivale na odgovornost. U takvoj atmosferi, u strahu za sopstvenu materijalnu sigurnost i egzistenciju, cenzori su preterivali u rigidnosti, pleneći i šta treba i šta ne treba.¹¹⁴

Svemoćni Presbiro je cenzurisao čak i govore poslanika iz vladine većine, dostavljajući redakcijama gotove članke ili detaljne instrukcije kako je trebalo tretirati odgovarajuća pitanja, dakako u „rodoljubivom“ i „patriotskom“ duhu. O radu vlade i zakonima se smelo pisati samo u superlativima, jer su bilo kakva analiza političke situacije, pominjanje ekonomске krize, nezaposlenosti ili pokušaj ukazivanja na druge društvene ili socijalne probleme smatrani nedobronamer-nom kritikom i potpadala pod udar Zakona o štampi. Novinari, kako domaći, tako i strani, takođe su pažljivo nadzirani, ponekad i policijski praćeni, a u slučaju putovanja u inostranstvo podvrgnuti su posebnom nadzoru koji nije bio predviđen nijednim zakonom. Oni su na izdavanje pasoša čekali preko mesec i po dana, jer su svi pasoši novinara podnošeni Ministarstvu unutrašnjih poslova na mišljenje o tom da li se mogu izdati ili ne. I pored ove naročite kontrole, dešavalo se da novinarima izdavanje pasoša bude odbijeno bez ikakvog razloga.¹¹⁵ Stalna opasnost od kažnjavanja po odredbama Zakona o štampi, s jedne strane i budni nadzor vlasti sa druge, morali su uticati da se kod novinara u doba šestojanuarskog režima autocenzura razvije do krajnjih granica. Kako su pisani novinarski izveštaji o pojedinim događajima najbolje ilustruje slučaj *Pravde* koja je, pre nego što je „Dubrovnik“ uplovio u marsejsku luku, izvestila o svečanom dočeku kralja

¹⁰⁹ Pov. I br. 48272 od 12. decembra 1932, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 13 (k 13).

¹¹⁰ Br. 31 117 od 30. marta 1933, AJ, 63–43/1933.

¹¹¹ Jovanovićeva knjiga *Novi Antej* je zabranjena zbog „komunističkog karaktera“; Pov. D. Ob. br. 7198 od 22. juna 1934, AJ, 38–82–207.

¹¹² Pov. br. 257 od 14. februara 1929, AJ, 66 (poverljiva arhiva) – 62–161.

¹¹³ Pov. br. 157 od 1. marta 1934, AJ, 38–85–210.

¹¹⁴ Br. 853/1931 od 5. maja 1931, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 8 (k 9).

¹¹⁵ Interpelacija dr Nikole Nikića i drugova narodnih poslanika na ministra unutrašnjih poslova o sprečavanju i ugušivanju slobodne štampe, te specijalnom režimu u pogledu izdavanja pasoša novinarama, XVIII redovni sastanak Narodne skupštine od 15. decembra 1932, Stenografske beleške Narodne skupštine, Beograd 1933, 350.

Aleksandra uz muziku, govore i spontana klicanja okupljenog građanstva.¹¹⁶ Izveštaj *Pravde* je preneo i zagrebački *Jutarnji list*.¹¹⁷

Nadzor nad pisanjem štampe je često poprimao obeležje paranoje, pa su cenzori čitali i oglase jer su i u njima „proturane vesti koje se ne mogu pustiti u javnost“. ¹¹⁸ Štaviše, uništavani su čak i poverljivi biltenci Presbiroa, budući da tako objavljene vesti, „s obzirom na njihovu poverljivu prirodu“, „nisu podesne da se saznaju“.¹¹⁹ Vlasti su nastojale da zavedu sveopštu kontrolu kako nad domaćim tako i nad stranim izveštacima, a Centralni presbiro je pokušavao da kontroliše sve telefonske i telegrafske vesti koje su slate u inostranstvo.¹²⁰ Kako je u Kraljevini u doba šestojanuarskog režima bilo mnogo više „zabranjenih“ nego „dozvoljenih“ tema, štampa je bila prinuđena da se okreće senzacionalizmu, najviše tretirajući kriminal i korupciju. Posebno je pisano o raznim proneverama državnih službenika i njihovom kažnjavanju, što je trebalo da pokaže vladine napore da se administracija pročisti i iz nje ukloni nedostojno činovništvo. Štampa je tako u doba šestojanuarskog režima više ličila na svojevrsnu hronologiju vladinih „uspeha“ iz koje se nije moglo puno zaključiti o stvarnim događajima u zemlji. Ovakva politika režima se, na duže staze, pokazala potpuno kontraproduktivnom. Objektivne teškoće, kako političke tako i ekonomiske, nisu se mogle sakriti, a nedostatak tačnih informacija o stanju u Kraljevini je stvarao svojevrstan vakum koji je pogodovao širenju fantastičnih vesti i glasova o strahovitim brutalnostima režima i jačanju antidržavnih osećanja i raspoloženja, pre svega u Hrvatskoj.

IVANA DOBRIVOJEVIC

CENSORSHIP IN THE PERIOD OF KING ALEXANDER'S JANUARY 6TH REGIME

Summary

In Yugoslavia, in the period of King Alexander's January 6th regime, the strict censorship was imposed which most affected the press but also publishing in the whole and politics and culture. The Government's work and law were only allowed to be written about in superlatives, due to the fact that any political situation analysis, mentioning economic crisis, unemployment or any effort to point to a public or social problem, was considered bad criticism and came under the Press Law attack. Journalists, the domestic as well as the foreign ones, were also carefully monitored, sometimes even followed by police. In the Kingdom during the period of January 6th regime, there were much more 'forbidden' than 'allowed' themes, as a result of which the print was forced to turn to sensationalism, mostly dealing with criminal and corruption. Objective difficulties, both political and economical, were not possible to be hidden, and the lack of the correct information on the landscape in the Kingdom created certain vacuum which was favourable to spreading the most fantastic news and words on the regime's horrible brutalities and strengthening anti-state feelings and affections primarily in Croatia.

¹¹⁶ M. Stojadinović, *n. d.*, 279.

¹¹⁷ J. Horvat, *n. d.*, 320.

¹¹⁸ Ks 141 / 31 od 6. decembra 1931, AJ, 63–179 / 1931.

¹¹⁹ C. P. br. 3007 od 17. aprila 1931, AJ, 38–76–201.

¹²⁰ Nezavedeno, 6. jul 1934, AJ, 38–89–214.

SRĐAN CVETKOVIĆ, istraživač-pripravnik
Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

UDK 343.8(497.11) „1944/1953“

JEDAN POKUŠAJ KVANTIFIKACIJE DRŽAVNE REPRESIJE U SRBIJI 1944 –1953

APSTRAKT: *Rad predstavlja pokušaj kvantifikacije i analize pojedinih parametara državne represije u Srbiji i Jugoslaviji u periodu 1944–1953. na osnovu nekih izvora i literature. Akcenat je stavljen na broj izrečenih smrtnih kazni kao i na broj lica osuđenih za krivična dela protiv države i njenog uređenja, s posebnim osvrtom na kretanje broja i strukture zatvorenika u KPD Žabala.*

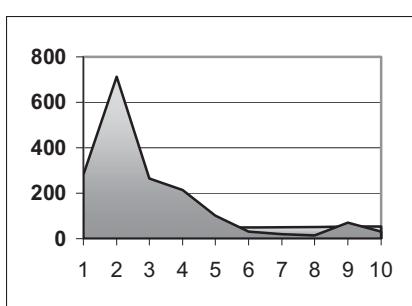
Svaki pokušaj da se dođe do preciznih i egzaktnih brojki kada je reč o fenomenima novije istorije Srbije nailazi na ogromne poteškoće. One postaju prevelike kada se radi o tako osetljivoj društvenoj temi kao što je državna represija. S jedne strane prepreku predstavlja još uvek nedostupna arhivska građa, pre svega svih relevantnih sudskih i policijskih izvora (zbog čega ne postoji mnogo rada o ovoj temi), kao i subjektivnost postojećih (kako zvaničnih tako i nezvaničnih), sklonost ka minimiziranju ili precenjivanju, ali s druge strane i interpretacija istraživača zavisno od ideološko-političke prizme iz koje fenomen posmatraju. Stoga se svim istraživanjima ove teme može uputiti niz metodoloških zamerki i nužno ih je, kao i ovo, primiti sa velikim oprezom. Međutim, čak i ovako nepotpuni podaci, kritički analizirani i čitani, ukazuju na neka globalna kretanja i na izuzetnu represivnost komunističkog režima u periodu 1944–1953.

Jedan od parametara koji može biti relevantan za merenje intenziteta represije jeste i broj izrečenih smrtnih kazni u određenom periodu. Iako je i ovde problematično doći do potpuno egzaktnih podataka (naročito za period koji nas interesuje) ipak postoje istraživanja koja ukazuju na neka kretanja. Zvanična statistika daje broj smrtnih kazni u Jugoslaviji samo za period 1949–1953. godine i to: 1949 – 177, 1950 – 180, 1951 – 48, 1952 – 70, 1953 – 30.¹ I. Janković, koji je proučavao fenomen smrte kazne, na osnovu objavljenih presuda procenjuje njihov broj samo tokom 1944–1945. na 4500–5000. Po njegovom mišljenju, štampa je publikovala samo do 20% takvih presuda. U dnevnom listu *Politika* u istom periodu objavljen je sledeći broj smrtnih presuda po godinama:²

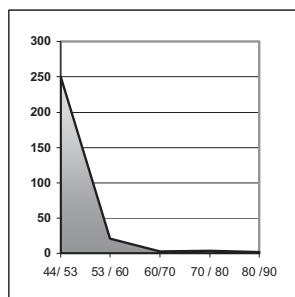
¹ *Statistički godišnjak: Jugoslavija 1918–1988*, Beograd 1988, 433.

² I. Janković, *Smrt u prisustvu vlasti*, Beograd 1991, 195.

1944	281
1945	711
1946	263
1947	212
1948	100
1949	29
1950	18
1951	13
1952	70
1953	29
ukupno:	1637

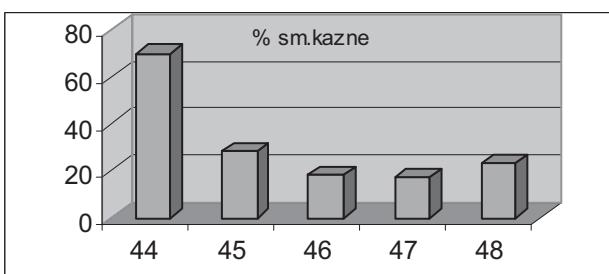

1. Broj smrtnih presuda koje je objavila Politika 1944–1953

2. Prosečan godišnji broj smrtnih kazni u određenim periodima u FNRJ 1944–1990

Ovi brojevi mogu da pokažu određene tendencije, ali su više nego nesavršeni. Prema podacima zvanične sudske statistike, 1949. presuđeno je 177 smrtnih kazni,³ a *Politika* je donela vest samo o 29 (16%). Još je veća nesrazmerna u objavljuvanju izvršenja smrtnih kazni, što je takođe zavisilo od političkog trenutka i potreba. U početku nakon oslobođenja uz svaku vest da je izrečena smrtna kazna dodavano je da je izvršena i pridavan joj je veliki publicitet.⁴ Kasnije se to činilo samo za velike javne procese kojima je davan poseban značaj (čak i tada su procesi praćeni pompezano, a presuda često davana u malim člancima na 5–6 strana, npr. proces T. Jančikoviću). Čak 1949. nije objavljeno da li je izvršena smrtna kazna nad agentima specijalne policije Bećarevićem i Vujkovićem. Simptomatično je da u godinama 1950–1951. nije objavljena nijedna vest o izvršenju smrtne kazne, što naravno ne znači da ih nije bilo.

3. Procenat smrtnih kazni po godinama prema fondu Državne komisije 1944–1948⁵

Po broju sudske izrečenih smrtnih presuda period 1944–1953. je neuporediv sa bilo kojim drugim periodom u novijoj istoriji Srbije. Ta činjenica je sasvim razumljiva ako se uzmu u obzir ratne i revolucionarne okolnosti u kojima su sudovi delali. To pokazuje i naročito visok procenat smrtnih presuda, čak natpolo-

³ *Statistički godišnjak: Jugoslavija 1918–1988*, 433.

⁴ Najveći trag je lista od 105 streljanih, *Politika*, 27. novembar 1944.

⁵ Arhiv Jugoslavije, DK-110, fasc. 826, 827, 828 i 829, *Popis optužnica i presuda*.

vičan u prvim mesecima po oslobođenju Srbije u vreme dok su sudili samo vojni sudovi (do jeseni 1945), ali i kasnije, u odnosu na predratni ali i potonji „samoupravni“ period (dijagram 2).

Ako se uporedi prosečan godišnji broj smrtnih kazni u FNRJ iz perioda *državnog socijalizma* (čak i samo zvanično objavljenih) sa onim iz kasnijeg perioda, ili sa onim u Kraljevini Jugoslaviji, odnosno sa SAD u istom periodu (koja inače po ovom pitanju uopšte ne važi za liberalnu zemlju), vidimo da on više de-setina puta nadilazi taj prosek:

	pros. god.	%	ukup- no
1.SAD 40–49	15	–	128
2.K. JUG 22–37	20	–	298
3.DFJ 44–45	449	35%	998
4.FNRJ 46–51	104	14%	629
5.FNRJ 52–58	24	5.6	167
6.SFRJ 60–77	4.5	2.7	61

4. *Prosečno godišnje izrečene smrtne kazne i % istih u ukupnim presudama u pojedinim periodima*

Iz priloženog se vidi da je broj smrtnih presuda u FNRJ približno uporediv tek kasnih pedesetih sa situacijom u Kraljevini Jugoslaviji 1922–1937, ili pak sa stanjem u SAD u vreme najveće nestabilnosti:

SAD 1930–39: *1 smrt. kaz. na 10 mil. stan.; K. JUG. 1922–1937: 1 smrt. kaz. na 750.000; DFJ 1944–1945: 1 smrt. kaz. na 30.000; FNRJ 1946–1951: 1 smrt. kaz. na 142. 000; SFRJ 1961–1977: 1 smrt. kaz. na 3,5 miliona stanovnika.*

Po oslobođenju smrtna kazna ne samo da nije bila retka već je često bila i brutalna. Neke smrtnе kazne su izvršavane javno, čak i vešanjem. Na primer, Okružni sud u Požarevcu presudio je januara 1946. da se četnički vojvoda zviški javno obesi u Kućevu. Javna vešanja su bila česta u palankama i selima, ali ih je bilo i u većim gradovima, na primer u Subotici i Novom Sadu gde je organizованo javno vešanje bana Đurića i mađarskog kapetana Zeldija.⁶ Poslednje javno izvršenje smrtnе kazne zabeleženo je oktobra 1946. u Zagrebu, u predgrađu Dubrava, kada je obešen Erih Lisak, bivši ravnatelj za javni red i sigurnost u NDH. Telo ubijenog je neretko izlagano u sreskom mestu za primer, ostavljano da stoji 24 časa a zatim je sahranjivano.

Priču o smrtnoj kazni nažalost nemoguće je upotpuniti egzaktnim podacima o broju streljanih bez odluke suda, pre svega u vreme uspostavljanja revolucionarne vlasti u Srbiji 1944–45. Procene koje se mogu pročitati u publicistici, naučnim radovima ili pak čuti od aktera događaja se vrlo razlikuju. Od nekoliko hiljada, preko desetine hiljada (major Ozne M. Tešnjić procenjuje do desetak hiljada samo za Beograd),⁷ čak na više od 100 hiljada u celoj Srbiji u najradikalnijoj

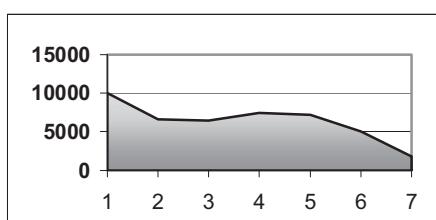
⁶ B. Dimitrijević, *Građanski rat u miru*, Beograd 2003, 69.

⁷ Intervju s majorom OZN-e Milanom Trešnjićem, Krug, br. 8, 1999.

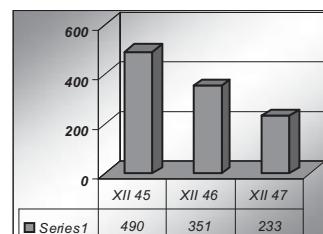
verziji.⁸ Najveći trag *divljem čišćenju* je izveštaj u *Politici* od 27. novembra 1944, u kome se nalazila i lista 105 streljanih.⁹ Novije istraživanje ove pojave M. Portmana govori o oko 180.000 žrtava odmazde i progona Jugoslaviji, odnosno gotovo 75.000 na teritoriji Srbije (od čega oko 55.000 Nemaca i Mađara). Bez obzira na licitiranja, minimiziranja ali i preterivanja u broju, sigurno je da je veliki kao i to da se nikad neće sasvim tačno i pouzdano utvrditi, čak i ako odbacimo pretpostavku da neće doći do tragova i izvora o *divljim čišćenjima*.¹⁰

Drugi pokazatelj intenziteta represije u jednom društvu može biti broj osuđenika, naročito *broj političkih zatvorenika*. Međutim, i ovde je nemoguće doći do egzaktnih podataka bez dubljeg uvida u policijske i sudske arhive iz tog perioda. Ipak istraživanjem, kao što je detaljno proučavanje arhive KPD Zabela u Požarevcu, došli smo do određenih podataka o kretanju broja ovakvih zatvorenika posle Drugog svetskog rata. Oni ne mogu biti u potpunosti merodavni, ali svakako mogu poslužiti kao kvantitativni parametri određenih kretanja. Uvidom u matične knjige prijema zatvorenika 1945–1951. utvrdili smo sledeće kretanje broja zatvorenika:¹¹

1945	10000
1946	6630
1947	6457
1948	7453
1949	7200
1950	5000
1951	1821

5. Broj primljenih zatvorenika u KPD Zabela 1945–1951

6. Mesečni uzorak 1945–1947

U periodu 1945–1951. broj zatvorenika u KPD Zabela bio je izuzetno visok (i do deset puta veći nego kasnije).¹² Najveći prijem u zatvor zabeležen je neposredno po oslobođenju zemlje 1945, ali i u vreme eskalacije sukoba sa IB-om i kampanje kolektivizacije tokom 1948–1949 (dijagram 5). Apsolutni rekord je kada je samo u toku jednog dana, 17. decembra 1945, u zatvor primljeno 131 lice, koji su dopremljeni vozom do Požarevca.¹³ Za evidenciju zatvorenika 1946. godine potrošene su skoro dve debele matične knjige (II i III), dok je tokom pe-

⁸ *Partizanski zločini u Srbiji 1944–1945*, Pogledi, br. 2, Kragujevac 1991. Autori podrobno ali senzacionalistički istražuju *divlja čišćenja* širom Srbije i procenjuje broj žrtava čak na oko 150.000.

⁹ *Saopštenje Vojnog suda Prvog korpusa NOVJ o suđenju ratnim zločincima u Beogradu*, Politika, 27. novembar 1944.

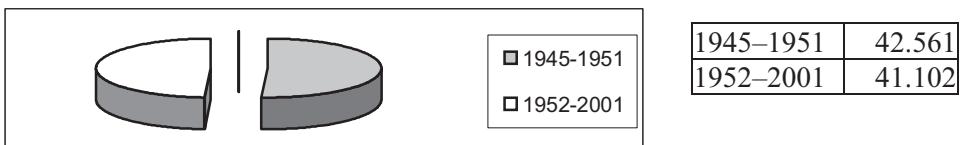
¹⁰ M. Portmann, *Communist retaliation and persecution on Yugoslav territory during and after WWII (1943–1950)*, Tokovi istorije, 1–2/2004, 74.

¹¹ Arhiv KPD Zabela, *Matične knjige zatvorenika I – VIII*.

¹² Za 1945. godinu nedostaju potpuni podaci do septembra 1945, tako da smo procenu smo dali na osnovu kretanja broja zatvorenika u poslednjem kvartalu 1945, Arhiv KPD Zabela, *Matična knjiga zatvorenika I*.

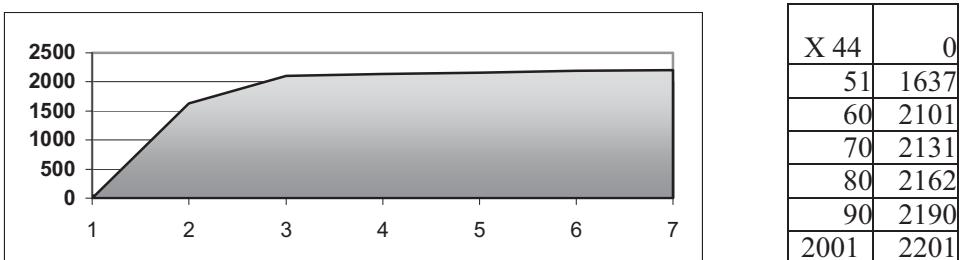
¹³ Arhiv KPD Zabela, *Matična knjiga zatvorenika I*.

desetih godina jedna služila i za desetinu godina. Možda najilustrativnije o intenzitetu represije u tom periodu, što je i poenta ovog rada, govori činjenica da je do 1951. *primljeno otprilike isto toliko zatvorenika u ovaj zatvor koliko i u naredih pola veka:*

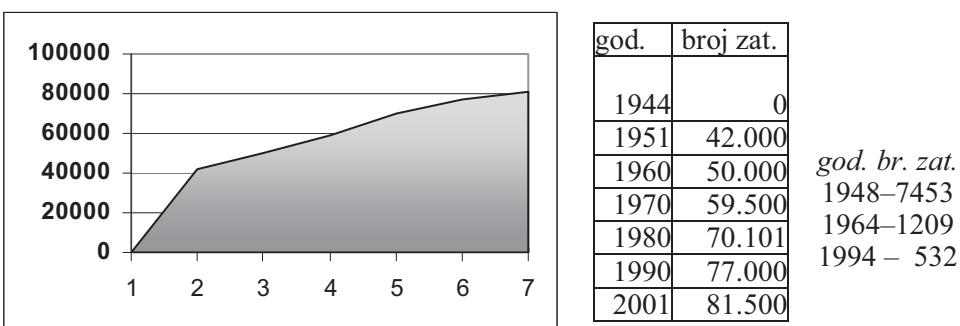

6. Odnos broja primljenih zatvorenika u KPD Zabelu pre i posle 1951¹⁴

Ako uporedimo *kretanje broja smrtnih kazni i broja primljenih zatvorenika* (dijagrami 7 i 7a) uočavamo slične tendencije. U oba slučaja izdvaja se period 1945–1950. kao specifičan po povećanom intenzitetu represije i neuporediv sa bilo kojim vremenom pre ili kasnije:

7. Rast broja smrtnih kazni u periodu 1945 –2001¹⁵

7a. Rast broja primljenih zatvorenika u KPD Zabelu 1945–2001¹⁶

¹⁴ Za godine 1952–1960. ne postoje podaci u matičnim knjigama zbog poplave koja je zadesila KPD Zabela 1960 (knjige su oštećene). Do približnog broja došli smo na osnovu prosečnog broja iz najbližih godina, Arhiv KPD Zabela, *Matične knjige prijema zatvorenika I–XII*.

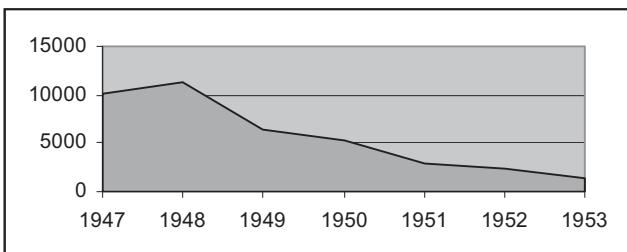
¹⁵ Broj smrtnih kazni za period 1944 –1951. uzet je samo na osnovu izveštaja u *Politici* i sigurno je višestruko veći (prema procenama I. Jankovića, objavljivano je samo 20% presuda).

¹⁶ Arhiv KPD Zabela, *Matične knjige zatvorenika I – XII*.

Poređenja radi, septembra 2004. u svim kazneno-popravnim domovima u Srbiji kaznu je izdržavalo oko 8000 zatvorenika koliko je godišnje bilo samo u Zabeli tokom 1945–1950. S druge strane, u KPD Zabelu u Kraljevini Jugoslaviji broj osuđenika se kretao između 600–1000, dok je za više od 20 godina (1919–1940) primljen na izdržavanje zatvorske kazne 491 komunista (oni su činili ogromnu većinu političkih zatvorenika).¹⁷ Našu tezu o izuzetnoj represivnosti u statističkom periodu podupire čak i zvanična statistika:

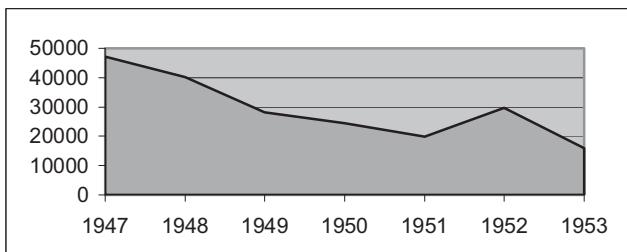
1922–1937.....	20	1924–1939.....	416
1944–1951.....	240	1947–1953.....	5714
1952–1960.....	205	1953–1960.....	595
1960–1970.....	3	1960–1970.....	158
1970–1980.....	4	1970–1980	392
1980–1987.....	3	1980–1987.....	267
<i>Godišnji prosek presuđenih smrtnih kazni</i> ¹⁸		<i>Prosečan broj osuđenih za krivična dela protiv državnog uređenja</i>	
1922–1939: 298		1922–1939: 6.670	
1944–1951: 1637 ¹⁹		1947–1953: 42.120	
1951–1987: 242		1953–1987: 11.587	
<i>Ukupno osuđenih na smrt</i>		<i>Ukupno osuđenih za kriv. dela protiv države</i>	

god.	osuđ.
1947	10211
1948	11.246
1949	6366
1950	5269
1951	2958
1952	2338
1953	1283

8. Broj osuđenih za krivična dela protiv društvenog uređenja FNRJ²⁰

god.	osuđ.
1947	47126
1948	40200
1949	28263
1950	24353
1951	19926
1952	29773
1953	15889

9. Broj osuđenih za krivična dela protiv narodne privrede²¹

¹⁷ Izjava ministra pravosuđa Z. Stojkovića, 5. septembar 2004, TV Dnevnik, RTS 1.

¹⁸ *Statistički godišnjak: Jugoslavija 1918–1988*, Beograd 1988, 432.

¹⁹ Zbog nedostatka podataka za broj smrtnih kazni 1944–1951, uzet je broj smrtnih presuda samo na osnovu novinskih izveštaja, što je najmanji mogući – I. Janković, n. d.

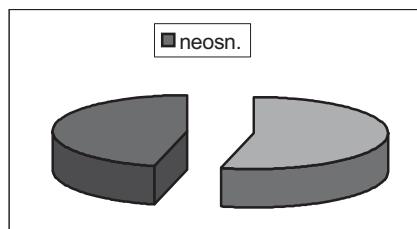
²⁰ *Statistički godišnjak: Jugoslavija 1918–1988*, Beograd 1988, 431.

Iz gornjih dijagrama i tabela je uočljivo da se posle 1951. u potpunosti ublažava kurs prema političkim neistomišljenicima. Državna represija je od tada bila mnogo manjeg obima, sofisticiranija i racionalnija. Proklamovanje reformi „tri D“, samoupravljanja, traženje trećeg puta, kao i pokušaj negacije staljinističke teorije i prakse na očit način su tome doprineli. Bez sumnje, taj prelom kada je i o represiji reč poklapa se sa početkom političkih i ekonomskih aranžmana sa Zapadom. Pokazatelj takve politike je i činjenica da je Prezidijum FNRJ delimično oslobođio izdržavanja kazne čak 2400 osuđenika uoči Dana republike 1951.²²

Broj smrtnih kazni je takođe naglo opao početkom pedesetih a još više tokom šezdesetih. *U toku više od tri decenije (1952–1987) po zvaničnoj statistici dosuđeno je višestruko manje smrtnih kazni (242) nego samo u toku jedne godine u periodu 1944–1951. i to samo onih zvanično objavljenih.*²³

Na sednici odbora za unutrašnju politiku SIV-a jun 1953. podneta je statistika nekih krivičnih dela, a visoki funkcioneri UDB-e zatražili su preispitivanje daljeg upućivanja u *Mermern* budući da je broj ibeovaca bio drastično smanjen. Prema ocenama, osetno je bilo opadanje jatakovanja, banditizma i terorizma; broj sabotaže je bio stabilan dok za je bekstva u inostranstvo rečeno da ne moraju biti *kontrarevolucionarna*. Zvanično je priznato da još uvek ima neosnovanog hapšenja i to čak 59.193 lica od ukupno 131.226 (42%) samo u toku 1952. Broj službenika UDB-e sa 13.000 početkom pedesetih smanjen je na 7000 krajem 1955, a Narodne milicije sa 41.000 na 24.000. Znatno je smanjeno i izdvajanje iz budžeta. Naređenje o demilitarizaciji UDB-e ozvaničio je vrhovni komandant svojim dekretom od 25. oktobra 1952.²⁴

	1949	1950	1951	1952
banditizam i terorizam	1152	1498	358	299
jatakovanje	1941	1147	757	716
špijunaža	200	173	230	153
diverzije	25	19	19	19
sabotaže	66	67	13	46
neprijateljska propaganda	1343	1123	1095	1135
ostalo protiv naroda i drž.	656	665	656	543
<i>kažnjeno</i>	4235	3243	2130	1806

11. Udeo neosnovano uhapšenih 1952

10. Struktura i broj kažnjениh krivičnih dela 1949–1952

Krivični progon neistomišljenika i protivnika režima posle ublažavanja represije 1951. godine, a naročito od 1959. do 1967, takođe pokazuje dalju tendenciju

²¹ Isto, 432.

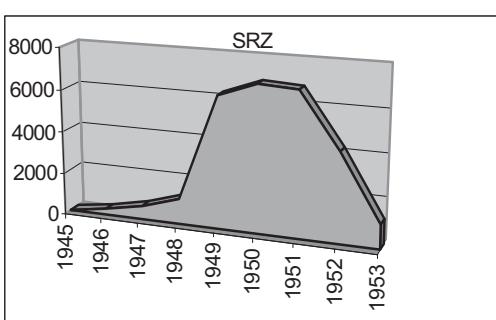
²² Politika, 28. novembar 1951.

²³ Statistički godišnjak: Jugoslavija 1918–1988, 431.

²⁴ B. Dimitrijević, Građanski rat u miru, 221.

ciju opadanja. Broj osuđenih za političke delikte (veoma veliki u periodu 1944–1951) opada od 2331 u 1952. na čak samo 450 tokom 1958. Posle donošenja još liberalnijeg Krivičnog zakonika 1959. godine, ta tendencija je nastavljena. Tokom 60-ih za krivična dela iz glave 110 KZ osuđivano je nešto manje od 200 lica godišnje. Zvanična statistika pokazuje da je tokom 1947–1953. za krivična dela protiv društvenog uređenja osuđeno više do 42.000 lica, dok je u naredne tri i po decenije suđeno samo 11.780. U dve decenije Kraljevine Jugoslavije osuđeno je 6670 lica za takva krivična dela. Iskakanja iz kursa ublažavanja represije predstavljaju periodi 1972–1976 (maspok i liberali!) i 1980–1986. kada je zabeleženo više od 400 političkih delikata (smrt J. Broza podstakla je političke delikte naročito na Kosovu, BiH i Srbiji). Zapravo sve ključne političke sukobe posle rata pratio je pojačan intenzitet političke represije od 1948., 1965., 1968., 1972., 1981. do 1990. godine.²⁵

Deo političkih delinkvenata krije se svakako i među onima koji su suđeni za *dela protiv narodne privrede*. Njihov broj je kulminirao u godini donošenja petogodišnjeg plana kada je u FNRJ osuđeno ukupno 47.126 lica, ali je za samo šest godina do 1953. promenom političke klime opao na nešto više od 15.000.²⁶ Kampanja *kolektivizacije i otkupa*, naročito intenzivirana i nasilno i kampanjski sprovedena u vreme najžešćih sukoba sa Informbiroom, naglo je prekinuta. Pre-sukoba 1948. bilo je 638 seljačkih radnih zadruga, da bi 1950. njihov broj dostigao 6913, a samo tri godine kasnije – 1953. pao na 1165. Samo tokom 1949. osnovano je oko 5000 ovakvih seljačkih kolektiva uz brutalnu primenu državne sile i prinude. Aprila 1948. dovršena je nacionalizacija sitne industrije, hotela, biokopova i drugog, a otkup žitarica je premašen za 32%, odnosno mesa za čak 87%. Vrednost dobrovoljnog rada, udvostručena 1949. u odnosu na 1947, već 1950. godine je vraćena na početni nivo, a zatim je imala tendenciju daljeg smanjivanja. Odustajanje od kolektivizacije, smanjenje pa i ukidanje otkupa, umanjenje vrednosti dobrovoljnog rada bili su (uz ublažavanje represije na svim drugim planovima) pokazatelji zaokreta i nagoveštaj novog kursa u spoljnoj politici – odustajanje od sovjetskog uzora i pokušaj promovisanja nove vizije socijalističkog društva, ali i mogući ustupci, dobrovoljni ili iznuđeni, za ekonomski i politički aranžmane sa zapadnim demokratijama.²⁷

Dobr. rad
1947 3000
1949 6000
1950 3000

12. Broj seljačkih radnih zadruga
1945–1953

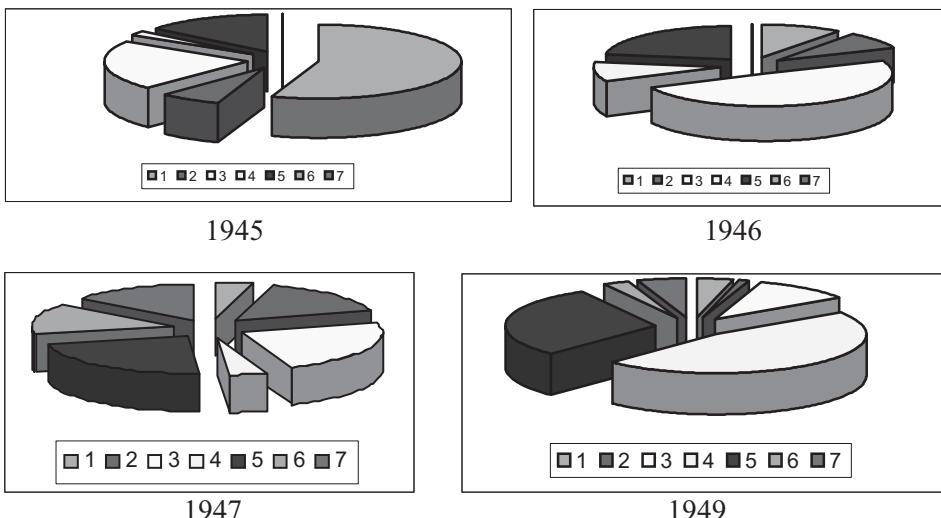
13. Vrednost dobrovoljnog rada 1947–1949 (milijarde din.)

²⁵ Statistički godišnjak: Jugoslavija 1918–1988, Beograd 1989, 432.

²⁶ Isto, 432.

²⁷ Statistički godišnjak: Jugoslavija 1918–1988, Beograd 1988, 203.

Na uzorku osuđenika u KPD Zabela pokušali smo da uočimo i *promene u strukturi zatvorenika*. U ovom zatvoru pre rata kazne obično nisu izdržavali politički krvaci, koji su robjiali uglavnom u Sremskoj Mitrovici, Lepoglavi i Mariboru. Ovde su revolucionarne komuniste slali samo na kraći period da bi ih razbili. Posle rata, s obzirom na skućenost kapaciteta i narasle potrebe usled ogromnog broja političkih kažnjenika, u Zabeli su oni činili ogromnu većinu. U stvari, u prvim godinama posle rata činili su i više od 80% zatvorske populacije.²⁸ Struktura političkih zatvorenika, heterogena i promenljiva tokom godina, bila je određena političkim trenutkom i potrebama revolucije. *Krvna slika* zatvorenika ukazuje na najveće oblike otpora i probleme na koje su revolucionarne vlasti nailazile u ostvarivanju svog političkog koncepta (tzv. represija prema gore). Metodom slučajnog uzorka u određenom vremenskom periodu došli smo do sledeće slike zatvorske populacije u KPD Zabela u posleratnom periodu:

	1945	1946	1947	1949
1. dezerteri	153	15	6	7
2. kolabor.	19	12	22	2
3. jatakov.	60	72	33	20
4. otkup.	6	14	6	86
5. napr. prop.	39	33	32	55
6. ileg. emigr.	–	–	19	5
7 priv. sab.	–	–	20	10

4. Struktura zatvorenika u KPD Zabela 1945–1949²⁹

(Podaci su dobijeni metodom slučajnog uzorka iz perioda januar–decembar 1945–1947. i 1949)

²⁸ Arhiv KPD Zabela, *Matične knjige zatvorenika I–VIII*.

²⁹ Arhiv KPD Zabela, *Matične knjige zatvorenika II–VI*.

Iako nije reprezentativan za celokupnu zatvorsku populaciju uzorak pokazuje da su među zatvorenicima tokom 1945–1946. dominirali *dezterteri, kolaboracionisti i jataci* preostalih četničkih odmetnika. Istovremeno znatan broj ljudi je osuđen zbog *neprijateljske propagande, ugrožavanja društvenog poretka, špijunaze i sličnih dela protiv države* u vremenu kada se režim učvršćivao. Novina 1947. bio je povećan broj osuđenih za *ilegalnu emigraciju i privrednu sabotažu* (godina u kojoj je usvojen petogodišnji plan). Konačno 1949. godina je obeležena ogromnim rastom seljaka *kukuruzara*³⁰ (kako su popularno nazivani u zatvorima) usled intenziviranja kampanje kolektivizacije i prinudnog otkupa. Prema statistici, kroz Zabelu je ukupno prošlo više od 15.000 kukuruzara u periodu 1945–1951 (skoro 40% od svih). Posle 1948. naglo je porastao broj osuđenika zbog neprijateljske propagande i špijunaze, ali ovog puta više u korist SSSR-a (sukob sa IB-om). Prilikom tumačenja strukture zatvorenika treba imati u vidu da su najviđeniji politički zatvorenici bili rezervisani za kaznionu u Sremskoj Mitrovici.

Kaznena politika je takođe zavisila od političkog trenutka s obzirom na monopol partije nad sudstvom. Prosečna dužina kazne zatvorenika u Zabeli tokom 1947. bila je 3,025 godina, a tokom teške 1949. čak 4,45 godina.³¹ Kazne za pojedina krivična dela osuđenika u Zabeli kretale su se otplikite ovako: za širenje neprijateljske propagande do 5 godina sa prinudnim radom; jatakovanje i rasturanje letaka do 3 godine; vređanje maršala Tita i državnih poslanika do 3 godine; protivljenje agrarnoj reformi, kolektivizaciji i otkupu do 5 godina (pa i više!); privredna sabotaža i špekulacija do 3 godine itd. Kao i u prethodnom slučaju treba imati u vidu da su najteži prestupnici bili koncentrisani u Sremskoj Mitrovici pa je za očekivati da je tamošnji ukupni prosek robijanja daleko veći.

U zakonskom sankcionisanju političkog delikta namerno je mnogo toga ostavljano nedorečeno, što je pogodovalo proizvoljnemu tumačenju sudija koji su bili pod potpunom kontrolom partije. Jedan sud proglašio je uvredu predsednika mesnog odbora za krivično delo protiv naroda i države i počinioca poslao na tri godine robije (prema rečima šefa UDB-e). S druge strane, osim leve frazeologije prilikom donošenja presuda najveći problem demokratizaciji prilika predstavljala je samovolja UDB-e i brzopletno lišavanje slobode. Prema podacima koje je šef UDB-e Aleksandar Ranković izneo na četvrtom plenumu 1951. u svom referatu o jačanju pravosuđa i zakonitosti, tokom 1949. je čak u 47% slučajeva na nivou Jugoslavije hapšenje bilo neopravданo: 40% u Srbiji, 39% u Sloveniji, 51% u Bosni i Hercegovini.³² Koliko je prismotra UDB-e u Srbiji bila intenzivnija (ali i otpor veći) nego drugde ilustruje i činjenica da je tajna policija još 1946. registrovala: u Srbiji – 47.534, Sloveniji – 18.517, Bosni – 15.325, Crnoj Gori – 6072 i Makedoniji oko 6000 lica kao *neprijatelje režima*.³³

³⁰ B. Pekić navodi u svojim memoarima iz zatvora sledeću tipologiju osuđenika: *kolaborateri, neprijatelji iz građanskog rata, špijuni, antikomunističke organizacije, kukuruzari, saboteri (špekulant) i kriminalci*. B. Pekić, *Godine koje su pojeli skakavci II*, Beograd 1991, 153–165.

³¹ Arhiv KPD Zabela, *Matične knjige zatvorenika II–VIII*.

³² B. Petranović, R. Končar, R. Radonjić, *Sednice CK KPJ 1945–1952*, Beograd 1995, 508–540.

³³ M. Lopušina, *Ubij bližnjeg svog I*, Beograd 1997, 66.

Samo po liniji *Informbiroa* navodno su uhapšena 55.663 lica od čega je osuđeno 16.312, a kroz Goli otok između 1949–1958. prošlo je nešto više od 11.000 zatvorenika, ili prema nekim nezvaničnim izvorima čak oko 32.000.³⁴ Od toga su oko dve trećine uhapšenih bili Srbi i Crnogorci (kod ovih poslednjih procenat uhapšenih *staljinista* je bio ubedljivo najveći – čak 0,73% od ukupnog stanovništva).

Broj ukupno lišenih slobode u Jugoslaviji u periodu 1944–1953. kao žrtava različitih oblika političke represije može se samo okvirno proceniti na gotovo 500.000 osuđenih (oko 3% stanovništva), pri tom oko 300.000 pripadnika različitih slojeva građanskog društva koji su oponirali ili bar nisu simpatisali novi režim, gubitnika u građanskom ratu, oko 100.000 seljaka koji su se protivili kolektivizaciji i otkupu, kao i više od 55.000 uhapšenih po liniji IB-a.³⁵ *Od toga u Srbiji između 250.000–300.000 (oko 4 % ukupnog stanovništva). Samo u Srbiji je 1952. osuđeno 59.501 lice (47% od svih) dok je u Jugoslaviji iste godine lišeno slobode 131.208.*³⁶ Moša Pijade je izjavio u Saveznoj skupštini Jugoslavije da je policija u Srbiji tokom 1945–1952. uhapsila 171.731 lice po političkoj liniji.³⁷ Ako se zna da je Srbija učestvovala u ukupnom broju stanovnika Jugoslavije sa oko 40% a u broju uhapšenih lica skoro polovično, vidi se da su represija države ali i otpor vlastima u tom periodu na njenom tlu bili veći.

Nemoguće je, međutim, utvrditi tačan broj lica koja su prošla kroz zatvore. U velikom broju slučajeva ljudi su držani po nekoliko meseci u zatvorima a da nikad nije došlo do sudskog procesa; s druge strane, ne mali broj je kažnjavan tzv. *administrativnom kaznom* na višemesečni zatvor i prinudni rad. Broj lica držanih u višemesečnom pritvoru bez sudskog procesa u pojedinim periodima (po oslobođenju 1944–45, u vreme kampanje otkupa i IB-a i dr.) bio je višestruko veći od procesuiranih, pa bi se ukupan broj ljudi koji su prošli kroz zatvore u periodu 1944–1953. mogao proceniti čak i na blizu milion.

I kada je reč o smrtnoj kazni 1944–1953. nemoguće je utvrditi tačan broj, jer se u ogromnoj većini radi o žrtvama *divlјeg čišćenja* i odmazde bez legalnog sudskog procesa. Procene istraživača i aktera se prilično razlikuju, od desetinu hiljada do preko 200 hiljada.³⁸ M. Portman, koji se bliže bavio ovim problemom,

³⁴ V. Dedijer navodi procene jednog od bivših upravnika logora A. Raštegorca – V. Dedijer, *Novi prilozi za biografiju druga Tita*, Beograd 1983, 474.

³⁵ Prema nekim okvirnim procenama istraživača u periodu 1948–1953. u Mađarskoj je bilo oko 700.000 osuđenih, Čehoslovačkoj 200.000, Rumuniji preko 500.000, dok je kroz 86 radnih logora u Bugarskoj prošlo oko 187.000 ljudi – S. Curtoa, N. Verth, J. Pane, A. Packovski, K. Bartošek, J. L. Margolin, *Crna knjiga komunizma*, Zagreb 1999, 232.

³⁶ M. Pavlović, *Selo 1945–1952*, Beograd 1995. Autor daje procenu od oko 100.000 uhapšenih seljaka do 1953. Zvanična statistika osuđenih vodi u rubrici *Krivična dela protiv društvenog uređenja, krivična dela protiv ugleda i časti, slobode i prava čoveka i građanina kao i krivična dela protiv narodne privrede* (među kojima se krije značajan broj političkih zatvorenika) samo 1947–1953. gotovo 350.000 lica – *Statistički godišnjak: Jugoslavija 1918–1988*, Beograd 1989, 431.

³⁷ M. Lopušina, *n. d.*, 67.

³⁸ Major Trešnjić, načelnik XII kvarta OZN-e, procenjuje broj žrtava crvenog terora na oko 10.000 u Beogradu i do 30.000 u Srbiji. On sam potpisao je više od 800 smrtnih presuda u XII kvartu, *Krug*, br. 8, 1999. Pročetnički časopis *Pogledi* u specijalnom broju iz 1991. govori čak o 150.000, *Pogledi*, br. 2, 1991.

navodi niz procena o broju lica lišenih života u periodu 1943–1950, a sam ih procenjuje na oko 180.000 u Jugoslaviji i oko 80.000 u Srbiji (od toga samo oko 3000 sudske kazni). Od toga broja, oko 50.000 folksdjojčera, 5000 Mađara, 25.000 Srba i 2000 Albanaca.³⁹ Ako uporedimo broj žrtava ovog terora sa susednom Bugarskom gde je u prvim godinama streljano 18.000–30.000 lica, vidimo da je u Srbiji broj više nego dvostruko veći. Glavni razlog (ne i jedini!) jeste što je veliki broj domaćih Nemaca i Mađara kolektivno kažnen, ili je nad njima vršena odmazda čega u Bugarskoj nije bilo u toj meri.⁴⁰

Prilikom utvrđivanja broja smrtnih kazni ali i broja političkih zatvorenika, osim problema razlikovanja osuđenih, pritvorenih ili administrativno kažnjenih, još veću teškoću predstavlja nemogućnost preciznog izolovanja broja žrtava različitih oblika političke represije, koji je svakako višestruko prevazilazio broj kažnjenih zbog drugih krivičnih dela. Međutim, i ovakve ne sasvim precizne brojke i metodološki nesavršena istraživanja nepobitno ukazuju na to da je intenzitet represije u prvim posleratnim godinama bio nemerljiv sa bilo kojim periodom pre ili kasnije u novoj istoriji Srbije.

Specifičost *kaznene politike* u Jugoslaviji, pa i Srbiji, početkom *liberalizacije* pedesetih ogledala se u tome što je režim ostavljao više mogućnosti za ispoljavanje mišljenja (naročito u kulturi) nego u drugim zemljama Istočne Evrope, ali je zadržao mogućnosti za politički i policijski progon neistomišljenika. Paradoks je bio sledeći – moglo se mnogo više suprotstavljati vlasti nego u Poljskoj i Mađarskoj ali i lakše dospeti u zatvor. Često je broj političkih zatvorenika u Jugoslaviji bio veći nego u te dve zemlje i pored oštire policijske kontrole u tim državama. Posle proklamovane demokratizacije bila je primetna još jedna karakteristika koja se može opisati izrazom *korak napred dva koraka nazad* – često su stroge i duge vremenske kazne kasnije ublažavane ili krivac amnestiran dalje izdržavanja kazne naročito od početka pedesetih nadalje.⁴¹ U novim uslovima porasli su indirektni oblici iskazivanja otpora režimu – emigracija, kriminal, porastao je broj cenzurisanih dela (smanjena autocenzura usled veće slobode), dok je pažnja vlasti bila više orijentisana na preventivno delovanje (ideološko-propagandno). Liberalniji režim u potonjem periodu u FNRJ, osim spoljnim i unutrašnjim propagandim potrebama negacije staljinizma, bio je moguć i slamanjem značajnih opozicionih grupa u partiji, frontu i van njega, ali i relativno većom podrškom naroda režimu (naročito posle 1948) nego bilo gde u Istočnoj Evropi, posebno sa sve očitijim poboljšanjem životnog standarda uslovljenog između ostalog ekonomskim donacijama i kreditima sa Zapada. U traganju za uzrocima pojačane represivnosti u prvim posleratnim godinama može se zaključiti da je ona bila *determinisana spletom više različitih faktora* kao što su:⁴²

³⁹ Navodi oko 80.000 žrtava u *Sloveniji* (Blajburg, Kočevje, Vetrinje..), 10.000 u *Bosni* (Zelengora...), 10.000 u *Hrvatskoj* (Dalmacija, Istra – italijanski i nemački vojnici i civilni), M. Portman, *Communist retaliation and persecution on Yugoslav territory during and after WWII (1943–1950)*, Tokovi istorije, 1–2, 2004, 74.

⁴⁰ Lj. Ognjanov, *Državno političeska sistema na Blgarija 1944–1948*, Sofija 1993, 26–27.

⁴¹ P. Marković, *Beograd između Istoka i Zapada*, Beograd 1996, 193–194.

⁴² Više u S. Cvetković, *Represija u Srbiji 1944–1953*, magistarski rad, Filozofski fakultet, Beograd 2005.

– *Ideološko-revolucionarni* – tj. težnja KPJ za eliminacijom klasnih i političkih protivnika revolucije i uspostavljanjem partijskog političkog monopola. Usvajanjem revolucionarnog puta u socijalizam i tzv. boljševizacijom KPJ je potpuno usvojila model koji je pretpostavljao upotrebu sile i represije kako u osvajaju tako i u održavanju vlasti.

– *Ratni ili „šumski“* – ratni napor i ogromne žrtve (naročito brojne nad srpskim življem na teritoriji Hrvatske i Bosne), višegodišnji život u šumi u najsurovijim uslovima, pod stalnom životnom opasnošću (*vijetnamski sindrom*), ostavili su psihološke posledice. Ratna psihopatologija se ispoljila kroz kolektivnu osvetu, primenu nasilja nad protivnicima revolucije, svojevrsnom *građanskom ratu u miru* koji se odvijao u prvim godinama posle oslobođenja. Poznato je da ratne traume ostavljaju duboke ožiljke na porodicu i društvo, a posleratne godine donose povećan stepen kriminaliteta i nasilja.

– *Socijalno-političko nasleđe* – novija istraživanja ukazuju na direktnu međuzavisnost ekonomije, životnog standarda i stepena demokratičnosti jednog društva. Odsustvo demokratske tradicije, zakasnela modernizacija i emancipacija društva, ekonomска заосталост и masovna nepismenost samo su neki od pojavnih oblika. Patrijarhalna porodica, porodične zadruge i ekstenzivni privredni odnosi nisu bili plodno tlo za razvoj ljudskih sloboda. Obračun sa političkim protivnicima i njihova percepcija kao *neprijatelja koga treba uništiti* postojali su i pre pobeđe komunizma. Većina vodećih komunista prošla je kroz zatvore i torturu u Kraljevini Jugoslaviji. Ilegalni i zavernički rad i spremnost na žrtvu formirali su *vahabitski* psihološki profil revolucionara zadojenih mržnjom prema svemu što simbolizuje *versajsku tvorevinu*.

– *Otpor revoluciji* – što je otpor veći i represija je veća. Otpor revoluciji bio je najveći u Srbiji. U vremenu *kada se režim uspostavlja i kada je bio u opasnosti*, kada se obračunavao sa optuženim za ratne zločine i kolaboraciju, u vreme velikog unutarpartijskog raskola i izolacije, velike ekonomске krize, logično je da je i intenzitet represije bio veći.

– *Spoljнополитички притисци – хладни рат* sa Zapadom do 1948. i ratne pretnje Istočног блока 1949–1950. znatno su podizali temperaturu unutar zemlje i pritisak na političke protivnike i građanstvo.

Pored ratnog iskustva i trauma, ideologije i društvenog nasleđa trebalo bi više proučiti *kulturni i antropološki* činilac (dinarski psihološki profil, mentalitet, kulturu nasilja i drugo) kao faktore od bitnog značaja. Ipak, po našem mišljenju, *ideološko-revolucionarni faktor*, i pored svih promena, ostaje najvažniji kada je reč o intenzitetu represije u posleratnom društvenom sistemu.

SRDJAN CVETKOVIC

A QUANTIFICATION ATTEMPT OF STATE REPRESSION IN SERBIA 1944-1953

Summary

Researching state repression in the post-war era was largely made difficult due to the inaccessibility of certain important sources (primarily judicial and police ones) or subjectivity of some existing ones, as well as decentralization from the object as far as the researchers are concerned as a result of the fact that this is still ‘alive past’. Consequently, the researches of this issue should accept only in part. Still, by observing and analyzing the line of certain parameters, such as the number of death sentences, the number of the convicts, especially for the acts against the state, but also for other delicts, some incontestable tendencies can be noticed. This points to the fact that the period between 1944 and 1951 characterizes emphatic repressiveness, thus it is incomparable with any other era in the newer history of Serbia. This is the time when, in the tradition of the USSR, the revolutionary authorities established the model of state socialism by repression as an instrument not only for winning and preserving power, but also for a sudden and comprehensive social transformation.

Researching one microstructure such was the Zabela penitentiary, beside the number of convicts, one can also monitor the change of their structure. The number of prisoners in Zabela, as well as the number of their death sentences, was the largest just after the liberation, and especially at the times of trials by military courts, until autumn of 1945. The second wave of culmination of state violence occurred in 1949-1950, at the time of escalation of conflicts with the Cominform, as well as the campaign of the forced collectivization and commutation in the country. In both of these cases, the number of those sentenced to death largely surpasses the number from the period between the wars, as well as the whole second half of 20th century. In Zabela, in the period between 1944 and 1951, 40,000 of convicts were admitted, approximately the same as in the following fifty years. According to the official statistics, the number of those convicted to death sentence in only one year was the same as the number of those convicted to death sentences by the end of the century. At the beginning, the greatest number of convicts was from royal guerilla forces, its sympathizers and keepers, but by adopting the five-year plan, the basic mass consisted of economic saboteurs, primarily peasants who were against commutation and collectivization. After 1948, a great number of those belonging to the Cominform were added to them.

By changing political climate after 1951, affirming its own vision of autonomous socialism, especially by Stalin’s death and political and economic engagement with the western democracies, the regime rationalized violence in all the spheres of the society, commutation was cancelled, collectivization was abandoned, abuses of State Security Administration were judged and the more liberal Criminal Code was adopted. On the other hand, by repudiation of Stalinism, opening towards the World, economic growth, as well as by the growth of standards of living, conditioned largely by economic help from the West (possibly also conditioned!), the authorities gained the greater support by people and consequently reduced the need for too large a dose of repression, especially due to the fact that every serious opposition was already crashed as a result of which it was possible to move to the higher ideological forms of re-education.

BOJAN B. DIMITRIJEVIĆ, naučni saradnik
Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

UDK 356.33(497.11) „1945/1954“
613.67(497.11) „1945/1954“

ZDRAVSTVENE PRILIKE U JUGOSLOVENSKOJ ARMIJI 1945 – 1954

APSTRAKT: *Rad daje pregled zdravstvenih prilika u Jugoslovenskoj armiji u prvoj deceniji posle Drugog svetskog rata. Zdravstveno stanje u vojsci u mnogome je bilo ogledalo zdravstvenih prilika u društvu, često i u dramatičnijem obliku. Rad je rađen na osnovu sekundarne građe i predstavlja okvir za moguća specijalistička istraživanja u tom pravcu.*

Do najkrupnijeg skoka u razvoju sanitetske i zdravstvene službe došlo je transformacijom partizanske NOVJ u ratnu i potom u mirnodopsku armiju. Stvaranje stabilnog i povezanog fronta sa prelaskom na frontalni način ratovanja, krupnih formacijskih jedinica, ali i organizacija stabilne pozadine omogućili su potpunu bezbednost ranjenika, kako navodi Gojko Nikoliš, prvi čovek sanitetske službe, „što nikada nismo mogli ranije na tlu naše zemlje“¹. Prelaz na stajaći tip armije uticao je na prliv velikog talasa novomobilisanih boraca. Već prva iskustva ukazala su na nužnost pooštrenja epidemiološke budnosti.¹ U prvom posleratnom periodu isticana je ključna pomoć sovjetske armije u vojno-sanitetskom preobražaju: „Sovjetski lekari doneli su nam i pokazali visoku medicinsku kulturu... oplođenu staljinskim čovekoljubljem i pogledom na svet.“ Sovjetski lekari su „doneli ogromno iskustvo... Njima pripada glavna zasluga što je naš lekarski kadar za relativno kratko vreme usvojio jedinstvenu hiruršku doktrinu i što smo relativno brzo sproveli u život organizaciju sanitetske službe po tipu regularne armije.“²

Mirnodopsko vreme donelo je Titovoј armiji niz zdravstvenih problema. Čitav spektar bolesti i drugih problema u armiji, ali i u društvu stajao je pred sanitetskom službom. Osim ratnih i mirnodopskih bolesti i zaraza, pojačanih oskudicom i lošim higijenskim prilikama,javljale su se ratne neuroze i postratene traume.

Rad je napisan u okviru projekta *Istorijski srpskih (jugoslovenskih) državnih institucija i znamenitih ličnosti u 20. veku* (1194), koji finansira Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

¹ Dr Gojko Nikoliš, *Razvoj sanitetske službe u našoj armiji*, Sanitetska uprava JA 1947, 32.

² Isto, 34.

Još tokom rata, u proleće 1943. javila se u partizanskom pokretu čudna bolest koja se brzo širila: vojnici su padali u neku vrstu transa i u takvom stanju preživljavali i prikazivali borbu sa neprijateljem.³ Lekari su je nazivali „kozarska psihoza“, vojnici su govorili o „borbenim napadima“, civilno stanovništvo o „partizanskoj bolesti“, a u nekim krajevima obolele su prozvali *jurišantima*.⁴ Taj izraz je ostao definitivan nadimak za ovu bolest.

Suprotno očekivanjima, kraj rata nije doneo smirenje „partizanske bolesti“ nego, naprotiv, povećanje broja takvih neurotičara. Bogdan Radica je bio svedok takvog napada, krajem proleća 1945, u Korenici: „Pred mene pada na zemlju jedna partizanka. Prethodno me nepomično promatra. Zatim izvlači revolver i odapinje u imaginarnog fašista. Iz ustiju joj milji pjena. Sadistički odapinje i govori: – put koji nam je utro drug Tito, to je jedini put prave demokracije, put bratstva i jedinstva, put nove Jugoslavije. Onesviješćena pomalo se budi iz teškog sna. Mora, krvava mora je muči i razara. Ljudi je zadržavaju. Oduzimaju joj revolver. Ona se zatim budi iz teškog sna. Blijeda. Duboki podočnjaci. Plače. Stidi se.“⁵ General Pavle Jakšić takođe svedoči u svojim sećanjima o ovom problemu: „Vejoma raširena pojava, koja je izazvala i krupan problem, bilo je „padanje živčanih“. Radilo se, kako je prepoznao P. Jakšić, „o simuliranju nervnih napada“⁶. Gotovo je zapanjujuća tvrdnja dr Hugo Klajna koji u svojoj studiji svedoči o tome da drukčije neuroze nisu primećene u JA (nekoliko slučajeva drhtavice imali su ljudi označeni kao „bivši četnici koji su hteli da se vrate svojim kućama“). Paralela sa srpskom vojskom iz Prvog svetskog rata govori da su ratne neuroze bile na najmanjem stepenu u poređenju sa svim ostalim vojskama. Specifičnost „ratne neuroze Jugoslovena bila je u tome što se ona očitovala u napadima histeričnog tipa, u kojima se po pravilu prikazivalo napadanje, jurišanje na neprijatelja“. Time se ona oštro razlikovala od drhtavica iz Prvog svetskog rata, ali i od anksioznih neuroza savezničkih i osovinskih vojnika u Drugom svetskom ratu.⁷

General Jakšić odlično definiše problem: „Pred vojnopolitičkim rukovodstvom iskršao je problem ocene karaktera te pojave: stvarna bolest ili simuliranje bolesti i zloupotreba. Pažljivim posmatranjem došlo se do zaključka da se radi o sistematskom destruktivnom ponašanju ljudi i žena sa boračke periferije koje je imalo i elemente neprijateljskog delovanja.“⁸ Neuropsiholog Hugo Klajna je utvrdio da je upadljivo širenje te neuroze i posle rata posledica činjenice da te-

³ Napadi bi dolazili u svakodnevnim situacijama. Prethodili bi mu bolesnikova „smutnja u glavi“, stezanje u grudima, treperenje celog tela, a zatim bi neurotičar legao na pod i počeo da urla, mahom borbene poklike. Viku bi pratilo snažno udaranje u grudi ili u sve oko sebe, mlataranje udovima, oponašanje borbe, pokreta, radnji, uz glasne povike, komande, psovke, svađu sa „neprijateljem“, cepanje odela, postelje i slično. Po neki bi, kada bi završio svoju neurotičnu predstavu, održao govor prisutnima. Po prolasku napada, bolesnik bi ustajao i nastavio bi ranije zanimanje kao da se nije ništa desilo. Dužina napada kretala se od nekoliko minuta do nekoliko časova. Hugo Klajn, *Ratna neuroza Jugoslovena*, Beograd 1995, 65–66 (istи naslov, izdao Vojnosanitetski zavod 1955).

⁴ H. Klajn, *n. d.*, 59.

⁵ B. Radica, *n. d.*, 69.

⁶ P. Jakšić, *n. d.*, 25.

⁷ H. Klajn, *n. d.*, 60, 64–70.

⁸ P. Jakšić, *n. d.*, 25.

žnja za priznanjem i nagradom – koju je označio kao glavni patogeni faktor – nije vezana za trajanje rata nego, naprotiv, upravo završetkom rata postaje akutna i traži zadovoljenje bez odlaganja. Borbenost pojedinca, ostavši bez cilja i bez objekta, nalazi mogućnost zadovoljavanja u neurozi, a prelaz od rata na mir, od rata na rad, postavlja sasvim nove zadatke. Ne uspevajući da se prilagodi na nove zadatke, bivši partizan pribegava bolesti, predaje se na brigu i staranje svojoj okolini, smatrajući da mu pretrpljene žrtve daju prava na to i potkrepljujući taj zahtev isticanjem svojih zasluga u toku neurotičnog napada. Navedeni primeri svedoče da su bivši partizani, sada neurotičari, imali probleme privikavanja, odnosno nesnalaženja u miru, nezadovoljstvo zbog neispunjениh očekivanja u smislu unapređenja i ili odlikanja, saznanje da su neuspešni u nastavi, inferiorni u odnosu na drugove itd. Nekoliko izjava svedoči o tome da su neuroze nastale posle učestvovanja u likvidacijama zarobljenih neprijatelja.⁹

Najveći broj neurotičara bio je daleko od „zrelih“ godina. Mahom su to bili ljudi na izmaku puberteta: 73% ispod 21 godine, 27% preko. Tako je bolest na specifičan način potvrđivala i odražavala borački presek JA. Ličnost jugoslovenskog neurotičara obeležena je znacima izvesne nerazvijenosti karaktera, zaostalosti na ranijem, infantilnom stepenu i naročitom, u sebi protivrečnom, borbenošću.¹⁰

Početkom 1945. neuropsihijatrijsko odeljenje Glavne vojne bolnice u Beogradu stajalo je pred problemom ratnih neuroza usled sve većeg priliva takvih bolesnika. Tempo prirasta znatno je premašivao mogućnosti otpuštanja. U julu su održana savetovanja načelnika Sanitetskog odeljenja MNO sa neuropsihijatrima. Gotovo svi učesnici složili su se u tome da je potrebno da se sanitetsko osoblje trupe i bolnica kao i vojni i politički rukovodioци obaveste o prirodi i značaju ratne neuroze i o pravilnom postupanju sa neurotičarima; da se bolesnici sa ponavljanim napadima upućuju na neuropsihijatrijska odeljenja vojnih bolnica; najzad, da se, daleko od velikih varoši, osnuje centar za lečenje neurotičara pedagoškim metodama (pre svega terapijom, vojničkim zanimanjem i kulturno-prosvetnim radom). Odeljenje je odlučilo da se takav centar formira u nekadašnjoj bolnici za duševne bolesti u Kovinu, koja je od 6. oktobra 1944. služila kao bolnica za srednje i teške ranjenike. Dana 12. avgusta 1945. upravu nad novoosnovanim Vojnim psihogenijskim institutom preuzeo je major dr I. Levi, a za neuropsihijatre su određeni doktori Hugo Klajn i S. Betlhajm.¹¹

Prvi neurotičari primljeni su u Institut u Kovinu pre nego što je tamo stiglo osoblje i straža. Među njima je bilo pet sasvim nedisciplinovanih teških psihopata. Neki od njih su odmah odbili da daju stvari na dezinsekciju i da predaju oružje. Svima su se svidele prostorije, bili su zadovoljni smeštajem i hranom, ali agresivni nedisciplinovani psihopati su izjavili da će, ako ih budu terali da rade, „biti svašta“. Ubrzano je nedisciplina neurotičara postala nepodnošljiva, a čule su se i pretnje i dogовори да „pobiju sve u Upravi“. Uprava ustanove nije bila u mogućnosti da uspostavi red, jer nije imala nijednog čoveka za stražu; stoga nije ni imala autoritet ni

⁹ H. Klajn, *n. d.*, 66–87. Tu konstataciju potvrđuje detalj iz sećanja Sima Dubajića, posle masovne likvidacije zarobljenika na Kočevskom rogu početkom juna 1945.

¹⁰ H. Klajn, *n. d.*, 75.

¹¹ *Isto*, 57–59.

kod uviđavnijih, a kamoli kod agresivnijih neurotičara. Ipak, lekari su savetima uspeli da smire stanje, na šta je uticalo i odvajanje agresivnijih od ostalih neurotičara, pozivi na dobrovoljni rad i nagradivanje cigaretama. Stanje se za kratko vreme stišalo, ali u ustanovu je iznenada stigao komandni kadar. Doduše bez straže, i bez osetnog mešanja u rad i život neurotičara, ali je to naglo pogoršalo stanje među obolelima. Probudio se otpor, sve više bolesnika se pridruživalo neradnicima, razbuktali su se borbenost i duh borbene zajednice, a nedisciplinovani psihopati ponovo su zadobili uticaj na ostale. Napadi na osoblje, nered, larma i nedisciplina su opet zacarili.

U komandnom sastavu jedni su samouvereno smatrali da će bolesnike disciplinom i strogošću dovesti u red, rušeći tako i ono malo uspeha što su neuropsihijatri uspevali da postignu. Drugi, obeshrabreni teškoćama, puštali su neurotičarima sve na volju, nemoćno sležući ramenima. Kako tvrdi dr Klajn, „naposletku su neki od njih i sami dobili napade“(!). Straža, sastavljena od novomobilisanih vojnika, nije imala nikavog ugleda kod starih boraca neurotičara. Većina stražara je bežala kada su oni dobijali napade, bojala ih se ili ih je mrzela. Pošto su mogli da dođu do oružja, stražari i bolničari su mnoge trenutke proveli zaključani, bojeći se sa svoju sigurnost. Stanje je pogoršano dolaskom treće grupe neurotičara. Posle prividnog uspeha sa drugom grupom (oko 50 bolesnika), došlo je do potpunog kraha, kada je nekolicina agresivnijih psihopata iz nove grupe preuzela vođstvo među bolesnicima. Većina neurotičara je zauzela „otvoreno neprijateljski stav prema Upravi, lekarima i čitavoj svojoj neneurotičnoj okolini.“¹²

Neuropsihijatri (bar za period o kome govori studija) tako nisu uspeli da realizuju program povratka neurotičara među zdrave osobe. Dolazak svake grupe vraćao ih je na ranije faze, ili na početak. Dolaskom nove grupe neurotičara atmosfera se pogoršavala. Kovinska ustanova se i kao mesto pokazala nepodesnom za taj cilj. U neposrednoj blizini varošice, mada je nekad bila bolnica za duševne bolesti, imala je karakter otvorenog zavoda, a ne zatvorene ustanove, sa propisnim ogradama! Do kraja septembra kroz ovu ustanovu prošlo je oko 150 muških neurotičara. Prema proceni dr Klajna, u oktobru 1945. bilo je „preko 3.000 takvih bolesnika u Jugoslovenskoj armiji.“(!)¹³

Dr Klajn je u svom tekstu (koji naknadni tumači izgleda nisu shvatili kao njegov izveštaj višim organima o problemima i nemogućnosti rada centra u Kovinu) zaključio da „problem ratnih neuroza daleko prevaziđa okvire jednog centra kao što je Institut u Kovinu.“¹⁴ General Jakšić je ocenio da su „energične mere dovele živčane na kolosek normalnog ponašanja.“¹⁵

Identifikovali smo još jednu promenu koju je ostavio rat na ljudstvu nove armije. U jednom ispitivanju genitalnih promena kod partizanki koje su ostale na službi u armiji, ustanovljeni su poremećaj menstruacije u 55% slučajeva, pojave steriliteta i spontani pobačaji.¹⁶

¹² Isto, 138–143.

¹³ Isto, 57–59.

¹⁴ Isto, 149.

¹⁵ P. Jakšić, *n. d.*, 25.

¹⁶ Doc. dr Slavko Đurišić, *Posleratni genitalni poremećaji kod bivših partizanki*, Vojnospitetski pregled, 11–12/ 1952, 330.

Teška situacija u pogledu ishrane zahtevala je brzu dekoncentraciju tzv. dopunskih brigada (mahom formiranih od zarobljenih domobrana) i 120.000 zarobljenika među kojima su harale epidemije pegavca, trbušnog tifusa i dizenterije. Sanitet JA, koji nije imao pojma o dislokaciji tih sastava, gasio je ta žarišta, a nije vršio preventivu. Posledice su bile dva letnja „vrha“ pegavca u prvoj dekadi juna i trećoj dekadi jula 1945. Za civilno stanovništvo u Bosni kritičan je bio maj-jun 1945. sa 3000 slučajeva pegavca. Porast trbušnog tifusa i dizenterije je dodatno komplikovalo stanje. Tokom 1945. vođena je kampanja protiv crevnih zaraza u armiji. Sanitetska služba JA, „uprkos pesimističke procene“, uspela je da suzbije pegavac do 1946, tako da je bolest potpuno likvidirana u prvoj polovini te godine, uprkos smeštajnim i odevnim problemima, kao i problemima ishrane koji su bili teži nego za vreme rata.

Jedan od problema koji je u tom periodu identifikovan u JA bila je i „sanitar na zaostalost“. Na prelazu 1945/46. erizipel je po morbiditetu izbio na prvo mesto među zaraznim bolestima, što se nije desilo ni u jednoj armiji sveta. Od hroničnih zaraza posle rata rast je zabeležila tuberkuloza kao posledica ratnih napora.¹⁷

Zdravstvenu situaciju je komplikovala nepovoljna situacija na „civilnom sektoru“. Sanitarni uslovi i kultura stanovništva bili su na „vrlo niskom stupnju.“ Pegavac je tinjao u Bosni i na Kosmetu, a 1946. godine došlo je do žestoke epidemije malarije u Makedoniji, na Kosmetu i u Hercegovini, kao i velike epidemije repugensa u Bosni 1946–47.¹⁸

Povratak interniraca i bivših zarobljenika iz Nemačke doneo je trbušni tifus u jugoslovensku armiju (sabirna mesta za obolele formirana su u Subotici, Velikoj Kikindi, Beloj Crkvi i Mekinju kod Kamnika). Najveća epidemija trbušnog tifusa izbila je potom u rejonu Brežice–Krško (u sredu Novo Mesto vladala je epidemija od jula do decembra 1945). Trbušnog tifusa je bilo u nekim garnizonima, ali je uočeno da oboljevaju samo vojnici koji su po službenoj dužnosti izlazili u grad. Jula 1947. bilo je trbušnog tifusa u, kako je navedeno, „garnizonu M“, u logoru „garnizona K“, gde se bolest prenella od ratnih zarobljenika koji su radili u istom logorištu. Infekcija je prenošena i vodom. Paratifusa B bilo je od maja do septembra 1948. u dva garnizona („P“ i „R“).¹⁹

Glavni zadatok epidemiologa u armiji bio je borba protiv malarije, koja je izbila na prvo mesto po morbiditetu u JA, naročito u Makedoniji i na Kosmetu. Prva „pokusna“ kampanja 1946. godine bila je prava škola za armiju, jer se njena sanitetska služba suočila sa najtežom, tropskom formom malarije. U toj godini morbiditet je iznosio 63,3% na 1000 obolelih. Velikim angažovanjem morbiditet je u 1947. godini smanjen na 5,7% na 1000, a u 1948. na 2,3%, čime je bolest kao masovna pojava praktično likvidirana.²⁰ Raširenost malarije i papatači gro-

¹⁷ Puk. prof. dr N. Černozubov, *Glavne postavke naše vojnoepidemiološke doktrine, Aktuelni problemi vojne epidemiologije i higijene*, Radovi konferencije epidemiologa, higijeničara i bakteriologa JA održane u CDJA 28–31. marta 1949, Beograd (dalje: Radovi), 21–23.

¹⁸ Isto, 23.

¹⁹ Kap. dr Ivo Pirc, *Dosadašnja iskustva u istraživanju uzroka tifusnih epidemija na teritoriji Slovenije*, Radovi, 116–118.

²⁰ Puk. prof. dr N. Černozubov, n. n., 23.

znice nije bila podjednaka u svim armijama, pošto su obe bolesti bile vezane za endemična žarišta. Prema jednoj proceni, 87% svih oboljenja bilo je na teritoriji 5. armije, gde je malarija imala najteže oblike.²¹ Makedonija je bila najveći mala-rični region na kojem su bazirale jedinice JA. Za njom je sledilo Kosovo i Meto- hija, koje je takođe ocenjeno kao veliki rezervoar ove bolesti. Tome je pogodo- vao prolazak nemačkih snaga 1944, kao i dolazak većeg broja ratnih zarobljenika u tu zonu (na primer, u Demir Kapiju avgusta 1945).

U drugoj polovini 1945. godine i JA je bila zahvaćena malarijom na ovom području. U pojedinim garnizonima cele jedinice iz nemalaričnih krajeva „formalno su pokošene“, kao jedan bataljon u Đakovici. Najugroženiji su bili garni- zoni u Štipu, Strumici, u Povardarju, odnosno u Prizrenu i Đakovici. Sanitetskoj upravi JA dat je decembra 1945. zadatak da formira antimalaričnu službu JA radi zaštite jedinica u najugroženijim krajevima. Tropske žege koje su potrajale do u kasnu jesen 1946, nezapamćena suša sa četiri meseca bez kapi kiše i najniži vo- dostaj za poslednjih 40 godina pogodovali su razvoju epidemije. U armiji morbi- ditet je te godine bio 50 promila, a u Makedoniji i na Kosmetu 275! Malarija je činila 97,3% svih oboljenja kod vojnika na ovoj teritoriji, a najmasovnija je bila u garnizonima Strumica, Skoplje, Demir Kapija i Prizren. U isto vreme buknula je i „nezapamćena epidemija Febris Papataci“. ²² Ova groznica, koja je vezivana sa malarijom, tokom 1946. proširila se usled suša i vrućina na dobar deo Srbije, gde se do tada praktično nije znalo za nju.

Stanje se pogoršalo tokom 1947. prilivom novih regruta. Zbog saniranja si- tuacije formiran je Odred za borbu protiv malarije, sa odgovornošću na teritoriji Makedonije i Kosmeta (kasnije 3. vojne oblasti). Počela je i asanacija terena oko vojnih objekata i dezinfekcija, povećana je preventiva, a uvedena je i „atebriniza- cija“. Lek atebrin je vojnicima deljen uz kazan, pred ručak, a posle uzimanja oba- vezno se pila puna čaša vode. Aktivni oficiri i podoficiri su često izbegavali da uzimaju lek, pa su više obolevali.²⁴ Ova osmišljena taktika učinila je da se broj obolelih smanji čak za 92%. Krajem 1946. godine, sa 226,7% morbiditet je pao na 49%, što je bio „pad bez primera u istoriji makedonske malarije.“ U sledećoj, 1948. na malariju je otpadalo 21,3% svih bolesti u JA. Te godine dizenterija je iz- bila na prvo mesto, dok je malarije i dalje bilo u rejonu Skoplja, Bitolja i Povardar- ja. „Naši kadrovi su bili obični borci, često nepismeni čobani, seljaci i radnici koji su kod nas naučili pisati i savladavši prvi strah pred mikroskopom, vađenjem krvi i laboratorijom, postali su vrhunski mikroskopski (operateri) i asanatori.“²⁵

Pegavac i povratna groznica spadali su u ratne zaraze, a poseban problem u tom smislu postali su ratni zarobljenici. U oslovojenim Zagrebu maja 1945, bilo je više od 1000 obolelih neprijateljskih vojnika.²⁶ Međutim, već druge mirnodopske

²¹ *Najčešće zarazne bolesti regruta*, 5.

²² Major dr Svetozar Teodorović, *Borba protiv malarije u jedinicama JA od 1945. do 1949*, Radovi, 182–190.

²³ *Najčešće zarazne bolesti regruta*, 5–6.

²⁴ *Za pobedu*, 42, 5. jun, 43, 12. jun, 47, 10. jul 1949.

²⁵ Major dr S. Teodorović, *n. n.*, 198–203.

²⁶ Dr G. Nikoliš, *n. d.*, 37.

godine pegavac i povratna groznicu spadali su u bolesti „bez značaja za armiju“. Presvlačenja, zaprašivanje DDT-jem i karantin doprineli su uspešnoj borbi sa ovom bolešću. Tokom 1946. godine, na 1000 bilo je svega 0,28 slučajeva bolesti: četiri regruta su donela pegavac od kuća i 6 je bolovalo od povratne groznice. Tokom istog perioda u Bosni i Hercegovini besnela je povratna groznicu sa oko 10.000 obolelih civila, ali bez dodira sa armijom.²⁷

Trbušni tifus je takođe spadao u ratne zaraze, ali je i tokom 1946. bio zastupljen u visokom stepenu od 1,5 obolelih na 1000. Javlja se sporadično, a posebna opasnost za armiju je postojala u žarištima ove bolesti (Osijek, Ogulin, Sisak, Otočac, Novo Mesto, Valjevo, Kruševac, Bitolj). Trbušni tifus je bio retkost u kasarnama, a javlja se uglavnom zbog drastičnih higijenskih propusta. Primer iz jedne oficirske škole svedoči o načinu njegovog širenja: bolest je došla od radnice u menzi koja je preležala tifus. Naleti epidemije zahvatili su i do 6% jedinica, posebno leti zbog slabijih higijenskih uslova. Vakcine su smatrane samo pomoćnim sredstvom u borbi protiv ove bolesti.²⁸

Opadanjem malarije i groznice papatači u periodu 1947–48. dizenterija je izbila na prvo mesto među zaraznim bolestima. Ta vodeća crevna zaraza regruta širila se i na starije vojnike i starešine (armijski prosek u 1946. godini bio je 9,8 obolelih od 1000). Iako je bila tipična ratna bolest, u miru se javljala kao sezonska, letnja bolest. Garnizoni sa manjim stepenom higijene imali su iz godine u godinu stalne nalete dizenterije. Kako je 1947. ocenjeno, dizenterija je bila „najviše regrutska“ bolest i predstavljala je za jedinice JA „ozbiljnu opasnost.“²⁹ Tokom te godine „u većoj ili manjoj meri“ bila je zastupljena u svim većim armijskim jedinicama (u Titogradu 1947. godine u jednoj jedinici epidemija dizenterije besnela je četiri meseca).³⁰ Ove epidemije su uglavnom bile posledica i „odraz neuređenih sanitarnih prilika.“

U 1948. dizenterija se svela na ograničen broj jedinica JA u kojima su postojali grubi propusti u sanitarnom obezbeđenju. Za to vreme porastao je morbiditet od posledica ove bolesti.³¹ Posle rata dizenterija se širila iz logora ratnih zarobljenika i iz dopunskih brigada. Tokom 1946. nosioci zaraza u mnogim garnizonima su bili ratni zarobljenici, koji su se u njima nalazili na radu. Tek u 1948. godini dizenterija je smanjena za oko 60% u odnosu na prethodnu godinu, a epidemija je zabeležena samo u 11 jedinica.³² I pored opadanja, dizenterija je tokom leta 1948. bila najveći problem u jedinicama koje su logorovale na terenu. Armijski listovi su izveštavali o prljavim klozetima, njihovom hlorisanju i pranju ruku hlorisanom vodom. Ocenjivano je da je dizenterija „udar po bojnoj gotovosti.“³³ Mnogi garnizoni su u letnjim mesecima bili izloženi naletu ove epidemije. U garnizonu Bela Crkva tokom jula 1948. besnela je dizenterija.³⁴

²⁷ *Najčešće zarazne bolesti regruta*, 6–7.

²⁸ *Isto*, 12–14.

²⁹ *Isto*, 10–11.

³⁰ *Narodni borac*, 41, 7. avgust 1949.

³¹ Puk. prof. dr N. Černozubov, *n. n.*, 23 i dalje.

³² Major dr Hinko Emili, *Dizenterija i enterokolitis*, Radovi, 61–62.

³³ *Za pobedu*, 104, 30. jul 1950.

³⁴ *Narodni vojnik*, 39, 24. maj 1949.

U nekim garnizonima u Hrvatskoj i Sloveniji 1948. takođe je bilo dizenterije. Ocenjeno je da su posebni nedostaci ponašanje lekara „koji ne zna ili neće da prepozna oboljenje – najčešće i sa najvećim posledicama“, slabe izolacione mogućnosti ambulanti, olako vraćanje lakših bolesnika u trupu u kojoj su se slobodno kretali i širili bolest na vojničku populaciju. Jedan slučaj iz te godine govori da se čak 55% bolesnika kretalo slobodno više od tri dana u jedinici! Divizija koja je formirana februara 1948. od novih vojnika, među kojima je bilo mnogo hroničnih nosilaca ove bolesti, upućena je u drugu republiku. Iako je bilo izuzetno hladno, u toku pokreta, transporta železnicom i na maršu izbila je epidemija dizenterije.³⁵ Dolazak nadosluženika marta 1948 (u garnizon „N“ sa četiri puka i 8 nižih samostalnih jedinica) pogoršao je higijenske prilike, „koje su inače bile loše.“ Vodovod (označen znacima navoda) bio je nehloran i išao je kroz otvoren iskopan kanal! Sistematsko pranje ruku, kao i svako drugo pranje i dezinfekcija, nije vršeno. Neuređeni nužnici sa „razlivenom sadržinom“, nedostatak lekara, praksa da se lekarski pregledi vojnika vrše popodne ili uveče zbog insistiranja na njihovim dnevnim aktivnostima, pogoršavali su epidemiološku situaciju. Dizenterija je izbijala posle obilnih pljuskova, kada su fekalije iz nužnika dospevale u „vodovod.“³⁶

Tokom leta 1949. dizenterije je bilo u 7. vojnoj oblasti: u Goraždu uzročnik epidemije je bio jedan kliconoša određen za kuvara!³⁷ Epidemija dizenterije zahvatila je na poligonu Divoselo, kod Gospića, jednu oficirsku školu i školski bataljon koji ju je pratilo. Za 44 dana buktanja epidemije jula i avgusta 1949. obolelo je 611 ljudi, „prolivaša“ – rečeno žargonom tog vremena.³⁸ Cini se da je najveće zadovoljstvo bila konstatacija kao kod KNOJ-a 1949: „Ove godine u jedinicama Narodne odbrane nije bilo slučajeva epidemije dizenterije, osim jednog manjeg žarišta u Rijeci.“³⁹

Dizenterija je u 7. vojnoj oblasti, tokom 1950, bila najrasprostranjenija u vojnograđevinskim preduzećima *Vranica, Petar Mećava i Istra*. Još 1949. nekoliko stotina vojnika iz tih preduzeća bilo je u karantinu zbog dizenterije. U VGP *Vranica* na Jošanici kuvari su ranije bili bolesni od dizenterije. Vojnici u nekim jedinicama se nisu kupali po nekoliko meseci (Bugojno, Bila, Konjic), a negde je uzrok dizenterije bila zagađena voda (Kasapovići, Vogošća, Jošanica).⁴⁰ Mada je bolest dominirala leti, bilo je i slučajeva zimske dizenterije. Primeri iz garnizona Bitolj 1947/48. i Sarajevo 1949/50, svedoče da su epidemije bile vezane za dolazak regruta. To potvrđuje i slučaj garnizona Čakovec, gde je samo mesec dana posle dolaska regruta 1950. godine izbila epidemija dizenterije tokom koje je obolelo 612 osoba. Uzroci su bili prenatpanost kasarne i malo raspoloživih nu-

³⁵ Major dr H. Emili, *n. n.*, 41–60.

³⁶ Ppk. Boško Živković – kap. Bogoljub Arsić, *Hidrična epidemija dizenterije u garnizonu N, Radoyi*, 85–90.

³⁷ *Narodni borac*, 41, 7. avgust 1949.

³⁸ Puk. dr Radibor Katunarić, *Epidemija dizenterije na poligonu škole N, juli–avgust 1949, Vojnosanitetski pregled*, 7–8/1950, 289–290.

³⁹ *Narodna odbrana*, 37, 10. septembar 1949.

⁴⁰ Puk. dr R. Katunarić, *n. n.*, 289–290.

žnika iz kojih voda nije oticala jer se kasarna nalazila na potpuno ravnom terenu. Razlivene fekalije pomešale su se sa vodom za piće, što je izazvalo epidemiju.⁴¹

Zbog loših higijenskih uslova i odsustva lične higijene dizenterija se javljala i tokom zime 1950–51. u nekim jedinicama 7. vojne oblasti. U jedinicama se pojavila i vašljivost, koja je dodatno pogoršala zdravstvenu situaciju. Januara 1951. vašljivost je navodno nestala (mada se o njoj piše i tokom marta kada se kritikuju neredovno presvlačenje i nedezinificiranje, što pogoduje vašljivosti), ali je dizenterije još bilo.⁴² Tokom leta 1951. dizenterija je bila česta u Ratnoj mornarici. Vojnici ili mornari oboleli od ove bolesti nazivani su „dizentaraši“. Naredne, 1952. godine u RM nije bilo epidemija dizenterije, ali su oboljevali pojedini njeni pripadnici.⁴³

Hepatitis je bio jedna od nekoliko stalnih bolesti u vrhu skale zaraza koje su pogađale JA posle 1945. U periodu 1945–1948, spadao je uglavnom u prve tri bolesti po broju obolelih: 1945 (3881), 1946 (974), 1947 (430), 1948 (1286). Najviše obolelih bilo je na Sremskom frontu 1945, a posle rata u Makedoniji, na Kosmetu i u Srbiji. U Srbiji je najviše harala među ratnim zarobljenicima, ali za njih nisu bile poznate statistike i posledice. Sledeće godine hepatitisa je bilo u Makedoniji, na Kosmetu, znatno manje u Bosni i Hercegovini ili Hrvatskoj, a gotovo da nije zabeležen u Beogradu, Sloveniji i na primorju. U teritorijalnom smislu posle rata je ustanovljena podela na jedinice na severu koje su slabo oboljevale i jedinice na jugu, gde je bio izražen broj obolelih. U 1947. bolesti je najviše bilo u Makedoniji i Hrvatskoj, a povećan je bio broj obolelih u jedinicama u Vojvodini i mornarici. Slovenija je i dalje bila najzdravije područje u pogledu hepatitisa.⁴⁴

Javljale su se i druge bolesti, mahom kod regruta. Zauške („zaušci“) predstavljale su 1946/47. treću po redu infekciju (12,5 od 1000). Iako nije dovodila do teških posledica, bolest je „ometala obuku“. Inkubacija je trajala tri nedelje, a bilo je slučajeva da se proširi i na 10% sastava jedinice i da traje i po tri meseca. Sledila je pneumonija (zapaljenje pluća). Kako 1946. nije bilo uvedeno obavezno prijavljivanje ove bolesti nema podataka za nju, ali je letalitet opao zbog tada primenjenih novih lekova sulfamida i penicilina, čime je ova bolest „prestala da bude strašilo kasarnskog života“. Morbili su se takođe javljali među regrutima, ali je bilo malo vojnika koji ih nisu preležali, mahom „iz zabitih krajeva“. U kontingentu 1946. godine na 1000 je dolazilo 1,9 obolelih.

Od kapljičnih bolesti javljali su se u manjoj meri šarlah (0,24 na 1000), difterija (0,4 na 1000) i meningitis (0,1 na 1000). Ocenjeno je da su to izolovane pojave sa 2–3 slučaja po garnizonu, ili po jednim u brigadi. Nazeb je u različitim oblicima pratilo dolazak regruta, a bilo ga je i većih razmera.⁴⁵ U više navrata tokom 1952. godine armija je bila zahvaćena epidemijom gripe. Početkom proleća 1953, epidemija gripe iz zapadne Evrope zahvatila je Jugoslaviju. Jedinice u Be-

⁴¹ Ppuk. dr Irina Kovanji – major dr Ljudevit Kapka, *Epidemija dizenterije u garnizonu Čakovac zimi 1951. godine*, Vojnosanitetski pregled, 9–10/ 1951, 334–336.

⁴² *Narodni borac*, 88, 2. jul 1950; *Isto*, 117–118, 123, 21, 28. januar, 4. mart 1951.

⁴³ *Čuvan Jadran*, 153, 10. avgust 1951; 248, 5. jun 1953.

⁴⁴ Ppuk. dr Marijan Morelj, *Hepatitis u jedinicama Jugoslovenske armije*, Radovi, 135–137.

⁴⁵ *Najčešće zarazne bolesti regruta*, 7–9.

loj Crkvi i Pančevu imale su tokom februara i marta 1953. oko 300 obolelih od gripe, uglavnom vojnika, prema podacima pančevačke garnizonske ambulante.⁴⁶

Tokom 1945–46. godine u armiji su se masovno pojavile C-hipo i avitaminoze, koje su eliminisane povećanjem količine svežeg voća i povrća u ishrani vojnika: krompira, paradajza, paprike, šargarepe i kupusa. U zimu 1945–46., registrovano je 3674 ovih oboljenja, najviše u 1. armiji i KNOJ-u, zbog jednolične ishrane, mahom pasuljem i makaronama. Stanje u 1. armiji se poboljšalo 1947–48. godine, pa je KNOJ preuzeo vodeće mesto u broju ovih bolesti.⁴⁷ Međutim, rešavanje ovog problema, kako pokazuje armijska štampa, bilo je sporo i trajalo je godinama. Energetski problemi u trupi takođe su bili aktuelni. Merenja u dve baterije septembra 1948. pokazala su sledeće mere kod vojnika: u jednoj je prosek visine bio 170 cm, a u drugoj 169 cm; prosečna težina u prvoj bateriji 68,6 kg, a u drugoj 64 kg. U drugoj bateriji prosek starosti vojnika bio je 23 godine. Na jednom podoficirskom kursu stanje je bilo slično: visina 172,46 cm, težina 68,1 kg, starost 23,11 godina.⁴⁸ Kod letačkog osoblja (aktivni sastav armije) prosečna visina iznosila je 172 cm, težina 68,8 kg, prosečan obim grudi 91 cm, a starost 25 godina.⁴⁹

Epidemiolozi u armiji su smatrali da je podizanje higijenske svesti regruta najjače oružje u preventivni svih zaraznih bolesti.⁵⁰ Saveti lekara novim vojnicima (oktobar 1952) glasili su: „kad kašleš stavi maramicu ili ruku na usta“, „ne pljuj na pod“, „zube treba prati svako veče.“⁵¹ U preventivne mere spadala je i borba protiv muva, koja je bila najuže povezana sa održavanjem čistoće u klozetima, logorima, kantomanim i bivacima. „Krivulje muva uspoređene sa krivuljama oboljenja od dizenterije, tifusa su u uskoj vezi“. Kako su muve označene kao prenosioци letnjih crevnih zaraza, dizenterije i tuberkuloze, proglašena je borba protiv njih. U tu svrhu Sanitetska uprava Generalštaba izdala je i brošuru *Borba protiv muva*.⁵²

Najteži zdravstveni problem JA u periodu izbijanja sukoba sa Informbirom predstavljala je tuberkuloza. Ona je u periodu 1945–1948. beležila stalni porast, a u 1948. godini registrovano je 21.190 obolelih pripadnika JA. Na svakih 1000 umiralo je 75, a još veći procenat su bili invalidi, od kojih je kasnije veći broj umirao. U toj godini, verovatno da se ne bi istakla dramatičnost oboljevanja, ocenjeno je da je tuberkuloza „doživela pad hospitalizovanih vojnika“ u 1948. u odnosu na 1947. godinu, što je bila posledica poboljšane trijaže pri regrutovanju i uvođenja karantina za regrute. Odnos obolelih u tom periodu bio je sledeći:

⁴⁶ Dr Milan Andrejević, *Neka zapažanja o epidemiji gripe u vojsci*, Vojnosanitetski pregled, 5–6/ 1953, 242–243.

⁴⁷ Prilog određivanja vitamina C u nekim našim biljkama masovne proizvodnje, major dr Aleksandar Gapa, *O Hypo- i Avitaminozama u JA u prvim posleratnim godinama*, Radovi, 334–335; 351–353.

⁴⁸ Major Sergije dr Gamzin, *Energetski problemi u trupi*, major Ratko Viličić, *Energetski bilans u brdskim jedinicama*, Radovi, 285–286, 320.

⁴⁹ Kapetan dr Ekrem Idrizbegović, *Popisivanje energetila letačkog osoblja*, Radovi, 302.

⁵⁰ Najčešće zarazne bolesti regruta, 14.

⁵¹ Narodni vojnik, 179, 15. oktobar 1952.

⁵² *Borba protiv muva*, Komanda pozadine JA, Sanitetska uprava, 1949, 18.

43,5% oficiri, 30,5% vojnici (smanjenje sa 45%) i 26% građanska lica. Smrtnost je takođe opala sa 40% iz 1947. na 30%.⁵³ Međutim, tuberkuloza je 1949–50. preuzeila prvo mesto u hospitalizovanim bolestima pripadnika JA, sa procentom smrtnosti 55%. Taj procenat se nije smanjio tri godine, a smrtnost od tuberkuloze činila je 60% svih smrtnih slučajeva u armiji. Tokom 1948–1951. u beogradskoj vojnoj oblasti napravljeno je 240.000 fluorografskih snimaka, na osnovu kojih je ustanovljeno da tuberkuloza opada kod vojnika, a da je u porastu kod aktivnih vojnih lica.⁵⁴ Do 1952. tuberkuloza je dostigla kulminaciju, a u celoj FNRJ, pa i u armiji, od 27. maja do 3. juna proglašena je nedelja borbe protiv ove bolesti.⁵⁵

Tokom 1949, garnizone Pančevo, Kovin, Alibunar i Ečka zahvatila je epidemija A-groznice sa više od 50 obolelih.⁵⁶ U garnizonu Pirot izbila je krajem avgusta 1951. epidemija koju su vojnici dobili kupajući se u Nišavi. Prenele su je zaražene svinje, koje su se opet kupale u potoku koji se ulivao u ovu reku.⁵⁷ Na prelazu 1951/52. garnizone Niš i Kragujevac zahvatila je epidemija polineurita. U jednoj jedinici od 300 ljudi bilo je 170 obolelih.⁵⁸

Odmah posle rata sanitetska služba JA preduzela je više akcija na terenu usmerenih ka civilnom stanovništvu. Prva „ekspedicija“ bila je na terenu Bosanske krajine, druga u istočnoj Bosni, treća na Kordunu i Baniji a četvrta u zapadnoj Slavoniji. Novembra 1945. ekspedicije sanitetske službe obišle su homoljski i Mlavski srez, a zatim i Sandžak. Sanitetske ekipe su i po dva meseca ostajale u navedenim oblastima, a izvršile su desetine hiljada pregleda uz davanje potrebne terapije, kao i nekoliko stotina hirurških, ginekoloških i drugih intervencija. U sandžačkom selu Jabuka otkriveno je žarište trbušnog tifusa. Te sanitetske akcije predstavljale su i svojevrsnu propagandu, ali i odličan test za mladu Sanitetsku službu JA.

Posebnu aktivnost na terenu Makedonije razvio je antimalarični odred koji je sa 12 vodova pokrivaо ceo malarični prostor i vršio zaprašivanja sa bicikala ili vozila. Zahvaljujući toj intenzivnoj akciji ova hronična bolest jugoslovenskog juga opala je sa indeksa 100 u 1946. na svega 19,7 u 1947, da bi se smanjila na samo 0,2 u 1950. godini.⁵⁹

U zdravstvenim akcijama armije na terenu značajno mesto zauzima i suzbijanje pegavca u Bosni i Hercegovini tokom 1946. godine. Tom prilikom bilo je angažovano 29 vojnih lekara i 153 vojnika dezinfikatora; sledeće, 1947. ostalo je na terenu 8 lekara sa 20 vojnika za suzbijanje eventualne ponovne epidemije. Vojni sanitet je suzbijao epidemije trbušnog tifusa u Slavonskom Brodu 1947, Splitu i Sinju 1948; paratifusa u Postojni 1948; bruceloze u Istri i na slovenač-

⁵³ Ppuk. dr Jezdimir Studić, *Analiza kliničkog materijala grudnog oboljenja, Glavna vojna bolnica u 1949. godini*, Vojnosanitetski pregled, 1–2/1950, 5–7.

⁵⁴ Major dr Mihajlo Sujetin, *Rezultati i uloga fluorografskih pregleda u Beogradskoj vojnoj oblasti*, Vojnosanitetski pregled, 5–6/1950, 147–152.

⁵⁵ *Narodna odbrana*, 21, 21. maj 1949.

⁵⁶ Grupa autora, *Prva epidemija a-groznice u Jugoslaviji*, Vojnosanitetski pregled, 3–4/1950, 86. (prvi slučaj groznicе zabeležen je u martu 1947, u garnizonu Pančevo).

⁵⁷ Dr Marko Boroški, *Epidemija Peptospiroske momena u Pirotu*, isto, 1–2/1952, 90.

⁵⁸ Grupa autora, *Masovna pojава polineurita u Nišu i Kragujevcu*, isto, 9–10/ 1952, 271.

⁵⁹ *Narodna armija*, 1. januar 1946, isto, 1. januar 1952.

kom primorju 1948; dizenterije i trbušnog tifusa na pruzi Šamac–Sarajevo jula 1947; malarije u Makedoniji 1946–48, gde je bio aktivan antimalariačni odred.⁶⁰ Suzbijena je i epidemija trbušnog tifusa u rudniku Raša 1950.⁶¹ Tri meseca 1951. godine u muslimanskim sandžačkim selima je boravila ekipa VMA. Tokom avgusta 1952. u srezovima Zenica, Travnik, Prozor i Bugojno grupa vojnih higijeničara je iskorenjivala vašljivost (većinom u muslimanskim, a manjim delom u katoličkim selima).⁶²

Osim velike borbe sa zaraznim bolestima zadatak nove sanitetske službe bila je regrutacija za armijske sastave. „Zadatak regrutovanja je da u rodove JA primi i zadrži ljudstvo koje po zakonu podleže vojnoj obavezi, ako je za vojnu službu sposobno. To jest potpuno zdravo ili pak ima izvesne zdravstvene nedostatke, koji ipak ne isključuju sposobnost za vojnu službu.“ U radu regrutnih komisija nije bilo većih problema. Komisije su vraćale mladiće samo sa „očiglednim nesposobnostima“, kao što su bile jako izražena grbavost, jaka šepavost, nedostatak ekstremiteta u celosti ili polovine, jaka unakaženja lica usled nedostatka nosa, jedne ili obe očne jabučice. Rešenja regrutne komisije bila su: sposoban, ograničeno sposoban, privremeno nesposoban i nesposoban za vojnu službu. U pravilima za rad regrutnih službi stajalo je striktno uputstvo: „Nije potrebno nagašavati da prilikom pregleda regrut mora biti potpuno nag i da je potrebno pregledati pažljivo celu površinu tela, ne zaboraviti prepucium, sulus cornarius punis, scrotum perinulum i predeo čmara“. Inače, vojnolekarske komisije su konstatovale da su „kožna oboljenja relativno znatno zastupljena kod naroda.“⁶³

U periodu sukoba sa Informbiroom nastavljena je tendencija pogoršanja zdravstvenog stanja pripadnika JA. Fizička opterećenja vojnika, angažovanih na danonoćnim radnim aktivnostima, slaba ishrana, ostaci ratne iscrpljenosti i drugo uticali su na ovaj problem. U periodu 1948–50. zbog tuberkuloze je 30% od ukupnog broja mladića bilo nesposobno za vojnu službu, najviše sa teritorije Makedonije.⁶⁴ U kasnijim fazama primat su preuzele Srbija, Hrvatska i Slovenija.

Prema jednom podatku iz 1951, „1928. godište – gde su ljudi pubertet doživeli u ratnim godinama po fizičkoj kondiciji slabije je od nekih drugih godišta.“⁶⁵

Regruti su otežavali održavanje stabilne zdravstvene situacije u JA. Zbog mladosti, puta, kolektiva, nove sredine i ljudi, aklimatizacije i drugih razloga, bili su podložniji zaraznim bolestima. Preventivan karantin za regrute je bio jedna od mera da se blagovremeno otkriju bolesti. U prijemu regrutnog kontingenta 1946. tako su otkrivena sva oboljenja pegavca i rekurensa. U toku karantina vršeni su

⁶⁰ Jugoslovenska armija u obnovi zemlje i socijalističkoj izgradnji, Beograd 1950.

⁶¹ Oružane snage Jugoslavije 1941–1981, 507.

⁶² Grupa autora, *Neka pitanja epidemiologije pegavca sa terena u Sandžaku i Bosni i Hercegovini, 1951–1952*, Vojnosanitetski pregled, 1–2/1953, 23.

⁶³ Rad regrutnih vojno-lekarskih komisija, Komanda pozadine JA, Sanitetska uprava 1948, 5–35.

⁶⁴ Neki etiološki činioci i klinički oblici tuberkuloze u JA, Vojnosanitetski pregled, 5–6/1950, 243–244; kapetan dr Hašim Serdarević, *Kritički osvrt na tuberkulinsko testiranje u 7. oblasti*, isto, 11–12/ 1951, 343–346.

⁶⁵ Borba, 4. april 1951.

pregledi, vakcinacija i depedikulacija. Regrutni contingent je bio podložan infekcijama i zbog masovne ishrane, pada težine usled aktivnosti i premorenosti, zajedničkog spavanja, neadekvatnog odevanja koje je dovodilo do nazeba, ili obuvanja koje je izazivalo oboljenja nogu. Uz sve to, postojali su i psihološki problemi prilagođavanja i nostalгија.⁶⁶ Sami regruti bolovali su od najvećih bolesti koje su potresale armiju u tom vremenu.

Sa vojnim kolektivima često su održavani sastanci o estetskim nemarnostima i slaboj higijeni. Mnogi vojnici su kritikovani zbog pocepane i prljave odeće. Takođe, mnogi nisu vodili računa o ličnoj higijeni (čistoći i dužini noktiju, na primer). Na sastancima vojničkih kolektiva davane su i obaveze da će se ti nedostaci ispraviti: „Uvidevši opravdanost... oni su se obavezali da se to više neće ponoviti.“⁶⁷

Problemi higijene su bili izraziti, a briga o higijeni u jedinicama smatrana je za „važan aktuelan zadatak komandi“. Stoga je trebalo „oživotvoriti tablice sprovođenja higijenskih mera“. Tablica je predviđala nedeljne lekarske smotre, sanitetske smotre, redovno kupanje, presvlačenje i „depedikulaciju u toku nedelje“, nedeljno čišćenje prostorija, kruga, kasarne, dvonedeljno presvlačenje čaršava, kao i kontrole kuhinjskog bloka.⁶⁸

Higijenska ekipa koja je obišla jedan puk u 3. vojnoj oblasti januara 1950. konstatovala je da su smotre vojnika neredovne, čistoća kuhinja loša, ruke i delna kuvara prljava, a njihovi nokti nepodrezani i prljavi. Vojnici su stoeći jeli u jednoj prostoriji, a posle ručka su prali porcije hladnom vodom. Podoficirske sobe su bile neuredne, sa papirima, cigaretama, blatom i pepelom od vatre po podu. Po prozorima su viđane prljave čizme, cipele, neopran veš... Posteljina podoficirskih kreveta je bila prljava, a mnogi od njih su prilikom kontrole zatečeni kako leže obuveni u krevetima.⁶⁹

Poseban problem je bio sprovođenje higijenskih mera na udaljenim i izdvojenim objektima. Na graničnim karaulama KNOJ-a nedovoljno je brinuto „o imovini“. Karaule su bile začaćene, ruinirane, prokišnjavale su, a vojnici neošišani, sa kosom „do ispod kragne od košulje“ i puštenim noktima koji su smatrani ukrasom. Kod „jednog slabog bataljona u puku“ KNOJ-a konstatovani su prestupi u odnosu prema oružju, nepravilno raspoređivanje na dužnosti i zadatke, slab smeštaj (zbog nedostatka kreveta i po dva vojnika spavala su u krevetu!). U drugoj jedinici zapažena je potpuna nebriga za vojнике. Nekima je obuća bila pocepana, vojnici su umotavali noge u novine – jer nije bilo obojaka, na karaulama su bila samo 2–3 šatorska krila, ili je nedostajalo drva za grejanje. Snabdevanje karaula bilo je aljkavo, a povrće pokvareno ili ga uopšte nije bilo.⁷⁰

„Prva smota vojničkih kufera“ (novembra 1950) otkrila je da su „kuferi“ mladih vojnika neuredni. Bilo je i ovakvih primera ustanovljenih prilikom pregleda: „Jedan drži obojke sa porcijom, drugi prljav i čist veš, četke za obuću u

⁶⁶ *Najčešće zarazne bolesti regruta*, 3–5.

⁶⁷ *Narodni vojnik*, 21, 23. januar 1949.

⁶⁸ *Za pobedu*, 78, 29. januar 1950.

⁶⁹ *Isto*, 77, 22. januar 1950.

⁷⁰ *Narodna odbrana*, 38, 17. septembar 1949, 11, 15, 43, 15. mart, 12. april, 25. oktobar 1952.

vešu...”⁷¹ U mnogim jedinicama KNOJ-a deo vojnika nosio je pocepane bluze i pantalone. Najbolje stanje u higijenskom smislu bilo je na karaulama gde su se vojnici kupali dva puta mesečno. U većini karaula vojnici su sami grejali vodu na šporetu ili vatri da bi se kupali, a odlazili su i do najbližeg sela na kupanje. Na karaulama prema Albaniji 1949. godine kod vojnika su primećene poderane cokule, nije bilo masti za mazanje, dovoljno escajga ni posuda za pripremanje i služenje jela, sapuna i čaršava, kuvari su bili bez kecelja, a vojnici su sami prali veš. Vojnici karaule Sonjak su ostajali u potkošljama kada su davali jedinu košulju na pranje.⁷²

U opisima poboljšanja smeštaja i rada u karauli često su navođeni primeri iz ranijih godina. Jedan stari graničar, na službi od avgusta 1945, sedam godina kasnije je pričao kako je tada njegova jedinica bila smeštena u baraci, jer karaula nije bilo: „Na karauli samo nekoliko pari cipela koje je nosila patrola, dok straža kod karaule vršila je dužnost u cipelama od slame koje su sami pravili“. Međutim, na mnogim drugim karaulama stanje ni te, 1952. godine nije se promenilo. Na smotri u karauli Virča, oktobra te godine, jedan mlađi vodnik je išao bos ili u nanulama, a obuću za dužnost je pozajmljivao. U karauli „Hasan Paša“ graničari su držali oružje ispod kreveta da ne bi kisnulo.⁷³

U drugoj jedinici KNOJ-a viđeni su vojnici „sa pocepanim bluzama i pantalonama ... gde je svaki drugi vojnik nosio pocepane cipele, a 35% skoro je dotrajalo“. U toj jedinici se dešavalo da na stalnim stražama vojnici budu bosi ili sa dotrajalom obućom, da straža dva puta ne dobije doručak ili da vojnici prime sledovanje voća znatno manje od propisanog.⁷⁴ Nebriga „za ljude“ došla je do izražaja, kako piše *Narodni borac*, na prelazu 1950/51. godinu. U jednoj jedinici 50 vojnika ostalo je bez doručka, u drugoj 80, a u trećoj 40. Zbog loše kontrole raspodele mnogi vojnici su dobijali manje porcije. U oficirskoj školi, koja je logorovala jula 1949. na poligonu u blizini Gospića, zbog „nebrige“ starešina za 40 dana od dizenterije je obolelo 611 ljudi! Garnizon Ajdovščina je istaknut kao primer loše brige o zdravlju. Telesna higijena je bila uglavnom zapostavljena, sa retkim kupanjima i pranjem veša (Prokulje).

Mada bi se očekivalo suprotno, i na nekim brodovima JRM, posebno pomoćne namene, higijena je bila loša. Na motornom jedrenjaku MJ-6 nije održavana politička nastava; bilo je problema sa ustajanjem na vreme i higijenom, a vojnički rad i disciplina bili su vrlo slabi. *Čuvar Jadrana* je krajem 1952. objavio tekst „Malo o ličnoj higijeni“, praćen fotografijama jutarnjih smotri, pranja ruku hlorom, umivanja, pranja zuba. Tokom 1952. u mornarici je prikazivan nastavni film „Higijena u trupi“. Leta 1953. ocenjeno je da su šuga i ekcem dve najčešće kožne bolesti među vojnicima.⁷⁵

⁷¹ *Za pobjedu*, 120, 19. novembar 1950.

⁷² *Narodna odbrana* 5, 15. septembar 1948; *isto*, 7, 12. februar 1949; *isto*, 27, 2. jul 1949; *isto*, 26, 24. jun 1950.

⁷³ *Isto*, 37, 43, 13. septembar, 25. oktobar 1952.

⁷⁴ *Narodna odbrana*, 40, 30. septembar 1950.

⁷⁵ *Čuvar Jadrana*, 6, 11. februar 1949, 216, 17. oktobar, 224, 12. decembar 1952; *Narodni vojnik*, 201, 21. avgust 1953.

Stanje je bilo slabo i tamo gde je trebalo da vlada izuzetna higijena. U garnizonskoj ambulanti u Titogradu „u samoj ambulanti vojnici čiste oružje, suše veš. Bolničar vodnik (navedeno ime) spava zajedno sa vojnicima. On slabo vodi računa o čistoći i radu ambulante. U bolesničkim noćnim ormarićima leže: prljav vojnički veš, cokule, ranci, itd. Posteljina se ne mijenja po čitavih 20 dana“⁷⁶. U Kotoru je higijena bila bolja, ali su tamo zajedno ležali tuberkulozni bolesnici i operisani od bruha.⁷⁷ U Oblasnoj vojnoj bolnici u Novom Sadu dominirali su nečistoća, nered u ormanima i odsustvovanja u radno vreme. Pomenut je „slučaj bolničarke Dafine Babić, koja je u radnom vremenu prala svoje rublje u bolesničkoj prostoriji, iako je to zabranjeno.“⁷⁸

U 5. vojnoj oblasti jedna vojnička kuhinja ovako je izgledala 1949. godine: „Prostorija vlažna, zagušljiva, polupani prozori, svuda dim i para, voda se donosi iz cisterne, svuda prljavština po podu, u kazanima jelo često zagori.“⁷⁹ U protivavionskoj jedinici u Ljubljani vojnička kuhinja bila je „školski primer kakva ne sme da bude“: kuvari bez kecelja, prljavi, pod blatnjav, porcije neoprane. U jednoj jedinici regrutima nije menjana posteljina mesec dana. Ishrana se razlikovala po jedinicama, a dva jela za ručak uglavnom nisu služena, iako su to naredili MNO i intendantska uprava. Obroci su bili nejednaki, a hrana u bolnicama nehigijenska i neadekvatna. Trpezarija u subotičkom garnizonu nalazila se u bivšoj konjušnici. U VGP „Simo Šolaja“ vojnicima je nekoliko puta kuvan neoguljen krompir. U drugoj jedinici jelo se napolju, stoeći. Na ovo su se nadovezivale epidemije dizenterije, šuga i vašljivost zbog loših higijenskih uslova ili zapostavljenе lične higijene. Zbog niza primera lošeg sanitetskog i higijenskog obezbeđenja, smeštaja, povreda na radu, dizenterija i drugog ocenjeno je da je „briga za ljude“ na radilištima VGP Vranica, Istra i uopšte na teritoriji Sarajevske vojnograđevinske direkcije slaba. Generalno, briga o ljudima trebalo je da bude „dužnost i važan zadatak komandi i partijskih organizacija.“⁸⁰

Uslovi za život vojnika koji su bili dodeljeni radnim jedinicama, obično pri vojnograđevinskim preduzećima, bili su loši, o čemu je često pisala i armijska štampa. Tako su u jedinici pri VGP „Ratko Mitrović“ „loše smešteni u barake, jedu napolju, nema kupatila, kuhinje, rade sa dotrajalom i pocepanom odećom i obućom“. Ishrana je bila slabija nego u običnim jedinicama, uglavnom jednolična ili su obroci kasnili (1948). Situacija se nije poboljšala ni u letu 1950, kada je zaključeno da na „radilištu građevinskog preduzeća Ratko Mitrović treba hitno praviti higijensko stanje“. Pominjani su isti nedostaci: slaba higijena, neredovno kupanje, ishrana bez vitamina, prljavi kuvari. U radnim jedinicama Vranduk i Ratko Mitrović česte su bile i crevne zaraze. Sve navedeno je uticalo na to da izgled vojnika bude loš, „rashod“ veliki a disciplina slaba.

⁷⁶ *Narodni borac*, 15, 2. februar 1949.

⁷⁷ *Narodni vojnik*, 50, 14. avgust 1949.

⁷⁸ *Za domovinu*, 10, 5. mart 1949.

⁷⁹ *Narodni borac*, 117, 21. januar 1951. *Briga za ljude u jedinicama na vojnim radilištima, Vojnopolitički glasnik*, 9/1950, 48–56; puk. Bere Badurina, *Briga za zdravlje pripadnika Armije, Vojnopolitički glasnik*, 1–2/1951, 59–68; gen. major Milinko Đurović, *Briga o ljudima – dužnost i važan zadatak komandi i partijskih organizacija*, *Vojnopolitički glasnik*, 3/1951, 13.

U radnim jedinicama uglavnom nije izvođena vojnostručna nastava. Poseban problem bila je niska ispravnost tehnike (leta 1949. godine u VGP Ratko Mitrović svega 20% tehnike je bilo ispravno). Tokom leta u 7. vo se apelovalo da se pojača briga o ljudima koji su radili pri VGP. Veliki broj povreda i masovne pojave dizenterije bile su glavne karakteristike života na terenu. Samo u periodu april–jun 1950. evidentirano je 514 povreda vojnika, a od marta do jula iz tih jedinica u vojnu bolnicu u Sarajevo primljeno je 137 teško povređenih vojnika i oficira. Najčešći su bili slučajevi zatrpananja (na primer u VGP Petar Mećava).⁸⁰

Iako je proklamovana parola „Za stalnu i svestranu brigu o ljudima“, problem redovne higijene kadra bio je i dalje akutan. Pranje i menjanje veša i redovno kupanje nisu bili česti u pojedinim garnizonima 1. vojne oblasti, što je u nekim od njih izazivalo stalnu vašljivost i šugu kod vojnika. Prljave ruke i nehigijenski klozeti bili su potencijalna izvorišta zaraze. Vojnička odeća i obuća je takođe bio problem. U magacinima se „škrtarilo“, a vojnici su išli iscepani i teško su podnosili hladnoće. U garnizonima Petrovac na Mlavi i Sombor bilo je slučajeva promrzlih vojnika. Na godišnjem skupu lekara 1. vojne oblasti ocenjeno je da je do promrzavanja dolazilo zbog umivanja vojnika na otvorenom, loše obuće, lošeg vođenja fiskulture, ali i usled zakasne reakcije na vakcinu protiv trbušnog tifusa.

Do raznih oboljenja dolazilo je i zbog slabe ishrane. U jednoj jedinici 7. vojne oblasti, tokom aprila 1951. svi vojnici nisu dobijali doručak ili večeru, nekako je požarcio i više smena ili je vršio redarstvo u vreme požarstva. Higijena je bila slaba: više od 20 dana nije bilo presvlačenja niti kupanja pa je u jednoj (četiri?) nađeno “20 drugova svrabljivih“. List *Narodni borac* konstatuje: „Nakon oštrijeg osvrta briga za vojнике je bolja.“ U vezi sa ovom problematikom general-major Vojo Kovačević iz 3. vojne oblasti zapitao se avgusta 1951: „Jesmo li bri-gu o ljudima podigli na veći stepen?“⁸¹

Veliki broj tekstova u posleratnoj štampi govori o izgradnji kupatila ili ospozobljavanju drugih prostorija za kupatila. Gotovo da nije bilo izgrađenog kupatila a da to nije medijski propratila vojnička stampa posle 1948. Na taj način sprovodila se borba za što veću higijenu.⁸²

U jednoj jedinici 10 meseci od dolaska regruta oktobra 1948. slama nije bila promenjena, tako da su vojnici spavalni na slamaricama koje su se pretvorile u gomile prašine.⁸³ Tek 1952. registrujemo izveštaje o tome da se čaršavi menjaju svake dve nedelje.⁸⁴

Odlazak u civilstvo bio je od posebnog značaja za armiju. Izgrađeni, novi čovek, sada je trebalo da zauzme svoje mesto u socijalističkoj izgradnji nove Jugoslavije. Armijски listovi su bili tu da prenesu impresije o us-

⁸⁰ *Za pobjedu*, 15, 5. decembar 1948, 45, 26. jun 1949. 47, 10. jul 1949, 100, 2. jul 1950; *Narodni borac*, 91, 23. jul 1950.

⁸¹ *Narodni vojnik*, 133, 23. mart, 156, 30. novembar 1951; *Za pobjedu*, 153, 1. septembar 1951; *Narodni borac*, 133, 13. maj 1951.

⁸² *Za pobjedu*, 32, 27. mart 1949.

⁸³ *Čuvar Jadrana*, 29, 22. jul 1949.

⁸⁴ *Za pobjedu*, 169, 15. maj 1952.

pešnom ishodu prenosa znanja i navika (obično su se fokusirali vojnici iz potpune nepismenosti iz najudaljenijih krajeva, sa skokom do potpune preobraćenosti) kao i poletnom odlasku vojnika u civilstvo, koji je smatran odlaskom na „nova poprišta borbe za socijalizam.“⁸⁵ Pored unapređenja ovih kulturnih i civilizacijskih vidika, vojska je doprinosila i razvijanju higijenskih navika.

⁸⁵ *Za domovinu*, 49, 31. februar 1949.

BOJAN B. DIMITRIJEVIC

HEALTH LANDSCAPE IN THE YUGOSLAV ARMY
1945–1954

Summary

The work deals with the medical and health service development culminated in transformation of the partisan Newly-formed Liberation Army of Yugoslavia (NOVY) into the war and then the peacetime army. Creating the stable front connected with the change to the frontal way of warfare, with large formation units, as well as the organization of the stable background, enabled the complete safety of the wounded. As stated by Gojko Nikolic, the first man of the medical service, ‘never before could we do this at the territory of our country’. The transformation to the regular army influenced the great inflow of newly-mobilized warriors. First experiences already pointed to the necessity of intensification of epidemiological vigilance⁸⁶. In the first postwar period, the key help of the Soviet army in the military-medical transformation was emphasized: ‘The Soviet doctors brought and showed great medical culture to us... fertilized by Stalin’s humanity and his view on the World.’ The Soviet doctors ‘brought an enormous experience to us... They are most deserving for the fact that our medical personnel in relatively short time adopted the unique surgical doctrine and for the fact that we, relatively quickly, brought to life the organization of the health service as the regular army.’

⁸⁶ Dr Gojko Nikolic, *Development of health service in our army*, Health Administration of Yugoslav Army 1947, 32.

SANJA PETROVIĆ TODOSIJEVIĆ, istraživač-stipendista

Institut za savremenu istoriju

Beograd, Trg Nikole Pašića 11

UDK 314.422.2(497.1) „1947/1951“

613.95(497.1) „1947/1951“

„ŠTA MOGU DA MISLIM. BOG GA DAO, BOG GA UZEO“¹

ZDRAVSTVENO PROSVEĆIVANJE NARODA KAO DEO BORBE ZA SMANJENJE SMRTNOSTI DECE U FNRJ

APSTRAKT: Rad predstavlja pokušaj da se prikažu teškoće sa kojima se suočavala nova jugoslovenska država u nameri da eliminiše sanitarnu zaostalost koja je predstavljala jedan od ključnih faktora visoke stope smrtnosti odojčadi i dece u FNRJ.

Sprovođenje Zakona o petogodišnjem planu razvitka narodne privrede u periodu od 1947. do 1951. godine, predstavljalo je za jugoslovenske vlasti ne samo pokušaj da se u zemlji podigne materijalno blagostanje, već i izvrši kulturni preobražaj koji će po svom obimu imati karakter kulturne revolucije.²

Zdravstveno prosvećivanje naroda koje je trebalo da dovede do podizanja higijenskih standarda, uništenja sanitarne zaostalosti i suzbijanja zaraznih bolesti, definisano je kao „borbena operacija sa svojim strategijskim planom, određenim taktičkim zadacima svih učesnika u njemu, sa konkretnim etapnim, strateškim i taktičkim ciljevima.“ Zdravstvena služba i škola predstavljale su „specijalne robove oružja“ koji „u borbi mogu da vrše specijalne operacije“ isključivo uz pomoć političke i društvene delatnosti narodnih masa.³

Kulturna revolucija, koja je trebalo da dovede do „opšte-kulturnog uzdizanja našeg naroda“, predstavljala je pre svega potrebu, jer se jugoslovenska država posle Drugog svetskog rata suočavala sa alarmantnim prilikama u radu i organizaciji zdravstvene službe, koja je zbog nedostatka materijalnih sredstava, struč-

¹ Arhiv Srbije i Crne Gore, 141–33–188; Anketa.

Rad je napisan u okviru projekta *Srpsko društvo između tradicionalnog i modernog u 20. veku* (2161), koji finansira Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

² ASCG, 142–33–102; Zdravstveno prosvećivanje – problematika, organizacija, plan.

³ Isto.

⁴ ASCG, 142–33–102; Plan osnovnih tema zdravstvenog prosvećivanja za masovne organizacije upućen od strane Komiteta za zaštitu narodnog zdravlja Vlade FNRJ Izvršnom odboru Narodnog fronta Jugoslavije 21. januara 1948.

nih kadrova i nedovoljno izgrađene mreže zdravstvenih ustanova sa nesavladivim teškoćama ispunjavala svoju funkciju. Nedovoljna efikasnost bila je jedan od uzroka lošeg zdravstvenog stanja stanovništva.

Prema podacima Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju za 1953. godinu prosečna dužina života u FNRJ iznosila je 50,89 godina. Prosečni životni vek u razvijenim zemljama (Holandija, Engleska, Danska, Švajcarska, Francuska, SAD) kretao se iznad 60 sa optimumom preko 70 godina, što znači da su stanovnici tih zemalja živeli prosečno više od 10 do 20 godina. Prosečno trajanje života od oko 50 godina imale su navedene države početkom 20. veka.⁵

Glavni zadatak Komiteta za zaštitu narodnog zdravlja Vlade FNRJ svodio se na preobražaj zdravstvene službe tako da se ona prilagodi „naprednoj socijalističkoj privredi“ kako bi i sama postala „socijalistička“⁶

Napredna odnosno „socijalistička“ zdravstvena služba, bila je jedan od „rodova oružja“ u borbi za zdravstveno prosvećivanje tj. podizanje higijenskih standarda i uništenje sanitарne zaostalosti, koja se tumači kao posledica „vjekovnog potlačivanja i izrabljivanja naroda Jugoslavije koje su nad njima vršili strani zavojevači i domaći izrabljivači“.⁷ Toj službi je dodeljen zadatak borbe protiv duboko ukorenjene neprosvećenosti naroda koja je bila ne samo realna prepreka podizanju zdravstvene kulture i životnog standarda stanovništva već i „primarni neprijatelj“ koji se iz ideooloških i političkih razloga doživljavao kao prepreka procesu modernizacije.⁸

Različite zarazne bolesti kao posledica niske higijenske svesti spadale su u red „primarnih neprijatelja“ novog jugoslovenskog režima i društvenog sistema.

Prema podacima za 1952. godinu od tuberkuloze je bolovalo 1,93 % muškog i 1,42% ženskog stanovništva. Najveći broj obolelih pripadao je starosnoj grupi između 25–34 godine. Oko 2/3 obolelih spadalo je u red privredno aktivnih stanovnika. Prema podacima za NR Sloveniju, u kojoj je procenat obolelih od tuberkuloze bio najmanji u odnosu na druge jugoslovenske republike, 10% izgubljenih radnih dana osiguranika otpadalo je na tuberkulozu. Dodavanjem izdataka za lečenje na izgubljenu zaradu došlo se do zaključka da je tuberkuloza „problem narodne privrede“.⁹

Pored toga što su uticale na „radnu sposobnost naroda“ zarazne bolesti su predstavljale „stalnu, potencijalnu opasnost za slučaj izbijanja rata ili neke druge katastrofe“.¹⁰

*

⁵ Arhiv Josipa Broza Tita, KPR, II-7-a; Izveštaj o zdravstvenom stanju naroda i zdravstvenoj službi.

⁶ ASCG, 142–33–102; Zdravstveno prosvećivanje – problematika, organizacija, plan.

⁷ ASCG, 19–202–1765; Uredba o dvogodišnjem planu borbe protiv zaraznih bolesti, 29. avgust 1949.

⁸ Karl Kazer, *Porodica i srodstvo na Balkanu. Analiza jedne kulture koja nestaje*, Beograd 2002, 441.

⁹ AJBT, KPR, II-7-a; Izveštaj o zdravstvenom stanju naroda i zdravstvenoj službi

¹⁰ ASCG, 19–202–1765; Uredba o dvogodišnjem planu borbe protiv zaraznih bolesti, 29. avgust 1949. godine

„Likvidacija ili znatno smanjenje velikih društvenih bolesti, smanjenje općeg poboljevanja i pomora“ definisani su kao najvažniji zadaci u planu zdravstvene službe i Komiteta za zaštitu narodnog zdravlja Vlade FNRJ. Njihovo sprovođenje podrazumevalo je „mobilizaciju svih narodnih snaga“ pa i masovnih društvenih organizacija.¹¹

Antifašističkom frontu žena Jugoslavije poveren je zadatak emancipacije Jugoslovenki, tj. njihovo „privodenje pozicijama socijalizma“¹². Kulturno prosvećivanje žena zahtevalo je rad na terenu, angažovanje i u najzabačenijim delovima zemlje, suočavanje sa surovom društvenom stvarnošću koja je često prevazilazila okvire „ženskog pitanja“.

Aprila 1951. godine započeta je prvu u nizu higijensko-zdravstvenih akcija, koje je inicirao Centralni odbor AFŽ-a Jugoslavije posle iznošenja poražavajućih podataka o stopi i uzrocima smrtnosti dece u Jugoslaviji. Anketa o smrtnosti i obolevanju dece sprovedena u najzaostalijim delovima zemlje ukazala je da osnovni uzrok zatečenog stanja, neprosvećenost majki, predstavlja odraz ekonomskog i kulturnog nivoa jugoslovenskog sela.¹³

Sprovođenje niza akcija i anketa, u cilju priprema za 6. plenum Centralnog odbora AFŽ-a, ukazalo je na činjenicu „da se u kući i porodici najduže zadržavaju stare navike i da se domaći život najteže odvaja od loših tradicija, konzervativnih shvatanja i običaja.“¹⁴

Uspešno sprovođenje higijensko-zdravstvenih akcija podrazumevalo je adekvatnu pripremu terena i angažovanje velikog broja ljudi. Ekipe glavnih republičkih odbora AFŽ-a koje su sačinjavale aktivistkinje, medicinske sestre, babice iz svih narodnih republika stupale su u kontakt sa lokalnim partijskim jedinicama, predstvincima sreskih narodnih odbora, odborima Narodnog fronta i AFŽ-a u cilju što efikasnije pripreme terena, obezbeđivanja materijalnih sredstava i blagovremenog upoznavanja meštana sa karakterom predstojećih akcija. Plan rada predviđao je formiranje štabova od predstavnika povereništva za zdravlje, prosvetu, komunalne poslove, snabdevanje, masovnih društvenih organizacija pri centru svakog sreza koji je trebalo da bude obuhvaćen akcijom.

Predrasude i sujeverje nisu predstavljali jedine prepreke emancipaciji jugoslovenskog sela. Rad na terenu ukazao je na činjenicu da ni među najgovornijim faktorima u procesu prevazilaženja duboko ukorenjene zaostalosti kao što su partija, narodni odbori kao najniži organi vlasti, masovne društvene organizacije, nije postojala jasna predstava o značaju predstojećih akcija.

U izveštaju iz sela tesličkog sreza navodi se „da zdravstvena pitanja nisu nikada stavljala na dnevni red narodne vlasti ili Narodnog fronta i AFŽ-a“ dok se za poverenika narodnog zdravlja pri Sreskom narodnom odboru, inače seljaka iz okoline Teslića kaže „da nije imao vremena da se bavi zdravstvenim pitanjima“ kojima nije bio ni dorastao „već se bavio uglavnom raznim privrednim i politič-

¹¹ ASCG, 142–33–102; Zdravstveno prosvećivanje – problematika, organizacija, plan

¹² AJBT, KPR, II-2; Izveštaj Izvršnog odbora Centralnog odbora Antifašističkog fronta žena Jugoslavije IV kongresu o radu AFŽ-a od III do IV kongresa, septembar 1953.

¹³ Isto.

¹⁴ Isto.

kim zadacima“ ne dotičući se zdravstvene problematike.¹⁵ Zdravstveni savet Sremskog narodnog odbora u Kosovskoj Kamenici postojao je formalno. Sastao se prvi put avgusta 1951. godine neposredno pred dolazak V zdravstvene ekipe Centralnog odbora AFŽ-a u srez. Ovakvo stanje odrazilo se na rad većine mesnih narodnih odbora čiji su se higijeničari, „plaćeni da rade po zdravstvenim pitanjima“, zaduživali „za otkup, snabdevanje, naplatu poreza i dr.“¹⁶ Druga ekipa Centralnog odbora AFŽ-a Jugoslavije za zdravstveno prosvećivanje žena Šiptarki zadužena za teren Kosovske Mitrovice uverila se tokom maja i juna meseca 1951. godine da su masovne organizacije toliko slabe da se za organizaciju žena „može reći da ne postoji.“ Ovakvo stanje nateralo je aktivistkinje da se obrate za pomoć lokalnoj partijskoj organizaciji koja je na njihovo zaprepašćenje smatrala „da akcija nije stvar partijske organizacije.“ Nezainteresovanost za zdravstveno prosvećivanje meštana je išla dotle da je članu Komiteta i povereniku Povereništva zdravlja oduzeta reč kada je na jednom od partijskih sastanaka nameravao da govori o pomenutoj akciji.¹⁷

Neobavešteni meštani su ekipe AFŽ-a doživljavali „kao neke komisije određene od vlasti.“¹⁸ Postizanje uspeha na polju narodnog prosvećivanja putem primene represivnih mera bio je jedan od načina da se dosegne cilj. Nedostatak taktičnosti izvršnih organa narodne vlasti smetao je ekipama da ostvare prisniji kontakt sa ljudima.¹⁹

Ovakvo ponašanje predstavnika lokalnih partijskih organizacija, organa vlasti i masovnih društvenih organizacija u izveštajima različitih higijensko-zdravstvenih ekipa se objašnjava njihovom pripadnošću sredini koju su zastupali. U izveštaju o ispitivanju uzroka dečijih oboljenja u srežu Pećkom ističe se „da nema skoro nikakve razlike kod načina života i higijenskih uslova članova KP i članova SRZ i ostalih“ već da se često nailazi „da je kod njih u kući mnogo prljavije.“²⁰ Prilikom razgovora sa članovima jednog od mesnih narodnih odbora u tešličkom srežu ustanovaljeno je da se njegovi članovi suočavaju sa većinom nedoumica koje su prisutne i kod ostalih meštana. „Odbornici su diskutovali a najviše pitali. Na primer predsednik mesnog narodnog odbora je pitao da li se leus dobija od nekalaisanih bakarnih sudova. Drugi odbornik je pitao zar se gliste ne dobijaju od kravljeg mleka i zar su one tako opasne za zdravlje dece. Jedan od odbornika je pitao zar može nečistoća kroz zemlju da zagadi vodu koju oni piju. Neko je pitao zar je kamilica, trava koja raste na njihovom polju zaista tako lekovita za decu i zar salata, zelje, paradaiz koji oni nikada ne jedu nekuvan toliko koristi deci jer do sada njima niko o tome nije govorio.“²¹

¹⁵ ASCG, 141–33–187; Izveštaj ekipe sa terena sreža Teslić.

¹⁶ ASCG, 141–33–183; Izveštaj o radu V zdravstvene ekipe Centralnog odbora AFŽ-a, 27. septembar 1951.

¹⁷ ASCG, 141–33–183; Izveštaj o radu II ekipe Centralnog odbora AFŽ-a Jugoslavije za zdravstveno prosvećivanje žena Šiptarki.

¹⁸ ASCG, 141–33–183; Akcija zdravstvenog prosvećivanja na Kosovu i Metohiji.

¹⁹ ASCG, 141–33–183; Izveštaj o radu I ekipe Centralnog odbora AFŽ-a Jugoslavije za zdravstveno prosvećivanje žena Šiptarki, maj 1951.

²⁰ ASCG, 141–33–188; Izveštaj o ispitivanju uzroka dečijih oboljenja u srežu Pećkom.

²¹ ASCG, 141–33–187; Izveštaj ekipe sa terena sreža Teslić.

Sastav higijensko-zdravstvenih ekipa dopunjavan je na licu mesta tumačima čiji je osnovni zadatak bio upoznavanje ostalih članova ekipe sa sredinom, njenim karakteristikama, meštanima koji su sa rezervom prihvatali strance u svom okruženju. Pronalaženje tumača bila je jedna od prvih poteskoća sa kojom se ekipa suočavala. „Bilo je žena sa slabim kulturnim nivoom, sa neprečišćenim religioznim shvatanjima i predrasudama, tako da se dolazilo u situaciju da umešto ubedivanja ljudi u štetnost predrasuda treba ubedivati same tumače.“²²

Rad na nepristupačnim terenima, neprekidno pešačenje, slaba i jednolična ishrana, spavanje na zemlji predstavljaju deo napora kojima su se aktivistkinje AFŽ-a izlagale. Materijalna satisfakcija predstavljala je jedan od razloga koji je motivisao žene da se pridruže radu higijensko-zdravstvenih ekipa AFŽ-a. U opisu rada babice Malim Perside navodi se: „Inače nije išla nikada na teren, rečeno joj je da će imati stan i hranu i pored toga dnevnice. Pored upornog ubedivanja nije htela da prihvati da ona treba da plaća svoje troškove. Ističe takođe materijalnu stranu i kaže da je ostala u Novom Sadu imala bi nekoliko porođaja, te joj je sad toliko propalo.“²³

*

Nepotpuni podaci Komiteta za zaštitu narodnog zdravlja za 1947. godinu o stopi smrtnosti dece do jedne godine u pojedinim delovima zemlje, ukazuju na alarmantnu sliku društvene stvarnosti u prvim godinama posle rata.²⁴

Podaci za period od 1949. do 1952. godine pružaju tačniji uvid u smrtnost odojčadi u FNRJ. Običaj da se umrla novorođenčad ne prijavljuju ni kao porođaj ni kao smrtni slučaj kao i da se umrla deca pre navršene prve godine života prijavljuju kao smrtni slučajevi sa navršenom jednom godinom bio je posebno rasprostranjen u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Makedoniji, Kosovu i Metohiji. Najveća stopa smrtnosti odojčadi (14% sa maksimumom od 17,5 umrle odojčadi na 100 živorođenih) zabeležena je 1951. godine na Kosovu i Metohiji i u Bosni i Hercegovini.²⁵

Podaci za Sloveniju, Hrvatsku, Vojvodinu i užu Srbiju daleko su pouzdaniјi. U ovim područjima umrlo je 1952. godine: u Sloveniji 6,8; u užoj Srbiji 8,7; u Hrvatskoj 10,3; u Vojvodini 11,4 na 100 živorođene dece.²⁶

U poređenju sa razvijenim evropskim društвима (Italija 6,3; Francuska 4,7; Finska 4,4; Engleska 3,1; Danska 3,1; Holandija 2,5; Švedska 2,0 na 100 živorođene dece) smrtnost odojčadi u FNRJ bila je izuzetno visoka sa izuzetkom Slovenije koja se približila italijanskom proseku.²⁷

²² ASCG, 141–33–183; Izveštaj o radu I ekipe Centralnog odbora AFŽ-a Jugoslavije za zdravstveno prosvećivanje žena Šiptarki, maj 1951.

²³ ASCG, 141–33–184; Izveštaj higijensko-zdravstvene ekipe koja je bila u Brestacu i D. Tovarniku, srez Ruma, novembar 1951.

²⁴ ASCG, 141–33–187; Izveštaj o stanju dečije zaštite u FNRJ; Makedonija: u selima-14,4%; u gradovima-9,2%; Bosna i Hercegovina: u selima-13,3%; u gradovima-17,3%.

²⁵ AJBT, KPR, II-7-a; Izveštaj o zdravstvenom stanju naroda i zdravstvenoj službi.

²⁶ Isto.

²⁷ Isto.

Prema podacima o procentu umrle dece do pete godine života za 45 zemalja, Jugoslavija je zajedno sa Mađarskom, Rumunijom, Bugarskom, Grčkom, Portugalom, Korejom, Salvadorom, Formozom, Ekvadorom, Meksikom, Kvantungom, Indijom, Palestinom, Cejlonom, Čileom i Egiptom, 1950. godine, spadala u grupu država sa najvećom smrtnošću dece u svetu.²⁸ Smrt najmladih članova društva predstavljala je sastavni deo života, deo pejzaža posleratne svakodnevice najnerazvijenijih područja nove jugoslovenske države.

Prema podacima za 13 sela Dreničkog sreza, u periodu od 1945. do 1951. godine, rodilo se 1114 dece od koje je 701 umrlo što znači da ni trećina rođenih u naznačenom periodu nije ostala u životu.²⁹ Tačne podatke o rođenoj i umrloj deci u selima pećkog sreza bilo je nemoguće dobiti „jer Šiptari prijavljuju ove slučajeve, naročito rođene, tek kad dete odraste t. j. ako u prvim nedeljama ne umre, kada ga oni sami zakopaju u dvorište ispod kakvog drveta, a umrlo dete prijave kad narodna vlast insistira na tome.“³⁰ Podatke o broju rođene i umrle dece bilo je teško saznati i od članova najbliže porodice. „Koliko se malo vodi brige o ovome, dokaz je što izuzev majke niko u kući nezna koliko se dece rodilo a koliko je umrlo, a nije redak slučaj da sama majka kaže imala sam ih jedno šestoro-sedmoro a umrlo troje-četvoro.“³¹

Smrt mlađe dece u većini slučajeva se pripisivala volji više sile. Nedovoljna posvećenost bolesnoj deci proizilazila je iz verovanja „da je sve uzalud jer su deca urečena te im nema spasa.“³² Rasprostranjenost pojedinih bolesti među dečom (tuberkuloza) uzimala je toliko maha da ljudima, koji nisu imali nikakva saznanja o uzrocima i načinu njenog širenja, nije preostajalo ništa drugo nego da je pripisuju neprikosnovenoj božijoj volji.³³ Nedostatak elementarnog znanja o brizi za novorođenče često je dovodio do kobnih posledica. Na teritoriji Skopskog, Gostivarског, Debarskog, Bitoljskog i Svetonikolskog sreza najviše novorođenčadi je umiralo „od trovanja prilikom sečenja pupka“, jer su upotrebljavani „razni nečisti predmeti kao: srp, nož, sekira, makaze, žilet koji se prethodno i ne isperu a kamo li da se povede računa o njihovoj potpunoj sterilnosti. Pupak se vezuje kakvim bilo koncem; obično se izvlači iz majkine čarape, iz uplitaka na koši... Deca se kupaju u koritu koje služi i za svaku drugu upotrebu, a u vodu se bacaju... novac, pepeo, so, jaja i drugo, što sve dovodi do trovanja preko pupčane rane. Umiranje dece na ovaj način pripisuje se raznim praznovericama kao: Odnela ga vila ili đavo, bolesno od klinci, bilo mu pisano i dr.“³⁴ Na području sreza Brč-

²⁸ ASCG, 141–33–187; „Smernice za rad na smanjenju naše visoke dečije smrtnosti sredstvima sa kojima danas raspolaćemo“ sažete prema referatima profesora dr Mateje Ambrožića i njegovom učestvovanju u diskusiji na konferenciji Centralnog odbora AFŽ-a, 29. jun 1950.

²⁹ ASCG, 141–33–183; Izveštaj o radu ekipe Centralnog odbora AFŽ-a Jugoslavije za zdravstveno prosvećivanje žena.

³⁰ ASCG, 141–33–188; Izveštaj o ispitivanju uzroka dečijih oboljenja u srežu Pećkom.

³¹ ASCG, 141–33–183; Izveštaj o radu II ekipe Centralnog odbora AFŽ-a Jugoslavije za zdravstveno prosvećivanje žena Šiptarki.

³² ASCG, 141–33–187; Izveštaj o izvršenom putu u Novu Gradišku i selo Medari zbog ispitivanja podataka za anketu za kongres AFŽ-a.

³³ ASCG, 141–33–187; Izveštaj - Makedonija.

³⁴ Isto.

ko zabeležen je slučaj nehata „prema bolesnom detetu od 4 meseca jer postoji predrasuda da se takvoj deci ne može pomoći, jer ono ne zna da piće lekove.“³⁵

Nestručna ili nikakva pomoći pri porođaju predstavljala je jedan od glavnih uzroka izuzetno visoke smrtnosti novorođenčadi u FNRJ.³⁶

Prema podacima za 1949. godinu na 403 428. porođaja godišnje dolazilo je 1689. bolničkih i 747. vanbolničkih kreveta. Neravnomeran raspored babica dodatno je otežavao situaciju. Slovenija je raspolagala sa 80% od potrebnog broja babica za razliku od Bosne i Hercegovine koja se morala zadovoljiti sa 10, 5% ili Makedonije sa 0,88% od potrebnog broja babica.³⁷

Loši materijalni uslovi života ali i brojne predrasude pogubno su uticali na zdravlje budućih majki pre stupanja u brak.

Maja 1948. godine na teritoriji istočne Bosne, u srezovima Vlasenica, Srebrenica, Zvornik, Tuzla, Kladanj, Lopare, Brčko i Bijeljina proglašena je epidemija tifusa rekurensa. Sanitarne vlasti zadužene za suzbijanje bolesti registrovale su mali odziv stanovništva na poziv da se prijave svi inficirani i kao ključni razlog navele „pogrešno shvatanje o bolesti“, pre svega među roditeljima neudatih devojaka koji su svoje bolesne čerke zaključavali na tavan jer se verovalo da se devojka bolesna od tifusa neće moći udati.³⁸ U izveštajima o zdravstveno-higijenskim prilikama u selima pećkog sreza mlade Albanke se opisuju kao „... divlja stvorenja. Ovo je zbog toga što se smatra da devojka ako je uredna traži muškarca i što se nastoji da njen život u roditeljskom domu bude daleko gori od onoga koji je čeka u braku jer će je to vezati za nov dom i muža... Devojka se prvi put okupa, očešlja i pristojno obuče kad treba da se uda...“³⁹

Način život trudnice nije se razlikovao od života ostalih žena. Obavljanje svakodnevnih poslova, pa i onih najtežih, u šta je spadao i odlazak na njivu, podrazumevalo se do samoga kraja trudnoće. U jednom od mnogobrojnih izveštaja sa Kosova i Metohije ističe se kako je kod Srba bilo „normalno da žena napusti kopanje i ode da rodi.“⁴⁰ Običaj da se žena porađa bez ikakvih priprema, stojeći ili klečeći, po štalama i najprljavijim mestima jer se verovalo da je za vreme porođaja i četrdeset dana posle prljava, bio je rasprostranjen u različitim delovima zemlje. Porođaj bez stručne pomoći bio je uobičajena pojava u seoskim sredinama. Vršen je uz pomoć „ispitanijih“⁴¹ ili starijih žena iz kuće čija je pomoć bila potrebna prilikom presecanja pupčane vrpce i podvezivanja pupka.

³⁵ ASCG, 141-33-187; Izveštaj ekipe koja je obišla srez i grad Brčko, jul 1950.

³⁶ ASCG, 141-33-187; „Smernice za rad na smanjenju naše visoke dečije smrtnosti sredstvima sa kojima danas raspolaćemo“ sažete prema referatima profesora dr Mateje Ambrožića i njegovom učestvovanju u diskusiji na konferenciji Centralnog odbora AFŽ-a, 29. jun 1950.

³⁷ AJBT, KMJ, II-7-a/16; Neki problemi iz oblasti dečije zaštite, 21. septembar 1949.

³⁸ ASCG, 141-33-183; Dopis Centralnog odbora AFŽ-a Jugoslavije Glavnom odboru AFŽ-a Bosne i Hercegovine, 1. jun 1948.

³⁹ ASCG, 141-33-183; Izveštaj o radu I ekipe Centralnog odbora AFŽ-a Jugoslavije za zdravstveno prosvećivanje žena Šiptarki, maj 1951.

⁴⁰ ASCG, 141-33-183; Izveštaj o radu II ekipe Centralnog odbora AFŽ-a Jugoslavije za zdravstveno prosvećivanje žena Šiptarki.

⁴¹ ASCG, 141-33-184; Izveštaj higijensko-zdravstvene ekipe koja je bila u Brestacu i D. Tovarniku, srez Ruma, novembar 1951.

Nepravilna nega odojčadi kao posledica neznanja ali i različitih verovanja ozbiljno je ugrožavala zdravlje dece. Strah od nazeba višestruko je doprinio širenju različitih bolesti. „Najtipičniji slučaj na koji je ekipa naišla u jednoj kući u pravoslavnom naselju Deviči da je dete od sedam dana bilo zatvoreno u sobi veličine dva sa dva puno muva, pokriveno u kolevci debelom krpom a na sobi se od detinjeg rođenja nije otvorio prozor, da ga kako kaže majka ne bi ubio veter. Da bi uspeli da se prozor otvorи jedan član ekipe koji je prozor otvorio nudio je svoju adresu kako bi majka ako bi se dete razbolelo kod otvorenog prozora mogla da ga tuži.“⁴² Običaj da se dete na razne načine pregrejava spadao je u red najrasprostranjenijih ali i najpogubnijih. Obilazeći različite delove Jugoslavije članovi higijensko-zdravstvenih ekipa AFŽ-a primetili su da deca pošto ih majke raspoviju „izgledaju kao da su bila u pari.“⁴³ Neiznošenje dece na čist vazduh i sunce bio je jedan od ključnih faktora ogromne rasprostranjenosti rahičina među decom u posleratnoj Jugoslaviji. Izveštaji aktivista AFŽ-a ukazuju na alarmantne podatke o zastupljenosti ove bolesti na Kosovu i Metohiji. Zdravstvene prilike u selima pećkog sreza opisuju se na sledeći način: „Obišli smo veći broj kuća, ali nismo našli ni jedno dete napredno i zdravo. 97% dece su rahična i anemična.“⁴⁴ U većini seoskih sredina deca su se kupala isključivo tokom letnjih meseci, najčešće samo vodom u kofama koje su služile i za druge namene, dok je ovakav vid održavanja higijene zimi bio nezamisliv. U nekim delovima Istre „glavica odojčeta se redovno ne pere i to od 6–8 meseci.“ Verovalo se da dete „neće brzo progovoriti ako se bude skidala prljavština i zahvatala kora sa glave.“⁴⁵

Rasprostranjenost bolesti organa za varenje kao rezultat nepravilne ishrane i nedostatka ženskog mleka imala je za posledicu „vanredno veliki broj smrtnih slučajeva odojčadi i male dece.“⁴⁶

Nepravilna ishrana novorođenčadi i dece na selu samo je jedan od aspekata daleko šire i kompleksnije teme koja se mora posmatrati kroz proces dugog trajanja. Kultura ishrane u direktnoj je vezi sa načinom života. „Vezujući ceo život za rad u polju, gde, najčešće primitivnim sredstvima, nastoji da izvuče maksimum prihoda, seljaštvo svu raspoloživu radnu snagu mobiliše u tom cilju. Jede se ma šta, na brzu ruku spremljeno, samo da bi se napunio stomak. Otuda žena seljanka, neprosvećena i nepismena, nije ni imala vremena, a nije ni osećala potrebu da razvije veštinu spravljanja hrane.“⁴⁷ Raspadom tradicionalnih i stvaranjem inokosnih domaćinstava promenila se uloga žene u porodici. „Zbog neodložnog posla u polju, koji zahteva i slabu ženinu snagu, ona mora da napusti svoj redovan posao u kući. Usled toga kuću ne može da održava redovno čisto... Na decu

⁴² ASCG, 141–33–187; Izveštaj ekipe sa terena sreza Teslić.

⁴³ ASCG, 141–33–188; Izveštaj o ispitivanju uzroka dečijih oboljenja u srezu Pećkom.

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ ASCG, 141–33–187; Izveštaj o radu ekipe Centralnog odbora AFŽ-a Jugoslavije po pitanju smrtnosti i oboljenja dece na teritoriji NR Hrvatske, u srezu Buzet.

⁴⁶ ASCG, 141–33–187; „Smernice za rad na smanjenju naše visoke dečije smrtnosti sredstvima sa kojima danas raspolažemo“ sažete prema referatima profesora dr Mateje Ambrožića i njegovom učestvovanju u diskusiji na konferenciji Centralnog odbora AFŽ-a, 29. jun 1950.

⁴⁷ Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918–1925*, Beograd 1925, 205.

se i zaboravi. Odojče nadoji, odrasloj da hleba i mleka ako ima; a da ih umije, obuče i spremi za to nema vremena.“⁴⁸

Prema izveštajima iz zemljoradnički razvijenih krajeva dojenje je bilo u direktnoj vezi sa obavljanjem sezonskih poslova. Zbog celodnevnih obaveza na njivi majke su bile primorane da odbijaju decu. Potpuno izbacivanje ženskog mleka iz ishrane, ponekad i u prvim nedeljama života, nemogućnost da se ono zameni adekvatnom hranom imalo je kobne posledice za mnoštvo tek rođene dece. Prema zapažanjima higijensko-zdravstvenih ekipa AFŽ-a u selima Dreničkog sreza „skoro svako dete boluje od proliva.“⁴⁹ Žene ovoga kraja ne samo da nisu znale koliko je štetna upotreba nekuvanog kravlje, kozjeg i mleka od bivolice, već su im bila potpuno strana jela kao što su: kašice od brašna i zelja, pire od krompira, mućena jaja ali i spremanje čajeva od kamilice i drugih trava.⁵⁰ Dojenje dece u ekonomski nerazvijenim krajevima, sredinama sa većinskim muslimanskim stanovništvom gde su verski propisi bili od presudnog značaja za način života žene, trajalo je i do pete godine života jer se verovalo da žena dok doji ne može ostati u drugom stanju. Prehranjivanje i obogaćivanje dečije ishrane nije preterano zaokupljalo pažnju majki. U kućama doseljenika iz okoline Valjeva, Vranja i sa prostora Sandžaka u Vojvodini bilo je uobičajeno da se u dečiju ishranu uvodi kuvano povrće tek kad su „toliko velika da sama uzimaju hranu.“⁵¹ Prehranjivanje dece često je značilo da se u dečiju ishranu već od petog meseca života uvode namirnice kao što su: pasulj, kupus, krompir, luk odnosno da je prelazak sa mleka na drugačiju vrstu hrane značio konzumiranje svega onoga što su u ishrani koristili odrasli ukućani. Neredovna i neispravna ishrana nepovoljno je uticala na fizičko ali i psihičko stanje dece. Da bi se dete umirilo roditelji su pribegavali različitim rešenjima. U selima u okolini Zagreba deci se kao zamena za mleko, koje se, ako ga nije bilo, moglo kupiti jedino u gradu, davao „kruh namočen u rakiju.“⁵²

Rasprostranjenost infektivnih bolesti kao što su: razne vrste gripa, veliki kašalj, male boginje, šarlah, tuberkuloza predstavljala je još jedan u nizu uzroka visoke smrtnosti dece u FNRJ. Borba protiv širenja zaraza bila je uperena protiv ogromnog prisustva bakterija u zagađenom vazduhu prenaseljenih i neprovjetrenih kuća, muva, malih domaćih životinja, miševa i drugih prenosilaca bolesti.⁵³

Izveštaji aktivistkinja AFŽ-a ukazuju na postojanje mnogobrojnih „ostrova zaostalosti“ čiji opisi svedoče o izrazito niskom nivou kulture stanovanja u pojedinih delovima FNRJ.

Pojava krasti, raznih kožnih osipa i svraba bila je često kod dece ali i odraslih u selima pećkog sreza, ispresecanim kanalima-jazovima, koji su uvek bili za-

⁴⁸ Isto, 198.

⁴⁹ ASCG, 141–33–183; Izveštaj o radu ekipе Centralnog odbora AFŽ-a Jugoslavije za zdravstveno prosvećivanje žena.

⁵⁰ Isto.

⁵¹ ASCG, 141–33–184; Izveštaj o radu zdravstvene ekipе u Brestovcu, novembar 1951.

⁵² ASCG, 141–33–188; Izveštaj - Hrvatska.

⁵³ ASCG, 141–33–187; „Smernice za rad na smanjenju naše visoke dečije smrtnosti sredstvima sa kojima danas raspolažemo“ sažete prema referatima profesora dr Mateje Ambrožića i njegovom učestvovanju u diskusiji na konferenciji Centralnog odbora AFŽ-a, 29. jun 1950.

raženi izmetom i drugim vrstama otpada što meštanima nije smetalo da u njima peru lice, rublje i suđe.⁵⁴ U pojedinim selima iz okoline Jajca, Mrkonjić Grada i Bugojna sve kuće su pravljene na identičan način. „Prozori u sobama su gotovo redovito okrenuti severozapadu. Kroz njih nikad ili retko kada ulazi svetlo. Ulaganje je obično okrenut jugoistoku. Pred prozorima ili u neposrednoj blizini prozora i kućnih vrata nalazi se đubrište, retko ograđeno i zaštićeno od rasipanja.“ Nečistoća je uzrokovala pojavu velikih rojeva muva u kući i van nje.⁵⁵

U srpskim selima Kosovskom mitrovачkog sreza higijensko-zdravstvene ekipe su isticale problem spavanja žena i dece po izbama „koje su u stvari podrumi bez prozora ili sa vrlo malim, vlažne, natprane raznim buradima od kupusa i rakića.“⁵⁶ Oskudica nameštaja predstavljala je opšte mesto u seoskim domaćinstvima. Ukoliko se nije spavalо na zemlji tj. nekoj vrsti dušeka od slame ili paprati,⁵⁷ u sobama se nalazio po jedan krevet na kom su spavali, ponekad, svi odrasli ukućani, dok je mesto na podu bilo predviđeno za decu.⁵⁸

Običaj da „u zajedničkoj sobi na jednom kraju žive ljudi a na drugom stoke“ bio je široko rasprostranjen u makedonskim⁵⁹ ali i u selima drugih jugoslovenskih republika.

Provjetovanje stambenih prostorija bilo je nezamislivo. Sastanak sa predstavnicima partije, sreskih vlasti i predstavnicima masovnih društvenih organizacija na području sreza Teslić otkrio je slučaj porodice Mojić iz sela Jezera čiji su 62 člana spavala „u jednoj sobi sa malim prozorčićem koji se nikada ne otvara.“⁶⁰ Podjednako drastičan slučaj predstavljaо je primer seljaka iz sela Rašića sa Kosova na čijoj kući staroj 60 godina nikada nijedan prozor nije otvoren.⁶¹

Jedan od glavnih zadataka higijensko-zdravstvenih ekipa AFŽ-a bio je rušenje nehigijenski postavljenih ili takozvanih višećih wc-a koji su predstavljali glavni uzrok širenja zaraznih i po život opasnih bolesti. Sproveđenje akcije nailazilo je na različite vidove otpora. „Kada je doneta odluka za rušenje višećih klozetova, koji su nehigijenski građeni (niz zid spavačih soba visi, izmet pada na ulicu, oko koga se skupljaju rojevi muva) jedan broj Šiptara nije htio da ih sruši, čak su se pojedini žalili Narodnoj skupštini FNRJ.“⁶² Aktivistkinje AFŽ-a tumačile su ovakvo ponašanje muškog albanskog stanovništva kao želju da se ne dozvoli ženi i ako je skinula feredžu da izade van kuće.⁶³ Nepostojanje wc-a i

⁵⁴ ASCG, 141–33–183; Izveštaj o radu I ekipe Centralnog odbora AFŽ-a Jugoslavije za zdravstveno prosvećivanje žena Šiptarki, maj 1951.

⁵⁵ ASCG, 141–33–184; Izveštaj- Bosna i Hercegovina, 3. januar 1952.

⁵⁶ ASCG, 141–33–183; Izveštaj o radu II ekipe Centralnog odbora AFŽ-a Jugoslavije za zdravstveno prosvećivanje žena Šiptarki.

⁵⁷ ASCG, 141–33–187; Izveštaj ekipe sa terena sreza Teslić.

⁵⁸ ASCG, 141–33–184; Izveštaj- Bosna i Hercegovina, 3. januar 1952.

⁵⁹ ASCG, 141–33–187; Izveštaj- Makedonija.

⁶⁰ ASCG, 141–33–187; Izveštaj ekipe sa terena sreza Teslić.

⁶¹ ASCG, 141–33–183; Izveštaj o radu I ekipe Centralnog odbora AFŽ-a Jugoslavije za zdravstveno prosvećivanje žena Šiptarki, maj 1951.

⁶² ASCG, 141–33–188; Izveštaj o ispitivanju uzroka dečijih oboljenja u srežu Pećkom.

⁶³ ASCG, 141–33–183; Izveštaj o radu IV zdravstvene ekipe Centralnog odbora AFŽ-a Jugoslavije.

običaj vršenja nužde „oko đubrišta i kuća“⁶⁴ ili „gde se stigne“⁶⁵ dodatno su otežavali napore zdravstveno-higijenskih ekipa čiji je prevashodni cilj bio kulturno uzdizanje naroda.

*

Nedostatak stručnih kadrova, lekara, srednjeg medicinskog osoblja i nižih zdravstvenih radnika predstavlja je ključni problem u borbi protiv higijensko-zdravstvene zaostalosti i visoke stope smrtnosti dece. Prema podacima za 1952. godinu u FNRJ jedan lekar dolazio je na 2825 stanovnika. Razlike među republikama bile su drastične. Tako je u Sloveniji jedan lekar dolazio na 1806 a na Kosovu i Metohiji na 8991 stanovnika. Potrebe jugoslovenskog društva bile su daleko veće. Procenjivalo se da adekvatna zdravstvena zaštita nije moguća bez 16000–17000 lekara. Lekari specijalisti, pedijatri, ginekolozi, epidemiolozi, higijeničari, ortopedi, psihijatri i drugi predstavljali su pravu retkost. Nadležnim ministarstvima odnosno komitetima zameralo se na nedovoljnoj stimulaciji naučno-istraživačkog rada, neadekvatnoj novčanoj nadoknadi za noćna dežurstva, rad nedeljom i u dane državnih praznika, odlazak na rad u zaostale krajeve.⁶⁶

Odlazak na službu u seoske, zaostale krajeve opisan je kao dramatično iskustvo za svakog lekara u memoarskoj literaturi s kraja 19. veka. „Obilazak bolesnih po selima smatran je najtežim iskušenjem. U planinskim krajevima jedino pouzdano prevozno sredstvo bio je konj. Lekari su, hteli to ili ne, morali savladati jahačke veštine. Poziv iz udaljenih zaseoka značio je višesatno probijanje kroz besputne predele, iako je često bilo prekasno. Lekar se po dužnosti morao odazivati u bilo koje doba dana ili noći, bez obzira na vremenske prilike. Stanje putne mreže i surovost prirodnih uslova, naročito zimi, ostali su u neprijatnoj uspomeni većine provincijskih lekara. Zaostalost seoskog sveta i uslovi pod kojima se živele mnoge od njih su odvratili od plemenite namere, te su rešili da ne rasipaju uza lud vreme i snagu.“⁶⁷ Sedamdeset godina kasnije lekari su se suočavali sa identičnim problemima.

Posle dve godine boravka u Tesliću sreski lekar nije obišao nijedno selo.⁶⁸ Nakon jednomesečnog rada u selima Dreničkog sreza ekipi AFŽ-a nije pošlo za rukom da se sretne sa lokalnim lekarom koji se i pored upozorenja da su u nekim mestima zabeleženi slučajevi sifilisa i tuberkuloze nije odazvao pozivu.⁶⁹ Sticanje poverenja dodatno je otežavala nedovoljna motivisanost lekara. „Primenjeno je da ljudi imaju malo poverenja u pećke lekare, veruju da se pregledi vrše

⁶⁴ ASCG, 141–33–184; Izveštaj- Bosna i Hercegovina, 3. januar 1952.

⁶⁵ ASCG, 141–33–187; Izveštaj- Makedonija.

⁶⁶ AJBT, KPR, II-7-a; Referat o zdravstvenom stanju naroda i zdravstvenoj službi, 29. oktobar 1953.

⁶⁷ Vladimir Jovanović, *Lekari Kraljevine Srbije u memoarima*, „Pero i povest. Srpsko društvo u sećanjima“, Beograd 1999, 175.

⁶⁸ ASCG, 141–33–187; Izveštaj ekipa sa terena sreza Teslić.

⁶⁹ ASCG, 141–33–183; Izveštaj o radu ekipa Centralnog odbora AFŽ-a Jugoslavije za zdravstveno prosvećivanje žena.

površno, česta je pojava da ljudi ne shvataju pravilno ono što im lekar kaže...⁷⁰ Odlazak u ambulantu koja se nalazila u sreskom središtu za meštane udaljenijih sela predstavljao je izuzetan napor.⁷¹

*

Pokušaj da se eliminiše jedan od „primarnih neprijatelja“ novog jugoslovenskog društva i države u liku niskih higijenskih standarda, sanitарne zaostalosti, rasprostranjenih zaraznih bolesti koje su vekovima desetkovale stanovništvo jugoslovenskih prostora pokazao se teško savladiva prepreka u sredini koja nije raspolagala stručnim kadrovima, razvijenom mrežom zdravstvenih ustanova, materijalnim resursima ali i svešću o primarnom značaju rešavanja ove problematike.

SANJA PETROVIC TODOSIJEVIC

WHAT CAN I THINK? GOD GIVES, GOD TAKES AWAY

HEALTH ENLIGHTENMENT OF PEOPLE AS PART OF THE STRUGGLE
FOR DEATH REDUCTION OF CHILDREN IN THE FEDERAL NATIONAL
REPUBLIC OF YUGOSLAVIA (FNRY)

Summary

‘Military operation’ of health enlightenment of people which should have lead to raising hygienic standards, destruction of sanitary backwardness, prevention and further spreading of contagious diseases, represented only one of the aspects of ‘cultural revolution’ the aim of which was the general cultural edification of people in the Federal National Republic of Yugoslavia (FNRY). Defined as the most important task in the agenda of health service and the Committee for protection of national health of the Government of FNRY, the above-mentioned operation implied ‘mobilization of all national masses’, thus the mass social organizations, one of which was also the Anti-fascist front of women of Yugoslavia. ‘Procurement’ of the Yugoslav women to ‘positions of socialism’ meant the confrontation with the cruel social reality inside the numerous ‘islands of backwardness’ in FNRY. Disastrous data on the rate and causes of death of infants and children in Yugoslavia pointed to the fact that ‘the basic cause of the found condition, unenlightened mothers, represents the reflection of the economic and cultural level of the Yugoslav society in the first decade after the Second World War.’

⁷⁰ ASCG, 141–33–183; Izveštaj o radu I ekipe Centralnog odbora AFŽ-a Jugoslavije za zdravstveno prosvеćivanje žena Šiptarki, maj 1951.

⁷¹ ASCG, 141–33–187; Izveštaj o obilasku terena na srezu Ilirska Bistrica radi dobijanja podataka o smrtnosti dece, 10. jul 1950.

DRAGAN BOGETIĆ, naučni savetnik
Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

UDK 327(497.1) „1956“

SARADNJA JUGOSLAVIJE SA ZAPADNIM SILAMA U VREME NORMALIZACIJE NJENIH ODNOSA SA SOCIJALISTIČKIM LAGEROM 1956. GODINE

APSTRAKT: *Učestala razmena poseta najvišeg rukovodstva Jugoslavije i Sovjetskog Saveza sredinom 50-ih godina na Zapadu je shvaćena kao prvi korak ka jugoslovenskom povratku u socijalistički lager država. Takođe rezonovanju išla je u prilog i prenaglašena jugoslovenska podrška novom sovjetskom političkom kursu, zacrtanom na 20. kongresu KPSS, februara 1956. Slično je tumačena i Titova neuobičajeno duga poseta SSSR-u, kao i njegovi kasniji neoficijelni susreti sa Hruščovom iste godine u Beogradu i na Krimu. Pred jugoslovenskom diplomatičkom zadatkom je bio težak zadaci da ubedi zapadne političare da će Jugoslavija i dalje ostati nezavisna u odnosu na Sovjetski Savez i da njen rukovodstvo ne namerava da odstupi od zacrtane antiblokovske politike. Od uspeha ove akcije zavisila je realizacija jugoslovenskih razvojnih programa zasnovanih uglavnom na kreditnim i finansijskim aranžmanima zaključenim sa Zapadom. Kidanje veza sa zapadnim finansijskim institucijama i privrednim partnerima u postojećim uslovima neminovno bi dovelo do kolapsa krhkog jugoslovenskog privrednog sistema, a samim tim i do ozbiljne destabilizacije političkog režima.*

Sve teškoće sprovođenja jugoslovenske politike ekvidistance među oštro suprotstavljenim blokovima, došle su posebno do izražaja tokom 1956. godine, povodom nekoliko uzastopnih susreta Josipa Broza Tita i Nikite Hruščova. I na Zapadu, ali i na Istoku, jugoslovenska nastojanja za uspostavljanjem šire saradnje sa SSSR-om tumačena su kao nagoveštaj njenog budućeg inkorporiranja u sovjetski blok država i odustajanja od proklamovane politike miroljubive koegzistencije. Ni jedna, ni druga strana, nisu shvatale da je jugoslovensko približavanje SSSR-u upravo bilo u funkciji politike ekvidistance, koja ne bi bila izvodljiva u uslovima

daljeg očuvanja aktuelnog stanja jednostrane zavisnosti prema zapadnim silama, a oštре konfrontacije sa drugom vojnom grupacijom. Stoga je normalizacija odnosa sa SSSR-om, po Jugoslaviju, imala dvostruko negativno dejstvo. Zapad se spremao da redefiniše svoju politiku prema njoj, odnosno da smanji svoju ekonomsku i finansijsku podršku od koje je zavisio njen opstanak. Hruščov se, pak, nezadovoljan ishodom razgovora sa Titom, pripremao za pokretanje nove antijugoslovenske kampanje, koja će uslediti već tokom naredne godine. Nezahvalnu situaciju u kojoj se u tom momentu našla Jugoslavija, posebno je upečatljivo predstavio u svojim memoarima jugoslovenski ambasador u Moskvi Veljko Mićunović: „Rusi su nezadovoljni jer nijesu s Jugoslavijom postigli ništa. Amerikanci su nezadovoljni jer misle da su Rusi postigli previše. Okreni – obrni: i Rusi i Amerikanci su ogorčeni – na Jugoslovene!“¹

Umesto ostvarenja zacrtanog spoljnopolitičkog kursa usmerenog na poboljšanje odnosa sa istočnoevropskim državama, očuvanja postojećeg trenda saradnje sa Zapadom i tesnog povezivanja sa vanblokovskim zemljama, Jugoslaviji je pretilo suočavanje sa sveopštom međunarodnom izolacijom. Stoga je pred jugoslovenskim rukovodstvom bio težak zadatak da kroz dobro osmišljen, ofanzivan diplomatski nastup, u zapadnim i istočnim metropolama pojasni i protumači stvarnu sadržinu svog novog koncepta saradnje sa svim političkim grupacijama i akterima međunarodnih odnosa.

Tokom 1956. godine neumoljivo su se smenjivala zbivanja koja su gotovo istovremeno podsticala napredak u saradnji Jugoslavije sa SSSR-om i pogoršanje odnosa sa SAD i zapadnom grupacijom država. Prvo u nizu ovih zbivanja vezano je za prenaglašenu podršku jugoslovenskog rukovodstva novom sovjetskom unutrašnjem i spoljnopolitičkom kursu zacrtanom na 20. kongresu KPSS, održanom od 14. do 25. februara 1956.

Jugoslavija je u 20. kongresu videla istorijski događaj koji odražava duboke promene u sovjetskom političkom sistemu i daljinjem nastupu SSSR-a u međunarodnoj zajednici. Nekritički preuveličavajući obračun sa Staljinovim kultom ličnosti na ovom partijskom skupu, ona je u tom obračunu videla i početak definativnog sovjetskog raskida sa sveukupnom staljinističkom praksom i agresivnom spoljnom politikom.² Pri tome, ispoljavajući popriličnu dozu neskromnosti, u internoj komunikaciji jugoslovenski komunisti su s ponosom isticali značaj „jugoslovenskog iskustva“ i uticaj Jugoslavije na novu sovjetsku orijentaciju. Ubeđeni da se tu radi o neospornoj činjenici, svojim diplomatskim predstavnistvima u istočnim zemljama naložili su da to ne ističu previše, jer „nevezujući jugoslovenski faktor sa ovim promenama, možemo u stvari najefikasnije pomoći sadašnjem rukovodstvu u liniji SSSR-a, pravilnom shvatanju i daljem razvitku novog kursa.“³

¹ Veljko Mićunović, *Moskovske godine 1956/1958*, Zagreb 1977, 98.

² U svom pozdravnom pismu delegatima 20. kongresa, upućenog 11. februara 1956, Tito je istakao svoje uverenje da će ovaj skup označiti prekretnicu u sovjetskim naporima na demokratizaciji unutrašnjih odnosa i jačanju mira u svetu. Takvu političku orijentaciju označio je kao solidnu platformu za jačanje međusobnog poverenja i uspostavljanja svestrane saradnje dvaju država. (AJ, CK SKJ, 507/IX, 119/1–56).

³ DASMP, PA, 1956, SSSR, f-88, 43287. *Depeša Ambasadi FNRJ: Moskva, Varšava, Prag, Sofija, Budimpešta, Tirana*, 6. mart 1956.

Izuzetno afirmativan stav prema aktuelnim procesima u SSSR-u davao je ton i Titovom intervjuu direktoru pariskog ureda agencije „Junajted presa“, objavljen krajem maja 1956. Karakterišući 20. kongres KPSS kao „istoriski preokret“, izuzetno važan „za smirivanje u svijetu, za očuvanje mira i za međunarodnu saradnju“, jugoslovenski predsednik je izrazio svoje očekivanje da će on sigurno dovesti do pozitivnih promena na međunarodnom planu „u pogledu odnosa između malih i velikih država, u pogledu nemiješanja u unutrašnje stvari drugih“ i za dalji razvoj u drugim istočnoevropskim državama. Odbacio je energično svaku mogućnost da se tu radi samo o manevru i taktičkim promenama „obzirom na dosadašnji razvoj u Sovjetskom Savezu i njegove već dosad ostvarene krupne pozitivne rezultate.“⁴

Precenjujući realan značaj aktuelnih političkih zbivanja u SSSR-u, jugoslovensko rukovodstvo je precenjivalo i uticaj tih zbivanja na opšta međunarodna kretanja i politiku velikih sila. Doduše, ovim pogrešnim procenama u znatnoj meri doprinele su i činjenički neutemeljene analize jugoslovenskih diplomatskih predstavnštava u zapadnim metropolama.

Objašnjavajući navodnu „duboku zabrinutost u pogledu spoljno-političke budućnosti SAD“ izraženu u redovima američke administracije i kongresmena, jugoslovenski ambasador u Vašingtonu, Leo Mates, tumaćio je u svojoj depeši jugoslovenskoj vladi u čemu se, u stvari, sastoji sva ta „dalekosežnost značaja [Dvadesetog-D. B.] kongresa za dalji razvoj svetskih događaja.“ Po njemu, Amerikanci strahuju da će napuštanjem svoje ranije politike SSSR „osvojiti simpatije“ u zemljama Azije i Afrike, a kasnije i u ostalim zemljama. „Posebnu zabrinutost, smatra Mates, kod Amerikanaca izaziva činjenica što će „postepeno otpadati nijihovi glavni antisovjetski argumenti: niski standard i lične slobode. Treći argument – agresija – već su morali napustiti.“⁵

Polazeći od ovakve analize, u svojoj korespondenciji sa Beogradom, ambasador Mates nagoveštava „temeljitu reviziju američke politike, odnosno ocena i stavova o suštini međunarodnih zbivanja.“ Iz toga proizilazi i njegov optimistički zaključak: „Naši odnosi sa SAD biće, verovatno olakšani, jer će nesumnjivo smanjenje napetosti između SAD i SSSR, smanjiti i diskrepancu između naših i američkih odnosa sa Moskvom.“⁶

Međutim, suprotno ovakvim očekivanjima, sovjetska politička zbivanja nisu dovela do značajnijih promena u politici Zapada prema SSSR-u.

U svojim izjavama od 24. i 28. februara 1956. američki državni sekretar Dals je promene u sovjetskoj spoljnoj politici okarakterisao kao rezultat neuspela dosadašnje politike sovjetskog rukovodstva i kao rezultat jedinstva i odlučnosti „slobodnog sveta.“ Upozoravajući da se tu radi samo o taktičkim promenama, on je istakao potrebu opreznosti zapadnoevropskih saveznika i izjasnio se protiv smanjenja njihovih oružanih snaga.⁷ Ovakav stav, generalno gledano, sledila je i američka štampa, koja je uglavnom ocenjivala da novi kurs SSSR-a ne predstavlja nikavu promenu i da je cilj ove zemlje postizanje opšte komunističke diktature u svetu.

⁴ J. B. Tito, *Gовори и чланци*, knj. XI, 73–74.

⁵ DASMP, 1956, PA, SAD, f-83, 44 015.

⁶ Isto, 43 026. Telegram Lea Matesa Sekretarijatu za inostrane poslove, 20. februar 1956.

⁷ Isto, 422 858. *Reakcija oficijelnih krugova i štampe na Zapadu na Dvadeseti kongres KPSS*.

Oficijelni krugovi i štampa u Velikoj Britaniji su ispoljavali donekle blaži stav od onih u SAD, ali su ipak bili saglasni u oceni da promene u SSSR-u nisu suštinske, već samo taktičke i da je krajnji cilj sovjetskog rukovodstva unošenje nejedinstva u zapadni svet i njegovo podvajanje kako bi mu se na kraju naneo poraz. Sličan stav, uz manje oscilacije, uočljiv je i u drugim zapadnim državama.⁸

Afirmativan stav jugoslovenskih političkih krugova i štampe prema 20. kongresu KPSS nije izmakao pažnji Zapada. Podozrenje zapadnih zvaničnika je posebno podstaknuto budući da se radi o vremenu kada i inače dolazi do intenziviranja jugoslovensko-sovjetske saradnje i oživljavanja bojazni na Zapadu da se Jugoslavija vraća u socijalistički lager država.⁹

O negodovanju američkih političara u sklopu njihove pesimističke procene daljeg razvoja jugoslovensko-sovjetskih odnosa izveštavao je i jugoslovenski ambasador u Vašingtonu Leo Mates. Upozorio je da se u SAD sa velikom pažnjom prati svaka izjava, pa i jezička finesa relevantna za politiku Jugoslavije prema SSSR-u. U tom smislu vrlo je negativno primljen sručan ton Titovog pozdravnog pisma 20. kongresu KPSS i način kako se on u njemu obratio delegatima ovog skupa. Amerikancima je posebno zasmetalo što je pismo započinjalo s već godinama neupotrebljavanim izrazom „*dragi drugovi*.“¹⁰ Predstavnici američkog Stejt departmента izražavali su zabrinutost zbog ovakve situacije i nagoveštavali teškoće u diskusiji u Kongresu oko pomoći Jugoslaviji. Iako je američka administracija ostala pri stavu da treba nastaviti sa pružanjem ove pomoći, veliki broj kongresmena i deo američkog javnog mnjenja su se sve više suprotstavljali ovakvoj politici SAD.¹¹

Uticak zapadnih sila da je Jugoslavija promenila svoju politiku iskazao je i američki ambasador Ridlberger tokom razgovora sa državnim podsekretarom Pricom 19. aprila 1956, u sklopu razmatranja jugoslovenskog stanovišta o potrebi uspostavljanja novih formi i sadržaja vojne saradnje između dvaju zemalja. Reagujući na insistiranje jugoslovenskog diplomata da se ta saradnja mora postaviti na nove osnove u skladu sa novom situacijom „ili ona uopšte više ne dolazi u obzir“ – Ridlberger je napomenuo da se u međunarodnoj javnosti sve više dobija utisak da se Jugoslavija „previše identifikuje sa sovjetskim blokom.“¹² Tokom učestalih razgovora sa Pricom narednog meseca, „zabrinutost“ američkog ambasadora povodom navedene jugoslovenske identifikacije sa pogrešnom stranom je sve više naraštala. Žalio se na antiameričko raspoloženje u Jugoslaviji koje postaje sve otvorenoje u skladu sa sve izraženijom jugoslovenskom podrškom SSSR-u.¹³ To „plansko šikaniranje“ Amerikanaca, Ridlberger je tumačio „kao izraz nove politike prema njima.“¹⁴ U kojoj meri je bio u pravu, govori i činjenica da je i sam Srđa Prica,

⁸ Isto.

⁹ AJ, CK SKJ, 507/IX, 75/I-35.

¹⁰ DASMIP, PA, SAD, f-83, 45 954. Telegram ambasadora Lea Matesa Sekretarijatu za inostrane poslove, 18. april 1956.

¹¹ Isto.

¹² Isto, 45 939. *Zabeleška o razgovoru Državnog podsekretara za inostrane poslove S. Prince sa američkim ambasadorom James Riddlebergerom, dana 19. aprila 1956.*

¹³ Isto, 46 820. *Zabeleška o razgovoru Državnog podsekretara za inostrane poslove S. Prince sa američkim ambasadorom g. Riddleberger-om, dana 5. maja 1956.*

¹⁴ Isto, 46 821. *Zabeleška o razgovoru Državnog podsekretara za inostrane poslove S. Prince sa američkim ambasadorom g. Riddleberger-om, dana 7. maja 1956.*

posle Ridlbergerovog iznošenja čitavog niza konkretnih slučajeva u tom smislu, intervenisao kod jugoslovenskih vlasti. Postavio je pitanje zašto se, uprkos njegovim nedavnim instrukcijama, i dalje prave problemi i bez potrebe „zateže na relativno sitnim stvarima.“¹⁵

Nezadovoljstvo SAD „jugoslovenskom podrškom sovjetskoj politici“ rezultiralo je negativnim obrtom vezanim za ishod rasprave u američkom Kongresu oko pružanja finansijske pomoći Jugoslaviji. Naime, Spoljnopolitički komitet Predstavničkog doma Kongresa je uskratio podršku predlogu američke administracije i zauzeo stav da se ukupna suma pomoći Jugoslaviji smanji za 50% (sa 30 na 15 miliona dolara). Iako su glavna debata i konačna odluka o ovom pitanju tek trebale da uslede na plenarnim sednicama oba doma, naslućivao se nepovoljan ishod. Američki ambasador Ridlberger ovakav obrt objasnio je u razgovoru sa jugoslovenskim zamenikom ministra inostranih poslova Dobrivojem Vidićem, 18. maja 1956, kao ishodište naraslih sumnji koje imaju kongresmeni, ali i američko javno mnjenje u pogledu jugoslovenske politike. Ta politika više nije zasnovana na balansu između Istoka i Zapada, ona se sve više svodi na otvorenu podršku SSSR-u i neobjektivno jugoslovensko potenciranje samo pozitivne strane sovjetskog novog kursa (napomenuo je da i dalje postoji konfrontacija dve korejske države, da Rusi ne poštuju Potsdamski sporazum, sporazume sa Japancima, da su po nemačkom pitanju učinili korak nazad). Pri tome, Ridlberger nije propustio ni priliku da podseti Vidića na vreme kada je Jugoslaviji pretila agresija zemalja Informbiroa i kada je ta opasnost otklonjena zahvaljujući snažnoj podršci zapadnih sila. Tada je jugoslovenska vlada „mnogo profitirala.“¹⁶

Negativno reagovanje na aktuelni kurs jugoslovenske spoljne politike ispoljeno je i u Velikoj Britaniji, u to vreme, posle SAD, najuticajnijoj zemlji Zapada u Jugoslaviji. Posebno podozrenje izazvao je Titov izuzetno srdačan telegram, prvi posle 1948, upućen 20. kongresu KPSS. Reagujući pomalo afektivno, a polazeći od ishitrene analize, britansko ministarstvo inostranih poslova zauzelo je stav da je Jugoslavija napustila svoju neutralnu poziciju i udaljila se od Zapada.

Takvo mišljenja nije delio i britanski ambasador u Beogradu Frenk Roberts, koji se u novonastaloj situaciji pokazao kao izvanredan poznavalac mentaliteta komunističkih lidera SSSR-a i Jugoslavije. Tokom četiri nedelje posle 20. kongresa, uz podršku svojih nadležnih, imao je (od 25. februara do 24. marta 1956), čitav niz susreta sa najvišim jugoslovenskim rukovodiocima. Pri tome, Roberts je jugoslovenskoj vlasti skretao pažnju na nezadovoljstvo Londona zbog njene politike prema SSSR-u i stanovište Forin ofisa da Jugoslavija više „ne drži ravnotežu između Istoka i Zapada.“ Tu tezu, koju će Zapad isticati narednih 20-ak godina, uporno je ponavljao i Roberts, kako bi podstakao drugu stranu na konkretno izjašnjavanje. Stoga su njome započinjali svi sastanci sa jugoslovenskim diplomatama, pa i onaj poslednji u ovoj seriji, sastanak sa državnim podsekretarom Srđom Pricom, 24. marta 1956.¹⁷

¹⁵ Isto.

¹⁶ Isto, 47 601. *Zabeleška o razgovoru Državnog podsekretara za inostrane poslove Dobrivoja Vidića sa američkim ambasadorom g. Riddlebergerom, 18. maja 1956.*

¹⁷ Isto, 1956, PA, Engleska, f-20, 44 408. *Zabeleška o razgovoru Državnog podsekretara Srđe Price sa britanskim ambasadorom Sir Frank Roberts-om, dana 24. marta 1956..*

U seriji svojih izveštaja britanskom ministarstvu inostranih poslova, koji su pratili navedene razgovore, Roberts je detaljno predocio intenciju i motivaciju nove jugoslovenske politike prema SSSR. Tim izveštajima i svojim odlučnim stavom, iskusni britanski diplomata je odvratio Forin ofis od namere da oštro reaguje na jugoslovensko-sovjetsko zbližavanje. Britanska vlada je prihvatile njegovu sugestiju da zatraži prijem kod Tita i u direktnom razgovoru razjasni sve što je u aktuelnom momentu još ostalo sporno. Razgovor je vođen 4. maja 1956, neposredno uoči Titovog puta u Francusku, a nekoliko nedelja pred njegov odlazak u SSSR. Roberts je i ovom prilikom ponovio britansko stanovište da nema balansa u jugoslovenskoj politici prema blokovima, argumentujući to činjenicom da Jugoslavija „podržava svaku iole pozitivnu inicijativu SSSR-a i istočnoevropskih država“ i da se uzdržava kritike tih zemalja, a da, s druge strane, vrlo oštro kritikuje sve što smatra „da je pogrešno ili slabo na Zapadu.“ Sve to navodi na zaključak da Jugoslavija menja svoju spoljnu politiku. Ipak, tokom veoma otvorenog i srdačnog razgovora, koji je pokazao koliko je ovaj diplomata bio uvažavan od jugoslovenskog vrha, Tito je uspeo da uveri Robertsa da nova jugoslovenska politika prema SSSR-u predstavlja samo deo njene proklamovane međunarodne strategije. Ona se zasniva na saradnji sa svim snagama koje se zalažu za međunarodnu saradnju i principe miroljubive koegzistencije. Po Titu, u tu kategoriju država sada se može uvrstiti i SSSR i stoga Jugoslavija podržava napore dela njegovog rukovodstva, na čelu sa Hruščovom, za potiskivanje uticaja oponenata ovakvoj politici unutar KPSS.¹⁸

Do novih izliva nezadovoljstva zapadnih sila aktuelnim spoljopolitičkim kursom Jugoslavije na Zapadu dolazi u vreme Titovog putovanja u SSSR i njegovih razgovora sa generalnim sekretarom KPSS Nikitom Sergejevičem Hruščovom. Tokom ove neuobičajeno duge posete – od 1. do 23. juna 1956 – pažnji zapadnih analitičara nisu izmakle naglašene manifestacije jugoslovensko-sovjetskog uvažavanja, srdačnosti i nekonvencionalnih izliva prijateljstva, često praćenih neodmerenim izjavama o sličnosti pređenog puta i budućeg nastupa u međunarodnoj zajednici.

Reagovanje zapadnih zvaničnika i štampe na razgovore Tito-Hruščov u početku se svodilo na stav iščekivanja i rezervisanosti, da bi ubrzo zatim preraslo u otvoreno nezadovoljstvo i ogorčenje.¹⁹ Poseban revolt na Zapadu izazvala je Titova izjava tokom posete Staljingradu, koju su prenele skoro sve zapadne agencije, „da Jugoslavija, kako u vrijeme rata tako i u vrijeme mira, ide rame uz rame sa sovjetskim narodom ka jednom istom cilju – pobedi socijalizma.“²⁰ Negativno je primljena i izražena sličnost jugoslovensko-sovjetskih stavova u vezi sa ključ-

¹⁸ Isto, 1956, str. pov. f-3, 161.

¹⁹ Isto, 1956, str. pov. f-3, 161. *Reagovanje na posetu predsednika Tita Sovjetskom Savezu*; isto, 257. *Reakcija službenih krugova na Zapadu povodom razgovora Tito-Hruščov*; PA, SAD, f-115, 436 489. *Jugoslovensko-američki odnosi*; isto, 423 994. *Komentari na Zapadu*

²⁰ Izjavu u ovom smislu jugoslovenski predsednik je dao na mitingu u Staljingradu i sam podležući spontanoj atmosferi prijateljstva i naklonosti koju je burno iskazivala masa građana, ozbiljno narušavajući ustaljeni protokol i dovodeći često organe reda u tešku situaciju. I sami domaćini, iznenađeni ovakvim obrtom, bili su prisiljeni da naknadno mobilisu krupne vojne jedinice i uz veliku muku ponovo uspostave red. (Tekst izjave videti u: J. B. Tito, *n. d.*, knj. XI, 106).

nim međunarodnim pitanjima: razoružanja, ujedinjenja Nemačke, miroljubive koegzistencije, procesa dekolonizacije i bezbednosti u svetu.²¹

Ipak, stav zapadnih sila prema aktuelnom jugoslovenskom spoljnopolitičkom kursu definitivno je oblikovan tek po završetku razgovora Tito-Hruščov i to prvenstveno na osnovu analize tekstova dvaju usvojenih dokumenata, Zajedničkog kominikea i Deklaracije o odnosima SKJ i KPSS.

Generalno posmatrano taj stav se svodio na konstataciju da je Jugoslavija sačuvala svoju nezavisnu poziciju u odnosu na SSSR, da je zadržala „neutralističku politiku“ i da je odbila svaku mogućnost ponovnog uključivanja u vojni savez istočnoevropskih država.²²

Međutim, što se konkretnih međunarodnih pitanja tiče, Jugoslavija se značajno približila ocenama SSSR-a. U tom smislu apostrofiraju se slična jugoslovensko-sovjetska gledišta u vezi sa nemačkim pitanjem, evropskom bezbednošću, pitanjem Kine i Tajvana, razoružanjem i politikom OUN. Značaj i implikacije te sličnosti gledišta dvaju do skora oštro konfrontiranih strana (Jugoslavije i država socijalističkog lagera) su se u različitim zapadnim državama, na različit način tumačila.

Najoštrije su nastupili italijanski zvanični krugovi i štampa. Jedna od ključnih teza isticanih i od italijanskih političara i novinara bila je ta da Jugoslavija, iako se nije vratila u sovjetski blok, ipak objektivno doprinosi jačanju sovjetskog uticaja u svetu. Po tom stanovištu, SSSR se preko Jugoslavije snažnije infiltrira na Zapad i doprinosi objedinjavanju delatnosti zapadnih socijalističkih i komunističkih pokreta. Omiljena tema italijanskih listova ticala se „perfidne strategije Moskve“ da „pomoći prijateljstva sa Jugoslavijom pravi brešu u sistemu zapadne odbrane koji je sa toliko muke izgradivan.“ Sve se ovo nadovezuje na zaključak da „Jugoslavija nije nikada ni bila saveznik Zapada, da je Tito izigrao Ameriku i da Jugoslavija postaje manevarska poluga sovjetske politike.“²³ U tom smislu je 14. juna 1956, tokom razgovora sa jugoslovenskim ambasadorom u Rimu Darkom Černejem, generalni sekretar italijanskog ministarstva inostranih poslova Rosi Longi (Rossi Longhi) maliciozno izrazio strahovanje svoje vlade da Jugoslaviju „novi sovjetski zagrljaj ne uguši.“²⁴ Nekoliko nedelja kasnije, Longi je saopštio jugoslovenskom ambasadoru neprijatnu vest da je njegova vlada odlučila da otkaže najavljenu posetu italijanskog ministra inostranih poslova Martina Gaetana Jugoslaviji. Kao razlog za doношење ove odluke Longi je naveo italijansku ocenu „da situacija za posetu Martina još nije zrela i da će italijanska štampa i Parlament reagovati nepovoljno.“²⁵

Uporedo sa sve jačom antijugoslovenskom kampanjom u Italiji, dolazi i do oživljavanja italijanske teze o provizornosti Londonskog memoranduma iz 1954, odnosno dovođenja u pitanje rešenja kojim je bivša Zona B uključena u sastav Jugoslavije. U tom smislu je italijanski otpravnik poslova 7. avgusta 1956. izrazio zabrinutost zbog mogućnosti primenjivanja jugoslovenskog Zakona o vojnoj obavezi na lica sa područja bivše Zone B „što bi bilo u suprotnosti sa duhom i

²¹ DASMP, 1956, str. pov, f-3, 161 i 257. Isto, PA, SAD, f-115, 436 489 i 423 994.

²² The National Archives (TNA), Foreign Office (FO) 371, 130 486.

²³ DASMP, 1956, str. pov. f-3, 161.

²⁴ Isto.

²⁵ Isto, 191. *Neki novi elementi u jugoslovensko-italijanskim odnosima.*

slovom Memoranduma o saglasnosti i protivno aspektu provizornosti londonskog rešenja.“ Generalni sekretar italijanskog ministarstva inostranih poslova Rosi Longi je, povodom ovog pitanja upozorio: „Italija ne bi mogla bez reakcije preći preko takve jugoslovenske mere, koja bi predstavljala izraz faktičke aneksije.“²⁶

Obnavljanje italijanskih revandikacija na bivšu Zonu B praćeno je uvredljivim tekstovima u italijanskoj štampi na račun jugoslovenskog rukovodstva, koji su u znatnoj meri podsećali na članke iz vremena oštrog jugoslovensko-italijanskog sukoba oko Trsta. Svakodnevno su objavljivane vesti o masovnom bežanju iz Jugoslavije, o političkom teroru, ekonomskoj bedi i sovjetcizaciji Jugoslavije.²⁷ Autori ovih tekstova, poput novinara lista *Mesadero (Messaggero)*, često su sa velikom količinom zlobe govorili o promašaju američke politike prema „jugoslovenskom diktatoru“ i „potpuno negativnom rezultatu pomoći koja mu je data u nadi da će ga odvojiti od Moskve. U stvari, on se odvojio samo u onolikoj meri koliko mu je to konveniralo, ali nikad ništa nije ustupio antikomunističkoj politici i nije nikad oborio mostove koji ga spajaju sa Moskvom i sovjetskim prijateljima. Trebalo je mnogo dobre volje da se njegov tobogeni neutralizam u spoljnoj politici protumači kao znak stvarne nezavisnosti od istočnog bloka... Tito je možda osebujan. Ali stalno učestvuje u šarolikoj vojsci koja pod jedinstvenom zastavom postavlja sebi za cilj ostvarenje komunizma u što je moguće većem delu sveta.“²⁸

U Velikoj Britaniji ukupan efekat razgovora Tito-Hruščov je ocenjen pozitivno, kao događaj koji predstavlja „konačan prelom u sovjetskoj politici“ i „definitivno priznanje Jugoslavije kao ravnopravne i nezavisne socijalističke zemlje.“ U tom smislu „Jugoslavija je potpuno sačuvala slobodu akcije u unutrašnjoj i spoljnoj politici“.²⁹ Pri tome, u britanskim diplomatskim krugovima u velikoj meri bila prisutna bojazan da bi približavanje Jugoslavije SSSR-u moglo dovesti i do istovremenog njenog udaljavanja od zapadnih država. To posebno važi za sferu ekonomskih odnosa, budući da bi veće sovjetsko učešće u jugoslovenskom investicionom programu neminovalo oslabilo privredne veze sa Zapadom.³⁰ Stalni državni podsekretar u britanskom ministarstvu inostranih poslova Kirkparik skrenuo je pažnju ambasadoru Vladimiru Velebitu 3. jula 1956. da posetu predsednika Tita SSSR-u smatra aktom slabljenja jugoslovenskih veza sa Zapadom i „prihvatanjem ruskih pozicija u svim važnijim pitanjima.“³¹ Ambasador Frenk Roberts je neprekidno ponavljao zabrinutost svoje vlade zbog sve uočljivijeg pogoršanja britansko-jugoslovenskih odnosa izazvanog aktuelnim jugoslovenskim približavanjem SSSR-u.³² Zamenik stalnog podsekretara u Forin ofisu Vord (Ward) je 17. septembra takođe izrazio svoj pesimizam u pogledu jugoslovenske orientacije strahujući za budućnost dalje bilateralne saradnje.³³

²⁶ Isto.

²⁷ Isto.

²⁸ Isto, PA, SAD, f-93, 415 064.

²⁹ Isto, PA, 1956, Engleska, f-20, 424 020. *FNRJ – Velika Britanija. Politički odnosi u 1956.*

³⁰ Isto, 49 910. Telegram V. Velebita Državnom sekretarijatu za inostrane poslove FNRJ; TNA, FO 371, 124 290, RY 10388/73, 10388/77, 10388/79, 10388/91.

³¹ DASMP, 1957, str. pov. f-3, 66.

³² Isto, PA, 1956, Engleska, f-20, 424 020. *FNRJ – Velika Britanija. Politički odnosi u 1956.*

³³ Isto, 1957, str. pov. f-3, 66.

Strahovanje od reperkusija jugoslovensko-sovjetskog približavanja je s britanske strane uvek komentarisano u sklopu navodnog pogoršanja odnosa između Jugoslavije i Velike Britanije, iako suštinski posmatrano do takvog pogoršanja uopšte nije došlo tokom 1956. niti u sferi političkih, niti ekonomskih odnosa. Radilo se, u stvari, o svojevrsnom pritisku na jugoslovensku vladu da „zadrži raniji balans između Istoka i Zapada“ i ublaži svoje izjave o pitanjima koja su od životnog interesa za zapadne sile. Takva strategija postajala je sve izrazitija uporedno sa intenziviranjem međusobnih poseta Tita i Hruščova. Neuobičajeno velika frekvencija ovih susreta na vrhu, pojačana iznenadnim dolaskom Hruščova u privatnu posetu Jugoslaviji sredinom septembra 1956. i zajedničkim odlaskom sa Titom na „porodični odmor zajedno sa suprugama“ na Krim, povećala je britansko podozrenje i nezadovoljstvo. Jugoslovenska ambasada u Londonu je od britanskih novinara i diplomata bila takoreći zasuta pitanjima koja su se uz manje varijacije svodila na problem „zašto jugoslovenski rukovodioci i štampa uvek podržavaju svaku iole pozitivnu inicijativu SSSR-a i istočnoevropskih zemalja, a uzdržavaju se svake kritike njihovih slabosti i grešaka“, dok vrlo slobodno kritikuju sve ono što smatraju da je pogrešno i negativno na Zapadu.³⁴

Veliko odstupanje na Zapadu u pogledu procene novog jugoslovenskog spoljnopolitičkog kursa dolazilo je do izražaja jedino u Francuskoj. Francuski premijer Gi Mole (Guy Mollet), njegova Socijalistička partija i najveći deo „levičarske“ vlade, pružali su bezrezervnu podršku jugoslovenskom otvaranju prema SSSR-u i istočnoevropskim državama. U tome su videli „moralnu pobedu“ jugoslovenske politike miroljubive koegzistencije i uspešan epilog otpora hegemonizmu velikih sila. Kao posebnu tekovinu ovakvog jugoslovenskog nastupa francuski političari su navodili njegov pozitivan uticaj na dalji unutrašnji sovjetski razvoj i odnos SSSR-a prema ostalim zemljama socijalističkog lagera.³⁵

Visok stepen razumevanja prema novoj jugoslovenskoj međunarodnoj strategiji ispoljilo je francusko rukovodstvo još tokom zvanične posete Josipa Broza Francuskoj od 7. do 12. maja 1956, nekoliko nedelja pred njegov odlazak u SSSR.³⁶ Tokom razgovora koje je vodio Tito sa francuskim predsednikom Renecom Kotijem i premijerom Gi Moleom, jedna od centralnih tema bila je ocena politike SSSR-a i njene implikacije na širem međunarodnom planu. Iako se domaćini nisu u potpunosti složili sa stavom svog gosta o radikalnoj promeni unutrašnjeg sistema i sovjetske spoljnopolitičke strategije, ipak su izrazili svoju rešenost da neće ništa učiniti što bi otežalo sovjetski međunarodni nastup. Ovoj poseti ton su davali izuzetno srdačna atmosfera i veliki publicitet u francuskoj štampi. U duhu tradicionalnog prijateljstva i savezništva, jugoslovenskoj delegaciji je priređen neuobičajeno topao doček koji je u diplomatskim krugovima ocenjen kao „mnogo topliji od dočeka koji je Francuska, nekoliko dana pre toga, priredila Predsedniku Italije.“³⁷

S obzirom na sve izraženije nesuglasice velikih sila oko modaliteta razrešenja nemačkog pitanja, prirodno je bilo što su politički krugovi i javnost u SR

³⁴ Isto, 1956, f-3, 247.

³⁵ Isto, 161.

³⁶ Isto, f-1, 125.

³⁷ Isto, f-3, 151. Poseta Predsednika Republike Francuskoj.

Nemačkoj, u sklopu analize sadržaja razgovora Tito-Hruščov, najviše pažnje posvetili izjavama koje su se odnosile na pitanje priznanja DR Nemačke i problem ujedinjenja ovih dvaju država. Stoga je na najžešću kritiku nemačke vlade naišlo jugoslovensko stanovište da „dve nemačke države predstavljaju realnost koja se mora respektovati“ i da je stoga pitanje ujedinjenja Nemačke rešivo samo u kontekstu jednog dugoročnog procesa. Takav stav se u celini poklapao sa stavom SSSR-a i indirektno je značio priznanje DR Nemačke i njene nelegitimne prosovjetske vlade. Stoga je on i predstavljao glavni argument nemačke, a i ostalih zapadnih vlada, da se Jugoslavija sve više identificuje sa politikom prosovjetskog lagera država.³⁸

Ipak, za Jugoslaviju je, bilo najvažnije kako će na njeno približavanje SSSR-u reagovati najjača zapadna sila i jugoslovenski najvažniji ekonomski pokrovitelj – SAD. Tim pre što je do naglog „otopljavanja“ u jugoslovensko-sovjetskim odnosima došlo upravo u „njegore vreme“ (tokom juna) kada se, u skladu sa američkom zakonskom praksom, u Kongresu vodi burna rasprava o pomoći inostranstvu za narednu fiskalnu godinu i konkretnom iznosu pomoći koji će biti dodeljen pojedinim državama u tim okvirima. Shodno tome aktuelizованo je ponovo, mada sada u mnogo oštijoj formi, pitanje: da li Jugoslavija ispunjava uslove za dalju finansijsku podršku SAD.³⁹

Po ovom pitanju u američkim političkim krugovima dolazi do izrazite polarizacije na one koji su smatrali da je Jugoslavija zadржala nezavisnost u odnosu na prosovjetsku grupaciju država i da joj treba odobriti redovnu ekonomsku pomoć kao i ranijih godina i na one koji su bili suprotnog mišljenja i koji su oštiro kritikovali vladu zbog podrške „komunističkoj Jugoslaviji“.

Glavni zagovornici pomoći Jugoslaviji bili su predsednik Ajzenhauer i državni sekretar Dals, kao i najveći broj članova administracije, odnosno Stejt departmenta. Oni su polazili od procene da Jugoslavija svojim samostalnim putem u socijalizam i dalje igra važnu ulogu u slabljenju monolitnosti sovjetske grupacije država, a kao članica Balkanskog saveza zajedno sa Grčkom i Turskom (bez obzira na njegovu neaktivnost) predstavlja značajan faktor penetracije NATO-a u Jugoistočnoj Evropi. Međutim, oponenti ovakvom stavu bili su kongresmeni, ne samo iz redova konkurentske Demokratske stranke, nego i vrlo moćno, desno krilo Republikanske stranke - „Stara garda“. Oni su bili beskompromisni protivnici „modernog republikanizma“ liberalnog krila stranke, a inače, protagonisti oštijeg američkog kursa prema komunističkim državama. Predvodio ih je uticajni senator Viljam Noland (William Noland) iz Kalifornije, ne krijući svoju ambiciju da u povoljnem momentu izbori za sebe status ključnog čoveka stranke, ali i države.⁴⁰ Noland se u to vreme oštiro suprotstavljao Ajzenahauerovoj strategiji osnivanja stalnog fonda za kreditiranje dugoročnog razvoja nedovoljno razvijenih zemalja. Osporavajući tezu američkog predsednika da je to najsigurniji put iz-

³⁸ Izmenjen stav Jugoslavije u vezi sa ujedinjenjem Nemačke i jugoslovensko formalno priznanje DR Nemačke rezultirali su prekidom diplomatskih odnosa sa SR Nemačkom. Ovo pitanje će biti posebno elaborirano u narednom poglavljju

³⁹ DASMP, PA, 1960, SAD, f-115, 436 489. *Jugoslovensko-američki odnosi*.

⁴⁰ Isto, 1957, str. pov, f-3, 325. *Osvrt na unutrašnji razvoj SAD*.

gradnje modela političke demokratije u tim zemljama po uzoru na zapadni sistem, republikanski senator je posebno imao u vidu primer Jugoslavije. Iisticao je da Jugoslavija ne zaslužuje nikakav zajam i da ne treba „nagrađivati Tita za neutralnost.“⁴¹

Nouland nije krio svoju ambiciju da u povoljnem momentu izbori za sebe status ključnog čoveka stranke, ali i države.⁴²

Budući da je u toku bila izborna godina, a da se Ajzenhauer po drugi put kandidovao za predsednika, nije posebno teško shvatiti koliki je politički rizik nosilo njegovo zalaganje za podršku jednoj socijalističkoj zemlji, čije je rukovodstvo dalo sve afirmativnije izjave o politici vođe komunističkog bloka država – SSSR-u.

Upozorenja jugoslovenskoj vladi od strane diplomatskih predstavnika SAD u ovom smislu nailazila su na vrlo loš prijem i karakterisana su kao „neopravdano nepoverenje“ i „mešanje u unutrašnje stvari Jugoslavije.“ Američke primedbe povodom „preterane manifestacije jugoslovensko-sovjetskog priateljstva“ i istovremene preterane kritičnosti na račun Zapada, odbacivane su uz obrazloženje da ako toga i ima to je „objektivno zbog evolucije sovjetske politike“ i činjenice da „zapadna politika zaostaje za međunarodnim razvojem.“⁴³

U takvoj situaciji, bez obzira na nastojanja predsednika Ajzenhauera, na plenarnoj sednici Predstavničkog doma 15. juna 1956, potvrđen je ranije usvojen stav Spoljnopoličkog komiteta da se prepolovi iznos pomoći Jugoslaviji, koji je predložila administracija (sa 30 na 15 miliona dolara). Usvojen je i poseban amandman po kome je prepusteno predsedniku da u roku od 90 dana proceni, u zavisnosti od aktuelnog spoljnopoličkog kursa Jugoslavije, da li da se i ovaj smanjeni iznos sume uopšte isplati. Od te izjave zavisiće konačna odluka po ovom pitanju.⁴⁴

Ovakav razvoj situacije predstavlja je ozbiljan neuspeh Ajzenhauera i izazvao je zabrinutost u redovima njegove stranke oko ishoda predsedničke kampanje. Tim pre što je njemu neposredno prethodilo pogoršanje Ajzenhauerovog zdravstvenog stanja i srčani napad. Američki predsednik je sve više gubio vitalnost, ostavljajući utisak fizički iscrpljenog čoveka, lišenog ranijeg elana.⁴⁵ U takvoj situaciji dolazi do stvaranja veće kohezije u stranci. Bilo je jasno da je precenjena, inače neosporna, lična popularnost Ajzenhauera u američkoj javnosti i da unutarstranačko prepucavanje može imati fatalan epilog i za liberalnu i desnu struju u Republikanskoj stranci.⁴⁶

Odlučni da obezbede bolji ishod debate u Senatu, članovi vlade preventivno preduzimaju energičniju akciju na tom polju. Državni sekretar Dals u više navrata daje izjave o tome da bi uskraćivanje pomoći „u ovom času moglo Jugoslove gurnuti u ruski tabor“. Istovremeno upozorava i političare iz sopstvene

⁴¹ Ljubiša S. Adamović, Džon R. Lepi, Rasel O. Priket, *Američko-jugoslovenski ekonomski odnosi posle drugog svetskog rata*, Beograd 1990, 60.

⁴² DASMIP, 1957, str. pov. f-3, 325. *Osvrt na unutrašnji razvoj SAD.*

⁴³ Isto, 1956, PA, SAD, f-82, 416 548; isto, str. pov, f-2, 152 i 155.

⁴⁴ Isto, str. pov., f-3, 161.

⁴⁵ Isto, PA, SAD, f-84, 424 075.

⁴⁶ Isto, 1957, str. pov., f-3, 325.

stranke na potrebu jedinstvenog nastupa. Rezultat organizovanog nastupa republikanaca u Senatu bilo je „vraćanje“ predloženog iznosa na raniji nivo, odnosno na 30 miliona dolara.⁴⁷

Kongres je usvojio kompromisno rešenje, prepolovivši razliku između verzije oba doma, izglasavši sumu od 22,5 miliona dolara. Tako je na kraju završena i ova maratonska rasprava u američkom Kongresu.⁴⁸ Naravno, konačna odluka o tome da li će ova suma biti dodeljena Jugoslaviji, zavisila je od ispunjavanja amandmanskog uslova donetog na sednici Predstavnicičkog doma, dakle od sadržine naknadne Ajzenhauerove izjave da li Jugoslavija ispunjava uslove za pomoći SAD.⁴⁹

U vreme kada se očekivala navedena Ajzenhaurova izjava, odigravaju se događaji koji su na Zapadu okarakterisani kao „namerna provokacija“ sa jugoslovenske strane i kao dokaz „da Jugoslavija sve dublje gazi u prijateljske odnose sa SSSR-om.“ Na „iznenadenje“ i „zaprepašćenje“ zapadnih krugova, tek što se stišala bura oko Titove posete Moskvi, krajem septembra, u Beograd stiže šef KPSS Nikita Hruščov u pratinji najvišeg sovjetskog rukovodstva, da bi potom, nešto kasnije, zajedno sa Titom oputovao na odmor na Krim. Ponovni susret partijskih i političkih lidera SSSR-a i Jugoslavije upravo u momentu kad je trebalo da SAD definitivno donešu odluku o pomoći Jugoslaviji, zapadna štampa je nedeljama tretirala kao svojevrsnu senzaciju, ukazujući na „intimnost“ u ophođenju dvojice državnika i na nekonvencionalnost u njihovim razgovorima u koje su bile uključene i njihove supruge.⁵⁰

Diplomatskim kanalima iz SAD su stizala upozorenja o teškoćama administracije da u ovakvoj situaciji nastavi svoju političku i finansijsku podršku Jugoslaviji. Državni sekretar Dals se u vezi s tim direktno obratio jugoslovenskom ministru inostranih poslova Koči Popoviću, upozoravajući ga da će sada Ajzenhaueru teško biti da da pozitivnu izjavu o politici Jugoslavije, iako on lično veruje da će ona zadržati svoju nezavisnost. Dals je izrazio svoje mišljenje da Rusi žele „da navuku Jugoslaviju na neki kompromis, koji bi značio odstupanje od njenih pozicija.“⁵¹ U momentu kada je objavljena vest o dolasku Hruščova u Beograd, Dals je uputio „poverljivu poruku“ jugoslovenskoj vladi da će po povratku Ajzenhauera sa londonskog sastanka preporučiti američkom predsedniku pozitivnu izjavu, ali samo „ukoliko ne bude nepovoljnog razvoja.“⁵² Na podozrenje američkih političkih krugova u vezi sa Hruščovljevom posetom, upozoravao je i ambasador Mates iz Washingtona, ukazujući na to da bi kakav konkretan dokaz o jugoslovensko-sovjetskom zблиžavanju mogao rezultirati vrlo nepovoljnim obrtom u politici SAD prema Jugoslaviji.⁵³

⁴⁷ Isto, 1956, str. pov., f-3, 161.

⁴⁸ Koliki se značaj pridavao Jugoslaviji tokom ove rasprave, govori činjenica da je skoro polovina celokupne debate o pomoći inostranstvu bila posvećena proceni jugoslovenske politike, pri čemu su bili brojni negativni komentari, a čest stav da treba ukinuti pomoći Jugoslaviji.

⁴⁹ DASMIP, 1956, str. pov., f-3, 161..

⁵⁰ Isto, PA, 1960, f-115, 436 489.

⁵¹ Isto, 1956, str. pov., f-3, 257.

⁵² Isto, 247.

⁵³ Isto, PA, 1956, SAD, f-82, 415 851.

Svesno dramatičnosti situacije u koju je upalo zbog Hruščovljeve upornoštvi da na sve načine privoli Jugoslaviju na ponovno pridruživanje socijalističkom lageru, jugoslovensko rukovodstvo je preduzelo široku diplomatsku ofanzivu kako bi sprečilo negativnu odluku SAD o daljoj pomoći Jugoslaviji. Vašington je u više navrata bio detaljno informisan o toku najnovijih jugoslovensko-sovjetskih razgovora, uz čestu napomenu da nije bilo mogućno izbeći razmenu poseta u koje je Hruščov „uložio lični autoritet“, ali da nema govora o odstupanju Jugoslavije od njene nezavisne politike.⁵⁴ Uveravanja u ovom smislu, državnom sekretaru Dalsu ponovio je 4. novembra 1956. i ministar Koča Popović, naglašavajući da nema govora o promeni jugoslovenskog spoljnopoličkog kursa, niti o promeni njenih stavova prema ključnim međunarodnim pitanjima.⁵⁵

Na postepenu pozitivnu evoluciju stava SAD prema jugoslovenskoj spoljnopoličkoj orijentaciji, pored ubedljivosti argumenata izloženih tokom diplomatske komunikacije, uticali su i drugi momenti. Nove informacije sa Krima, dostupne zapadnim obaveštajnim službama i njihovim analitičkim odeljenjima, ukazivale su na neuspeh Hruščova da, primenom nove taktike nekonvencionalnog ubedivanja u sklopu strategije „lične diplomatičke“, privoli Josipa Broza da odstupi od svog tvrdog stava o načelima budućih partijskih i državnih odnosa između SSSR-a i Jugoslavije.⁵⁶ U tom kontekstu, posebnu težinu imala je i Dalsova izjava na konferenciji za štampu 2. oktobra 1956. „da nema razloga za bojazan da je Tito izmenio svoju politiku“, tim pre što su tokom poslednjih razgovora došla do izražaja „duboka razmimoilaženja u gledanjima na dalji tok destalinizacije kako u SSSR-u tako i u ostalim istočnoevropskim državama.“⁵⁷

U ovako izmenjenoj atmosferi, tek po isticanju poslednjeg dana roka Predstavničkog doma, 15. oktobra, usledio je konačno dugoočekivani rasplet u vezi sa daljom američkom pomoći Jugoslaviji. Ajzenhauer je toga dana, pošto je „brižljivo proučio i ispitao sve važne činjenice do kojih je mogao doći“, podneo izveštaj Kongresu, koji se odnosi na ranije postavljene uslove za nastavak pomoći. Budući da je Jugoslavija te uslove ispunila, Ajzenhauer je predložio da SAD nastave da joj pružaju pomoć. Pri tome je dao i detaljno obrazloženje za svoj stav.

Ukazao je na to „da je Jugoslavija ostala nezavisna od kontrole Sovjetskog Saveza i da i dalje želi da i dalje bude nezavisna: da Sovjetski Savez i dalje čini napore da ugrozi tu nezavisnost i da jugoslovenska vlada i dalje traži i želi izvensnu pomoć od Sjedinjenih Država, kako bi obezbedila održavanje svoje nezavisnosti.“ Svoj zaključak „da Jugoslavija ne učestvuje ni u kakvoj politici ili programu za komunističko osvajanje sveta“ zasnovao je na činjenici „da ideologija i doktrina jugoslovenske komunističke partije izgleda kao da se drže shvatanja, da bi svaka država trebala sama da odlučuje kakvo društveno uređenje želi da ima, i da nijedna država ne treba da se meša u unutrašnje poslove druge države.“ Kao glavni razlog stava „da je u interesu državne bezbednosti Sjedinjenih Država da i dalje daju makar ograničenu pomoć Jugoslaviji“, Ajzenhauer je naveo činjenicu

⁵⁴ Isto. 1956, str. pov., f-2, 241 i 242.

⁵⁵ Isto, 877. Telegram ambasade FNRJ u Vašingtonu DSIP-u.

⁵⁶ AJ, CK SKJ, 507/IX, 119/I-73.

⁵⁷ DASMIP, 1956, str. pov., f-3, 257.

da „postoji opasnost da Jugoslavija ne bude u mogućnosti da očuva svoju bezbednost“, pa je „i dalje opravdana ona politika koju su Sjedinjene Države otpočele 1949. godine, da bi ospozobile Jugoslaviju da održi svoju nezavisnost.“⁵⁸

U političkim krugovima u Jugoslaviji se posle ove Ajzenhauerove izjave osetilo znatno olakšanje, ali i sve veće samopouzdanja. U želji da izbegne neželjene reakcije sa sovjetske strane i potvrdi svoju opredeljenost za politiku ekvidistancije, jugoslovensko rukovodstvo je reagovalo dosta rezervisano povodom nastupa američkog predsednika. Iako je pozitivno ocenilo sadržaj Ajzenhaurove izjave, oštro je reagovalo na njenu formu. Ministarstvo inostranih poslova je objavilo, čak, posebno saopštenje u kome je izrazilo negodovanje zbog dela izjave u kome se govori da se pomoći Jugoslaviji daje zato da bi se očuvala njena nacionalna nezavisnost koja je ugrožena od Sovjetskog Saveza.⁵⁹ Nezahvalan zadatak da ublaže negativan utisak ovakvog neočekivanog taktičkog manevra i pojedine ga američkim diplomatama, dodeljen je dvojici zamenika ministra inostranih poslova: Srđi Prici i Mladenu Ivezoviću.

Reagujući na čuđenje ambasadora Ridlbergera, tokom njihovog sastanka 19. oktobra, zbog oštре jugoslovenske reakcije na pozitivan stav američke vlade u vezi sa nastavkom pomoći, Prica je napomenuo da Jugoslavija kao nezavisna država ne može prihvati da je SAD tretiraju kao „maloletnika“, služeći se argumentacijom iz doba hladnog rata. To je potkreplio rečima: „Mi uopšte nismo ugroženi od SSSR-a, niti je naša nezavisnost ugrožena“. Ridlbergera je teško bilo ubediti u tačnost ove konstatacije. Čudio se zašto Jugosloveni zameraju izjavi da je njihova nezavisnost u opasnosti kada to i sami priznaju. Podsetio je Pricu na svoj nedavni razgovor sa potpredsednikom jugoslovenske vlade, Svetozarom Vukmanovićem Tempom, koji je i sam govorio da bi jednostrana ekonomska orijentacija Jugoslavije na Istok, do koje bi došlo ukoliko SAD odbiju da nastave pomoći Jugoslaviji, dovela u pitanje njenu nezavisnost. Ne baš ubedljivo, Prica je odbacivao ovakvo stanovište govoreći da se tu radi o nečem drugom, o opasnosti jednostrane ekonomske orijentacije i da bi se po takvoj logici „i Amerika mogla proglašiti ugroženom“⁶⁰.

Sličan je bio i ton razgovora vođenog narednog dana između Ridlbergera i državnog podsekretara Mladena Ivezovića. Pošto mu je Ivezović skrenuo pažnju da je sadržina Ajzenhauerove izjave neprihvatljiva i da ona pokazuje da „Vlada SAD pogrešno ocenjuje razvoj koji je nastupio posle normalizacije odnosa između naše zemlje i SSSR-a“, Ridlberger mu je ponovio svoje kontraargumente koje je već izneo Prici. Napominjući da je „na nama da vodimo brigu o svojoj nezavisnosti“

⁵⁸ Isto, PA, SAD, f-84, 423 619. *Saopštenje Informativne službe SAD u Beogradu, 15. oktobar 1956.*

⁵⁹ Ovo saopštenje u najvećoj meri je sačinjeno kako bi se ublažio očekivani revolt SSSR-a zbog napretka u jugoslovensko-američkoj saradnji u momentu neuspeha Hruščovljeve inicijative za uspostavljanjem tesnije partiskske i državne jugoslovensko-sovjetske saradnje. S te strane, ono je postiglo željeni efekat – u SSSR-u je primljeno sa velikim zadovoljstvom. I sam Hruščov je našao da shodno da ovaj politički akt javno pohvali i podrži (Isto, 417 392).

⁶⁰ Isto, 417 281. *Zabeleška o razgovoru Državnog podsekretara Srđe Price sa američkim ambasadorom g. James Riddleberger-om. dana 19. oktobra 1956.*

snosti, a ne na drugima“, Ivezović je objasnio da je aksiom jugoslovenske spoljne politike „da mi ne želimo da se isključivo orijentiramo ni prema Istoku, ni prema Zapadu, da želimo na ravnopravnoj osnovi da sarađujemo sa svima.“⁶¹

Periodične razmene jugoslovensko-američkih optužbi zbog pojedinih „neprikladnih“ izjava predstavljale su već uobičajenu pojavu, koja je godinama pratila saradnju ovih dvaju toliko dalekih zemalja u sferi ideološko-političkih stremljenja, a toliko bliskih na planu spoljnopolitičkih pragmatičnih razvojnih imperativa. I ovaj put, u sklopu jedine ustaljene zakonitosti u odnosima dvaju strana: uspon – pad, dolazi do razumnog i obostrano prihvatljivog saniranja uzajamnih političkih animoziteta i stvaranja preduslova za dalju saradnju.

Obezbedivši od Kongresa priznanje statusa države koja ispunjava uslove za ekonomsku pomoć, Jugoslavija je obezbedila i za naredni godišnji period životno važnu pomoć u poljoprivrednim proizvodima u skladu sa američkim Zakonom o poljoprivrednim viškovima. Naravno da bi se to realizovalo bila je neophodna saglasnost predsednika Ajzenhauera, koju je bilo logično očekivati, s obzirom na njegovo uporno šestomesečno zalaganje u Kongresu da se nastavi sa pružanjem oba vida pomoći Jugoslaviji, i onom redovnom ekonomskom, i ovom iz poljoprivrednih rezervi (popularno nazvanom „hrana za demokratiju“).

U tom smislu, 3. novembra 1956. u Beogradu, na osnovu američkog Zakona o unapređenju trgovine i poljoprivrednih proizvoda (to je bio novi naziv za proširenu verziju Zakona o prodaji poljoprivrednih viškova usvojenu početkom 1956), potpisani je Sporazum FNRJ i SAD o isporuci robnih viškova Jugoslaviji. Njime je predviđeno da se Jugoslaviji isporuči pšenica u vrednosti od približno 61,1 milion dolara, pamuka u vrednosti od 12,8 miliona dolara svinjske masti za 10,9 miliona dolara i jestivog ulja za 1,8 miliona dolara. Ukupna vrednost ove robe, računajući i transportne troškove, bila je 98,3 miliona dolara. Na osnovu sporazuma, 75% ukupne sume Jugoslaviji je stavljeno na raspolažanje dugoročno, u vidu zajma za 40-godišnji privredni razvoj, dok je 25% trebalo da ide u poseban fond koji će vlada SAD koristiti na osnovu svojih potreba.⁶²

Vlada SAD je uvažila zahtev Jugoslavije da isporuka ovih proizvoda otpočne odmah, kako bi se sprečila opasnost nestaćice i socijalnih potresa. Računajući iznos ove pomoći, ukupna vrednost pomoći koju je Jugoslavija primila od SAD u vidu poklona i privrednih proizvoda od 1950. godine, dostigla je 680 miliona dolara.

Potpisivanjem ovog ugovora vlada SAD je manifestovala podršku aktuelnom spoljnopolitičkom kursu Jugoslavije. Iako je u njemu došlo do izražaja veliko odstupanje u odnosu na vreme oštре vojne konfrontacije Jugoslavije sa grupacijom istočnoevropskih država, on na Zapadu ipak nije ocenjen kao strategija ponovnog vraćanja u sovjetski zagrljaj i uključivanja u globalnu politiku Varšavskog ugovora. Približavanje jugoslovenskih stavova sovjetskim gledištima i odstupanje Jugoslavije od svojih ranijih stanovišta po čitavom nizu međunarodnih

⁶¹ Isto, 417 267. *Zabeleška o razgovoru Državnog podsekretara dr. Mladena Ivezovića sa američkim ambasadorom J. Riddlebergerom, 20. oktobar 1956.*

⁶² Isto, PA, SAD, f-84, 423 679. *Saopštenje Informativne službe SAD u Beogradu, 3. novembar 1956.*

pitanja, bilo je nužno zlo s kojim se Zapad morao pomiriti u cilju opstanka „politički anahrone jugoslovenske neutralnosti“. U tom kontekstu se može tumačiti nevoljna popustljivost zapadnih sila povodom jugoslovenskog nedoslednog držanja tokom burnih političkih zbivanja u Mađarskoj, povodom odnosa jugoslovenskih vlasti prema sueckoj krizi i pitanju priznanja DR Nemačke, kao i u vezi sa nizom drugih međunarodnih pitanja i događaja koji će davati ton odnosima u sve-tu tokom narednog perioda.

DRAGAN BOGETIC

COOPERATION OF YUGOSLAVIA AND WESTERN POWERS IN THE TIME OF SOVIET-YUGOSLAV NORMALIZATION IN 1956

Summary

The political and economic basis for cooperation of Yugoslavia with the West, established in the time of the conflict with the USSR, has not been substantially changed even in the time of normalization of the relations between Yugoslavia and the USSR and frequent mutual leaders visits of the both countries during 1956. West powers have remained the crucial economic partners of Yugoslavia. The economic prosperity of the country depended on the cooperation with the West.

The prevailing rules of behavior that determined these relations were not changed. Still any hint of normalization with Soviets was very negatively viewed by the West, stimulating always present suspect that Yugoslavia could have returned into the Soviet camp an misuse aid received. In that context, striking manifestations of friendship and ideological proximity during Tito-Khrushchev meeting in June 1956, provoked a great Western suspicion, as well as informal meetings of the two leaders in Belgrade and Krim several months later. Secret meeting at the Brioni before Soviet intervention in Hungary, additionally confirmed Western belief that Yugoslavia was about to change radically its foreign policy. Similar effect had an unconditional Yugoslav support for the course of the Soviet internal and foreign politics taken at the 20th Congress.

In order not to pay to high price of the uncertain friendship with the Soviet officials inclining toward hegemony, Yugoslav diplomats had a difficult task to explain to the Western powers the essence of the Belgrade's new international strategy. However, this strategy had not been acceptable for the West before the first information about ever growing disagreement between Yugoslavs and Soviets regarding future principles of relations between the two states. The Yugoslav attempt to keep the equal distance toward both superpowers, brought the state into the confrontation with both blocks, for a while. In the long run however, Yugoslavia prepared the conditions for the later acceptance of this strategy, as the lesser of two evils. The second evil was the possibility that uncatchable Tito could have joined the another side.

VLADIMIR IVANOVIĆ, istraživač-pripravnik
Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

UDK 327(497.1:430.1) „1957“
341.7(497.1:430.1) „1957“

OBNAVLJANJE DIPLOMATSKIH ODNOSA IZMEĐU SOCIJALISTIČKE FEDERATIVNE REPUBLIKE JUGOSLAVIJE I SAVEZNE REPUBLIKE NEMAČKE

APSTRAKT: Savezna Republika Nemačka prekinula je diplomatske odnose sa Jugoslavijom 1957. godine. Dolazak velike koalicije na vlast u SR Nemačkoj i lansiranje Brantove nove „Ostpolitik“ otvorilo je mogućnost da dođe do zbližavanja i uspostavljanja diplomatskih odnosa sa Jugoslavijom. Članak govori o tome kako je SRN prevazišla ideoološke okvire svoje spoljne politike, pre svega Halštajnovu doktrinu kao ključnu prepreku ka bilateralnoj obnovi odnosa. Rad je baziran na arhivskoj građi.

Primenjujući Halštajnovu doktrinu Savezna Republika Nemačka prekinula je diplomatske odnose sa SFRJ 19. oktobra 1957. godine, neposredno posle uspostavljanja diplomatskih odnosa sa Nemačkom Demokratskom Republikom. Halštajnova doktrina, nazvana po državnom sekretaru u Ministarstvu inostranih poslova Valteru Halštajnu, nastala je 1955. godine. Prema toj doktrini savezna vlasta prekidala je sve diplomatske odnose sa državama koje priznaju postojanje dve nemačke države u Evropi, osim Sovjetskog Saveza.¹ Doktrina je primenjena samo na Jugoslaviju i KUBU. Dve zemlje nisu prekinule odnose u potpunosti. Zadržani su konzularni i ekonomski odnosi.

Deklaracija nove vlade i reakcija SFRJ

Na čelu Savezne Republike Nemačke pre dolaska na vlast velike koalicije nalazila se vlada kancelara Erharda. Politika Erhardove vlade dovela je u nizu pitanja (ujedinjenje Nemačke, atomsko naoružanje težnja za statusom velike sile,

Rad je napisan u okviru projekta *Srpsko društvo između tradicionalnog i modernog u 20. veku* (2161), koji finansira Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

¹ D. Nećak, *Hallsteinova doktrina i Jugoslavija. Tito između Savezne Republike Njemačke i Demokratske Republike Njemačke*, Zagreb 2004, 68.

zadržavanje Halštajnove doktrine) do raskoraka sa politikom zapadnih saveznika. Naime, nakon sukoba u Zalivu svinja došlo je do postepenog otopljavanja hladnog rata, koje se ogledalo u želji većine zemalja da traže nove puteve saradnje. Politika Bona dovela oslabila je odnose sa Francuskom i na neki način sa SAD. Savezna Republika Nemačka je uprkos nekim pokušajima (mirovna nota upućena istočnoevropskim zemljama 25. marta 1966. i sondiranja prema nekim i istočnoevropskim zemljama) ostala van procesa poboljšanja saradnje u Evropi i svakim danom postajala sve izolovanija kako u odnosu na svoje saveznike tako i prema istočnoj Evropi i trećem svetu.

Ubrzo nakon sastavljanja vlade 1965. godine pojavila se potpuno iznenada fraza „privredna recesija“. Doduše u septembru 1966., nekoliko nedelja pre povlačenja Erhardove vlade, bilo je oko 100.000 nezaposlenih na 600.000 slobodnih radnih mesta i oko 1,4 miliona stranih radnika. Međutim, teškoće u pojedinim granama privrede, pre svega u rudarstvu i industriji čelika, kao i privredna izravnavanja, koja su u poređenju sa međunarodnim tržištem izgledala bezopasna, primljena su preteće od naroda koji je navikao na neprestan privredni rast. Ovome treba dodati i očiglednu slabost kancelara kao vođe, podeljenost unutar unije CDU/CSU kao i difuzno ali stalno rastuće nezadovoljstvo građana – pre svega mlađe generacije i studenata – daljim razvojem zemlje. Sve ovo doprinelo je da se u letu i jesen 1966. godine u svesti građana pojavi reč kriza.

U jednoj zemlji, u kojoj je unutrašnji poredak više nego igde počivao pre svega na ekonomskoj stabilnosti i koja se još uvek živo sećala ekonomskih katastrofa dvadesetih i tridesetih godina 20. veka, strah od krize davao je povoda za zabrinutost.² Tako je Georg Erhard, tvorac nemačkog privrednog čuda, postao žrtva ekonomskih prilika za koje nije bio lično odgovoran.

Svi ovi elementi doprineli su da se uskrati podrška Erhardovoj vladi. Nakon jednomesečnih pregovora i previranja što u samim partijama CDU/CSU i SDP, što između partija, formirana je Velika koalicija, sačinjena od dve najveće nemačke partije Hrišćansko-demokratske unije i Socijaldemokratske partije Nemačke. Prvi i jedini put u posleratnoj istoriji Savezne Republike Nemačke dve rivalske partije našle su se zajedno u koaliciji. Liberalna partija, jezičak na vagi političkog života Nemačke, nije se našla u vladi.

Velika koalicija započela je politički život deklaracijom koju je novi kancelar Kizinger predstavio nemačkom parlamentu 13. decembra 1966. godine.

Izjava Kizingera bitno se razlikovala od govora njegovih prethodnika, odišući potpuno novim tonom, koji se ranije nije mogao čuti iz Bona. Umesto lamenta i zahteva čuo se glas razuma, umesto naglašavanja pretnje sa Istoka čulo se sporazumevanje. Po prvi put je istočna politika bila ispred zapadne. Volja za otopljavanjem odnosa sa Istokom bila je primetna, a nju je pratilo i zaključak da vlada traži novi početak.

Prema Moskvi kancelar je izrazio želju za „boljim, mirnijim dobrosusedskim odnosima“ i ponovio ponudu da se zaključi sporazum o odricanju upotrebe

² Manfred Goetermarker, *Geschichte der Bundesrepublik Deutschland. Von der Gruendung bis Gegenwart*, Muenchen 1999, 431.

sile. U izjavi vlade isto se odnosilo na Poljake. Kizinger je pokazao razumevanje za poljske „zahteve, da konačno u državi sa osiguranim granicama žive“.³ Svim istočnoevropskim zemljama on je ponudio ono što Erhard nije ostvario a Šreder pokušao da uvede: diplomatske odnose. Velika koalicija je i dalje tražila da prema NDR „govori u ime čitavog nemačkog naroda“. Ipak, Kizinger je naglasio da to ne znači „starateljstvo“ nad Istočnim Nemcima; on je naučio da sa one strane Elbe žive ljudi različitog mentaliteta i izbegao je u izjavi „vokabular nepriznavanja“ svojstven prethodnim vladama (sovjetska zona, zahtev za predstavljanjem čitavog nemačkog naroda, podizanje vrednosti). Pre svega kancelar nije želeo da izuzme NDR od uzdržavanja od sile, objasnivši da se „u ovu ponudu uračuna i problem nemačke podeljenosti“.⁴

Istočne zemlje su dočekale novu politiku podeljeno. Zadovoljne su bile države koje nisu imale nikakvih problema sa Zapadnom Nemačkom: Mađarska, Rumunija i Bugarska. Njima se konačno ukazala prilika da normalizuju odnose sa Bonom. Isto je važilo i za Prag, svakako ne bez razjašnjavanja minhenskog pitanja. Nasuprot njima Poljaci su dobili samo lepe reči, bez ičega u ruci. Garancija granica na koje je Varšava računala je vešto zaobiđena kako u izjavama o odricanju od sile tako i u izjavama o sporazumevanju.

Vođstvo SED-a⁵ bilo je alarmirano. Ulbriht je preporučio Brantu dok je vlast bila u krizi da sa FPD⁶ napravi koaliciju, a ipak se izrodilo nešto sasvim suprotno. Socijaldemokrati nisu otišli levo već udesno, „ka buržoaziji, ka imperijalistima“. SED je izgubio polaznu tačku u Saveznoj Republici – ali ne samo to. Ulbriht se osetio dvostrukog ugroženja. S jedne strane pretila mu je spoljnopolitička izolacija, a s druge moglo je doći i do omekšavanja stavova u njegovoj partiji u odnosu na SRN: socijaldemokrati u Bonu su mu se učinili opasno zavodljivim. Kizingerova prva deklaracija sadržala je samo želju, bez ponude. Ciljala je na sporazum između dve nemačke države, ali nije sadržavala nikakav trag priznavanja druge nemačke države. Slično se prosudjivalo i u Moskvi.⁷

Uspehistočne politike, onako kako je to predstavio Kizinger, značio je da bi Bon mogao da dobije sve što poželi i da izbegne sve ono što je nespojivo sa njegovim principima. To je značilo u stvari uspostavljanje diplomatskih odnosa sa Istokom, dok bi u isto vreme Zapad ostao zatvoren za Istočni Berlin. Preko službenih kontakata sa Istočnim Berlinom mogli bi se urediti odnosi, bez priznaja Istočne Nemačke. Bon je odustao od upotrebe sile, koja je pri postojećoj ravnoteži snaga postala neupotrebljiva, da bi pri tome zadobio višestruku prednost.

³ Peter Bender, *Neue Ostpolitik. Vom Mauerbau bis zum Mokauer Vertrag*, Muenchen 1995, 141.

⁴ *Isto*.

⁵ SED – Ujedinjena socijalistička partija Nemačke, jedina partija u Nemačkoj Demokratskoj Republici.

⁶ FDP – Slobodarska partija Nemačke, poznatija kao liberali. Nikada nije osvajala više od 5% do 6% glasova na izborima. Predstavljala je jezičak na vagi političkog života, između socijaldemokrata i hrišćansko demokratske unije. Bila je deo svih nemačkih vlada do 90-ih godina 20. veka. Jedino se nije našla u vlasti velike koalicije. Njeni predstavnici su držali najbitnije resore u nemačkim vladama, finansije ili resor inostranih poslova.

⁷ *Isto*, 142.

Bon bi pokazao svoju miroljubivost i u isto vreme zadržao svoje zahteve. To bi značilo da Bon kao do tada ne priznaje poljsku zapadnu granicu i državnost NDR, ali bi mogao da uz pomoć svoje jake privrede prodre politički i ekonomski u lager socijalističkih zemalja i tako oslabi solidarnost Varšave i Moskve.

Ono što je sledilo dogodilo se mnogo brže nego što su akteri očekivali. Ohrabren dobrim odjekom u jugoistočnoj Evropi, Bon je započeo sondiranja prema Bukureštu i Budimpešti kako bi došlo do razmene ambasadora. Rumuni, još od pre zainteresovani, ugrabili su priliku pre nego što se Brant predomisli. Buku-rešt je bukvalno pregazio Bon sopstvenom ponudom i 31. januara 1967. godine uspostavljeni su diplomatski odnosi. Prevazilaženje Halštajnove doktrine započeto je sa najgorim autsajderom u Istočnoj Evropi. Mađarska i Bugarska, na istom putu kao i Rumunija, bile su sprečene da nastave dalje. Moskva je stavila veto. Da su ove dve zemlje uspostavile diplomatske odnose sa Nemačkom ceo pakt bi zapao u probleme.⁸

Nedelju dana kasnije pala je barijera. Od 8. do 10. februara održana je konferencija ministara inostranih poslova u Varšavi, na kojoj su zemlje Varšavskog pakta usvojile mehanizam koji je sprečio dalje sprovođenje istočne politike. Ovaj mehanizam ušao je u politički žargon kao „Ulbrihtova doktrina“. Nijedan pripadnik pakta ne sme da normalizuje odnose sa Saveznom Republikom, pre nego što to učini Nemačka Demokratska Republika. To je za Bon značilo da bez formalnog priznanja dve nemačke države istočna politika nije moguća. To nije bilo sve. Sve što su zemlje Istočnog bloka godinama ponavljale kao uslove za normalizaciju odnosa sada je čvrsto uvezano u paket sledećih zahteva: priznanje istočne granice, priznanje Nemačke Demokratske Republike i zapadnog Berlina kao „samostalne političke jedinice“, izjava o nepriznavanju Minhenskog sporazuma i odricanje od posedovanja svakog atomskog naoružanja. Ovaj paket zahteva održao se oko dve godine. Sve do početka 1969. godine bilo je moguće da Bon popusti samo po jednom pitanju – jedino je moglo biti razmatrano priznavanje granice na Odri i Nisi kako bi se izazvao raskol u socijalističkom lageru.

Nekoliko meseci kasnije, da bi još više ojačala položaj, NDR je zaključila ugovore o pomoći i prijateljstvu. Do tada je NDR takav ugovor imala sa SSSR-om. Najpre su zaključeni ugovori sa susedima i najbližim saveznicima Poljskom i Češkoslovačkom, a do kraja iste godine sledili su ugovori sa Mađarskom i Bugarskom. Tako je istočnonemačka država prisilila ostale saveznike u formi ugovora da podržavaju njena stanovišta u vezi sa nemačkim i berlinskim pitanjem.

Istočna politika velike koalicije je ubrzo po objavljinju dostigla svoju suprotnost. Solidarnost članica nije oslabljena već je nasuprot tome ojačana, a Nemačka Demokratska Republika nije izolovana već je ojačan njen integritet. Zahtevi Istočne Evrope su još jednom povećani, zato što je Bon još uvek pokušavao da ih zaobiđe.⁹

Jugoslavija se nije pominjala u deklaraciji ni indirektno ni direktno, ali sve što je rečeno u odnosu na politiku prema istočnim zemljama odnosilo se i na Ju-

⁸ *Isto*, 143.

⁹ *Isto*, 144.

goslaviju. Vlada SFRJ je trebalo da se odredi prema politici nove bonske vlade. DSIP je smatrao da će nova vlada najverovatnije ubrzo započeti ispitivanje mogućnosti za uspostavljanje diplomatskih odnosa sa istočnoevropskim zemljama. Ocenjujući Deklaraciju kao nov pokušaj izvesne adaptacije potrebama međunarodnih kretanja, SIV je smatrao „da formu odnosa ne uslovjavamo prethodnim rešavanjem spornih pitanja (...), naše reagovanje bi trebalo da se kreće na liniji stimulisanja onih koraka koji vode ka poboljšanju odnosa SRN sa drugim zemljama, ali ne treba ići na direktnu ponudu za uspostavu diplomatskih odnosa.“¹⁰ Jugoslovenska vlada je formulisala svoju politiku prema novoj vladi SRN na osnovu sledećih principa:

- prihvata se svaka inicijativa koja bi doprinosila unapređenju međusobnih odnosa;
- inicijative za poboljšanje odnosa treba da poteknu od SRN, jer je ona prekinula odnose;
 - SRN je prepustio put i utvrđivanje dinamike unapređenja odnosa;
 - obnova diplomatskih odnosa se ne uslovjava rešenjem bilo kog pitanja;
 - unapređenje odnosa sa jednom državom ne može ići na štetu razvoja odnosa sa drugom;
 - principijelni stavovi po nemačkom pitanju ostali su isti;
 - politika SRN biće ocenjena na osnovu njene stvarne spremnosti za rešavanje otvorenih pitanja.¹¹

Sonderfall Jugoslawien

Interna nesigurnost nove vlade u Bonu prema novoj istočnoj politici bila je osetna tokom januara 1967. godine. Najveća kolebanja ispoljila su se u odnosu na SFRJ.

Politika nove vlade prema Jugoslaviji, u deklaraciji neformulisana, dobila je jasnije konture u naknadnim izjavama Branta i Kizingera. Brant je shvatio da bi uspostavljanje odnosa sa Jugoslavijom uverilo svet u suštinske namere vlade u Bonu.¹² Shodno tome početkom januara Nojman, načelnik odeljenja MIP-a¹³ SRN, predložio je direktni kontakt između jugoslovenskog državnog sekretara za inostrane poslove Marka Nikezića i nemačkog ministra inostranih poslova Vilija Branta ili pak sastanak podsekretara.¹⁴ Usledile su dve izjave kancelara Kizingera u kojima je izražena želja za normalizacijom odnosa sa Jugoslavijom.

¹⁰ DAMIPSCG, PA, F-149, 1967, SRN, 438134, Procena politike vlade SRN kroz deklaraciju, 22. decembar 1966.

¹¹ Isto, F. 150, 1967, SRN, 430994, Spoljna politika SRN, bilateralni problemi i predlozi za naše reagovanje, 9. septembar 1967.

¹² DASMPSCG, PA; F-149, 1969, SRN, šifrovani, telegram, 9. februar 1967.

¹³ MIP- Ministarstvo inostranih poslova SR Nemačke.

¹⁴ DASMPSCG, PA; F-149, 1969, SRN, šifrovani telegram, 24. januar 1967.

Uskoro je MIP Nemačke korigovao stav u odnosu na Jugoslaviju. Došlo se do stanovišta da Jugoslaviju nije moguće tretirati kao i ostale istočnoevropske zemlje, jer ona zauzima poseban položaj u svetu i Evropi kao jedna od predvodnica pokreta nesvrstanih. Pred vladu se postavio problem eliminisanja formule o „porodajnoj grešci“,¹⁵ koja je dozvoljavala uspostavljanje odnosa sa zemljama Istočnog bloka ali ne i sa Jugoslavijom kao zemljom koja podržava odnose sa Nemačkom Demokratskom Republikom. Prema ovoj teoriji, potpuno regulisanje odnosa sa Jugoslavijom „uz važeće postojećeg pravnog instrumentarija SRN“ ugrozilo bi princip zastupanja nemačkog naroda sa strane SRN, budući da je SFRJ priznala NDR kao zemlja koja nema ovu grešku. Stoga bi to moglo da ima negativan odjek na stav ostalih trećih zemalja prema nemačkom pitanju.¹⁶ Pošto Jugoslavija ima odlične odnose sa Kairom i Nju Delhijem i drugim zemljama trećeg sveta postoji opasnost da bi uspostavljanje diplomatskih odnosa sa Jugoslavijom moglo da izazove lančanu reakciju, tj. da zemlje trećeg sveta, „ugledajući se na Jugoslaviju priznaju NDR“, te bi tako ambasadori obe Nemačke mogli da sede u tim zemljama što Bonu ne bi odgovaralo. Nemci su u početku smatrali da bi bilo dobro da Jugoslavija savetuje zemljama trećeg sveta da se uzdrže od priznavanja NDR.¹⁷ To je bio pokušaj da se uz pomoć Jugoslavije ojačaju pozicije SRN. Nekoliko sedmica kasnije Nemci su promenili stav o ovom pitanju, u sklopu formulisanja svoje politike prema trećim zemljama. Vlada SRN i SPD postali su „svesni da Jugoslavija ne može ništa tu da učini, niti se od nje može tražiti garancija da će preduzeti korake da se ove zemlje ne bi odlučile da priznaju NDR. Prema tome, stvar jugoslovensko-nemačkih odnosa nije bilateralna stvar, već stvar celokupnih nemačkih interesa.“¹⁸ Vlada SRN je tokom januara uputila demarš zemljama trećeg sveta i objasnila politiku prema istočnim zemljama ističući da se u odnosu na nemačko pitanje principi nemačke politike nisu promenili.¹⁹

Ministarstvo inostranih poslova skinulo je Jugoslaviju sa vrha liste istočnih zemalja sa kojima će uspostaviti diplomatske odnose. Odlučeno je da se odmah uspostave odnosi sa Rumunijom jer je to najlakše. Istovremeno se stupilo u pregovore sa Mađarskom i Bugarskom, što je dovelo do sazivanja konferencije u Varšavi na kojoj je inicijativa SRN prema Istoku za neko vreme usporena. Analize MIP-a su pokazale da je greška bila u tome što je Nemačka izabrala disidenta u Istočnom bloku, te je time reakcija SSSR bila jača nego što se očekivalo. To je poslužilo Istočnom Berlinu da ojača međunarodnu poziciju pre svega kod zemalja Istočnog bloka. Kada je MIP jednom usvojio takvu analizu Jugoslavija je još više gurnuta u pozadinu, jer je i ona bila poseban slučaj među istočnim zemljama iako nije članica lagera. Dva „posebna slučaja“ olakšala su Istoku da u

¹⁵ „Porodajna greška“, poznatija kao Fehlgebuehrtheorie, podrazumevala je zvaničnu postavku SRN da može da uspostavi odnose sa zemljama Istoka koje su od početka, bez obzira na svoju volju, morale da priznaju NDR. To znači da su one „rođene“ bez mogućnosti da odlučuju.

¹⁶ Isto, telegram, 1. februar 1967. FS.

¹⁷ DAS/MIPSCG, PA, 1967, F-149, telegram, 17. januar 1967.

¹⁸ Isto, šifrovani telegram, 9. februar 1967.

¹⁹ Isto, PA, 1967, F-149, šifrovani telegram, 2. februar 1967.

svetu prodre sa tezom o neiskrenoj nemačkoj istočnoj politici, koja ne ide na smirivanje već na razbijanje stabilnosti u Evropi. Stoga se odustalo od suštinskih koraka prema Jugoslaviji i doneta je odluka da se ide na manje važne formalnosti. Trebalo je pre Beograda uspostaviti odnose sa bar još jednom „običnom“ istočnoevropskom državom.²⁰

Nakon mesec dana lutanja i varšavskog sastanka Nemci su formulisali politiku prema Jugoslaviji. Poboljšanju odnosa između dve zemlje treba težiti, ali obnovu odnosa ne treba stavljati u prvi plan. Treba sačekati neko vreme da bi se videla reakcija SSSR-a na obnovu odnosa sa Rumunijom, a zatim prema sondažama u ostalim istočnim zemljama. S druge strane, kada situacija u trećim zemljama postane čista i Nemačka ojača svoj položaj može se očekivati ukidanje Halštajnove doktrine u odnosu na Jugoslaviju. MIP će pokušati da preko arapske lige uspostavi kontakte sa ovim zemljama, koje su prekinule diplomatske odnose sa Nemačkom 1965. godine. Prvi utisak je bio da bi ove zemlje bile spremne na normalizaciju. Druga važna tačka po pitanju trećih zemalja bila je Indija. Nekada veliki pobornik priznanja NDR, Indija je promenila svoj stav i uspostavila tešnje ekonomski veze sa Saveznom Republikom Nemačkom.

Nakon konačnog formulisanja politike prema Jugoslaviji u Beogradu je boravio predstavnik bonskog MIP-a Joerg Kastl kako bi pojasnio pozicije nove vlade. Dolazak Kastla u Beograd otvorio je put poboljšanja odnosa između dve zemlje. Kastl je predložio da bi „neposredna uspostava diplomatskih odnosa za njih izazvala bezbroj teškoća, jer bi mnoge zemlje, s obzirom na veliki ugled Jugoslavije među nesvrstanim zemljama, mogle da izvrše priznanje NDR.“²¹ Time je Savezna Republika Nemačka zvanično priznala da je Jugoslavija bitan subjekt međunarodne politike i da nova nemačka politika još uvek stoji na starim principima rešavanja nemačkog pitanja, te da se u svetu tog pitanja sagledava i politika prema Jugoslaviji.

Kastl je u Beograd doneo paket ponuda, koji je trebalo da pokaže spremnost Nemačke za poboljšanje odnosa između dve zemlje. Taj paket je obuhvatao:

– nameru da se pošalje trgovinski ataše u Beograd, s obzirom na pozitivan razvoj trgovinskih odnosa;

– predlog da dve vlade direktno komuniciraju;

– ponudu da dođe do sastanka mešovitog odbora vlada. Dve zemlje su nakon trgovinskih pregovora 1964. godine potpisale dodatni protokol koji je predviđao da se jednom godišnje sastaje mešoviti odbor vlada. Usled pogoršanja odnosa mešoviti odbor se nije nikada sastao. Nemci su sada ponudili da dođe do sastanka, koji je i zakazan za 24. april 1967. Kastl je predložio stav Nemaca da na ovom odboru treba da se raspravlja samo o privrednim pitanjima a ne o političkim, jer je on uglavnom sastavljen od ekonomskih stručnjaka;

²⁰ Isto, 418257, Zabeleška iz razgovora M. Krajgera sa G. Jaegerom, II sekretarom ambasade SAD u Bonu, 20. april 1967.

²¹ Isto, 410571, Zabeleška o razgovoru Z. Lučića, načelnika II uprave sa Joergom Kastlom, 30. mart 1967.

- ponudu da pregovori o radnoj snazi započnu u maju 1967;²²
- nemačka strana ukinula je takse za vize i dozvolila da se u SRN može privatno putovati bez viza.

Sve ovo ukazuje da je vlada u Bonu formalno prevazišla pitanje Halštajnovne doktrine, ali ne i pravno.

Kastl je izrazio bojazan da bi Jugoslavija mogla da objavi svetu da je njen gest iz 1957. godine bio ispravan i da je to dovelo do napuštanja politike SRN prema nemačkom pitanju.

Zasedanje Mešovitog odbora vlada predstavljalо je znak dobre volje obe strane da se odnosi podignu na viši nivo, a jugoslovenska vlada dobila je priliku da pokrene bitnija pitanja bilaterale. Tokom zasedanja, 24–29. aprila 1967, postignuta je saglasnost da se Jugoslaviji odobri puna liberalizacija po listi GATT,²³ izvesno povećanje kontingenata neliberalizovanih artikala (pre svega tekstilnih proizvoda), obustavljena je primena „istočne klauzule“²⁴ prema jugoslovenskim preduzećima, razmotrene su mogućnosti za zaključenje novog trgovinskog sporazuma.²⁵ SRN se obavezala da neće praviti teškoće u saradnji SFRJ sa EEZ,²⁶ odbreno je korišćenje preostale rate kredita od 80 miliona DM do kraja 1967. Međutim, i pored rešavanja ovih pitanja delegacije nisu uspele da se dogovore oko otpočinjanja pregovora o radnoj snazi i konvencije o socijalnom osiguranju.

Varšavski ugovor nametnuo je potpuno novu situaciju Brantovoj istočnoj politici. Javno mnjenje Nemačke počelo je sve više da podržava novu spoljnopolitičku orientaciju vlade i očekivalo je dalje korake u pravcu normalizacije odnosa sa istočnoevropskim zemljama. Nemačka vlada našla se u situaciji da ponovo prostudira svoju politiku prema Jugoslaviji. Usled nemogućnosti da se normalizuju odnosi sa još nekim istočnoevropskim zemljama pre Jugoslavije, vlada u Bonu je bila prinuđena da se okreće Jugoslaviji. Iako su takva uverenja sazrela u bonskom MIP-u odmah nakon varšavskog sastanka, momentalno uspostavljanje odnosa sa Jugoslavijom nije bilo moguće. Osim stare bojazni da bi se time mogle pokrenuti zemlje trećeg sveta, a pre svega arapske kao najvažnije, da priznaju NDR, pojavilo se još nekoliko prepreka koje su sprečavale Bon da pristupi skoricjem uspostavljanju odnosa sa Beogradom.

²² Ovo je bilo izuzetno važno pitanje između dve zemlje. U Nemačkoj je 1967. godine bilo oko 150.000 jugoslovenskih radnika, a dve zemlje nisu imale zaključen ugovor o radnoj snazi ni socijalnu konvenciju.

²³ GATT – General Agreement of Tariffs and Trade. Nastao je 1947, a Jugoslavija je postala punopravan član 1966 (danas deo Svetske trgovinske organizacije). Više o tome <http://de.wikipedia.org/wiki/GATT>

²⁴ Klauzula je zabranjivala isporuku opreme zemljama u razvoju, ukoliko se ova finansira iz sredstava pomoći koju SRN daje tim zemljama.

²⁵ Dve zemlje su imale zaključen trgovinski sporazum iz 1952, koji je već uveliko prevazišao ekonomsku razmenu. Svi pokušaji jugoslovenske vlade da se zaključi novi trgovinski sporazum bili su do tada odbijeni.

²⁶ Neposredno pre zasedanja Mešovitog odbora vlada, ministar spoljnih poslova SRN Vili Brant održao je govor pred Savetom ministara zemalja Evropske ekonomiske zajednice, u kojem je najavio promenu kursa nemačke politike prema Jugoslaviji, rekavši da Nemačka neće više praviti teškoće Jugoslaviji u njenim pregovorima sa EEZ.

Varšavski sastanak uverio je vladu u Bonu da bi se uspostavljanjem diplomatskih odnosa sa Jugoslavijom ugrozili a možda pogoršali njeni odnosi sa Moskvom, koja je bila od krucijalne važnosti za uspeh čitave istočne politike i rešenja nemačkog pitanja. U Bonu je pod utiskom reakcije Moskve, koja je ocenila da nova vlada u Bonu želi da razbije jedinstvo socijalističkih zemalja²⁷ (uspostavljanjem odnosa sa Rumunijom), prihvaćena tzv. disidentska teorija – tj. da posle Rumunije ne može doći Jugoslavija na red, da se ne bi izazvala reakcija SSSR-a.²⁸ Tako se vlada s jedne strane našla pod pritiskom javnog mnjenja, a s druge pod pritiskom SSSR-a.

Bonska vlada donela je ad hoc novi program prema SFRJ. Smatrala je da bi obnavljanje odnosa sa Jugoslavijom omogućilo uspostavljanje diplomatskih odnosa sa Mađarskom i Bugarskom. S druge strane, tim aktom svet bi se uverio da istočna politika nije zaustavljena i da vlada želi stvarnu normalizaciju odnosa sa Istokom. Ipak, još uvek se nije moglo precizirati kada bi do toga moglo da dođe. Trebalo je pre toga ojačati položaj kod nesvrstanih zemalja, a ujedno voditi računa o tome da uspostavljanje odnosa ne pogorša odnose sa Moskvom.

Poseta dvojice predstavnika bonske vlade, Maksa i Venera, poslanika CDU/CSU, trebalo je da, shodno novoj situaciji nakon varšavskog sastanka na relaciji Bon–Istok, predoči Beogradu probleme i perspektivu odnosa, a istovremeno da se ispita i stav Jugoslavije u novonastaloj situaciji. Činjenica da je Bon poslao izaslanike nižeg ranga, koji nisu došli u zvaničnu posetu Jugoslaviji, sveđoći o tome da Nemci nisu želeli da zaoštravaju odnose sa Moskvom, a da su u isto vreme želeli da ispitaju mogućnost nastavljanja nove istočne politike tamo gde je to još bilo jedino moguće.

Poslanici CDU i CSU predočili su vlasti u Beogradu novi plan bonske vlade. Nemci su bili spremni na ponovno uspostavljanje diplomatskih odnosa, a „zamišljaju da do toga dođe i kroz proces visećih problema. Među tim problemima su ugovor o našoj radnoj snazi u SR Nemačkoj, koji su voljni zaključiti“.²⁹ Pored toga vlada je želela da postigne normalizaciju unapređenjem kulturnih i ekonomskih odnosa između dve zemlje. Poslanike je najviše zanimalo da čuju „mišljenje kakva bi bila reakcija Sovjetskog Saveza na ponovno uspostavljanje diplomatskih odnosa sa Jugoslavijom, tj. da li bi se sovjetski pritisak na njih povećao kao što je to bio slučaj, po njihovom mišljenju, posle normalizacije sa Rumunijom.“³⁰ Nemci su prvi put tokom ovih razgovora pomenuli pitanje izjave koju bi eventualno dala jugoslovenska strana prilikom normalizacije odnosa, a koja bi bila „neka vrsta garancije njenih važnih interesa.“³¹ Oko tog pitanja će se kasnije voditi duga rasprava unutar nemačkih partija, jer su mnogi u izjavi videli zaštitu nemačkih nacionalnih interesa. Nemački poslaniči uputili su otvoren poziv jugoslovenskim kolegama da i oni dođu na takve

²⁷ DASMIPSCG, PA 1967, F-149, 417951, telegram, 20. maj 1967.

²⁸ DAMIPSCG, PA, 1967, 43563, telegram, 22. decembar 1967.

²⁹ DAMIPSCG, str. pov., 1967, F-I, br. S. p. 18/7, Zabeleška o razgovoru sa članovima zapadnonemačkog parlamenta Maksom i Venerom u Saveznoj skupštini, 8. maja 1967.

³⁰ Isto.

³¹ Isto.

otvorene razgovore u Bon. To je značilo uspostavljanje kontakata između dve zemlje mimo sila zaštitnica. Jugoslovenski poslanici ocenili su da bi trebalo nastaviti sa korektnim i čvrstim držanjem i ne tražiti od Nemaca ništa više i ništa novo.

Naišavši na povoljan odjek u Beogradu Brant je odlučio da treba intenzivirati odnose sa Beogradom. Nepunih mesec dana kasnije Beograd je posetio Oskar Šiler. Tadašnji nemački ambasador u Atini bio je ovlašćen da kao emisar predloži vlasti SFRJ intenziviranje odnosa i to:

- putem sporazuma koji su potpisani 1964. godine i oživljavanjem političkih konsultacija na odgovarajućem nivou;

- kroz spremnost Bona da podigne rang konzulata u Zagrebu na stepen generalnog konzulata i davanje još širih ovlašćenja šefu službe za zaštitu zapadnomačkih interesa u Beogradu da direktno, bez sile zaštitnice, uspostavlja kontakte u svim domenima saradnje. Iste takve mogućnosti trebalo bi da koristi i jugoslovenska služba u Bonu;

- skorim pozitivnim odgovorom u pogledu pregovora o radnoj snazi.

Šiler je preneo stav Branta „da bi do kraja godine, uz odgovarajuće obostrane napore, mogle biti savladane još postojeće teškoće i da bi se tada mogli povesti i konkretni pregovori za obnovu diplomatskih odnosa.“³² Prvi put je jugoslovenskoj strani jasno predočen rok u kome bi moglo doći do uspostavljanja odnosa. Pod još postojećim teškoćama Brant je najverovatnije podrazumevao poznate argumente koji su ga sprečavali da istog trenutka krene u obnovu odnosa (Halštajnova doktrina, disidentska teorija, stav SSSR-a, otpor frakcija unutar CDU/CSU).

Nemačko Ministarstvo inostranih poslova je nakon razgovora poslanika i Šilera donelo odluku da se do kraja godine uspostave odnosi sa Beogradom. Započeto je ispitivanje stava najvažnijih nesvrstanih zemalja prema uspostavljanju odnosa sa Beogradom. Nemački ambasador u Delhiju javljaо je da Indija sigurno ne bi potrčala da prizna NDR, jer za njen stav ni do tada nije bilo važno kakve je odnose imala Jugoslavija sa NDR ili pak neka druga nesvrstana zemlja.³³ Time su Nemci dobili prvu zvaničnu potvrdu jedne od najznačajnijih zemalja u pokretu nesvrstanih.

Mnogo je teže bilo odrediti stav Egipta, najvažnije zemlje arapskog sveta. Čini se da su Nemci u narednim mesecima pokušali da ojačaju pozicije među arapskim svetom. To je započeto uspostavljanjem diplomatskih odnosa sa Jordandom, a nastavljeno posetom Hasuna, generalnog sekretara Arapske lige Bonu.³⁴ U toku izraelsko-arapskog sukoba³⁵ SRN je zauzela zvaničan stav da rešenje kri-

³² DAMIPSCG, str. pov., 1967, F-I, br. S. p 15/3, Zabeleška o razgovoru sa Oskarom Šilerm, ambasadorom SR Nemačke, 4. jun 1967.

³³ DAMIPSCG, PA, 1967, F-149, 432491, telegram 28. jun 1967.

³⁴ Isto, šifrovani telegram, 18. april 1967.

³⁵ U periodu 5–10. juna 1967. trajao je takozvani šestodnevni rat između Izraela i Egipta, Jordana i Sirije. Završen je ustupanjem Sinajskog poluostrva i Zapadne obale Izraelu. Više o tome u: Michael Howard and Roger Louis (ed.) *The Oxford History of the Twentieth Century*, New York 1998.

ze mora da garantuje postojanje kako Izraela tako i arapskih država, slobodno korišćenje međunarodnih vodenih puteva, obustavu isporuka oružja ovom regionu i pomoći arapskim izbeglicama. I pored toga što je stav SRN bio proizraelski, SRN je pokušala da u arapskim zemljama zadrži bar neke pozicije. Bon je bio spreman da finansijski pomogne Jordan i Egipat sa 5 miliona DM, a otvoren je i konto za pomoći arapskom stanovništvu.³⁶

I pored povoljnijih uslova i jasne najave da bi moglo doći do normalizacije odnosa, nemačka vlada nije pokazivala svoju intenciju u praktičnoj politici. Odnosi i rešavanje pojedinih pitanja gotovo su stali na svim planovima. Klima između dve zemlje se pogoršala nakon povratka kancelara Kizingera iz Washingtona i njegove izjave da je „obnavljanje odnosa sa Jugoslavijom teško pitanje koje iziskuje brižljivo proučavanje, te da bi se ovo postiglo de facto je potrebno razjašnjenje niza pitanja“.³⁷ Jugoslovenska vlada je zaključila da se poboljšanje odnosa uslovjava rešavanjem krupnih bilateralnih problema. Pored toga, vlada je ocenila da su Nemci nakon sastanka u Varšavi stali na nove pozicije koje su podrazumevale da se u praktičnoj politici polazi od konkretnih interesa svake zemlje. SIV je smatrao da će Nemci primenjivati ovu koncepciju i u odnosu na Jugoslaviju.

Kako najavljeni odgovor nemačke strane o početku pregovora o radnoj snazi nije stizao, jugoslovenska strana je ocenila da Nemci nisu u potpunosti spremni na saradnju. O čemu se zapravo radilo?

Brant se u međuvremenu suočio sa ne baš malim otporom prema svojoj politici. Najveće prepreke po pitanju radne snage postavljao je ministar rada Kacer, uticajna ličnost u CDU i lider demohrišćanskih sindikata.³⁸ S druge strane ni jugoslovenska vlada bez obzira na svoj pomirljiv stav nije sedela skrštenih ruku. Nemcima je uskraćen odgovor po pitanju prijema u Dunavsku komisiju, a jugoslovenska vlada je kao dodatni vid pritiska uputila Nemcima početkom avgusta 1967. notu o obeštećenju žrtava nacističkih progona. Sve to je trebalo da ukaže Nemcima da sa praznih priča treba da predu na dela.³⁹

Početkom septembra Jugoslaviju je posetio savezni ministar porodice i omladine Bruno Heck. Cilj njegove posete, u dogovoru sa kancelarom Kizingerom, bio je da se ispita reakcija SSSR-a na eventualno uspostavljanje odnosa između dve zemlje. Nemci su već odlučili da odbace disidentsku teoriju kao jedan od argumenata koji ih je sprečavao da pristupe normalizaciji odnosa. Njima je trebala potvrda njihovog stava, pa je Bruno Heck otvoreno upitao: „Kako će reagirati Moskva u odnosu na normalizaciju odnosa između Jugoslavije i SR Nemačke kako bi mogao preneti kancelaru Kizingeru i ostalima? Da li bi kancelar mogao biti pozvan u Moskvu, neće li mu prebaciti da pokušava organizirati soci-

³⁶ DAMIPSCG, PA, 1967, F. 150, 430994, Spoljna politika SRN, bilateralni problemi i predlozi za naše dalje reagovanje od 9. septembra 1967.

³⁷ Isto.

³⁸ Isto, 1967, F-149, SRN, 424309, Zabeleška o razgovoru načelnika druge uprave Zvonka Lučića sa Loeckom, šefom ureda za zaštitu interesa SR Nemačke u Beogradu, od 6. jula 1967.

³⁹ Isto, PA, 1967, F. 150, 430994, Spoljna politika SRN, bilateralni problemi i predlozi za naše dalje reagovanje od 9. septembra 1967.

jalističke zemlje protiv Moskve (njajpre Bukurešt, a zatim Beograd)“⁴⁰ Jugoslovenska strana uveravala je Hecka da taj argument apsolutno otpada s obzirom „na punu nezavisnost naše politike, naš utjecaj u svijetu a i sadašnje dobre odnose.“⁴¹

Iako je klima za uspostavljanje odnosa sa Jugoslavijom u septembru bila vrlo povoljna, vlada u Bonu još nije bila spremna na taj korak. Naime, trebalo je prevazići još jednu prepreku. Konzervativni krugovi CDU/CSU sve više su se protivili uspostavljanju odnosa, tvrdeći da će Jugoslavija odmah nakon toga zahtediti od Nemačke da se obeštete žrtve nacističkog terora.⁴² Konzervativni desni krugovi imali su valjanih razloga da veruju u tu tvrdnju koja je još više dobila na težini kada je Jugoslavija, rezignirana nemačkom politikom, uputila avgusta 1967. Bonu notu o obeštećenju žrtava nacističkih zločina. Prigovori uticajnih faktora CDU/CSU u vlasti svodili su se na sledeće:

– vlada želi da uspostavljanjem odnosa sa Jugoslavijom potvrdi vrednost istočne politike, iako se tim aktom ne bi suštinski izmenila niti poboljšala pozicija SRN u odnosu na Istok;

– tačno je da je Halštajnova doktrina u prvobitnoj varijanti neodrživa, ali dok vlada ne raščisti i ne odredi buduću politiku prema NDR nemoguće je javno, oficijelno napuštanje ove doktrine. Uspostavljanje odnosa sa Jugoslavijom bi značilo u suštini napuštanje Halštajbove doktrine ukoliko vlada SFRJ ne bi ponudila nikakve garancije vlasti SRN;

– očigledno da Jugoslaviju manje interesuju diplomatski odnosi a da je prvenstveno zainteresovana za rešavanje svojih pitanja (radna snaga i obeštećenje). Jugoslavija će uspostavljanje odnosa iskoristiti da odmah pokrene i zaoštiri ova pitanja, što bi celokupna javnost Nemačke shvatila da je vlada SRN bila primorana da obnovu odnosa plati, iako od Jugoslavije nije dobila nikakvu koncesiju po nemačkom pitanju.⁴³

Nakon posete ministra Hecka Beogradu i izjave državnog sekretara u Parizu Marka Nikezića o tome da Jugoslavija ne uslovjava regulisanje odnosa sa SRN, kancelar Kizinger dao je pristanak za uspostavljanje odnosa sa Jugoslavijom.⁴⁴

Usledila je poseta Barsiga, člana predsedništva Socijaldemokratske partije SRN, koji je u svojstvu izaslanika V. Branta boravio u Beogradu od 26. do 28. novembra. Poseta Barsiga koïncidirala je sa posetom kancelara Kizingera azijskim zemljama. Cilj Barsigove posete bio je da prenese vlasti u Beogradu da je „sazrelo vreme za punu normalizaciju, tj. punu uspostavu diplomatskih odnosa.“ Takođe preneo je vlasti u Beogradu „da bi sa naše strane bilo dovoljno da damo javnu izjavu na primer, u OUN u kojoj bi priznali pravo nemačkom narodu na samoopredelenje“ koja bi nemačkoj strani olakšala izlazak iz komplikovanog

⁴⁰ Arhiv Predsednika Republike, I-5-v, SR Nemačka, Informacija o posjeti saveznog ministra SR Njemačke Bruna Hecku, od 19. oktobra 1967.

⁴¹ Isto.

⁴² DAMIPSCG, F-150, 1967, SRN, Zabeleška Leo Matesa o boravku u Bonu, 23–28. septembra 1967.

⁴³ Isto, telegram, 39912, 21. novembar 1967.

⁴⁴ Isto, 1967, F-149, SRN, telegram, 20. septembar 1967, 433147.

juridističkog kompleksa (Halštajnova doktrina).⁴⁵ Jugoslovenska strana odbila je da prihvati bilo kakve uslove u pogledu uspostavljanja diplomatskih odnosa, naglašavajući da na odnose sa SRN gleda isključivo sa aspekta bilateralnih odnosa.⁴⁶

U Nemačkoj nisu svi delili Brantov i Kizingerov stav. Iako su njih dvojica uspeli da slome otpor u svojim partijama, ipak je još uvek bilo aktuelno pitanje koliko će priznanje Jugoslavije dovesti u pitanje princip samoopredeljenja nemackog naroda.⁴⁷ Zato je i Brant pokušao da privoli Jugoslovene da davanje jedne takve izjave pre nego što počnu pregovori o normalizaciji odnosa. Barsigova poseta Beogradu trebalo je da ispita stav jugoslovenske vlade prema toj nemačkoj intenciji.

Brant je zatim u izjavi o odnosima s Jugoslavijom ponovio: „Vanblokovska Jugoslavija je, kako na Istoku, tako i na Zapadu, cenjenja članica evropske zajednice država. Savezna vlada želi da odnose upravo sa ovom zemljom opet potpuno normalizuje.“⁴⁸

Nemci su ipak dali još malo vremena drugim socijalističkim zemljama nadajući se evoluciji stavova Mađarske i Bugarske.⁴⁹ Njima je najviše odgovaralo da se normalizuju odnosi sa Bugarskom, kao vrlo zanimljivom destinacijom nemackih turista.

Pošto je proteklo godinu od proklamacije nove istočne politike, nametnula se potreba da kancelar Kizinger poseti zemlje južne i jugoistočne Azije ne bi li se tim zemljama objasnila pozicija nove vlade a u isto vreme ojačao uticaj SRN naspram NDR. Postoјao je još jedan motiv za posetu kancelara Kizingera ovim zemljama. Pošto je nemačka vlada donela odluku o uspostavljanju diplomatskih odnosa sa Jugoslavijom, trebalo je još jednom ispitati stav vodećih zemalja trećeg sveta u odnosu na nemačko pitanje. Nemci nisu mogli da privole Jugoslaviju da utiče na ove zemlje u pogledu eventualnog priznanja NDR. Kancelar Kizinger posetio je Indiju, Burmu, Cejlon, Pakistan i Indoneziju, krajem novembra 1967. godine. Glavna preokupacija Kizingerove posete, izuzimajući bilateralne probleme, bilo je nemačko pitanje. SRN je nedvosmisleno istakla da je ona jedini predstavnik nemackog naroda i da bi eventualno priznanje NDR od strane ovih zemalja cenila kao „veoma neprijateljski akt“. Kizinger je ponovio stav nemačke vlade – da ujedinjenju Nemačke treba da predstoji popuštanje zategnutosti u Evropu, nasuprot stazu ranijih vlada – da je ujedinjenje preduslov sređivanja prilika u Evropi. Polazeći od toga Kizinger je insistirao da ove zemlje priznaju pravo samoopredeljenja nemackog naroda.⁵⁰ Poseta Kizingera azijskim zemljama a naro-

⁴⁵ Isto, 434854, Zabeleška Z. Lučića sa glavnim urednikom i zamenikom intendanta nemačkog radija i televizije Barsig-om, od 7. oktobra 1967.

⁴⁶ Isto, F-150, 1967, SRN telegram, 443075.

⁴⁷ Isto, telegram, 439066, 11. novembar 1967.

⁴⁸ Ahiv predsednika Republike, I-5-v, SR Nemačka, Izjava Vili Branta, ministra inostranih poslova SRN, o odnosima s Jugoslavijom u Bundestagu, 13. oktobra 1967.

⁴⁹ DAMIPSCG, F-149, 1967, SRN, telegram 436566, 23. oktobar 1967.

⁵⁰ Isto, F-149. 1967, SRN, 442963, Informacija. Poseta kancelara Kizingera Indiji, Pakistanu, Burmi i Cejlонu od 16. decembra 1967.

čito Indiji, uverila je konačno vladu u Bonu da neće doći do lančanog priznanja NDR od strane trećih zemalja.⁵¹

Posle višemesecnih analiza MIP je u toku decembra prišao završnim pri-premama za preduzimanje koraka ka obnovi odnosa. Do tog vremena, poseta kancelara Kizingera Aziji, konferencija šefova misija SRN iz istočnoevropskih zemalja u Bonu, mišljenja ostalih diplomatskih predstavnika SRN, pružili su sa spoljnopolitičkog aspekata određenu sigurnost za prilaženje obnovi odnosa. Sigurnost nije postignuta samo u Siriji i Maliju.

Nemačka vlast donela je 13. decembra 1967. godine službenu odluku da povede pregovore sa Jugoslavijom o uspostavljanju diplomatskih odnosa. O tome je zvanično obavestila jugoslovensku vlast 15. decembra.

Dve vlade su se dogovorile da započnu pregovore 23. januara u Parizu. Pošto se ovom prilikom nije moglo razgovarati o rešavanju značajnijih bilateralnih problema, niti je njihovo rešavanje bilo preduslov uspostavljanja odnosa između dve zemlje, pregovori su se u suštini vodili samo oko zajedničke izjave dve vlade. Delegacije su tada razmenile mišljenja o najvažnijim bilateralnim pitanjima.

Kraj jedne doktrine

Sve države istočnog i zapadnog bloka su jednodušno ocenile da je Halštajnova doktrina razorena i da nema više nikakvog značaja.

Moskva nije bila iznenađena uspostavljanjem diplomatskih odnosa, niti je njena reakcija bila toliko negativna kao godinu dana ranije kada je Rumunija uspostavila diplomatske odnose sa SRN. Moskva je čak izrazila zadovoljstvo što Jugoslavija nije popustila pred zahtevima Bona u pogledu Halštajbove doktrine. Ona je želela da pokrene Jugoslaviju da pledira kod Arapa da priznaju NDR: Smatrala je da su sada kada je Halštajnova doktrina razorena pozicije NDR znatno ojačane.⁵² U istom pravcu je razmišljala i NDR. Ostale zemlje socijalističkog lagera uglavnom su izražavale zadovoljstvo zbog uspostavljanja diplomatskih odnosa između dve zemlje.

Zapadne zemlje su takođe bile jednodušne u oceni da je Halštajnova doktrina napuštena. Vašington se nije upuštao u to ko je više dobio uspostavljanjem diplomatskih odnosa, već je stavio naglasak na nerealnost ranije nemačke politike. MIP Francuske je istakao da je to uspeh nove bonske „ostpolitik“, koji otežava nepomirljivu poziciju drugih socijalističkih zemalja. Francuzi su smatrali da će do rešenja bilateralnih problema doći znatno brže, ali da i dalje postoje snage unutar Hrišćansko-demokratske unije koje ometaju brže rešavanje tih problema. Britanci su smatrali da će doći do postepenog rešavanja pojedinih bilateralnih problema.⁵³

⁵¹ Isto, telegram 440579, 1. decembar 1967.

⁵² Isto, telegram, 46094, 16. februar 1968.

⁵³ Isto, telegram, 46875, 20. februar 1968.

Zemlje trećeg sveta, od kojih je Nemačka i najviše strepela da će uslediti talas priznanja NDR, ocenile su da je Halštajnova doktrina pokopana, ali nisu pomisljale da pohitaju ka priznanju NDR. To se naročito odnosi na Indiju i Egipt kao dve najznačajnije zemlje pokreta nesvrstanih. Očekivanja da će Sirija odmah uspostaviti odnose sa NDR nisu se ostvarila.

Iako je većina zauzela stav da je Halštajnova doktrina pokopana, nemačka vlada je imala još nekoliko mehanizama kojima je sprečavala druge zemlje da priznaju NDR. Halštajnova doktrina predstavljala je samo jednu od tri odbrambene linije SRN s ciljem izolacije NDR. Ostale dve su bile:

- SRN je uspela uz pomoć saveznika da nametne mišljenje, koje su zemlje trećeg sveta prečutno prihvatile, da zemlja koja ima odnose sa NDR ne može da ima iste odnose sa SRN i da u njenoj politici dobija drugorazredni značaj;

- zemlja koja ima odnose sa NDR ne pripada više trećem svetu već socijalističkom lageru.

Te dve barijere bile su dovoljna garancija da nijedna od tih zemalja neće ići jugoslovenskim primerom.⁵⁴

⁵⁴ Isto, šifrovani telegram, 31. januar 1968.

VLADIMIR IVANOVIC

RENEWING DIPLOMATIC RELATIONS BETWEEN SFRY AND WEST GERMANY

Summary

The moment when Grand Coalition gained power marks a new phase of German foreign policy. However, Wily Brandt couldn't carry out his concept of *Ostpolitik* completely, but he made some radical shifts. One of those was the restoring of diplomatic relations with Belgrade. This question was exceptionally complicated and related with other difficulties. Due to a fact that Yugoslavia recognized NDR not as a member of Warsaw pact, but as a dissident country, she couldn't fit right into *Fahlgeührtheorie*.

As a nonaligned country SFRY was treated like a separate case, because there was a danger that the Third world countries would follow her example and recognize DDR. The bigger problem was how to reach agreement with coalition partners in center, under what terms the bilateral restoration of diplomatic relations could be achieved. Central topic was the policy of German matter, the principals, i.e. the restoring of relations can mean that Germany in Yugoslavia's case renounces the Hallstain doctrine – the main principal of her foreign policy.

Some representatives of CDU/CSU made reserve to automatism of renewing of the diplomatic relations Brant emphasized the need of restoration of relation as state – political need and succeeded to overcome all obstacles in this matter. Diplomatic relations were restored on January 31st 1968. Yugoslavia didn't set any condition to the renewal of diplomatic relations, but she considered that West Germany must take initiative in this process because she was the one that interrupted bilateral relations. This didn't mean normalizations, but it was the basic step that created possibility for two countries to solve the current problems.

PREDRAG J. MARKOVIĆ
Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

UDK 316.723-057.56(=163.41) (100)
316.723-057.56(=163.3/.6) (100)

GASTARBEITERS AS THE FACTOR OF MODERNIZATION IN SERBIA

APSTRAKT: *Članak daje detaljan pregled ekonomске emigracije u Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata i fenomena gastarabajtera, kao i njihove uloge u društvenom i kulturnom kontekstu Jugoslavije i Srbije do današnjih dana. Rad je plod analize obimne sociološke, kulturološke i druge literature, kao i sekundarne građe, kombinovan sa pozicioniranjem u istoriografskom kontekstu.*

A history of the working migrations

The ex-Yugoslavia and the region as a whole have a long tradition of the workers' migrations. Furthermore, one could recognize even two different traditions in that regard: the tradition of the territories that belonged to Austro-Hungary, and the other of the ex-Ottoman lands. The first tradition fits the migration patterns of the Central and Eastern Europe. This migration was directed toward both Americas, and was more or less, permanent *emigration*. In the Adriatic hinterland, the number of emigrants who went to America reached up to 15% of the total population (Banović, 1987:321).

The other tradition, typical for eastern Serbia and Macedonia, was directed toward more fertile areas of the Ottoman Empire and neighboring countries. This was a seasonal migration in the rhythm of agricultural and construction works seasons, endemic for certain regions like eastern Serbia (Prvanovic, S,1963). In these areas, overseas migrants emerged in significant numbers only with the inclusion of the central Balkans into global economy at the beginning of the 20th century. In the Pirot area, overseas emigration became so numerous before the Balkan wars that government had to introduce high passport taxes, in order to discourage the aspiring migrants (G. Petrović, 1920:18). It seems that some ethnic and cultural groups (Walachs between Danube and Timok and Šops around Pirot) traditionally inclined more to migration.

In the interwar time, directions changed to some degree: Balkan internal seasonal working migrations disappeared, overseas migration was continuing, although at a slower pace, especially after 1929. In this period, Western European countries were added to the destinations. Before 1929, more than 130,000 people from ex-Yugoslavia worked in the western Europe (Vuksanovic, 1994)

After the WWII, the legal emigration was prohibited for a while. Initially, the regime even strongly condemned those „renegades“ who dared to leave the „socialist paradise“. The full employment was a matter of boasting for the regime, and the press often reported, how, for example, Italians had to leave their country because of poverty and unemployment, unlike in socialist countries (interestingly enough, the same argument had been used against Yugoslavia in other socialist countries during the 1960's and 1970's) (Markovic, 1996:241–266)

As soon as the border regime was relaxed, emigration reached its interwar averages. After the liberalization of the passport regime at the beginning of 1960's, emigration turned into an avalanche. From 10,000 emigrants per annum in the 1960's the working emigration reached 240,000 annually in 1970 (Vuksanovic, 1994) The reforms of 1961. and 1965. had a twofold impact on the working migration: on the one hand, they increased unemployment by closing unsuccessful enterprises; on the other hand, the emigration itself had been facilitated even by state enterprises, especially when the construction industry began to organize sending of the workers abroad. The export of the labor force had temporarily eased the problem of unemployment. The other collateral benefit were huge money dispatches. They rised from 4,4% of total hard currency income in 1963. to 24,8% in 1973, (Petkovic, 1988:138) Unsurprisingly, the working migration was strongest in the traditional emigration regions and among traditionally migrating ethnic groups. For example, the counties in north eastern central Serbia with the substantial Wallach minority had the greatest percentage of labor migration in the entire country (10–15% of population, (Vuksanovic, 1996:29). It also seems that the Roma were over represented in the stream of migrant workers.¹ Nevertheless, in the course of the 1970's and thereafter (especially after 1981) even immobile population such Kosovo Albanians was included into working migrations. Already in 1981 the percentage of households with working migrants in Kosovo was highest in Serbia: 10,6% of Kosovo households had members who worked abroad, while in Serbia that percentage was 5–6 (Vuksanovic, 1996:44). After 1981, the Albanian working (and to some degree political) emigration increased dramatically, but due to the fact that Albanians boycotted the state census of 1991, nobody knows the precise numbers.

¹ Though, both ethnic groups used to have a multiply identity. Therefore is difficult to estimate their exact numbers. Their national awakening occurred during 1990's. According to the 2002 census, the percentage of Wallachs in general population was four times bigger than in census of 1991. (see www.szs. sv. gov.yu/Popis/)

The increased numbers and new regions involved in transnational working migrations were important, but there is something else even more important for cultural studies. Migration used to be conventionally depicted as a definite decision and an act that is the once and for all passage of migrants from one state and social system to another. In early 1960's the term 'migrancy' was introduced instead of „migration“ (Mayer,1962) Migrancy is the complex process that includes emigration, immigration, integration, remigration etc. „Migrants in present-day Western Europe can be seen as being involved in a process of network building, binding in microcosms the poles of the international migratory system into a single web of overarching social relationships-one single field of social action. Migrants participate simultaneously as actors on social processes going on in the country of immigration and their country of origin. They are continuously influenced by structural determinants, norm systems, values and agents of socialization of two different social systems... These multiple influences are synthesized into various socio-psychological? profiles, specific practices and specific cultural compromises“ (Schierupp,1986:38). Later authors introduced the term „transmigration“ for the basic life-style of labour migrants. I have learned this term from the Čapo-Žmegač study on Croatian labour migrants, but it describes a central theme of the common Gastarbeiters existence (Čapo-Žmegač:2003). They are moving back and forth between at least two places in two different nation-states.

Officials like to say that „labor migrants are a bridge between countries, and cultures.“ What influences upon everyday life and culture were „carried“ across that bridge in the case of Serbia?

A State of Studies

The most numerous studies of the working migrations came from the realm of sociology. The first sociological works on the topic were based on the Western theoretic approaches, without domestic empirical studies. First field studies were organized after 1973 and published in the second half of 1970's. (Mežnarić,1985:78–79) The accent in most studies is upon adaptation and integration into new society. Children of the migrants, their education, identity and especially their linguistic development attracted the biggest scholar attention (Davidović,1999). This scholar orientation reflects to some degree the academic interests of the host countries. There were also several studies of new family patterns of gastarbeiters (Milić, 1973; Burić,1973,1975; Katunarić 1978, Vuksanović,1994).

There are few ethnological and no historical studies on the subject. Only several studies research cultural and social „feedback“ of working migrants. Early Western studies of the status consumption of returning Serbian gastarbeiters (Schierup, 1973) had a limited influence among Serbian researchers. Actually Bratić-Malešević study about migrant workers housing is perhaps the unique work on the topic (Bratić-Malešević,1982). It is difficult to estimate why Serbian

ethnology and cultural and social history have avoided this amazing topic of research. To say that Serbian ethnology is still preoccupied with traditional village culture would not be enough because the cultural impact of *Gastarbeiter*s is perhaps most visible in villages. We could make an initial hypothesis that return of the *Gastarbeiter*s represents very dramatic challenges to traditional values, and as such should doubtlessly arouse great interest of different social sciences. Nothing like that happened in the Serbian ethnology and historiography. These disciplines mostly remained silent about that issue.

The imaging of migrants in the Serbian (and ex-Yugoslav) culture: Socialism and After

There are several levels of the working migrant images in the Serbian culture. At the level of traditional culture, the working migrants are present in traditional folk songs (or those songs that pretend to be traditional). In that sense, the Macedonian folk songs on *pecalba* are perhaps the most beautiful ones. Similar „pessimistic“ motives regarding migrant workers we could find in another traditional migrating area: the Eastern Adriatic hinterland. Oddly enough, the role of the working migrant in both traditions is the role of someone who is absent. The most frequent motive is that of the beloved one who went to work far away, leaving a beloved woman alone. The work migration of young males changed the marriage patterns in Dalmatia, Herzegovina, and some areas of Montenegro, in two directions. The first marriage pattern was typical for returning emigrants, who came home to marry after years spent overseas after they had earned enough money. Hence, they used to marry in a relatively mature age, with much younger women. The other pattern was a sort of a arranged marriage known as a „picture post card bride“ (Sklevicky, 1988:304–305). Namely, many marriages were arranged through letters (postcards and photos) exchanged with overseas emigrants.

*Gastarbeiter*s changed thoroughly the social and cultural role of migrant workers. First of all, they were not permanently absent. Instead of a romantic image of the missing son or beloved one, the *Gastarbeiter* emerged as a very visible social factor and even more as a cultural symbol. Their appreciation did not reflect their vital social, economic, and cultural importance. On the contrary, *Gastarbeiter*s were generally underestimated in all areas of public life.

Their image(s) in media, films and literature used to be derogatory. Actually, there were two *gastarbeiter* images in socialism. The one image was a patronizing and pitiful one. According to this image, *gastarbeiter*s were tragic victims of the social and political development, doomed to wander between two worlds, not belonging to neither of them. According to political orientation, this image had even two versions. In the more „politi-

cally correct“ version, gastarbeiter problems were caused by the unfriendly reception in host countries and by the activity of political emigration. His existence and dignity are in the permanent complex peril between Scylla of the different social environment and Charybdis of the „spider nets“ of political emigrants. This is exactly the point of view in one of the most popular novels of 1970’s *Ljudi s četiri prsta* written by Miodrag Bulatović. Unfortunately for gastarbeiter, authorities themselves believed that gastarbeiter should be under special police and ideological scrutiny in order to preserve them from „dangerous“ influences. Migrant workers from 1960’s to the end of Socialism were in a paradoxical situation: on the one hand, they were allowed to leave in a quest for a better life. Their money dispatches were more than welcomed. On the other hand, they remained somehow suspect. Therefore, the fears and anxieties connected with homeland authorities were widespread among gastarbeiter. These fears were twofold. On one side were fears of different official authorities (custom officers, police, and interestingly enough, communal authorities in charge of construction and business permits). On the other side was the very specific fear of being caught in connections with political emigration. The latter one was characteristic for ethnic groups whose emigration was actively hostile against Yugoslav state (Croatians, for example. See Čorić, 1988:102–104). On the other hand, anti regime intellectuals shared this patronizing attitude to gastarbeiter, though in another version. For them a massive exodus of workers was an additional proof of the Yugoslav regimes failure. A famous painting exhibition was banned because the painter, Mića Popović, contrasted the misery of the gastarbeiter departure with the royal luxury of Tito’s life (Dragović-Soso, 2003:48)

The other image of the *Gastarbeiter* was less patronizing, but not more positive. From that point of view, the *Gastarbeiter* is transformed from a tragedy to a comedy hero. Within this discourse, *Gastarbeiter*s were described as a modern version of an old hero in many genres of literature, drama and especially feuilleton and vaudeville: it was the *nouveau riche* type, one of the most favored comic types. When the Serbian *Gastarbeiter*s were concerned, their social, educational, and to some degree ethnic structure offered even more additional themes for mocking and social satire.

The first generation of *Gastarbaiters* was predominantly rural: 54,9% of migrant workers from Serbia had been engaged in agriculture (for central Serbia this percentage is 59%, for Kosovo 69,8% for Vojvodina 37,9%). As for the rest, 33,5% were miners, as well as construction and industry workers. Ten years later 46,2% of migrant workers had rural origin. The percentage of these without completed primary education (elementary school in Serbia lasted 8 years) were 54,6% in 1971 and 40,4% in 1981. (Vuksanović, 1996:37–46) The migrant workers were both more rural and less educated than the average citizen of Serbia, let alone high brow writers, journalists, media people and other opinion makers.

Gastarbeiter as a hero of a new oral tradition.

However it may be, *Gastarbeiter*s became one of the most favorite butts of different jokes, caricatures, film and TV comedies. The *nouveau riche* motive was complemented with a variety of other motives: stupid ethnic group member, stupid peasant, erotic and gender role jokes and comic motives. All these motives blended into the specific narrative. A *Gastarbeiter* became a poorer descendant of Bay Ganyo. We would analyze here only few basic Witz motives from the Socialist times, because film and TV *gastarbeiter* comic roles actually derive from the oral tradition.² Beside characters in jokes, *Gastarbeiter*s are popular heroes of urban legends as well.

The *Gastarbeiter* from witz is not an autonomous role. There were several joke heroes who had already existed before 1960's and 1970's. For them, work abroad was an addition to their well established characters. Unmatched in popularity were two surrealistically stupid Bosnians, Muyo and Haso (or Huso and Haso in some versions). They were most popular joke heroes in ex Yugoslavia during Socialism. Whatever their names were, they always went in pair, with Fatima, the wife of the main „acteur“. A less popular witz hero, was Miloyko, the Serbian peasant (often with his wife Miloyka), but he could be regarded as a local version of the joke hegemones Muyo and Haso. Also a Roma *Gastarbeiter* emerged in some jokes, but in this time he was not enough individualized (even jokes somehow reflected the ascendance of Roma identity during 1990's). In ex-Yugoslavia existed a local version of Muyo and Haso, Serbian peasants from rural parts of Croatia Dane and Mane (they disappeared just as Serbian minority in Croatia did). The most numerous and best jokes were those about Muyo, Haso and Fatima. It is true for *gastarbeiter*s jokes as well.

We should exclude universal motives like adultery. In such jokes, working abroad is only an introductory detail in the eternal story. For our purpose more important are jokes where work abroad is crucial for the main plot. The common motive in all *Gastarbeiter* jokes is a cultural shock. We could distinguish even two types of cultural shock jokes that could be named arrival and return jokes. The first type of jokes, anecdotes and urban legends describes hero's adventures at the arrival in a Western land (most often Germany, sometimes America) A hero, faced with strange cultural practices acts in a comical way. Interestingly enough, such jokes deal seldom with the work life (perhaps there is not much fun about work in the West). Their favorite topics are family and gender relations, sexual behavior and the problems concerning food, attitude to animals and housing. Return stories describe heroes' attempts to apply Western life style in his home town, or rather village.

² Joke tellers were Nenad Mihajlović (Veliko Gradište), Vojkan Guberinić (Kruševac), Saša Vučeta (Beograd), Zoran Rakočević (Beograd)

A Status Reversal during 1990's

Already during 1980's the official attitude was thoroughly changed. Instead of being the object of tacit suspicion, guest workers became a target of flattering. The Yugoslav state, under heavy burden from international debts, was desperately searching for any money available, especially in the time of global debt crisis at the beginning of 1980's (Adamović-Lampe:1990). Gastarbeiter were at hand, having seemingly endless financial resources. Yugoslav banks offered special interest rates and credit arrangements to „workers temporarily employed abroad“ (that was the official name for Gastarbeiter). Later during the 1980's regime attempted to kill two birds with one stone: to attract migrant workers money and to create new jobs. Therefore, gastarbeiter were offered to invest into socialist enterprises in exchange for working places for them or their relatives (Pavlović, 2002) This initiative failed because of two reasons: gastarbeiter were not satisfied with the terms of this exchange and the public opinion reacted strongly against such „privileges“.

The fall of communism was in Yugoslavia accompanied with the dissolution of state in the serial of ethnic wars. Both processes contributed to a new approach to migrants. First of all, regimes in ex-Yugoslavia ceased to distinguish „good“ (or, at least, tolerable) „workers temporary employed abroad“ from the „bad“ political, especially post WWII migrants. First of all, they were united terminologically into a single „diaspora“. The very choice of this word, with all its biblical and religious associations, is a sort of the implicit message. Like the Jews in the Bible, members of „our“ ethnic group were dispersed all over the world either as victims of Communist repression, or as victims of another nation. The people who had been treated as war criminals in the time of socialism, turned to heroes. (Ivo Rojnic in Croatia, Momčilo Đujić in Serbia). These WWII veterans were too old to participate in wars of 1990's actively, but they had their followers later emigrants. The part of *Gastarbeiter* suddenly got a very important role in a nationalistic mobilization, most notably among Serbs, Croats, Albanians, and somewhat later, Bosniaks. The Croatian pop singer Tomislav Ivčić even composed several songs encouraging Croatian expatriates to „come home“ (Gordy, 1999:131) On the eve of wars for Yugoslavia succession (a John Lampe's term. See Lampe 2000), some of them occupied important positions in newly established nationalist regimes. In this regard, most spectacular was the carrier of Gojko Šušak, ex pizzeria owner from Toronto, who was defense minister in Croatia during the 1990's wars. On the Serbian side, commanders of para military forces were mercenaries gathered all over Europe and world („Captain Dragan“ and „Legija“ who eventually organized assassination of reformist prime minister Đinđić in 2003).

The realm of state politics and warfare were not the only fields where the role of *Gastarbeiter* was increased. The UN sanctions against Serbia (introduced in May 1992), isolated the country almost hermetically. It resulted in the cata-

strophe of living standard. From 752 DEM in December 1990, average salaries in Serbia plummeted first to modest 132 DEM in December 1992, than to amazing 34 DEM in September 1993, and finally, to unbelievable 5–10 DEM in December 1993. After 1994, standard has been gradually improved, except in 1999, the year of NATO intervention. However, throughout the 1990's average monthly income never surpassed 300 DEM (Sl. Antonić 2003:112,125, 162,172, 232.). The gastarbeiter remittances remained as the only secure source of hard currency, not only for the state, but for the bare survival of numerous people. The difference in wages between West Germany and Yugoslavia in 1969 used to be about 3:1 (Baučić, 1973:207,208). During 1990's this difference grew even to 1000:1 in 1993, but in „better“ years this disproportion used to be around 10:1. Hence, guest workers, already relatively wealthy, became unbelievably richer than domestic population.

The working migrants in 1990's were not the same as those from 1960's and 1970's. In late 1980's and during 1990's the structure of working migrants was changed. The children of socialist middle class, young professionals or students, deserted Serbia in a flight from poverty and war. Their fate became one of the hottest political issues. The leaders of opposition spoke about „exodus of the hundreds of thousands most educated and most talented“, accusing the Milošević regime for that exodus. These numbers were certainly overestimated, because the total number of people with university degree in Serbia is about half million, therefore it is unlikely that everybody has left (szs. sv. gov.yu/Popis/). Anyway, the perception of these migrants was rather different from the perception of *Gastarbeiter*. These migrants themselves were much more self reflective. The number of books concerning their lives has been written. Among them, most successful were books written by David Albahari and Vladimir Tasić. Nevertheless, their „feedback“ upon everyday life and culture in Serbia appears to be less visible than the impact of „classic“ gastarbeiter. There are several reasons for that. The first reason is that they migrated mostly to Canada Australia, New Zealand and USA. Hence, they could not that easily „commute“ between their new and old home as their European counterparts.

The second reason was their age. Being younger people, they have invested most of their resources into foundation of the future life in new country. The third reason is their origin. As educated people and descendants of cosmopolitan urban professionals, they were integrated with less difficulties in host societies. Namely, a passage from one to another society has not been a such cultural shock for them. In the places where they are concentrated, like Toronto, they could maintain everyday habits, even social networks, due to the fact that entire „collectives“ of technical experts moved there. Therefore, they did not feel urge to prepare life alternatives back in the old country, in the form of houses and other status symbols, as „classic“ Gastarbeiter did (see below). Last but not least, many of them, disappointed in politics and society of Serbia, have deliberately chosen not to participate in the life of the old country.

Gastarbeiters Counter Culture

Gastarbeiters got their chance to strike back, to express their Weltanschauung, cultural and other preferences, Should we presume that they played a modernizing role, bringing western patterns in housing, work life, family life, cultural attitudes? On the surface, they could have been best „carriers“ of the values between lands and cultures. Did it really happen?

It has been observed in the guest workers studies that they tend to form niches of counter-cultures, or part cultures, that serve as frameworks of socialization of the newly immigrated, as well as the new generations born in the context of such immigrant groups. However, this migrant culture should by no means be understood as a static and peacefully rotating uterus of 'tradition' „It is a dynamic 'part-culture' or counter-culture', constantly developing in the relation to external as well as internal tensions... In their immigration context, 'traditional' cultural idioms represent transformed and adapted symbols.

They act as a reaffirmation of group identity and as a 'shield protection' in relation to the surrounding society" (Schierup,1986:36,39). I like to imagine this „cultural niche“ as something resembling real *Gastarbaters* homes. In such a metaphor, „cultural niche“ is decorated in an eclectic way, combining home land and host land cultural elements. Nevertheless, there are at least three factors in this combination: local home culture of the village or region, main stream national culture, and a host culture. Their increased wealth enabled them to be more than passive recipients of cultural influences, especially when the mainstream popular culture in Serbia is concerned. The American sociologist Eric Gordy has explained how *Gastarbeiters* influenced the development of neofolk (*novokomponovana narodna muzika*), the very characteristic form of Serbian popular culture (Gordy, 1999:107–108).

They shared a musical taste and *Weltanschaung* with another group of migrants: „peasant urbanites“ (Simić:1973) an intermediate group halfway on the road from village to city. But, *Gastarbeiters* had enough money to pay musicians. The first generation of „peasant urbanites“ and of *Gastarbetiers* as well, enjoyed in songs that had as a repeated theme the sadness of the migrant to the city (or to the foreign country, P. M) and the image of the rustic idyll of the past(Simić:1978; Čolović:1985) Of course, this pastoral idyll represented by beautiful shepherd girls, watermills, clear springs, was to a great extent an „invented tradition“. Each region had its own „traditional“ motives. During the time of nationalist mobilization, patriotic motives were introduced (glorification of historical or present day persons, events and places, insulting of neighboring ethnic groups), but this phase did not last. In the course of time, neofolk evolved into turbofolk. „The new direction combined neofolk... with images of the consumer high life, synthesized and amplified sounds, beats borrowed western commercial dance music, and styles of presentation borrowed from MTV“ (Gordy, 1999:133–135).

The „traditional“ textual motives gradually disappeared. Musically, very few elements of traditional folk music remained, even then, they were intermingled with foreign musical traditions (mostly Middle Eastern and Greek). The most important consumers for this kind of music were *Gastarbeiter*, as it was the case with the older neofolk. The important difference was in the fact that during 1990's a financial share of consumers in Serbia became negligible, compared with the share of *Gastarbeiter*. Oddly enough, the real life of *Gastarbeiter* has never been depicted neither in neofolk, nor in turbofolk songs. In addition, Western life, cities, landscapes, etc. have never been a topic of that „poetry“ How come that chief sponsors of that music, *Gastarbeiter* did not like to listen songs about themselves? How come that almost every significant Serbian city, mountain and river has a homage in neofolk and turbofolk repertoire, while there are no songs about Paris, Vienna, Alps? As for everyday life, the answer could be a simple one. Gathered on Saturday nights in compatriots clubs, *Gastarbeiter* want to escape from a routine of their work life, to a dreamland of neofolk and turbofolk poetry. But, why there is no place for the Western leisure iconography, for beautiful cities, amusement, holidays? Perhaps they do not want to be emotionally committed to their host lands.

Andrea Klimt, was writing about Heimkehrillusion, the illusion of returning home, as a prominent motive in the life stories of Portuguese guest workers in Germany (Klimt 2002). The Serbian guest workers share to a great extent this illusion, not only when the kitschy world of popular culture is concerned. The most significant and visible symbols of that illusion are their houses.

Houses

To earn enough for the home building in the old country was one on the major motives for migration (Vuksanović, 1996:100). Some micro-studies in ex Yugoslavia show that in certain areas more than 90% of *Gastarbeiter* invested in house construction (Mesić, 1990:152). Their houses have been the objects of ambivalent feelings ranging from envy to allegations that their „palaces“ are too expensive and tasteless. Such an attitude could be regarded as an elitist bias. For, these houses are not worse by any criteria, from the houses of the people who remained in home villages. In comparison with the old dwellings used for a living before emigration, they represent a tremendous progress. It is particularly true for Roma. Many of them got the opportunity to build firm houses, only after work abroad.³

Unproductive investments into houses, seems to be general characteristic of the migrant workers. Other researchers (Lienau, 1986) who found similar in-

³ I used to be too critical about *Gastarbaiters* architecture as well. At the Conference in Tartu Milena Benovska Sabkova has corrected my bias, referring to her field research in Svrnjig.

vestment pattern in northern Greece.⁴ Nevertheless, there were some local. Yugoslav, reasons for such seemingly irrational investment. During socialism, they were always under a suspicion. We have already mentioned the failure of initiative for 'buying' of working places in the early 1980's. Their further accumulation of wealth was not welcomed.(Tanić,1974:96) During the 1980's state tried to support small business, but the administrative obstacles discouraged too many potential entrepreneurs. Therefore, the real estate investment remained as the easiest opportunity. There were some other unproductive ways of investment: luxurious tombs and expensive wedding ceremonies, particularly characteristic for Roma community.

Yet, the rational reasons were not the only motive for such investment focus upon house buildings. They could have more profitably invested more in houses in holiday resorts, or in bigger cities. Instead, they preferred to build houses in home villages.⁵ Therefore, Bratić and Malešević concluded that house for *Gastarbeiter* was not primarily a rational investment. (Bratić and Malešević 1982).

This pioneer research has outlined basic features of *Gastarbeiter* housing pattern. *Gastarbeiter* houses shared some common characteristics with other new houses in Serbian villages. For example, they remained unfinished for a long period, due to the fact that they tend to exceed resources. Almost every house has a so called „summer kitchen“ which is a combination of a kitchen and a living room. It is the space where family spends its life. As for other rooms, only children rooms are regularly used. In *Gastarbeiter* homes they are used only during holidays. Guest and dining rooms are used only on ceremonial occasions (religious holidays, birthdays, funerals and wakes). Even in that case, these rooms are not used for smaller family religious rituals, but only for bigger social events. Such house is not primarily a living space. It has been transformed to the trophy in the struggle for status and prestige. *Gastarbeiter*s themselves admitted that one of their motive is to have a house bigger than a neighbor's one. Except this status role, Bratić and Malešević have discovered another, more latent, role of the house. A family that live at least in two places, needs a symbolic space that should symbolize the family's cohesion and unity. Furthermore, it is not only a symbol, because a building of home requires cooperation between generations and siblings (Ibid.).

A researcher of the *Gastarbeiter* influence upon everyday and culture is faced with a peculiar problem: which influences could be punctually attributed to the experiences brought from the land of immigration? For example, the alterations in house construction and structure could be by-product of general modernization and urbanization. Perhaps, some construction details, r details in interior and exterior decoration could answer such question. The thought of Alpine roof crossed my mind, as a popular innovation in the architecture in Serbia, unknown n traditional folk architecture. It is probably direct influence of Ger-

⁴ In the discussion at the Conference in Tartu (June 13–14, 2003)

⁵ Gordana Vuksanović described a rather unusual case of the ex *Gastarbaiters* community composed of Bosnian Serbs who worked in Germany in order to buy land and houses in richer Vojvodina (Vuksanović,1994)

man, Austrian and Swiss houses. Anyway, houses and other symbols of material culture deserve further, more detailed investigation.

Our and other field surveys show that *Gastarbeiter* homes are empty for the best part of year. So, the most important initial purpose of their work abroad has become meaningless to some extent. The other frequently mentioned motive for emigration was „a better life for my family”. What happened to *gastarbeiter* families and their relations?

Family and Gender Relations

There are several directions of changes when family relations of *Gastarbeiter* are concerned. First to be studied were bilocal families where father or both parents went to work abroad. Some studies proved that children of the guest workers tend to be more emotionally disturbed and to have problems in school. Different studies offer different estimates what relatives are better substitutes for missing parents: grandparents or uncles and aunts. (Burić, 1973; Milić 1973; Anić-Wolf 1986). Some other researches have shown that family, especially extended one, could act as a stabilizing factor, diminishing the stress of the children (Burić, 1975, Katunarić, 1978). The fact that children in 1970's became adults in 1980's and 1990's, complicates further research. Instead of young parents working abroad, and small children left at home, we have a whole variety of family arrangements. Not only workers themselves, but whole families „commute“ all over the Europe, even over the ocean, organizing their lives across national arenas. This bilocal, or rather, translocal and plurilocal family (Čapo-Žmegač, 2003) life influenced family and life strategies of Serbian migrants. So called „second generation“ faces many problems in new land. The educational and social failure of the „second generation“, is a well studied issue (Davidović, 1999). They are often even less successful in new country than their parents (Milojević, 1986). Ironically, already an early „second generation“ study (Schrader, Nikles and Griese 1976, quoted in Davidović, 1999:72) has shown that foreign workers had expected a social promotion of their children, more than German parents (93% to 16%).

Most of researchers tend to attribute this relative failure of social development to the circumstances in the lands of immigration (see, Davidović 1999:65–94). We would like to draw attention to the some other factors. One of them is a patriarchal family in the time of a demographic transition. In such situation, a number of children per family dramatically falls within the one generation. In Serbia this process got an acceleration in 1960's and 1970's, exactly in the time of massive work emigration. Interestingly enough, the most massive emigration derived from the parts of the Serbia where the one child family had already been a dominant family pattern (Kostić, 1958). In the course of time, one or two child family prevailed in entire rural (as well as in urban, of course) Serbia, except Muslim regions. The same process occurred in other Christian Balkan societies (Macura, 1997; Kotzamanis, 2000). Complete family resources were focused upon di-

minishing number of children. The negotiation power of children has increased dramatically. It is particularly true for male children. As only heirs, sons became so precious, that families often stopped to demand anything from them, but to maintain one's family name. Interestingly enough, intellectual families expected more achievements from their children than rural and working class families (Tomonović:1997).

It was even more the case with *Gastarbeiters* families. They usually had much more resources to invest in their children, than the rest of population. Nevertheless, it seems that the upward social mobility of their children has not been especially high in both countries, especially when education is concerned. It seems that several features of *Gastarbeiters* family life had a disturbing effect upon education and socialization of their children. On the one hand, grandparents who took care about children left in home villages, contributed indeed, to their emotional and social stability, as we have mentioned before. On the other hand, their educational and social expectations from their few grandchildren, could have not been very demanding. The children who went together with parents abroad, were not always in more stimulating environment, spending most of the time parted from their parents. (Čaćić,1988;Vuksanović, 1994:291–293, 342–343.) Some of our informants, who joined parents later, did not recognize them („I called parents uncle and aunt“, S. M.).⁶ It seems that many *Gastarbeiter* parents tried to compensate this neglect in two ways. One was to surround their offshoots with material wealth. The other was not to request any particular achievements from their children. On top of these two compensation strategies, came the crisis of 1980's and 1990's. For a small change in Western currency, the most unsuccessful *Gastarbeiter* child (especially a male one) could afford almost a luxurious life in Serbia. To be an idle village (or rather suburb) „prince“, was the frequent choice of many *Gastarbeiters* children. As such, they are not very promising carriers of modernization in their surrounding. Admittedly, idleness and unemployment are general characteristics of the Serbian youth, especially in lower social strata. Some *Gastarbeiters* are impressed by the independence of children in the West („I don't understand why parents in Serbia support their children until the age of 30. In Germany parents want to make children capable for life after the age of 18.“ Mića, Kruševac). The other, however, find that independence of Western teenagers and young adults reflects the lack of „proximity“ („There is no proximity in their life. Children of 18. have to pay for food and accommodation if they live with parents“ Kata, Subotica).

However, there were doubtless beneficiaries of the labor migrations within migrants families. These beneficiaries were women. In that regard, the most interesting examples are presented by Gordana Vuksanović in her study of somewhat extreme case. Namely, she has studied a transformations of family relations

⁶ We have made 18 interviews divided into three groups: *Gastarbeiters* themselves, members of their families and cousins, and their neighbors and colleagues in Serbia (before and after migration). The sample covers Podgorica (Montenegro-a Roma family) Kruševac (central Serbia), Belgrade and its surroundings, and Subotica (northern Serbia)

(mostly husband-wife relations) within a group of Bosnian Serbs from extremely patriarchal region. Her complete sample moved after the work abroad, to richer and more modernized Vojvodina. She has defined ten types of marital relations. Not only wives, but some husbands as well, often experienced migration as a leap to freedom. It is particularly true for the couples that had lived before emigration in extended, multigenerational families. All women were impressed with „gentleness“ of Western husbands, and with protection of women and children. (Vuksanović 1994:324–336,124,314–315).

In our field research we have tried to ask more sensitive gender and family issues like mixed marriages and alternative forms of sexuality. This was far too small sample to draw some general conclusions. Though, some interesting findings could be useful hints for further researches. For example, the members of Roma family from extremely traditional Montenegro, were only who were delighted with the very possibility of mixed marriages („A German wife could marry black or white, anyone, regardless race or religion“). No one had a tolerant attitude toward homosexuality.

Work life and everyday habits

There were no studies on possible changes of work ethics among returned migrant workers. Our sample was utterly insufficient for some big conclusions. Nevertheless, few details deserve our intention. Everybody mention time punctuality as important change „brought“ from the West. This punctuality, is often related with everyday family rituals like meals. For a research of the transformations in work habits and work ethics, a sample would have to pay attention to the generation differences. It seems that few *Gastarbeiter*s wanted to stay in professions they had been practicing in host countries. Unsurprisingly, their ideal after return was *petit bourgeois*, in a modest form of real estate, restaurant, truck or service owners, or even better, in a form a western pensioner. Most of returnees, are well to do but moderate people. Among 10 richest people in Serbia, only one could be regarded as ex-*Gastarbeiter* (Milan Janković, a. ka. Philip Zepter). In a word, they did not develop into modernizing entrepreneurs.

The Influence? Conclusions

As for the bare survival, the influence of *Gastarbeiter*s is enormous and decisive. For the huge portion of population in Serbia their money was a life saving financial „infusion“. Even in the year 2005, their money dispatches consisted 13% of GDP in Serbia. The *absolute* amount of money send home in Serbia is bigger than in China or Iran (Grečić,2005).

As for material culture, it is certainly strongly influenced by *Gastarbeiter*s, just as some forms of popular culture. But, the values seem to be the most „fragile“

le culturala baggage“ that has been relatively rarely carried. Unfortunately, a whole cluster of such issues is practically terra incognita for Serbian cultural sciences. This paper could have not answer most of the relevant questions. At least, it tried to give an outline of existing results and possible research directions.

Literature

- ADAMOVIĆ, LJ. J. LAMPE, R. PRIKET 1990: Američko jugoslovenski ekonomski odnosi posle Drugog svetskog rata [American-Yugoslav Economic Relations After the WWII]. Belgrad: Rad.
- ANIĆ, J. A. P. WOLF. 1986: Socijalni i individualni problemi djece migranata [The Societal, Social and Individual Problems of Migrant Workers' Children]. In: Migracijske teme 1:43–60.
- ANTONIĆ, S. 2002: Zarobljena zemlja [A Captured Land]. Beograd: Ot-krovenje.
- BANOVIĆ, B. Emigracijska politika Austro Ugarske i iseljavanje iz Hrvatske u razdoblju 1867–1914 [The Emigration Policy of Austro-Hungary and emigration From Croatia in 1867–1914 Period]. In: Migracijske teme 3–4; 313–323.
- BAUČIĆ, I. 1973: Neka suvremena obilježja i problemi vanjskih migracija jugoslavenskih radnika [Some contemporary characteristics of Yugoslav external working migrations]. In: Sociologija 2: 183–216.
- BRATIĆ D., M. MALEŠEVIĆ 1982: Kuća kao statusni symbol [House as an status symbol]. In: Etnološke sveske 4:144–152.
- BULATOVIĆ, M (more editions): Ljudi s četiri prsta [A people with four fingers] (a novel).
- BURIĆ, O. 1973: Novi tip porodice; porodica čiji u hranitelji otišli u inostranstvo [A new type of Family;the Family whose sustainers went to work abroad]. In: Sociologija 2: 245–269.
- BURIC, O. 1975: Domaćinstva u opštini Petrovac na Mlavi čiji su neki članovi otišli na rad u inostranstvo [Households of the Petrovac na Mlavi commune whose members went to work abroad]. In: Socijalna politika i socijalni rad 1–2:140–169.
- ČACIĆ, J. 1988: Francuzi, Jugosloveni ili nešto treće? [French,Yugoslav, or something else]. In: Migracijske teme 4:249–264.
- ČAPO ŽMEGĀČ, J. 2000: Croatian Diaspora. In: Z. Vitez i A. Muraj (ed.), Croatian Folk Culture at the Crossroads of Worlds and Eras. Zagreb: Klovićevi dvori, 543–558.
- ČAPO ŽMEGĀČ, J. 2003: Dva lokaliteta, dvije države, dva doma: Transmigracija hrvatskih ekonomskih migranata u Muenchenu [Two Localities, Two Nation States, Two Homes: Transmigration of Croatian Labour Migrants in Munich]. In: Narodna umjetnost – Hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku, 40–2.

- ĆORIĆ, Š. 1988: Tjeskobe naših radnika na privremenom radu u inostranstvu [Anxieties of our workers temporarily employed abroad]. Zagreb: Filozofski fakultet (Doctoral thesis).
- DAVIDOVIĆ, M. 1999: Deca stranih radnika – Druga generacija jugoslovenskih ekonomskih migranata u zemljama zapadne Evrope [Foreign Workers Children. Second Generation of the Yugoslav Economic Emigrants in the Countries of Western Europe]. Beograd: Institut društvenih nauka.
- DRAGOVIĆ-SOŠO, J. 2002: 'Saviours of the Nation' Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of the Nationalism. London: Hurst Publishers.
- GORDY, E. 1999: The Culture of Power in Serbia. University Park: Pennsylvania State University.
- GREČIĆ, V. 2005: „Dolar ne zna za ljubav“ (interview) *Politika*, 1–2 May 2005.
- KATUNARIĆ, V. 1978: Vanjske migracije i promene u porodici [External migrations and changes in family], Zagreb: Centar za istraživanje migracija.
- KLIMT, A. 2002: The Myth of Heimkehrillusion. In: German Politics & Society. Summer, 20, 2:115–147.
- KOSTIĆ, C. 1958: Oblici naših porodica [The forms of our families]. In: Glasnik Etnografskog instituta 7: 25–42.
- KOTZAMANIS, B. 2000 (ed): Demography of the Balkans: Migration flows and geographical population Distribution. University of Macedonia-University of Thessaly-Laboratory of Demographic and Social Analysis, Network DEMOBALK. Volos: University Press of Thessaly.
- LAMPE, J. 2000: Yugoslavia As History-Twice there Was a Country. Cambridge: Cambridge University Press.
- LIENAU, C. 1986: Heimkehr und Reintegration griechischer Gastarbeiter-Zur Frage der Auswirkungen auf die Regionalentwicklung Griechenlands. In: Suedosteuropa-Mitteilungen 1: 40–50.
- MACURA, Miloš 1997: Izabrani radovi, knjiga 1: Stanovništvo [Selected Works, Volume One-Population]. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- MARKOVIĆ, P. 1996: Beograd između Istoka i Zapada 1948–1996 [Belgrade Between East and West] Beograd: Službeni list SRJ.
- MAYER, P. 1962: Migrancy and the Study of Africans in Towns. In: American Anthropologist 64: 576–592.
- MESIĆ, M. 1990: Radni migranti i društveni razvoj – istraživanje u dvjema općinama [Migrant Workers and Social development – A Survey in two Communes]. In: Migracijske teme 2:141–155.
- MEZNARIĆ, S. 1985: Jugoslavenska sociologija (vanjskih) migracija – pokušaj sistematizacije [Yugoslav Sociology of (external) Migrations – An Attempt of Systematization]. In: Migracijske teme 1:77–96.
- MILIĆ, A. 1973: Vaspitna funkcija porodice i odlazak roditelja na rad u inostranstvo [The educational function of family and working migration of parents]. In: Sociologija sela 2–4: 140–143.
- MILOJEVIC, A. 1986: Druga generacija migranata [Second Generation Migrants] In: Migracijske teme 2: 53–63.
- PAVLOVIĆ, M. 2002: Zapošljavanje u Srbiji 1945–2000 [Employment Policy in Serbia 1945–2000] Beograd: Republičko tržište rada.
- PETKOVIĆ, Lj. 1988: Problemi međunarodnih migracija radne snage sa posebnim osvrtom na Jugoslaviju [The problems of international migrations with the special emphasis on Yugoslavia]. Beograd: Naučna knjiga.

- PETROVIĆ, J. 1920: Pečalbari iz okoline Pirota [Migrant workers from the Pirot region]. Beograd.
- PRVANOVIC, S. 1963: Timok i Timočani [Timok and its Population]. Zaječar: Novinska ustanova „Timok“.
- Savezni zavod za statistiku – Republički zavod za statistiku, Prvi rezultati popisa 2002. godine [Census 2002] www.szs. sv. gov.yu/Popis/
- SCHIERUP, Carl-Ulrik 1974: Houses, tractors, golden ducats: prestige game and migration: a study of migrants to Denmark from, a Yugoslav village: field report. Hojberg: Aarhus University, Institut for Entografi og Socialantropologi
- SCHIERUP, Carl Ulrik 1986: Structure and Culture in Migration Research In: Migracijske teme 1:33–42.
- SCHRADER, A., B. W. NIKLAS, H. M. GRIESE 1976: Die Zweite Generation. Sozialisation und Akkulturation auslaendischer Kinder in der Bundesrepublik. Kronberg: Athenaeum Verlag.
- SLEVICKY, L. 1988: Žene migranti kao zanemarena „manjina“. [Migrant Women As a Neglected „Minority“]. In: Migracijske teme 4:303–309.
- TANIĆ, Ž. 1974: Seljaci na evropskim raskrsnicama [Peasants on the European crossroads]. Beograd: Institut društvenih nauka.
- TASIĆ, V. 2001: Oproštajni dar [A Farewell Gift]. Novi Sad: Prometej.
- TOMANOVIĆ, S. 1997: Detinjstvo u Rakovici [A Childhhod in Rakovica]. Beograd: Institut za sociološke studije.
- VUKSANOVIC, G. 1994: Domaćinstva i porodični odnosi povratnika sa rada u inostranstvu [Households and family relations of the returned Guest Workers]. Belgrade: University of Belgrade (Doctoral thesis).
- VUKSANOVIC, G. 1996: Stanovništvo Srbije na radu u inostranstvu tokom XX veka [Population of Serbia working abroad during 20th century]. In: Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu 34:295–307.

PREDRAG J. MARKOVIĆ**GASTARBAJTERI KAO FAKTOR MODERNIZACIJE SRBIJE***Rezime*

Rad se bavi istorijatom uticaja radnika migranata na društveni razvoj domovine. Ova tematika je bila više istraživana u sociologiji, nego u etnologiji ili istoriji. Istoriska razlika između gastarabajtera i ranijih migranata je to što oni žive „bilokalno“ ili „plurilokalno“, to jest, na više mesta u isto vreme. Ta osobnost njihovog života dovela je do zanimljivih promena u društvenom životu ne samo njihovih porodica, već i čitave sredine.

Osnovno pitanje koje se postavlja u članku je u kojoj meri su gastarabajteri bili (i ostali) nosioci modernizacije. Odgovor n to pitanje je više značan. Prvo, ne sumnjivo je njihov uticaj ogroman na podizanje materijalne kulture, posebno u krajevima sa masovnom emigracijom. Ne treba ni pominjati poznatu činjenicu da je čitava zemlja opstajala na njihovim doznakama u teškim vremenima. Što se tiče modernih vrednosti, tu je njihova uloga protivrečnija. Oni su svakako, odlučujući faktor u razvoju neofolk (ili turbo folk) kulture. U pogledu razvoja svesti o ravnopravnosti žena, gastarabajterski život je takođe imao blagotvorne posledice. Međutim, u pogledu prenošenja radne etike, ili proizvodnih i poslovnih tehničkih njihov uticaj je mnogo manji nego što bi se, po broju, moglo očekivati. Slične rezultate dala su i istraživanja gastarabajtera u Grčkoj. Pogotovo veliki problem nastaje kod gastarabajterske dece. Ona se nedovoljno uspešno uklapaju u društvo domaćina, srazmerno su neuspešnija od svojih roditelja. Razlozi za to su kombinovanje patrijarhalne porodice sa demografskom tranzicijom, što je dovelo do toga da zahtevi roditelja prema sve malobrojnijem potomstvu u gastarabajterskim porodicama, budu relativno niski.

Znači, njihova uloga je ogromna u preživljavanju kroz teška vremena, u podizanju materijalne kulture, i u nekim vidovima popularne kulture. Što se tiče vrednosti, tog 'lomljivog kulturnog prtljaga' oni uglavnom nisu bili nosioci modernizacijskih vrednosti. Nažalost, nema dovoljno istraživanja koja bi na mikrovodu dodatno potvrdila ove teze.

DOKUMENTI

MOMČILO PAVLOVIĆ, naučni savetnik
Institut za savremenu istoriju, Beograd

UDK 323.1(497.115)
327.7./8(497.115) (047.1)
323(497.115) „2005“ (047.1)

KOSOVO I METOHIJA – NOVI STATUS STARI PROBLEMI

IZVEŠTAJ SPECIJALNOG IZASLANIKA GENERALNOG
SEKRETARA UN KAIA EIDEA

Osnovno pitanje i problem na Kosovu jesu međunarodni odnosi, pre svega odnosi između Albanaca s jedne i Srba s druge strane. Istorijsko iskustvo pokazuje da Srbi i Albanci nisu uspeli da naprave uspešan i trajan model multietničkog društva, zajedničkog života i upravljanja Kosovom. Od kada je prostor Kosova i Metohije u srpskom, odnosno jugoslovenskom državnom okviru, problemi na Kosovu svodili su se manje-više na pitanje vladavine ovom teritorijom, a izvedeno iz toga i na pitanje: čije je Kosovo? Onda kada su ukupnu vlast imali Srbi, Albanci su se žalili da su ugnjetavani. U istorijskim trenucima kada su Albanci imali vlast, a to je redovno uz strane trupe (osmanske, italijanske, nemačke, bugarske, danas NATO), onda za Srbe na Kosovu jednostavno nije bilo mesta (Prvi i Drugi svetski rat, današnja situacija). Nekoliko puta u istoriji, a posebno u najnovijim događajima pokazalo se da Srbi i Albanci ne samo da ne žele zajednički život na Kosovu i Metohiji ili makar život jednih pored drugih, već hoće da žive jedni bez drugih, smatrajući pri tom Kosovo isključivo svojom teritorijom.

Albanska permanentna težnja za sopstvenom, nezavisnom državom na prostoru Kosova, nekad jače nekad slabije iskazivana, od autonomne oblasti preko republike do nezavisne države, svoj oblik nalazila je i u nelojalnom odnosu prema državnim organima, manjim ili većim pobunama, demonstracijama, razbojništvima, prikrivenim ili otvorenim napadima na Srbe i njihovu imovinu. S druge strane u istorijskim trenucima dominacije Srba organi vlasti vršili su otvoreni pritisak na Albance, uz hapšenja, maltretiranja, pravili planove o kolonizaciji Kosova i izmeni etničke slike u srpsku korist i sl.

Iako vekovima žive na istom prostoru, u istom gradu ili selu, život Srba i Albanaca na prostoru Kosova tekao je paralelno, dakle jedni pored drugih. Svetli trenuci i primeri međusobne saradnje i prožimanja u ekonomskoj sferi ipak su bili suviše slabi da bi stvorili multietničko društvo sa stabilnim i trajnim institucijama. U periodu 1945–1990. odnosi Srba i Albanaca na Kosovu bili su snošljivi, determinisani vladajućom ideologijom u Jugoslaviji, politikom Saveza komunista, Titovim autoritetom, snagom države i strahom od vlasti, međunarodnim po-

ložajem Jugoslavije, visokom autonomijom Kosova, kao i opštim ekonomskim i kulturnim prosperitetom. Ispod te slike tinjao je sukob niskog intenziteta sa puno imovinskih ekscesa, stvarajući osećanje nesigurnosti i ugroženosti Srba, što je za posledicu imalo njihovo permanentno iseljavanje sa Kosova.

Iz takvog jednog relativno stabilnog stanja albanskim demonstracijama marta 1981. i kasnijim nemirima na Kosovu, u kojima je dominantan zahtev bio „Kosovo-republika“, usledilo je pogoršanje međunacionalnih odnosa koji su obeleženi manjim i većim ekscesima. U prvoj polovini devete decenije 20. veka problem Kosova je u događajima oko destrukcije Jugoslavije gurnut u stranu, iako su ključni problemi ostali nerešeni a podvojenost Srba i Albanaca postajala sve veća. Dve zajednice ostale su međusobno sumnjičave prema težnjama druge strane, a stereotipi, strahovi i mržnja bivali su sve jači.

Dobar deo autora koji se bavi pitanjima Kosova slaže se u jednom – da su Albanci ti koji su radikalizovali svoju politiku od polovine 90-ih godina, podbuđivani i potpomagani i od nekih bivših jugoslovenskih republika a posebno od dela zapadnih zemalja. Nenasilan otpor Ibrahima Rugove napuštan je a prednost davana oružanim akcijama. Tako je u pet istovremenih bombaških napada na centre za smeštaj izbeglica, sredinom 1996, od strane Albanaca otvoren lanac sukoba i nasilja. Takvo ponašanje Albanaca dobilo je odgovor u pojačanim policijskim akcijama. Pretpostavke za sukob širih razmera postepeno su stvarane na terenu.

Ustavnopravnim ograničavanjem autonomije i policijskom presijom, organizovanjem albanskih oružanih formacija i sukobima, međunacionalni odnosi na Kosovu postaće ne samo srpski i jugoslovenski već i međunarodni problem koji će kulminirati bombardovanjem Srbije 1999. godine. Iako ni posle bombardovanja sve do današnjih dana problemi nisu rešeni, od tog trenutka će albansko pitanje postati svetsko pitanje, nezavisnost postati jedina opcija Albanaca, a Kosovom će upravljati međunarodne vojne snage i civilna misija. Savet bezbednosti usvojio je 10. juna 1999. Rezoluciju 1244 istakavši da je „odlučan da reši tragičnu humanitarnu situaciju na Kosovu, SRJ, i da obezbedi slobodan i siguran povratak svih izbeglica i raseljenih lica svojim kućama, osuđujući sve činove nasilja nad stanovništvom Kosova, kao i terorističke akte bilo koje strane.“ Rezolucijom je jednoglasno potvrđen suverenitet i teritorijalni integritet SRJ i ostalih država u regionu i zahtevano „poštovanje osnovne autonomije i samouprave na Kosovu u pravom smislu reči“, demilitarizacija OVK itd.

Jula 1999. generalni sekretar UN Kofi Anan postavio je Bernara Kušnera za specijalnog predstavnika za civilnu i vojnu misiju UN na Kosovu. Dok su Srbiji uvođene sankcije, podignuta optužnica protiv S. Miloševića, predsednika SRJ i nekoliko najviših funkcionera Srbije i lista EU proširivana ličnostima iz SRJ kojima je zabranjen ulazak u zemlje članice, dotle je Savet EU ukinuo Crnoj Gori i Kosovu sankcije na gorivo i međunarodne letove. U rekordnom roku, početkom oktobra, kod Uroševca je sagrađena najveća američka vojna baza posle Vjetnamskog rata, a vojno prisustvo je trebalo da garantuje bezbednost i spreči povratak srpske vojske i policije na Kosovo. Međutim, upravo je u prisustvu UN i KFOR-a, prema oceni J. Dinstbira, specijalnog izvestioca UN za ljudska prava,

novembra 1999. napravljeno etničko čišćenje Srba na Kosovu. Februara 2000. SRJ je u pismu Savetu bezbednosti optužila misiju UN na Kosmetu i njenog predstavnika B. Kušnera za teško stanje i kršenje Rezolucije 1244, iznoseći podatak da je od dolaska KFOR-a na Kosovo izvršeno 4249 terorističkih napada, ubijeno 899, ranjeno 784 i kidnapovano 834 lica. U Srbiji je registrovano 226.000 izbeglica sa Kosova. Teroristički napadi Albanaca krajem 2000. i početkom 2001. preneti su i na jug Srbije, na područje Preševa i Bujanovca i susedne Makedonije. U periodu od jula 1999. do februara 2001. u Kopnenoj zoni bezbednosti, koja je obuhvatala prostor od 5 km između granica Kosova i ostalog dela Srbije, albanski teroristi (u zapadnoj štampi označavani samo kao ekstremni Albanci) izveli su 620 oružanih akcija, kako na policiju tako i na civile. Do maja 2001. odlučnom diplomatskom akcijom zapadnih zemalja i NATO pacifikovan je jug Srbije i ukinuta Kopnena zona bezbednosti koju su zaposele vojne i policijske snage Srbije.

Posle nekoliko godina protektorata, nekoliko šefova UNMIK-a (Hans Haakerup, Mihail Štajner...), učešća Srba na parlamentarnim izborima na Kosovu i participacije u Skupštini Kosova, puštanja iz zatvora u Srbiji 1865 Albanaca, obećanjima o poboljšanju bezbednosti i ukupnog položaja Srba, stanje na Kosovu nije se bitno poboljšalo, posebno u delu koji se odnosi na bezbednost, ravnopravnost i zaštitu prava srpskog naroda i drugih nealbanaca na Kosovu. Iako to priznaju i međunarodni zvaničnici, što nedvosmisleno stoji i u Izveštaju K. Eidea, ipak je Savet bezbednosti UN doneo odluku o započinjanju pregovora o budućem statusu Kosova. Takvu inicijativu je početkom 2003. pokrenuo i premijer Srbije Zoran Đindić, koji je 16. januara 2003. izjavio da je pravo vreme za pokretanje pitanja statusa Kosova i Metohije, jer pokrajina ide ka nezavisnosti. SAD i druge zapadne zemlje su u tom trenutku smatrале da još nije vreme za određivanje statusa Kosova. Prvog februara Đindić je zatražio od komandanta NATO za jugoistočnu Evropu da u skladu sa Rezolucijom 1244 obezbedi uslove za povratak 1000 pripadnika srpskih snaga bezbednosti na Kosovo. Nekoliko dana kasnije i visoki predstavnik za spoljnu politiku EU, Havijer Solana, odbio je Đindićev predlog o započinjanju pregovora o statusu Kosova, u junu 2003. Đindić je tražio od Saveta bezbednosti UN vraćanje konceptu Rezolucije 1244, insistirajući na traženju zdravog kompromisa za Kosovo, upozorivši da je za to došao poslednji trenutak. Umesto toga EU je kreirala politiku uspostavljanja standarda pre statusa.

Sredinom decembra 2003. šef Misije Ujedinjenih nacija za Kosovo i Metohiju (UNMIK) Hari Holkeri predstavio je dokument *Standardi za Kosovo*, koji bi, kako su najavili predstavnici Kontakt grupe i Evropske unije, trebalo da obezbedi uspostavljanje standarda na Kosovu i Metohiji do polovine 2005, posle čega bi počeli razgovori o konačnom statusu ove pokrajine. U nacrtu ovog dokumenta koji je upućen Vladi Srbije nabrojani su evropski standardi iz mnogih oblasti, ali nije precizirano ko će u kom roku da ih realizuje i ko je garant zaštite ljudskih prava Srba na Kosovu i Metohiji. Vlada Srbije i Koordinacioni centar za Kosovo i Metohiju stavili su 63 primedbe na taj dokument. U konačnoj verziji tog dokumenta

primedbe nisu prihvaćene. U dokument je, međutim, na preporuku Saveta bezbednosti uneta preambula u kojoj se navodi Rezolucija 1244 Saveta bezbednosti.

Dok su uspostavljeni standardi i govorilo se o multietničkom društvu na Kosovu polovinom marta 2004, Albanci su, zbog navodne srpske odgovornosti za davljenje trojice albanska dečaka u reci Ibar (istraga UNMIK policije na Kosovu i Metohiji pokazala je da Srbi ne snose krivicu za ovaj tragičan događaj), organizovali masovan pogrom nad preostalim srpskim življem, uništavajući pri tom i celokupnu civilnu i crkvenu imovinu. Napadnute su srpske enklave u Čaglavici, Lapljem Selu, Lipljanu, Zubinom Potoku, Obiliću itd. U tih nekoliko dana, koje su zapadni mediji nazvali „kristalnim noćima“, u zbegovima se našlo oko 4.000 ljudi. Spaljeno je desetak srpskih sela. Ubijeno je 10 Srba, dvoje je nestalo, a na desetine je pretučeno ili teško povređeno. Zapaljeno je ili teško oštećeno preko 750 kuća i stanova. Posebna meta ekstremista bili su duhovno nasleđe i graditeljska baština srpskog naroda. Srušeno je, zapaljeno ili teško oštećeno preko 35 manastira i crkava. Uništeni su i devastirani pravoslavni objekti i hramovi na Kosovu. Pored Bogorodice Ljeviške (14. vek), među zapaljenim pravoslavnim objektima u Prizrenu su Bogoslovija, Saborna crkva Sv. Đorđa, sedište Raško-prizrenske episkopije, Manastir svetih Arhangela i Crkva svetog Spasa. Obe crkve u Kosovu Polju su zapaljene. Nemoćna zvanična Srbija reagovala je usvajanjem rezolucija u skupštinama.

Pored složene političke situacije na Kosovu dodatni problem predstavlja urušena ekonomija. Kosovo je jedina teritorija u Evropi koja svake godine, od 2001, beleži negativan ekonomski rast. Ukupna nezaposlenost iznosi 50% dok je nezaposlenost mladih dostigla 70%. Kriminal, korupcija, porodični i politički klanovi i grupe čine sumornom sliku kosovske stvarnosti. Prema Beloj knjizi Vlade Srbije o albanskom terorizmu i organizovanom kriminalu na Kosovu i Metohiji, većina kriminalnih aktivnosti odvija se unutar porodičnih klanova (fisova), koji kontrolišu određene delove teritorije. Navodi se da su dva najjača kriminalna fisa skoncentrisana oko Hašima Tačija i Ramuša Haradinaja. Tačiju je navodno naklonjena tzv. Drenička grupa koja se bavi švercom oružja, kradenih automobila, goriva i delimično cigareta u regionu Istok–Klina–Srbica–Priština. Ova kriminalna organizacija finansijski je povezana sa članovima albanske, češke, makedonske i srpske mafije. Pod okriljem fisa Tači deluju porodični kriminalni klanoi Seljimi, Geci, Ljuštaku, Jašari, Ladrovci, Sulja, Aguši... Haradinajev kriminalni fis tzv. Metohijska grupa ili Dugadin, bavi se ilegalnom trgovinom oružja, nar-kotika, akcizne robe, kradenih vozila i reketiranjem stanovništva. U vreme premijerskog mesta Haradinaja ova grupa je kontrolisala i administrativnu liniju prema Makedoniji, jugu Srbije, Raškoj oblasti i Crnoj Gori. U saradnji sa fisom Haradinaj deluju kriminalni klanovi Ešljani, Ljata, Vokši, Babaljija, Musaj, Kelj-mendi i Luka.

Posle dolaska međunarodnih mirovnih snaga na Kosovo, sa Kosova je otislo oko 250.000 Srba i još oko 100.000 Roma, muslimana, Turaka i drugih nealbanaca, a kidnapovano je ili ubijeno oko 1.500 osoba. Surovi zločini kao što su ubistvo 14 žetelaca u Starom Grackom, 23. jula 1999, ubistvo dece u Goraždevcu, a posebno pogrom 17. marta 2004, nisu dobili sudski epilog.

Srpsko stanovništvo po okruzima 1991. i 2002:

Okrug	1991	2002
Kosovskomitrovački	46.253	64.083
Pećki	32.016	1.371
Kosovski	68.423	28.335
Kosovskopomoravski	73.938	34.324
Prizrenski	19.131	1.361
Ukupno	239.761	129.474

Proces povratka raseljenih Srba i nealbanaca, uprkos najavama, nije dao značajne rezultate. To se najbolje vidi na primeru usurpiranih srpskih stanova na Kosovu. Direkciji za stambena i imovinska pitanja (HPD) raseljeni Srbi podneli su 28.000 zahteva za oslobođanje svojih stanova i uvođenje u posed kao pravih vlasnika. U 12.000 slučajeva je potvrđeno da su vlasnici Srbi, ali je pravim vlasnicima od tog broja vraćeno svega 600 stanova, što je oko 2 promila od svih prijavljenih slučajeva usurpacija stanova.

S obzirom na to da politika „standardi pre statusa“ nije dala oplipljive rezultate, jer nisu ostvareni planirani standardi, Savet bezbednosti je norveškog ambasadora pri NATO, Kai Eidea, imenovao 13. juna 2005. godine za specijalnog izaslanika generalnog sekretara UN za ocenu situacije na Kosovu. Njegov zadat�ak sastojao se u proceni situacije na Kosovu, ispunjavanju standarda i preporuke da li proces razgovora o konačnom statusu Kosova može da otpočne. Posle višemesečnog rada, obilaska Kosova i susreta sa mnogobrojnim predstavnicima kosovskih Albanaca i UNMIK-a, predstavnika vlasti u Beogradu, zemalja članica Kontakt grupe za Kosovo i drugih, Eide je 4. oktobra 2005. svoj Izveštaj predao Kofiju Ananu, generalnom sekretaru UN. Anan je sa kratkim protpratnim pismom u kome stoji: „Prihvatom ocene gospodina Eidea date u izveštaju i zato nameravam da iniciram pripreme za moguće imenovanje specijalnog izaslanika koji će voditi proces utvrđivanja budućeg statusa Kosova“, Eideov izveštaj dostavio predstavnicima država stalnih članica Saveta bezbednosti. Prihvatajući izveštaj K. Eidea, uprkos brojnim negativnim ocenama i sumornim slikama kosovske stvarnosti, Savet bezbednosti je imenovanjem Marti Ahtisarija za specijalnog predstavnika odlučio da započnu pregovori o budućem statusu Kosova.

Časopis Istorija 20. veka će pratiti rasplet kosovske krize i objavljivati autentične dokumente bitne za ovaj proces. Izveštaju K. Eidea, koji objavljujemo u celini, dajemo istorijski značaj, jer je na osnovu njega pokrenut proces razrešenja statusa ove srpske pokrajine pod protektoratom UN. Verzija izveštaja preuzeta je od lista *Danas*.

Rad je deo projekta *Kosovsko pitanje u jugoslovenskom i globalnom kontekstu u 20. veku* (147038) koji finansira Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije, Beograd.

[IZVEŠTAJ SPECIJALNOG IZASLANIKA GENERALNOG SEKRETARA UN KAIA EIDEA]

Obuhvatan pregled situacije na Kosovu

Ovaj izveštaj sadrži obuhvatan pregled situacije na Kosovu sa ciljem da se oceni da li su sazreli uslovi da se pokrene i vodi proces utvrđivanja budućeg st- atusa. Pregled je takođe u funkciji traženja napretka na terenu i doprinosa p- okretanju političkih procesa unapred.

Nakon političke stagnacije i raširenih frustracija, Kosovo je ušlo u nov - period dinamičnog razvoja. Politički proces je zasnovan na obuhvatnoj političkoj strategiji koja uključuje izglede za budući status.

Proces implementacije standarda je važan deo ove dinamike, učinak - implementacije je dosad nejednak. Poseban napredak napravljen je u razvoju novih institucionalnih okvira. Nakon okončanja sukoba 1999. postojao je potpuni institucionalni vakum na Kosovu. Danas je uspostavljen kompletan set institucija, koji obuhvata izvršna, zakonodavna i sudska tela na centralnom, kao i na lokalnim nivoima. Veliki progres je, takođe, ostvaren u razvoju održivog zakonodavnog okvira. Zakonodavni rad skupštine, vlade i UNMIK bio je ambiciozan i pokrio je suštinske oblasti javnog života i ekonomije. Kosovo je takođe uspostavilo sistem koji obezbeđuje javne usluge širom većeg dela Kosova. Javna služba dobija svoj oblik. Tokom proteklog perioda dogodilo se i značajno prenošenje kompetencija. Lokalni lideri su posebno preuzeli upravljanje nad sopstvenim institucijama. Razvoj novih institucija je potkopan jakom tendencijom među političarima da sebe vide kao odgovorne samo sopstvenim političkim partijama, pre nego javnosti kojoj služe. Imenovanja se stoga po pravilu sprovode na bazi političke i klanske pripadnosti, pre nego kompetencije.

Kosovski Srbi su izabrali da ostanu van centralnih političkih institucija i održavaju paralelne strukture u zdravstvu i u obrazovanju. Kosovski Srbi se plaše da će postati ukras bilo kakve političke institucije na centralnom nivou i sa malo sposobnosti da ostvare opipljive rezultate. Kosovski Albanci su učinili malo da rasprše ovakve strahove. Interesi kosovskih Srba bili bi bolje ostvareni ukoliko bi se njihovi predstavnici vratili u Skupštinu. Partije kosovskih Albanaca treba da stimulišu takav proces. Došlo je takođe i vreme da Beograd napusti svoju negativnu poziciju prema učešću kosovskih Srba.

Kad je reč o ekonomiji, ostvaren je značajan progres. Uspostavljene su ekonomske strukture, a moderno zakonodavstvo postoji u mnogim suštinskim oblastima. Ipak, sadašnja ekonomska situacija ostaje turobna. Stopa nezaposlenosti je i dalje visoka, a siromaštvo je rašireno. Postoje ozbiljni problemi kad je reč o nedostatku javnih prihoda, kao i zastarem energetskom sektoru. Da bi se poboljšala situacija, moraju se preduzeti ozbiljni napor. Postoje, međutim, i pozitivni dugoročniji prospekti. Proces privatizacije je odmakao, on može da ima neposredni i pozitivni uticaj na ekonomiju na Kosovu, pošto su mnoga preduzeća u društvenom vlasništvu već duže bez posla. Međutim, proces privatizacije mogao bi

da dovede do etničke diskriminacije u zapošljavanju i da utiče na opstanak manjinskih zajednica. Veoma je važno da se izbegnu takvi negativni efekti. Kosovo ima, takođe, vredne i neiskorišćene resurse, koji bi mogli da pretvore Kosovo u izvoznika energije u regionu koji je gladan za energijom. Ako se pokrene proces budućeg statusa, to će sasvim izvesno imati pozitivan uticaj na ekonomiju Kosova. Međutim, vlasti Kosova moraju da shvate da ne mogu da zavise jedino od međunarodne zajednice i da očekuju da ona reši njihove probleme. Oni moraju da se pozabave nedostacima. Investicije i integracija neće zavisiti samo od statusa, već i od predvidljivog i stabilnog Kosova, gde se poštuje vladavina prava.

Danas je vladavina prava sprečena nedostatkom sposobnosti i spremnosti da se ojača zakonodavstvo na svim nivoima. Poštovanje vladavine prava je neadekvatno uspostavljeno i mehanizmi za njegovu primenu nisu dovoljno razvijeni. - Kosovska policijska služba postepeno preuzima nove i sve zahtevnije zadatke. Međutim, kriminalni slučajevi ozbiljnije prirode ili oni sa etničkim dimenzijama ostaju teški za rešavanje kad je reč o kosovskoj policijskoj službi. Građanski sudski sistem izaziva posebnu zabrinutost zbog povećanja broja zaostalih slučajeva kojih danas ima nekoliko desetina hiljada. Borba protiv ozbiljnog kriminala, uključujući organizovani kriminal i korupciju, ispostavila se kao teška za KPS i sudski sistem. Borbu protiv ozbiljnog kriminala ometaju porodična i klanovska solidarnost, zastrašivanje svedoka, kako policajaca tako i sudskih službenika. - Mehanizam za primenu zakona kad je reč o međuetničkom kriminalu, jeste takođe slab.

Organizovani kriminal i korupcija su okarakterisani kao najveće pretnje stabilnosti Kosova i održivosti njegovih institucija. To su rašireni fenomeni, ali je teško oceniti njihov nivo. Vlada nije preduzela neophodne administrativne i zakonodavne akcije za borbu protiv organizovanog kriminala, i da spreči korupciju u prelaznim institucijama.

Kosovska policija i sudstvo su krhke institucije. Dalje prenošenje kompetencija u ovim oblastima trebalo bi razmotriti sa velikom opreznošću. U duboko podeljenom društvu koje se i dalje oporavlja od postkonfliktnih trauma, osnivanje ministarstva pravde i ministarstva unutrašnjih poslova moglo bi da stvari impresiju da su dospeli pod kontrolu jedne političke partije ili jedne etničke grupe. Prenos ovlašćenja u tako osetljivim oblastima ne može da funkcioniše bez čvrstog nadzora i intervencije i politike sankcija. Imajući na umu ograničenja policije i sudskog sistema, postojaće potreba za daljim prisustvom međunarodne policije sa izvršnim ovlašćenjima u osetljivim oblastima. Tekuće smanjenje broja međunarodnih sudsija i tužilaca je prerano i trebalo bi da se urgentno ponovo razmotri.

U pogledu osnivanja multietničkog društva, situacija je veoma siva. Kosovski lideri i međunarodna zajednica treba da preduzmu urgentne korake da bi popravili ovu sliku. Bezbednost je u celini stabilna, ali krhka. Nivo prijavljenog kriminala, uključujući i međuetnički kriminal, i dalje je nizak. Međutim, na terenu situacija je složena i problematična, posebno za manjinske zajednice. Postoje učestali neprijavljeni slučajevi međuetničkog nasilja i incidenata niskog nivoa. To negativno utiče na slobodu kretanja. Da bi se popravila ova situacija, biće va-

žno da se zločini gone mnogo energičnije. Kada izvršioci ostaju na slobodi, preo-vlađuje osećanje nekažnjivosti. Beograd treba da se uzdrži od zapaljivih komen-tara, koji bi mogli da povećaju nesigurnost.

Poštovanje vlasničkih prava je jedan od najurgentnijih izazova kad je reč o obezbeđivanju istinski multietničkog društva. Sada se vlasnička prava ne poštuju i ne obezbeđuju. Veliki broj poljoprivredne i komercijalne imovine i dalje je nelegalno okupiran. To predstavlja ozbiljnu prepreku za povratak i održiv život. Proces povratka praktično je zaustavljen. Generalna atmosfera u mnogim mestima nije pogodna za povratak. Multietnicitet nije često viđen kao cilj. Iako je pouzdane statističke podatke teško pronaći, raširen je utisak da sada mnogo više kosovskih Srba napušta Kosovo nego što se vraća. Proces izvodljivog povratka - zahtevaće podršku i pažnju tokom dužeg perioda, posebno da se olakša pristup službama i povratku prava na zemlju. Biće takođe neophodna i veća pažnja pre-ma onima koji su ostali.

Proces povratka je sprečen činjenicom da se pomoć obezbeđuje samo oni-ma koji se vraćaju u svoje prvo bitne domove. Trebalo bi razmotriti fleksibilniju politiku pomoći da bi se podržao povratak ljudi tamo gde mogu da žive, a ne samo tamo gde su živeli. Međutim, mora se obezbediti i da fleksibilnija politika ne bude zloupotrebljena za političku manipulaciju. Dalje postojanje logora unutar Kosova je sramota za vladajuće strukture i za međunarodnu zajednicu. Logori Roma u Plemetini i Žitkovcu su posebno poražavajući. Ovim logorima bi se trebalo pozabaviti kao vanrednom situacijom.

Srpska pravoslavna religiozna mesta i institucije predstavljaju poseban el-emenat duhovnog materijala kosovskih Srba. Oni su takođe deo svetskog kult-urnog nasleđa. Postoji potreba da se kreira „zaštićeni prostor“ oko tih mesta uz učešće međunarodne zajednice, kako bi bili manje ranjivi na političku manip-ulaciju. Da bi se ostvarili održiv povratak i manjinske zajednice koje mogu da prežive, neophodan je širi proces decentralizacije. U okviru toga moglo bi da se razmotre povećane kompetencije u oblastima kao što su policija, sudstvo, obrazovanje, kultura, mediji i ekonomija. To bi moglo da obezbedi i horizontalne veze između opština gde su kosovski Srbi većina. To bi takođe olakšalo apso-rbovanje paralelnih struktura u legitimne entitete. Međutim, taj proces ne treba da ugrozi centralne institucije na Kosovu ili da oslabi autoritet Prištine. Međunarod-na zajednica mora da bude spremna da pomogne u uspostavljanju aranžmana za širu decentralizaciju.

Neće biti nikakvog dobrog trenutka da se reši budući status Kosova. Bu-dući status će nastaviti da bude krajnje osetljivo političko pitanje. Ipak, o-buhvatna ocena vodi do zaključka da je došlo vreme za početak tog procesa. Po-litički proces koji je u toku mora da bude nastavljen. Zasnovan na iscrpnoj strat-egiji taj proces je obezbedio Kosovu političku perspektivu. Pošto se Kosovo udaljilo od stagnacije do očekivanja, ne sme dozvoliti da stagnacija ponovo zavlada.

Dalji napredak u primeni standarda je urgentno neophodan. Malo je ver-o-vatno da će odlaganje procesa budućeg statusa dovesti do daljih i opipljivih re-zultata. Međutim, stupanje u proces budućeg statusa povlači za sobom rizik da će

pažnja koja će biti koncentrisana na status pokvariti standarde. Nužan je veliki napor da se održi proces primene standarda na pravom koloseku. Međunarodna zajednica će tokom procesa o budućem statusu imati jak uticaj da pokrene napred primenu standarda. Taj uticaj mora se u potpunosti iskoristiti. Pod uslovom da se sa procesom statusa postupa na odgovarajući način, mogao bi da se obezbedi dalji napredak.

Sada postoji zajedničko očekivanje, na Kosovu i u Beogradu kao i u regionalu, da će početi proces o konačnom statusu. Tokom ovog obuhvatnog pregleda bilo je postepenog pomeranja u spremnosti za takav proces među učesnicima razgovora. Štaviše, svim stranama je neophodna jasnoća u pogledu budućeg statusa Kosova. Od velike je važnosti da proces budućeg statusa počne u vreme kad je međunarodna zajednica sa dovoljno snaga još prisutna na Kosovu.

U procesu o budućem statusu mora se napredovati oprezno. Obe strane moraju da budu zajedno – i da se drže zajedno – tokom čitavog procesa statusa. Konačan rezultat mora biti stabilan i održiv. Ne treba postavljati veštačke rokove. Kada je jednom proces počeo, on ne može biti blokiran i mora da se okonča sa zaključkom.

Međunarodnoj zajednici biće neophodna snaga da povede napred budući status. Ujedinjene nacije su obavile verodostojan i impresivan posao u ispunjavanju svog mandata u teškim uslovima. Ali njihov uticaj na Kosovu se smanjuje. Kosovo je u Evropi, ne postoje jake regionalne organizacije. U buduće će one, a posebno EU, morati da igraju najistaknutiju ulogu na Kosovu. One će imati uticaj koji se zahteva i biće u stanju da ponude izglede u okviru procesa evropske integracije. Proces budućeg statusa treba da bude praćen jasnim izjašnjavanjem međunarodne zajednice da je odlučna da ostane u tom procesu i da ga podržava kao i njegov ishod. EU treba u bliskoj budućnosti da razmotri svoje prisustvo na terenu. Kad status bude determinisan, od EU će se očekivati da igra istaknutiju ulogu posebno kad je reč o policiji i sudstvu i nadgledanju i podršci procesu primene standarda. NATO će takođe morati da nastavi svoje prisustvo. Doprinos Sjedinjenih Država Kforu jeste od suštinske važnosti kako bi se obezedio vidljiv izraz nastavljenog angažmana. OEBS raspolaže vrednom imovinom na svom polju iskustva i ekspertize. To prisustvo se i dalje zahteva. Valjalo bi razmotriti imenovanje visokog predstavnika ili sličan aranžman, koji je čvrsto ukotvljen u EU, uz nastavljeno učešće šire međunarodne zajednice. Mogao bi se razmotriti i aranžman o vanrednim ovlašćenjima u oblastima koje su povezane sa međuetničkim pitanjima. Putna mapa za integraciju u međunarodne strukture obezbediće Kosovu stvarne izglede za budućnost. Beogradu će takođe biti potrebni podsticaji za integraciju u evroatlantski okvir saradnje. Odluka EU da počne pregovore sa Srbijom i Crnom Gorom o Sporazumu o stabilizaciji i pridruživanju predstavlja kamen temeljac u tom pogledu. Određivanje budućeg statusu Kosova biće samo po sebi zahtevan izazov. Međunarodna zajednica mora učiniti najviše što može da obezbedi da status, ma kakav bio, ne postane propali status. Ulaženje u proces budućeg statusa ne znači ulazak u poslednju fazu, već u sledeću fazu međunarodnog prisustva.

UVOD

1. Nakon izveštaja o privremenoj administraciji misije UN na Kosovu (UNMIK) od 23. maja 2005. (S/2005/335) zatražili ste od mene da sprovedem iscrpan pregled situacije na Kosovu, zasnovan na utvrđenim nadležnostima. Pregled je imao širok obim pri čemu je posebna pažnja posvećena tome da li su stvorenii uslovi na terenu da se pokrene i sproveđe proces o budućem statusu. Nastojao sam takođe da iskoristim uticaj koji je obezbedio ovaj iscrpan pregled da promovišem napredak na terenu i da doprinesem okolini koja je pogodna da taj politički proces krene napred.

2. U okviru našeg ukupnog iskustva, posebno bih istakao deset dana provedenih na putu po Kosovu, sastanke sa mnogim ljudima u brojnim gradovima, selima i zaseocima. To putovanje nam je pokazalo ono što nisu mogli sastanci u Prištini; kako žive ljudi širom Kosova, teškoće sa kojima se suočavaju i nade i strahove koje imaju u pogledu svoje budućnosti. Da bi stekao adekvatno razumevanje situacije na terenu i složenu političku okolinu, moj tim i ja održali smo eksstenzivne konsultacije sa političkim liderima u Beogradu i Prištini, liderima svih zajednica na Kosovu; sa visokim predstavnicima članica Saveta bezbednosti, ključnih država članica, posebno onima koje su u sastavu Kontakt grupe, regionalnim susedima i regionalnim organizacijama (EU, OEBS, NATO i Savet Evrope), Unmik i drugim predstavnicima Ujedinjenih nacija na terenu, sa sedištem Ujedinjenih nacija. Želeo bih da izrazim veliku zahvalnost za otvorenost i velikodušnost s kojima su nas primali svi naši sagovornici i za podršku koju nam je obezbedio Unmik.

3. Razmatranja i preporuke u daljem tekstu predstavljaju moju najbolju ocenu o tome gde smo sada i kako treba da nastavimo u skladu sa Rezolucijom 1244 Saveta bezbednosti (1999).

KONTEKST

4. Sadašnji politički reljef mora se videti u svetu dramatičnih promena koje su se dogodile nakon okončanja sukoba 1990. U to vreme, stotine hiljada kosovskih Albanaca vratilo se na Kosovo i počelo iznova da gradi svoje živote. Većina kosovskih Srba napustila je svoje domove. Kosovo je bilo društvo raširene patnje i destrukcije u svim zajednicama. Privreda je bila u ruševinama. Nije bilo administracije u skladu sa Rezolucijom 1244 (1999).

5. Od tada je preduzet obuhvatan proces ponovne izgradnje. Kuće su ponovo podignute. Uspostavljene su nove institucije koje pokrivaju sve aspekte društva. Počela je i obnova ekonomije u teškim uslovima. Nova demokratija se gradi od temelja u provincijama bez solidne demokratske tradicije. Kosovske institucije bez iskustva rvu se sa izazovima razvoja valjanog zakonskog okvira kao i sa tim da se obezbede javne usluge i bezbednost čitavom stanovništvu. U cilju da se rukovodi i pomogne ponovna izgradnja i razvoj Kosova, pokrenut je mehanizam ocene standarda 2003. Ta inicijativa bila je namenjena tome da se pomogne Ko-

sov da ostvari napredak koji bi omogućio da počne proces o budućem statusu. Međutim, međunarodna zajednica je sve više doživljavana kao da je angažovana u akcijama kontrole ali nespremna da se pozabavi krucijalnim pitanjem. Osećanje frustracije i stagnacije bilo je sve veće.

6. Okončanje konflikta 1990. imalo je duboke implikacije za odnose između različitih zajednica na Kosovu, a posebno između kosovskih Albanaca i kosovskih Srba. Do 1989. vlasti u Beogradu kontrolisale su instrumente vlasti. Kosovski Srbi živeli su pod kišobranom vladavine Beograda nad provincijom. Nakon 1999. kosovski Srbi su videli da se instrumenti vlasti postepeno prenose na većinu – na dominantne privremene institucije (privremene institucije samoupravne – PISG). Ova dramatična promena imala je jak uticaj – psihološki i politički, kako na većinsku tako i na manjinske zajednice.

7. Danas kosovski Albanci demonstriraju jako samopouzdanje i upornost. Oni formiraju – što je razumljivo – svoj identitet kao vladajuće većinsko stanovništvo. Taj identitet je, u velikoj meri, izgrađen na kontroverznim događajima, ličnostima i simbolima koji su često suprotni identitetima kosovskih Srba i drugih zajednica. Naravno, ovaj fenomen je viđen u mnogim društвима u postkonfliktnoj situaciji. Nova upornost kosovskih Albanaca je pomešана sa preovlađujućim osećanjem neizvesnosti oko toga šta Beograd može da učini da ih spreči da ispune svoje političke aspiracije. Oni vide kosovske Srbe kao instrument Beograda i stoga kao deo preostale pretnje njihovoj budućnosti.

8. Suprotno tome, kosovski Srbi se bore da sačuvaju svoj identitet. Oni su iskusili pritisak protiv važnih elemenata njihovog identiteta, kao što su jezik, kultura i religiozno nasleđe, kao i njihov ekonomski opstanak. Ostale manje zajednice su još više marginalizovane - politički, ekonomski, kulturno. U nekim slučajevima, one su asimilovane.

9. Osećanje stagnacije i napetog odnosa između kosovskih Albanaca i kosovskih Srba dovelo je do provale nasilja u martu 2004. Ono je odrazило činjenicu da se moramo ozbiljno pozabaviti međuetničkim relacijama i da je urgentno neophodno izraženje osećanje političke perspektive. Međunarodna zajednica nije mogla da nastavi da živi sa tom politikom koja je viđena kao politika status quo.

10. U izveštaju koji sam dostavio 6. avgusta 2004. (S/2204/932 od 30. novembra 2004), predstavljena je putna mapa sa ciljem da se izade iz perioda političke stagnacije i uđe u dinamičniji politički proces. Ta putna mapa sadržala je nacrt iscrpne strategije usmerene ka tome da se stekne politički impuls koji vodi do otvaranja procesa o budućem statusu. Ona je bila zasnovana na ubedjenju da se pitanje budućeg statusa Kosova ne može odlagati mnogo duže. Rizik koji bi usledio iz nastavljene politike „čekaj i vidi“ – u uslovima sve veće političke, privredne i socijalne frustracije, mogao bi uskoro da bude daleko veći nego rizik povezan sa procesom o budućem statusu.

11. Ovaj izveštaj nastoji da obezbedi detaljnu ocenu političke situacije godinu dana kasnije i da pomno razmotri uz sve aspekte procesa o budućem statusu. Da bi se utvrdilo da li je stiglo vreme da se otpočne ovaj proces, trebalo je napraviti ocenu situacije na Kosovu - idući mnogo dalje od primene standarda. Ta ocena mora da uključi razmatranja povezana sa uopštenijim razvojima na Kosovu i

regionu kao takvom, kao i sa radom međunarodne zajednice. Ključno je pitanje da li postoje dovoljna politička zrelost i spremnost da se pokrene takav proces ili je takva odluka i dalje preuranjena.

12. Postoji danas novi i dramatični razvoj na Kosovu. Proces primene standarda je važan deo te dinamike. On je obezbedio osećanje podstrelka koji je nedostajao godinama. Ali, ciljevi procesa primene standarda su ambiciozni. Oni se ne mogu ostvariti u kratkom vremenu. To je bilo istaknuto u izveštaju od 6. avgusta 2004. Proces primene standarda zahtevaće stalne i odlučne napore koji se protežu u proces definisanja budućeg statusa Kosova i dalje od njega. Pre nego što bi mogla da obezbede progres, nerealna očekivanja mogu da ojačaju osećanje stagnacije u društvu. Takva očekivanja bi mogla da ojačaju iskušenje da se proces primene standarda pretvori u privid do kvarenja rezultata na terenu.

13. U isto vreme, proces o budućem statusu bez adekvatnog napretka u standardima može da šteti naporima da se ojača poštovanje vladavine zakona, što bi pogodilo sve stanovnike Kosova - nepoštovanje etničke pripadnosti. Taj proces mogao bi da donese veći rizik manjinskim zajednicama i da ugrozi multietnički karakter Kosova. Unutrašnje nestabilno Kosovo bi čak i otežalo definisanje i primenu održivosti konačnog statusa.

14. Međunarodna zajednica je uložila ogromnu energiju u proces primene standarda. Ona je angažovala lidera Kosova u zajedničkom naporu na širokoj osnovi. U okviru Vlade Kosova osnovane su strukture kako bi se olakšao proces primene standarda, što je postalo centar njihovih aktivnosti i dovelo do poboljšanja birokratske kulture. Proces je sam po sebi bio glavno ostvarenje.

15. Većina ovih učesnika – iz svih zajednica – opredeljeni su za uspeh procesa. Oni imaju ambiciju da kreiraju društvo sa evropskom perspektivom zasnovano na dobrom upravljanju i vladavini zakona. Kosovski Albanci su generalno motivisani željom da uđu u proces o budućem statusu. Međutim, među kosovskim Albancima postoji i tendencija da se primena standarda vidi kao vežba nametnuta sa strane i da oni moraju da prođu kroz to, da bi stigli do procesa o statusu. Istinska podrška ovim podvučenim principima i ciljevima ovog procesa često nedostaje. Stoga jaka verbalna podrška procesu primene standarda nije bila adekvatno pretvorena u duboku opredeljenost da se ostvare konkretni rezultati. To se može primeniti na sve političke lidera i u vradi i van nje. Nedostatak nedvosmislenih impulsa iz Prištine odražava se na opštinskome nivou. Napredak je često bio rezultat međunarodnog pritiska pre nego lokalnog angažovanja.

16. Implementacija standarda je složena i raznovrsna. U prošlogodišnjem izveštaju istaknuto je da primena ne sme da postane tehnički birokratski proces, već proces koji je politički i orijentisan da ima uticaj. Ta zabrinutost i dalje postoji. Važno je obezbediti da proces sam po sebi ne apsorbuje suviše mnogo pažnje i energije što bi odvratilo pažnju od uticaja koji treba da ima na ljudi tamo gde žive. Primena takođe mora da dozvoli da se pažnja usmeri na kritične oblasti gde možda postoje „uska grla“ na bilo kojem stadijumu procesa. Neophodan je sveobuhvatan prilaz, gde će svaki standard podržavati druge i gde se svi mere u tom širem kontekstu.

IZAZOVI

IZGRADNJA INSTITUCIONALNE OSNOVE

17. Institucije koje dobro funkcionišu preduslov su za razvoj demokratskog društva, zdrave ekonomije i poštovanja vladavine prava. Nakon okončanja sukoba 1999. na Kosovu je postojao potpuni institucionalni vakuum. Danas je osnovan čitav niz novih institucija. To predstavlja ogroman uspeh. Izvršne, zakonodavne, sudske i druge institucije osnovane su na centralnom, kao i na lokalnom nivou. Planirana su nova ministarstva u drugoj polovini ove godine. Javne službe postepeno dobijaju formu. Tokom proteklog perioda izvršen je značajan prenos kompetencija. Lokalni lideri postepeno preuzimaju vlasništvo nad svojim institucijama. Nivo demokratije je poboljšan u kratkom periodu. Štaviše, veliki napredak je postignut u razvoju održivog legalnog okvira. Zakonodavni rad Skupštine, vlade i UNMIK bio je ambiciozan i obuhvatio je suštinske oblasti javnog života i privrede.

18. Parlamentarni izbori u oktobru 2004. takođe su bili značajan uspeh. Bili su slobodni, pošteni i transparentni i prvi koji su uglavnom organizovale kosovske vlasti. Nakon izbora parlament se suočio sa novim testom jake opozicije koja se konfrontirala sa vladajućom koalicijom. Obe strane, kao i rukovodstvo parlamenta, morali su da nauče svoje nove uloge, vežbom koja se pokazala teškom. Parlamentarna kultura još nije pustila čvrste korene. Ipak, rad parlamenta Kosova je sigurno poboljšan.

19. Razvoj novih institucija je potkopan jakom tendencijom među političarima da sebe vide kao odgovorne svojim političkim partijama pre nego javnosti kojoj služe. Političke partije imaju tendenciju da nove institucije i javne službe vide kao „svoje“ domene. Imenovanja se stoga obavljaju na osnovu političke ili klanovske pripadnosti pre nego na osnovu kompetencija. Mnogi javni službenici zabrinuti su zbog ove nesposobnosti da se pravi razlika između političkih vlasti i javne službe i zbog efekta koju ta nesposobnost ima u sprečavanju razvoja trajne i stabilne administracije. Mehanizmi odgovornosti su uglavnom u stanju da se - pozabave neregularnostima i da obezbede poštovanje uspostavljenog zakonodavstva i procedure. Međutim, ovi mehanizmi ne nude adekvatnu zaštitu. Postoji takođe dovoljno dokaza o nedovoljnem poštovanju srpskog jezika, kao drugog - službenog jezika u privremenim institucijama.

20. Proteklih pet godina, na Kosovu su uspostavljeni obuhvatni obrazovni sistem i sistem zdravstvene zaštite, kao i ostale javne službe. Postoje ozbiljni nedostaci u kvalitetu usluga. Nivo medicinskih usluga je nizak i u nekim slučajevima blizak standardima u zemljama u razvoju. U obrazovnom sistemu urgentno je neophodna modernizacija i depolitizacija. Činjenica da te službe sada pokrivaju najveći deo Kosova predstavlja značajan uspeh.

21. Kosovski Srbici su izabrali da ostanu van centralnih političkih institucija i da održavaju paralelne strukture za zdravstvene i obrazovne usluge. Mnogi apeli koji su ostali bez rezultata, bili su direktno upućeni predstavnicima kosovskih Srbaca da ponovo uđu u centralne političke institucije. To se tiče ponajviše parlame-

enta, pošto bi učešće u vladi koju su formirale dve partije kosovskih Albanaca, sa objavljenim ciljem - nezavisnosti Kosova - bilo čak kontroverzni. Kosovski Srbi se plaše da će postati dekoracija bilo kojoj političkoj instituciji na centralnom nivou, i sa malo mogućnosti da ostvare opipljive rezultate. Ovaj strah je razumljiv jer su kosovski Albanci učinili malo toga da ga razbiju. Međutim, sveukupni interesi kosovskih Srba bili bi bolje ostvareni ukoliko bi se njihovi predstavnici vratili u parlament. Partije kosovskih Albanaca mogle bi da stimulišu takav proces stavljajući jasno do znanja da će poštovati kosovske Srbe i ostale manjinske zajednice kao glasove legitimnih interesa, pre nego ograničen broj glasača koji lako može biti nadglasan. Negativan stav vlasti u Beogradu, uključujući propust da podrže učešće kosovskih Srba na izborima 2004., doprineo je značajno odsustvu kosovskih Srba u centralnim političkim institucijama. Došlo je vreme da Beograd napusti ovu poziciju. Ustvari, da su kosovski Srbi učestvovali, oni bi, imajući u vidu zajedno rezervisana i izborna mesta, bili u stanju da utiču na rasprave u parlamentu, pa čak i za formiranje vlade.

22. Broj kosovskih Srba i pripadnika ostalih manjinskih zajednica u birokratskim strukturama i privremenim institucijama, takođe je nizak. To je posebno slučaj kad je reč o višim rukovodećim pozicijama. Zapošljavanje manjina suviše često se vidi kao pitanje ispunjavanja kvote umesto obezbeđivanja značajnog učešća. Jasno rečeno, kosovski Albanci treba da povećaju svoje napore da kreiraju multietničke javne službe. Međutim, kosovski Srbi i ostale manjine moraju takođe da demonstriraju interes da konkurišu za pozicije u vladinim strukturama i da budu spremni da aktivno učestvuju.

23. Paralelne strukture u sferi zdravstvenih, obrazovnih usluga, koje su smешtenе у обlastима nastanjеним kosovskim Srbima, uglavnom finansira srpska vlada. Produceno postojanje ovih struktura jeste politička demonstracija, kao i odraz nepoverenja između dve zajednice. Za Beograd, to je element političkog uticaja. Ovaj sadašnji problem kad je reč o paralelnim strukturama, na mnoge načine je sličan paralelnim strukturama kosovskih Albanaca pre 1990. Danas su paralelne strukture verovatno jedini realističan način da se obezbede adekvatne usluge kosovskim Srbima. Rešavanje problema paralelnih struktura zahtevaće ozbiljne i praktične poteze koji potiču od vlade i depolitizaciju ovog pitanja koje bi izvršile sve strane. To je onaj problem koji najverovatnije može da bude rešen samo tokom procesa određivanja budućeg statusa.

24. Funkcionisanje novih kosovskih institucija je veoma nejednako. Postoji značajan nedostatak iskustva i ekspertize. Izgradnja novih institucija i prenos kompetencija mora stoga da ide ruku pod ruku sa usredsređenom međunarodnom podrškom izgradnje kapaciteta. Međunarodni napori su, što je često u postkonfliktnim situacijama, bili sporadični i podsticani kratkoročnim inicijativama sa strane pre nego dugoročnim zahtevima koji su stizali iz institucija. Vlada je sada razradila sopstveni program za izgradnju kapaciteta u nastojanju da preuzme veće vlasništvo nad ovim procesom. Ipak, nastalo osećanje za lokalno vlasništvo neće smanjiti potrebu za međunarodnom podrškom. Izgradnja kapaciteta zahtevaće dugoročne perspektive. Bolje rukovođenje i depolitizacija univerziteta dali bi takođe vredan i dugoročni doprinos izgradnji univerziteta.

25. Tokom svoje evolucije od kontroverzne prošlosti, kosovske zaštitne snage (KPS) nastavile su da poboljšavaju svoj učinak u okviru svog mandata kao službe za vanredne situacije. Nastojanja KPS da ispunji svoj standard u velikoj meri potiču od njihovog rukovodstva. Nedavno je KPS postao profesionalniji. KPS obezbeđuje pomoć u rekonstrukciji i počeo je da regrutuje pripadnike manjine, što je težak poduhvat. Ostaje, međutim, duboko nepoverenje prema KPS, posebno kod kosovskih Srba. Pitanje povezano sa KPS jeste njihovo poreklo i brojne aspiracije na moguće buduće uloge. Imajući to u vidu, biće neophodno da se to pitanje reši u vezi s budućim statusom u svetlu budućih zahteva na Kosovu.

EKONOMSKI IZAZOV

26. Razvoj održivih institucija i kvalitet usluga jako je i negativno pogoden tekućom privrednom situacijom na Kosovu. I danas je ta ekonomska situacija neizvesna. Uprkos izvesnom napretku, mnogi žive u siromaštvu, a stopa nezaposlenosti je visoka. Takvu situaciju oseća većina stanovništva Kosova. Manjinske zajednice i specijalno ranjive grupe disproportionalno su pogodene.

27. Jedan od veoma zabrinjavajućih aspekata jeste predviđanje javnih prihoda za 2006. godinu. Prema sadašnjim procenama, javni prihod bio bi daleko od adekvatnog da se pokriju periodični troškovi i potreba za investicijama. Mogu se očekivati i ozbiljni budžetski deficiti. Vlada sada mora da preduzme akciju da razvije poboljšani sistem za prikupljanje poreza i naplaćivanje računa za komunalije i da sivu ekonomiju pretvorи u legalnu. Takvi naporbi bi povećali javni prihod i smanjili zavisnost od međunarodne pomoći.

28. Energetski sektor je jedan od najviše obećavajućih dugoročnih bogatstava Kosova. To je takođe jedan od njegovih najproblematičnijih izazova. Elektrodistribucija Kosova (KEK) pati od zastarele tehnologije, nestanaka struje i dramatičnog nedostatka prihoda koji potiče od potrošača. Prošle zime, brojnim selima je ukinuta struja zbog neplaćenih računa. Ove zime mogli bismo da iskusimo slična isključivanja. Međutim, ova isključivanja ne treba da budu prikazivana kao međuetnički problem. Sve zajednice su pogodene. Proces privatizacije mogao bi da pogodi ekonomsku održivost manjinskih zajedница.

29. Postoje takođe važni pozitivni razvoji. Kada je okončan oružani konflikt 1999, postojalo je gotovo potpuno odsustvo ekonomske strukture i zakonodavstva. Danas, takve strukture su uspostavljene, a savremeno zakonodavstvo postoji u mnogim suštinskim oblastima. Uspostavljanje regulatora i nastavljeni razvoj bankarskog sistema nalaze se među ostvarenjima koja doprinose potencijalnom ekonomskom razvoju. Ministarstvo finansija i poljoprivrede koje dobro funkcioniše razvilo je u saradnji između međunarodnih i lokalnih eksperata okvir menadžmenta za modernu ekonomiju. Razvojni plan Kosova takođe će, kad bude gotov, obezbediti provinciji vredan instrument da upravlja svojom ekonomskom budućnošću.

30. Proces privatizacije je danas dobro odmakao nakon dugotrajnih odlaganja. Kosovska poverilačka agencija očekuje da će 90 odsto vrednosti društvenih preduzeća biti privatizovano do sledećeg proleća. Taj proces bi mogao da ima

neposredni i pozitivan uticaj na privredu Kosova, pošto su mnoga društvena preduzeća već duže bez posla. Većinu privatizovanih preduzeća preuzeli su Albanci sa Kosova ili kosovski Albanci koji žive u inostranstvu. Vladini funkcioneri visokog ranga su zabrinuti da mnoge od ovih institucija neće dovesti do proizvodnih poslovnih aktivnosti. Postoji potencijal da se proces privatizacije iskoristi za pranje novca. Štaviše, važno je uzeti u obzir efekte ovog procesa na različite etničke grupe. Proces privatizacije mogao bi da vodi do diskriminacije u zapošljavanju duž etničke podele i da pogodi ekonomsku održivost manjinskih zajednica. Ovaj proces se mora pokrenuti napred, ali na način koji čuva interes manjinskog stanovništva tokom privatizacije i posle nje. Konstruktivniji aranžman Beograda u procesu privatizacije promovisao bi ovaj cilj.

31. Kosovo ima takođe vredna i neeksploatisana prirodna bogatstva, posebno lignit i druge rudne rezerve, kao i važan poljoprivredni potencijal. Uz poboljšanu tehnologiju i infrastrukturu, rezerve lignita mogući bi da pretvore Kosovo u izvoznika energije u regionu koji je gladan energije. Rešavanje pitanja povezanih sa vlasničkim pravima olakšalo bi proizvodnu upotrebu nekultivisane zemlje i omogućilo Kosovu da smanji svoj tekući i neprihvatljivo visok uvoz poljoprivrednih proizvoda.

32. Sve u svemu, ekonomsku situaciju karakterišu ozbiljni kratkoročni problemi, ali i pozitivni dugoročni izgledi. Ukoliko se pokrene proces određivanja konačnog statusa, to bi sasvim izvesno imalo pozitivan uticaj na privredu Kosova. Taj proces bi kreirao novi optimizam i poverenje u budućnost. Odluka o budućem statusu stvorila bi čvršću osnovu za investicije, zajmove i saradnju s međunarodnim akterima. Vlasti Kosova treba, međutim, da shvate da ne mogu zavisiti od međunarodne zajednice da bi rešili svoje probleme. Oni sami moraju da preduzmu korake da se pozabave nedostacima, na primer, u pogledu povećanja javnog prihoda. Štaviše, investicije i integracija neće jedino zavisiti od statusa. One će takođe zavisiti od predvidljivog i stabilnog Kosova, koje poštuje vladavini prava.

JAČANJE POŠTOVANJA VLADAVINE PRAVA

33. Na vladavinu prava utiču snaga institucija i održivost privrede. Ona takođe zavisi i od razvoja zakonskog okvira, gde je ostvaren značajan progres. Danas je glavni izazov nedostatak sposobnosti i spremnosti da se ojača zakonodavstvo na svim nivoima. Poštovanje vladavine prava je neadekvatno ugrađeno i mehanizmi da se to nametne nisu dovoljno razvijeni.

34. Kosovska policijska služba (KPS) - najmultietničkija među kosovskim institucijama – postepeno preuzima nove i zahtevnije rezultate, uključujući i kontrolu u slučaju pobune. Širom Kosova odgovornost za ove operacije preneta je na KPS, pri čemu međunarodna policija ima kontrolnu ulogu. Posao koji je KPS preuzeala u vezi sa uobičajenim prekršajima u okviru jedne etničke zajednice, stanovništvo sve više respektuje. Kriminalna dela ozbiljnije prirode i sa etničkom dimenzijom predstavljaju i dalje teškoću za KPS.

35. Sudski sistem Kosova se generalno vidi kao najslabija među kosovskim institucijama. Građanski i sudski sistem izaziva posebnu brigu zbog povećanja broja zaostalih slučajeva koji sada dostiže nekoliko desetina hiljada. To pogodi svakoga na Kosovu, umanjujući poštovanje vladavine prava i doprinosi klimi nekažnjivosti. Mnogi od slučajeva su imovinski sporovi koje su pokrenule manjine.

36. Borba protiv ozbiljnog kriminala, uključujući organizovani kriminal i korupciju, pokazala se kao teška i za KPS i za sudski sistem. Tu borbu ometaju porodična ili klanovska solidarnost, zastrašivanje svedoka, policijskih i sudskeh službenika. Učinak u primeni zakona, kada je reč o ozbilnjom međuetničkom kriminalu takođe je slab. Sviše malo izvršilaca ozbiljnih krivičnih dela je privедeno pravdi. Ostala kriminalna dela, kao što su krađa stoke i poljoprivredne opreme koja pripada manjinama ili nelegalna upotreba poljoprivrednog zemljišta, retko se sudske gone. To ojačava osećanje da kriminalci mogu da operišu bez straha od kazne.

37. Organizovani kriminal i korupcija su ocenjeni kao najveće pretnje stabilnosti Kosova i održivosti njegovih institucija. Neki najvažniji slučajevi povezani sa organizovanim kriminalom, uključujući trgovinu ljudima i drogom, međunarodna zajednica je istražila na pravi način i izvršioci su izvedeni pred sud. Ovi pojedinačni slučajevi potvrđuju da organizovani kriminal predstavlja ozbiljnu pretnju Kosovu.

38. Korupcija je rašireni fenomen na Kosovu, ali je teško oceniti njen nivo. U odabranim oblastima, kao što je carinska služba preduzeti su ozbiljni napor da se iskoreni institucionalna korupcija osnivanjem efikasnih sistema odgovornosti. Vlada nije preduzela neophodne administrativne i zakonodavne akcije za borbu i sprečavanje korupcije u privrednim institucijama. Zakon protiv korupcije je donet, ali je odloženo uspostavljanje agencije za borbu protiv korupcije. Proces je slab i nema ubedljivog osećanja da postoji opredeljenost u tom pravcu. Tokom proteklih šest godina, međunarodna policija, tužioci i obaveštajni službenici pokušali su, ali nisu uspeli, da zagrebu dublje ispod površine problema korupcije. Klanovska solidarnost, kodeks étutanja, jezički problemi i lokalne institucije neiskusne za primenu zakona doprineli su ovom neuspehu. Zajednički napor međunarodne zajednice i potpuno posvećenih kosovskih vlasti mogli bi da obezbede napredak u ovoj oblasti. To bi sigurno moglo da ima značajan uticaj i da demonstrira spremnost da se gone takvi prekršaji.

39. Kosovska policija i sudstvo su krhkne institucije. Dalji prenos kompetencija u ovim oblastima trebalo bi, stoga, razmotriti uz veliku opreznost. Novo Ministarstvo pravde i Ministarstvo unutrašnjih poslova trebalo bi da budu pod rukovodstvom pojedinaca koji uživaju visok stepen poverenja u svim zajednicama i u svim političkim partijama. Takve pojedince biće teško pronaći. U duboko podelenom društvu koje se i dalje oporavlja od postkonfliktne traume, na ova dva ministarstva moglo bi se lako gledati kao da su došla pod kontrolu jedne političke partije ili jedne etničke grupe. Prenos kompetencija u tako osetljivim oblastima ne može da funkcioniše bez čvrstog nadzora, intervencije i politike sankcija. Multietnički sastav KPS i poverenje koje uživa veoma su krhki. Prenos kompe-

tencija u ovoj oblasti mogao bi da ima centrifugalni uticaj na KPS i da oteža održavanje njenog multietničkog sastava. Takav izazov biće čak i veći u periodu u kojem će multietnički karakter mogućih pregovora o budućem statusu, biti izložen pritisku.

40. U svetu ograničenja policijskog i sudskog sistema, biće neophodno dalje prisustvo međunarodne policije sa izvršnim ovlašćenjima u osetljivim oblastima. Biće neophodno dalje prisustvo i međunarodnih sudija i tužilaca da bi se pozabavili slučajevima koji su povezani sa ratnim zločinima, organizovanim kriminalom i korupcijom, kao i teškim međuetničkim slučajevima. Tekuće smanjenje međunarodnih sudija i tužilaca je preuranjeno i treba da bude urgentno razmotreno. Rezultat takvih smanjenja bilo bi dalje gubljenje kredibiliteta sudskog sistema i nepoverenja među stanovništвом, u generalnom smislu, i posebno manjinskim zajednicama. Postoji malo razloga da se veruje da će lokalne sudske i tužioci biti u stanju da u bliskoj budućnosti ispune funkcije koje je obavljao međunarodni personal.

41. Oprez je neophodan i u pogledu budućnosti škole Kosovske policijske službe. To je jedan od najuspešnijih nastojanja međunarodne zajednice na Kosovu. Još nije došlo vreme da se zameni međunarodna uprava ove škole. Policijske snage moraju da budu, izgleda i da jesu, obučene u politički neutralnoj okolini. Samo tada biće obezbeden multietnički sastav KPS i ojačano prihvatanje ove službe u svim zajednicama.

42. Unapređivanje poštovanja vladavine prava, zahtevaće, takođe, jačanje instrumenata za zaštitu ljudskih prava. Sadašnji plan da se uspostavi savetodavni panel za ljudska prava pri specijalnom predstavniku generalnog sekretara mogao bi da doprinese boljoj zaštiti ljudskih prava. Treba, takođe, razmotriti i osnivanje specijalnog panela za ljudska prava pri Vrhovnom sudu.

43. Štaviše, institucija ombudsmana je jedan od glavnih instrumenata zaštite ljudskih prava na Kosovu danas. U sadašnjoj klimi stanja ljudskih prava biće veoma važno da se izbegne slabljenje ove institucije kad bude preneta u lokalno vlasništvo. Međunarodna zajednica mora da obezbedi da se ne smanje sadašnja ovlašćenja i kompetencije i da se obezbedi kredibilitet institucija.

MEĐUETNIČKI IZAZOV

44. U Rezoluciji 1244 (1999), naglasak je stavljen na očuvanje Kosova kao multietničkog društva. Međuetnički izazov ima brojne komponente - obezbeđivanje bezbednosti, osiguranje imovinskih prava, promociju povratka i zaštitu identiteta manjinskih zajedница. Nažalost, malo toga je ostvareno u kreiranju osnove za multietničko društvo. Lideri Kosova i međunarodne zajednice treba da preduzmu urgentne korake da bi popravili ovako tmurnu sliku.

45. Kad je reč o bezbednosti, ukupna situacija je stabilna. Nivo prijavljenih krivičnih dela, uključujući i međuetnička krivična dela - nizak je. Uopšteno rečeње, politički lideri pridaju veliki značaj održavanju stabilnosti bezbednosti. Oni shvataju da bi svaki izliv nasilja naneo ozbiljnu štetu međunarodnoj reputaciji Kosova i njihovim političkim ambicijama. Kfor je – u okviru svog zadatka da

obezbedi ukupnu bezbednost – postao efikasniji i sposobniji da brzo reaguje širom Kosova. KPS je bolje obučena i opremljena. Ipak, situacija je i dalje krvaka, kao što su ilustrovali slučajevi tokom proteklih nedelja.

46. Na terenu, situacija je složena i problematična – naročito za manjinske zajednice. Statistika može lako da zavede. Iako je nivo prijavljenih međuetničkih krivičnih dela nizak, ima često neprijavljenih manje ozbiljnih slučajeva međuetničkog nasilja i incidenata. Oni se ne pojavljuju u statistikama. Uznemiravanje, pljačkanje, krađa goveda i drugi slični incidenti događaju se vrlo često. To je dodatak ilegalnom zauzimanju imovine, pogotovo poljoprivredne zemlje, što one mogućava pristup takvoj imovini zbog upotrebe ili obrade, bez rizika za bezbednost. Kosovo je takođe malo mesto gde incidenti u jednom delu brzo postaju poznati u drugom. U takvoj situaciji, manjinske zajednice – a posebno kosovski Srbi – izloženi su mnogo više od percepisane nesigurnosti. To je u stvari mešavina realnosti i percepcije. Da bi se prevazišla ovakva situacija, biće veoma važno da se krivični slučajevi gone mnogo energičnije. Kada izvršioci ostanu na slobodi, preovlađuje osećanje nekažnjivosti. Tamo gde postoji sloboda kretanja za izvršioca teško je uveriti žrtvu da uživa istu slobodu.

47. Mali broj prijavljenih međuetničkih incidenata delimično proizlazi iz činjenice da manjine nastoje da izbegnu ili smanje na minimum svoje kontakte sa većinskim stanovništvom. Teško je očekivati da će pripadnici manjinskih zajedница preuzeti na sebe rizik da bi proverili da li su sloboda kretanja i bezbednost percepcije ili činjenice života. Treba reći da bi vlasti u Beogradu morale da se uzdrže od zapaljivih komentara ili preuranjenih reakcija na incidente nasilja, kad se oni dogode. Izjave te prirode takođe doprinose nebezbednoj okolini.

48. Obezbeđivanje imovinskih prava je jedan od najurgentnijih izazova kad je reč o osiguranju istinskog multietničkog društva. Upravo opšte pitanje vladavine prava pogađa sve zajednice. Međutim, to je presudno za manjinske zajednice – posebno kosovske Srbе – i za njihove izglede za povratak i opstanak. Dosad, imovinska prava se ili ne poštuju ili nisu osigurana. Ilegalna izgradnja i zauzimanje kuća, poljoprivredne i komercijalne imovine raširen je fenomen.

49. Veliki broj poljoprivredne i komercijalne imovine i dalje je nezakonito zauzet. To predstavlja ozbiljnu prepreku za povratak i održiv život. Većina tužbi koje su se ticala stambene imovine je sudski rešena. Međutim, manje od polovine tih odluka je sprovedeno. Broj zaostalih nerešenih imovinskih slučajeva u lokalnim sudovima dostiže nekoliko hiljada. To je situacija koja ne sme da se produžava. Vlada i međunarodna zajednica moraju urgentno da se pozabave tim pitanjem i da pronađu alternativne načine da reše ove slučajeve i sprovedu odluke koje su donete.

50. Nedostatak bezbednosti i poštovanje imovinskih prava kao i nesigurnost za budućnost ozbiljno doprinose činjenici da je sveukupan proces povratka praktično zaustavljen. Postoji jako osećanje da oni koji su počinili zločine uživaju nekažnjivost, te da je zasnivanje održivog života veoma ograničeno. Velika većina ljudi koja je napustila Kosovo nakon juna 1990. nije se vratila. Većina onih koji su otišli nakon nasilja u martu 2004. vratila se, iako je veliki broj njih ponovo napustio svoje kuće. Kad kuće i mnoge pomoćne zgrade nisu bile ponov-

no izgrađene, povratnici smatraju da je kompenzacija, za početak od 2.000 evra, nedovoljna da pokrije gubitak pokretne imovine. Održiv proces povrataka zahtevaće podršku i pažnju u dužem periodu, posebno da bi se olakšao pristup usluga-ma i ponovnom posedovanju zemlje. Biće takođe neophodna i veća pažnja onima koji su ostali. Održivost postojećih zajednica mora da postane integralni plan strategije povratka jer bi za svaku porodicu koja ode, izgledi da se vrate u svoja sela i gradove bila umanjena.

51. Lideri kosovskih Albanaca su se obavezali da će podržati proces povratka, međutim, to je „prištinska realnost“. Realnost na terenu je drukčija. Bezbednosna situacija, nedovoljan pristup pravdi, nedostatak zaštite imovinskih prava i neizvesni politički i ekonomski izgledi, obeshrabruju povratke. Štaviše, opšta atmosfera u mnogim mestima nije pogodna za povratke. Multietnicitet često nije viđen kao cilj. Pored nekih izuzetaka, kosovski Srbi će se stoga vratiti jedino na mesta gde mogu da nađu bezbednost u brojnosti, sa pristupom do sopstvenih službi. Malo kosovskih Srba i dalje živi u urbanim oblastima sa albanskim stanovništvom Kosova a povratci tamo su teži pošto su pritisci većinske zajednice veći, a sredstva za ekonomsko preživljavanje ograničena.

52. Iako su pouzdani, opsežne statističke podatke je teško naći, i raširen je pogled – takođe i u međunarodnoj zajednici – da u ovom trenutku mnogo više Srba napušta Kosovo nego što se vraća. Imo izveštaja da povratnici u sve većem broju prodaju svoju imovinu i ponovo odlaze.

53. Proces povratka je takođe ometan činjenicom da se pomoć obezbeđuje samo za one koji su se vratili u svoje ranije domove. Malo je verovatno, na primer, da će se oni koji su pobegli iz Prištine 1990. vratiti u svoje prvobitne domove u predvidljivoj budućnosti. Oni možda žele da podignu kuću negde drugde na Kosovu. Fleksibilnija politika pomoći da se omogući povratnicima da se nasele u oblasti svog izbora treba da bude razmotrena. To bi omogućilo povratnicima da kreiraju održivije zajednice na Kosovu. Podrška bi bila obezbeđenje ljudima tamo gde mogu da žive a ne samo tamo gde su živeli. To je složena materija, pošto fleksibilnija politika može takođe da se zloupotrebi za političku manipulaciju i ostvarivanje političkih ciljeva. To ne može da znači odustajanje od obećanja dатih onima koji žele da se vrate u svoje domove i kojima je neophodna podrška da bi ispunili svoje aspiracije. To ne može biti zamena za tekuću politiku, već njena dopuna.

54. Situacija za unutrašnje raseljeno stanovništvo na Kosovu se često zapostavlja. I dalje postojanje logora unutar Kosova sramota je za vladajuće strukture i za međunarodnu zajednicu. Romska naselja u Plemetini i Žitkovcu posebno su porazna i predstavljaju ozbiljnu opasnost za zdravlje. Njima se treba pozabaviti na vanrednoj osnovi.

55. Srpska pravoslavna religiozna mesta i institucije predstavljaju kritičan elemenat duhovnog života društva kosovskih Srba. Održivost zajednice kosovskih Srba na Kosovu je povezana sa očuvanjem njihovog kulturnog i religioznog nasleđa. Međutim, srpska pravoslavna mesta predstavljaju takođe mnogo više nego važan deo srpskog identiteta. Ona su i deo svetskog kulturnog nasleđa. Mnogi od ovih objekata su ozbiljno oštećeni i uništeni od 1990. Konačno, rekonstrukcija

bi trebalo upravo da počne. Međutim, njima će i dalje biti neophodna zaštita. Iako je od suštinske važnosti spremnost Kfora da održi njihovu zaštitu, trajna so-lucija ne može biti građena na vojnoj snazi.

56. Postoji potreba da se kreira „zaštitni prostor“ oko ovih objekata kako bi bila manje ranjiva na političke manipulacije. Treba naći sporazume koji bi srpske pravoslavne objekte na Kosovu stavili pod neki oblik međunarodne zaštite. To bi zahtevalo uključivanje garantovanog pristupa, imovinska prava i održivost zajednice. Nije samo važno zaštititi pojedina mesta kao kulturne i religiozne spomenike, već i kao žive zajednice. Savet Evrope i UNESCO raspolažu posebnom eks-pertizom u ovoj oblasti i treba ih pozvati da igraju ulogu u takvim sporazumima.

57. Srpska pravoslavna crkva je izložena pritiscima na svoj identitet. Osim zastrašivanja i pretnji, ima pokušaja da se prekroji istorija i poreklo njihovog nasledja. Oni vide da su nekontroverzna i neutralna imena ulica u blizini njihovih mesta promenjena i „albanizovana“. Lideri kosovskih Albanaca treba da reaguju i da zaustave takve aktivnosti.

58. Ostvarivanje održivog povratka i održivih manjinskih zajednica, neop-hodan je proces decentralizacije. To bi poboljšalo sposobnost nealbanskih zajed-nica na Kosovu da zaštite svoj identitet i način života, da izgrade poverenje u bu-dućnost i ohrabriло ih da aktivnije učestvuju u vladajućim institucijama na Kosovu.

59. Već 2002. decentralizacija je obećana kosovskim Srbima u zamenu za njihovo učešće na izborima i u prelaznim privremenim institucijama. Međutim, sve donedavno, nedostajali su stvarni napor i politička volja. Tokom leta 2005. želja da se ostvare brzi rezultati dovela je do manje ambicioznog pristupa i nedovoljnih konsultacija sa onima o kojima je reč. Rezultat je bio „suvše malo, suviše kasno“. Napredak je ostvaren u prilog projektima za nesrpske pilot projekte. Međutim, malo je verovatno da će biti rešen trenutni zastoj kad je reč u onim oblastima gde su Srbi u većini.

60. Decentralizacijom bi se trebalo ozbiljnije pozabaviti u širem okviru, čiji bi rezultat bio značajno spuštanje vlasti i jačanje nadležnosti na lokalnom ni-vou. Takav okvir mogao bi da uključi i brojne nove opštine u kojima posebno kosovski Srbi imaju značajnu većinu. To bi moglo da obuhvati i ojačane nadležno-sti u takvima oblastima kao što su policija, sudstvo, obrazovanje, kultura, mediji i privreda, uključujući i imenovanje ključnih funkcionera. To bi omogućilo hori-zontalne veze između opština u kojima su kosovski Srbi u većini. Mogli bi se razmotriti i aranžmani za specijalne veze sa Beogradom, ne dajući Beogradu nikakvu vlast u takvima zajednicama. Ambiciozan plan decentralizacije, sa specijal-nim nadležnostima koje prevazilaze sadašnje koje su date svim ostalim opština-ma, ne treba da ugrozi centralne institucije na Kosovu ili da oslabi vlast Prištine. Time bi se uspostavile efikasne institucionalne garancije za manjine, povećalo poverenje u centralne institucije Kosova i doprinelo situaciji tamo gde su opštine pod autoritetom Prištine. Štaviše, time bi se takođe olakšala apsorpcija paralelnih struktura u legitimne entitete.

61. Međunarodna zajednica mora da bude spremna da pomogne usposta-vljanje takvih aranžmana o široj decentralizaciji. Lekcije bi trebalo izvući iz slič-nih, mada ne i identičnih – procesa u bivšoj Jugoslovenskoj Republici Makedoni-

ji i u južnoj Srbiji. U oba slučaja, međunarodna zajednica doprinela je značajnim naporima da se lokalnom albanskom stanovništvu da prostor za disanje, koji je zahtevao da se zaštite njihovi interesi i očuva njihov identitet u multietničkoj okolini. Međunarodna zajednica treba sada da bude spremna da deluje sa istom odlučnošću da zaštitи interes kosovskih Srba i ostalih manjinskih zajednica.

NAPREDOVANJE PROCESA BUDUĆEG STATUSA

62. Neće biti – kao što je rečeno u prošlogodišnjem izveštaju – nijednog dobrog pogodnog trenutka za rešavanje budućeg statusa Kosova. Određivanje budućeg statusa Kosova ostaje – i nastaviće da bude – krajnje senzitivno političko pitanje sa ozbiljnim regionalnim i širim međunarodnim implikacijama. Ipak, ukupna ocena vodi do zaključka da je došlo vreme da se započne taj proces.

63. Od prošle godine politički proces koji je sada na Kosovu pokretan je dinamičnijim međunarodnim angažmanom. On se bazirao na opsežnoj strategiji da se Kosovu obezbedi politička perspektiva. Taj proces treba da se nastavi. On ne može biti prekinut ili zaustavljen. Kosovo će ili krenuti unapred ili će skliznuti unazad. Pošto se Kosovo pomerilo od stagnacije na očekivanje, stagnaciji se ne može ponovo dozvoliti da zavlada.

Malo je verovatno da bi odlaganje procesa o budućem statusu dovelo do rezultata u primeni standarda

64. Napredak kad je reč o primeni standarda veoma je neuјednačen. Dalji napredak je urgentno nužan. Međutim, malo je verovatno da će odlaganje procesa o budućem statusu dovesti do daljih i opipljivih rezultata u primeni standarda. Napredak se može ostvariti jedino ukoliko se očuva osećanje političke perspektive i ukoliko je međunarodna zajednica spremna i sposobna da mobiliše veću energiju i pritisak nego danas. Pod uslovom da se proces o budućem statusu odgovarajuće vodi, ovaj okvir mogao bi se iskoristiti da se napravi dalji napredak.

65. Postoji sada zajedničko očekivanje na Kosovu, u Beogradu, kao i u regionu da će proces o budućem statusu biti započet. Tokom ovog opsežnog pregleda bilo je postepenog pomeranja u spremnosti za proces o budućem statusu među učesnicima razgovora. Postojala je tendencija među liderima u Prištini da se bore jedni protiv drugih pre nego da se pripreme za sledeće korake. Nedavno je imenovan pregovarački tim koji se sastoji od pet najistaknutijih lidera kosovskih Albanaca, pod rukovodstvom predsednika Kosova. Postojala je i jaka tendencija među liderima u Beogradu da gledaju jedni u druge pre nego da gledaju unapred. Danas postoji jače osećanje spremnosti i jedinstva. Među kosovskim Srbima postojala je neodlučnost da se ujedine i rasprave i razgovaraju o izazovima sa kojima se suočavaju. Kosovski Srbici iz svih frakcija sada su ujedinjeni oko stola. Rad na ovom opsežnom pregledu stimulisao je takve razvoje. Međutim, svi ovi trendovi su vrlo krhki. Biće neophodni veliki napor u Prištini i u Beogradu – kao i među kosovskim Srbima – da se pripreme za proces o budućem statusu na koherentan i ujedinjujući način.

66. Štaviše, svim stranama je neophodna jasnija situacija kad je reč o budućem statusu Kosova. Kosovski Albanci gaje očekivanja da će politički proces

krenuti napred i da će određivanje budućeg statusa Kosova doneti više jasnoće kad je reč o političkom i ekonomskom razvoju Kosova. Takva jasnoća je potrebna kosovskim Srbima da bi doneli dobro obrazložene odluke o svom budućem životu. Za Beograd, određivanje budućeg statusa Kosova ukloniće važan izvor unutrašnje političke nestabilnosti i olakšati realizaciju evropske perspektive Srbije. I region će takođe imati veću korist od stavljanja pitanja budućnosti Kosova na dnevni red. Jasnoća će stimulisati regionalnu političku i ekonomsku saradnju i ukloniti elemenat nestabilnosti, koji danas otežava razvoj tog regiona.

67. Od velike je važnosti da se proces budućeg statusa odigra u vreme kada je međunarodna zajednica i dalje prisutna na Kosovu u dovoljnoj snazi. Postoji danas rastući „kosovski umor“ u međunarodnoj zajednici. Odlaganje procesa budućeg statusa ojačaće taj umor i oslabiti sposobnost međunarodne zajednice da sproveđe ovaj proces. Početak procesa o budućem statusu kreiraće bazu za oživljavanje međunarodnog angažmana zahtevajući da zemlje i organizacije stave Kosovo ponovo na dnevni red.

68. Međunarodna zajednica je opredeljena da obezbedi da buduće Kosovo poštuje politička, socijalna i ekonomski prava svih etničkih grupa, u skladu sa Rezolucijom 1244 (1999). To se takođe mora odraziti na napore da se manjinske zajednice uključe u proces, osim Beograda i Prištine i s kosovskim Srbima će morati da se postupa kao sa delom tog procesa. Moraju se, takođe, pronaći mehanizmi da se uključe i manje zajednice. One često objavljaju svoju spremnost da doprinesu budućem statusu Kosova. Ali, one takođe očekuju da se ovaj proces pozabavi njihovim pravima i ulogom u budućem Kosovu.

69. Proces o budućem statusu Kosova biće veoma različit od mirovnog procesa u ostalim delovima bivše Jugoslavije, suprotno tim procesima, malo toga treba graditi na Kosovu u smislu prethodnih mirovnih planova. Međunarodna zajednica i stranke preduzeli su male pripreme. Štaviše, pregovara se o teritoriji koja je i dalje deo suverene države, ali njome privremeno upravljaju Ujedinjene nacije posredstvom privremenih samoupravnih institucija.

70. Dakle, važno je krenuti napred, uz oprez. Mora se preduzeti svaki napor da se svi učesnici spoje zajedno, i drže zajedno - tokom procesa o statusu. Tako široku participaciju moraju da poštiju svi. Ne treba da bude požurivanja da proces krene napred - već omogućiti da se krene napred sa jasnom i zajedničkom slikom dnevnog reda i implikacija. Ova jasna slika dnevnog reda i dalje nedostaje. Konačan rezultat mora da bude stabilan i održiv. Ne treba stoga postavljati veštačke rokove. Međutim, jednom kad je proces počeo, on ne može biti blokiran i mora biti doveden do zaključka.

71. Kao što je već pomenuto, potrošeno je mnogo energije - kao deo konzultacija za opsežan pregled, da se izgradi okolina pogodna za diskusiju o mogućem budućem statusu. Važan elemenat u tom pogledu bilo je dovesti Beograd i Prištinu zajedno na neposredne neformalne tokove na ministarskom nivou. Saстанци između ministara lokalne vlade i ministara kulture bili su prvi direktni razgovori na političkom nivou u poslednje dve godine. Decentralizacija, kao kulturna i religiozna materija, predstavljaju suštinske elemente bilo kojeg procesa budućeg statusa. Nastavljanje ovih razgovora na ranijim etapama ovog procesa slu-

žice kao mera za izgradnju poverenja i kao signal spremnosti svih da doprinose stabilnom i multietničkom Kosovu, što treba da bude rezultat procesa o budućem statusu. Oni treba da formiraju „građevinske jedinice“ za uzastopne faze ovog procesa.

72. Proces o budućem statusu mora takođe nastojati da uključi i susedne države na značajan način. Biće potrebno da one razumeju proces, da ga podržavaju, kao i način na koji se vodi. To će biti važno da bi se obezbedilo očuvanje stabilnosti tokom procesa i da konačan rezultat doprinese regionalnoj stabilnosti. Demarkaciona granica sa Bivšom Jugoslovenskom Republikom Makedonijom imaće poseban značaj i treba da bude rešena pre nego što se proces okonča.

ODRŽAVANJE PRIMENE STANDARDA NA PRAVOM PUTU

73. Biće neophodan veliki napor da se proces primene standarda održi na pravom koloseku. Postoji opasnost da će pažnja biti koncentrisana na status i da to pokvari standarde. Međutim, od presudne je važnosti da se mobilisu dovoljna sredstva da se obezbedi nastavak primene standarda bez smanjene energije i sa jačim osećanjem opredeljenosti. Međunarodna zajednica će tokom procesa budućeg statusa imati jaču polugu uticaja da pokrene unapred primenu standarda. Ta poluga mora da bude u potpunosti iskorišćena. Ojačana primena standarda biće od suštinske važnosti da se iskuje poverenje kosovskih Srba i ostalih zajednica tokom perioda povećane političke tenzije. I, biće od suštinske važnosti da se postigne poverenje regionalne i međunarodne zajednice.

74. Da bi stimulisala proces standarda, međunarodna zajednica mora da pojača svoje napore u kritičnim oblastima i da revidira pojedinu trenutnu praksu. Postoji potreba da se ubrza rad kada je reč o imovinskim pravima, jačanje politike povratka, poboljšanja instrumenata ljudskih prava, jačanje napora da se prime-ruju zakon uopšte, i da se obezbedi da privatizacija ne pogoda manjine na diskriminatorski način. Napredak u ovim oblastima obezbediće solidniju bazu za razvoj procesa i povećanje verovatnoće održivog i stabilnog statusa.

IZAZOV POMIRENJA

75. Mora se pokrenuti pomirenje. Glavni teret pašće na ramena lidera većinskog stanovništva. Oni koji su spremni da dobiju priznanje, integraciju i investicije, moraju takođe da demonstriraju velikodušnost. Kosovski Albanci moraju da nastoje da definišu svoj identitet na način koji neće biti na račun drugih. Oni moraju da shvate pritisak koji osećaju manjine na svoj identitet, svoju kulturu i svoje živote. Kosovski Srbi i Beograd moraju takođe da potvrde takve inicijative, i da aktivno učestvuju u procesu pomirenja. Oni moraju da shvate da im ostajanje van institucija Kosova neće na kraju doneti zaštitu koju traže. Kosovski Albanci moraju da gledaju u pravcu ostalih kosovskih zajednica, a kosovski Srbi zauzvrat moraju da počnu da gledaju u pravcu Prištine. Sve zajednice moraju da učine napore da bi zasnovali svoju budućnost na uključivosti, modernizaciji i demokratiji, pre nego separaciji i etničkoj pripadnosti.

76. Dalji napredak u pronalaženju i identifikovanju nestalih osoba, dao bi važan doprinos procesu pomirenja. Onima koji su izgubili svoje voljene, neophodna je jasna situacija i oni je zaslужuju. Ojačani politički napor moraju se preduzeti da se ispune njihovi legitimni zahtevi. Mogućnost da se izdvoje veća sredstva za rešavanje ovih slučajeva identifikacije takođe mora biti hitno razmotrena.

77. Kosovo neće u doglednoj budućnosti postati mesto gde su kosovski Albanci i kosovski Srbi integrисани. Oni verovatno nikad nisu ni bili. Ipak, proces pomirenja treba da počne. On mora da potekne unutar Kosova i da ga prihvate sve zajednice. Međunarodna zajednica mora da podstakne pomirenje i da obezbedi aktivnu podršku.

ULOGA I ODGOVORNOST MEĐUNARODNE ZAJEDNICE

78. Odluka da se započne proces o budućem statusu uvešće Kosovo – i region – u novu i tešku fazu. Međunarodnoj zajednici će biti neophodna snaga da nosi ovaj proces napred. Jednom kad budući status bude određen, međunarodnom prisustvu – vojnom i civilnom – biće neophodna sredstva da upravljaju primenom dogovora na stabilan i miran način.

79. Ujedinjene nacije obavile su verodostojan i impresivan posao u ispunjavanju svog mandata u teškim uslovima. Ali, njihov uticaj na Kosovu se smanjuje. Kosovo se nalazi u Evropi, gde postoje jake regionalne organizacije. U будућe ove regionalne organizacije – a posebno EU – moraće da igraju najistaknutiju ulogu na Kosovu. One će imati uticaj i biće u stanju da ponude izglede u okviru evropskih integracionih procesa. Međutim, svaka rekonfiguracija međunarodnog prisustva na Kosovu mora se sprovesti na koordinirani način, kako bi se obezbedilo da sadašnji i budući zahtevi budu ispunjeni i očuvan kredibilitet međunarodne zajednice.

80. Proces o budućem statusu treba da bude praćen jasnim izrazom međunarodne zajednice da je odlučna da ostane i podrži ovaj proces kao i njegov ishod. Evropska zajednica treba u najskorije vreme da razmotri svoje prisustvo na terenu da bi igrala ojačanu ulogu u procesu standarda, pripremila se za dugoročniji angažman i obezbedila vidljiviji dokaz opredeljenosti Evrope prema Kosovu. Kada status bude određen, od EU će se očekivati da igra istaknutiju ulogu. To se odnosi na policiju i sudstvo gde će se zahtevati nastavljeno prisustvo, doduše manje ali specijalizovanije; da nadgleda i podržava proces standarda, koji će se postepeno spajati sa procesima koje je uspostavila EU; i da se usredsredi na napore izgrađivanja kapaciteta.

81. NATO će takođe morati da nastavi svoje prisustvo. Restruktuiranje je u toku, što će dozvoliti snagama Kfor koje predvodi NATO da očuvaju kredibilitet i efikasnost, i pored smanjenja sveukupnog personala. Nijedna druga organizacija ne može trenutno da obezbedi istu osnovu za stabilnost. Doprinos Sjedinjenih Država Kforu je od suštinske važnosti. To će obezbediti vidljiv izraz nastavljenog angažmana Sjedinjenih Država.

82. OEBS raspolaže vrednom imovinom na polju iskustva i ekspertize. Prisustvo ove organizacije će biti nužno da bi se međunarodnoj zajednici omogućilo

da nadgleda i podržava primenu standarda, promoviše poverenje između etničkih zajednica i identifikuje potrebe za izgradnju kapaciteta.

83. Kad UN prekine da igra trenutnu ulogu, vodeću ulogu treba da preduzmu ostali. Treba razmotriti osnivanje institucije visokog predstavnika - ili sličan aranžman. Takvi aranžmani treba da budu čvrsto ukotvљeni u EU, a u isto vreme obezbediti nastavljeno prisustvo šire međunarodne zajednice, posebno Sjedinjenih Država. Međutim, međunarodno prisustvo mora biti razvijeno u duhu partnerstva i lokalnog vlasništva. Svaka postkonfliktna situacija ima svoj specifičan karakter. Kopirati iskustvo iz Bosne i Hercegovine bio bi stoga uprošćen prilaz. Međutim, „Bonn powers“ (vanredna ovlašćenja) aranžman mogao bi da se predviđi u oblastima koje su povezane sa međuetničkim pitanjima da bi se promovisalo poverenje i pomirenje.

84. Putna mapa za integraciju u međunarodne strukture obezbedila bi Kosovu stvarne izglede za budućnost. Podsticaji moraju biti jasni i vidljivi. Ojačano prisustvo EU na Kosovu obezbedilo bi vidljiv dokaz jače evropske opredeljenosti.

85. Beogradu će takođe biti potrebni jasni podsticaji za integraciju u evroatlantske okvire za saradnju. Odluka EU da otvorí pregovore o sporazumu o stabilizaciji i pridruživanju predstavlja kamen temeljac u tom pogledu. Najvažniji podsticaj za Beograd neće, međutim, biti van konteksta Kosova, već unutar toga. Sporazumi o široj decentralizaciji biće najvažniji deo toga.

86. Određivanje budućeg statusa Kosova biće samo po sebi zahtevan izazov. Međunarodna zajednica mora da učini sve što je u njenoj moći da obezbedi da status ma kakav bio ne postane „neuspeli“ status. Kosovo ne može beskonačno da ostane pod međunarodnom administracijom. Međutim, ono će nastaviti da zavisi od značajnog i međunarodnog prisustva na terenu. Podrška koja se zahteva u tako mnogo oblasti ne može da bude obezbeđena udaljenom kontrolom. Međunarodna zajednica mora da ima životnu snagu koja se zahteva. Ulazak u proces o budućem statusu ne znači ulazak u poslednju fazu, već u narednu fazu međunarodnog prisustva.

GORAN Ž. KOMAR
Herceg Novi

IZVJEŠTAJ OCA BORISA KAŽANEGRU CRKVENOM SUDU U CETINJU (MANASTIR SAVINA U VRIJEME DRUGOG SVJETSKOG RATA)

Svetouspenski manastir Savina kraj Herceg Novog osnovan je, prema predanju, oko njegove današnje Male crkve, početkom 11. vijeka. Kroz njegovu zapisanu istoriju doživio je nekolike obnove, a najveću tokom perioda venecijanske uprave hercegnovskim dijelom bokeškog zaliva (1687–1797), gradnjom i pripremom gradnje Velike savinske crkve koja je dovršena 1799. godine. U doba velike ekonomske krize koja je pogodila Boku, poslednjom četvrtinom 19. vijeka, njegovo je sveto bratstvo održalo ovo središte Crkve, kao i pretežit dio manastirskih dobara. Tokom 20. vijeka, stiglo je opasno ugrožavanje manastira i njegove bogate arhive, velike rukopisne biblioteke i riznice, kao i dragocjenosti zavjeta. Budući da je o istorijskome hodu manastira pisano uglavnom se baveći dubljim periodima njegove istorije, a malo, ili nimalo, o njegovom kretanju kroz metežni 20. vijek, to želimo pružiti jedan manastirski dokument koji je nastao 1947. godine. To je pismo nastojatelja oca Borisa Kažanegre Crkvenom sudu u Cetinju u kojem izlaže sopstvene patnje i stradanja manastira za vrijeme Drugog svjetskog rata.

Otac Boris je rođen u Boki, u Paštrovićima, u blizini manastira Praskvica 1900. godine, a upokojio se u teškim mukama krajem sedamdesetih godina 20. vijeka. Potekao je iz ugledne paštrovske svešteničke familije koja je dala znamenitoga hadži Danila Kažanegru, arhimandrita, obnovitelja manastira Visoki Dečani. Sahranjen je u groblju manastira Praskvica. Upokojio se mučenički uslijed podmetanja parčadi stakla u hranu u manastiru Ostrogu od strane saradnika Službe državne bezbjednosti. Na dužnost nastojatelja manastira Savina stupio je malo poslije ukidanja eparhije Bokokotorsko-dubrovačke i spičanske, 1933. godine. Otac Boris je zadužio manastir Savinu i čitav novski kraj odlučnom odbranom ove svetinje u ratno vrijeme, braneći ga od Italijana i jednoga Srbina, saradnika italijanske policije. Otac Boris opisuje ove događaje u svome Izvještaju, kao i njemačko granatiranje manastira 1944. godine, o kome se u Novome danas ne zna. Opisuje manastir kao mjesto nacionalnog otpora okupaciji Boke i srpskog narodnog sabiranja.

Izvještaj savinskog nastojatelja oca Borisa Kažanegre Crkvenom sudu u Cetinju 1947. godine

Crkv. sudu

Cetinje

U vezi Vašeg akta od 10- maja- 1947 br. 587/47 dostavlja se naslovu sljedeći izvještaj:

1) Srpsko – pravoslavni manastir Savina potpao je pod talijanskom okupacijom 17- aprila- 1941 god. kao i ostala Boka Kotorska.

2) Kada je naša Otadžbina pala pod tal. okupacijom, čitav srpski narod je bio žalostan i očajan, jer mu je došao stari i mrski neprijatelj Italijan, koga su Bokelji vrlo dobro poznavali, i znali su kakve će ih nevolje i teškoće snaći od Italijana, u što se nijesu prevarili. Bokelji su znali poslovicu koja kaže: „Latini su stare varalice“. Ova poslovica stvarno je tačna. Stav prema okupatoru je bio sasvim neprijateljski. Odmah po okupaciji Srbi ovog kraja dolazili su u masama ovoj velikoj narodnoj svetinji, gdje su nalazi(l) utjehe pod Pokrovom Presvete Bogorodice, i ovo je bilo jedino mjesto, kao i uvijek, gdje su se mogli sastajati, dogovarati, jedan drugoga tješiti i ulivati vjeru, da će i ovo zlo malo trajati i da će Bog opet pomoći srpskome narodu.

3) Okupator je u ovom kraju prema Srp.- prav. crkvi i sveštenstvu zauzeo stav strogo neprijateljski. Manastiru Savini i njegovom starešini, okupator je zadao mnoge poteškoće i neprijatnosti. Poslije kratkog vremena iza okupacije talijanski r. kat. vojni sveštenik, koji je bio pri bolnici u Savini, došao je jednog dana u ovaj manastir i imperativno tražio, da u manastirskoj velikoj crkvi služi misu, radi pričešćivanja velikog broja tal. vojnika. Starešina ovo(g) manastira je počeo voditi diskusiju, sa vojnim sveštenikom i dokazivati da r. kat. sveštenik ne može služiti u prav. crkvi iz ovih razloga: 1) Što se u crkvi služi redovito, i što u jednoj crkvi na jednom prestolu ne mogu služiti dvije liturgije. 2) Da rimokatolici imaju dvije crkve u H. Novome, koje su prostrane, kao i m. Savina, prema tome nema potrebe da služi u našoj crkvi i 3) Do danas nije bio običaj da pravoslavni sveštenik služi u r. kat. crkvi i obratno, prema ovome izloženome, nemoguće mi je dozvoliti da služite u ovom sv. hramu. Ovo nije činio iz potrebe, no mu je bila svrha, da ovim putem prisvoji ovaj lijepi i istorijski manastir na našem Jadranu.

Iza ovoga i prije ovoga, tal. karabinjeri i tajni policijul i danom i noći neprestano su motrili na manastir. Ovo motrenje je bilo zato, i što je narod u velikom broju dolazio na Božju službu, i inače uslijed čega su voj. vlasti izvršili tri stroge premetačine. Premetačine su bile ne samo u konaku nego i u crkvama. Njihov stav izvršenja premetačina bio je strašno grub i nedostojan, tako za vrijeme jedne premetačine u crkvi, što su vojnici bili nepristojni, morao sam dvojicu tal. vojnika još pod oružjem izbaciti na polje, pa makar što me čekalo, jer više nijesam mogao trpjjeti da mi neprijatelj huli crkvu. Za vrijeme premetačina, tal. vlasti oplačkali su starešinov radio-aparat.

4) Potpisani starešina je doživio ove neprijatnosti: Jednog jutra došla su dva karabinjera i donijeli mi naređenje od prefekture tj. dana 30/X 41. u kome je glasilo da moram napustiti svoj manastir i Boku Kotorsku do 15/ XI 41. Odmah 1- XI- 41 izvijestio sam pre(t)postavljene crkvene vlasti o ovom naređenju. Ali meni nenadno, jer sam imao rok od 15 dana za odlazak, došao je glavar sela J. B. dana 3/XI- 1941 u 12 h i donio mi je ponovno naređenje od šefa karabinjera nazvanog radi njegovih nevaljalih djela „Crnim vitezom“, da do mraka istog dana, imam bezuslovno napustiti manastir. Ja sam tražio od glavara, da li mi je donesena putna isprava, i on mi odgovara da nije i da je šef karabinjera rekao: „Da se to njega ne tiče, na starešina ne smije više u manastiru dalje biti“. Ja sam na ovo odgovorio glavaru da saopšti šefu, da se bez putnih isprava, neću udaljiti negdje iz manastira pa makar što bilo sa mnom. Kada sam dao ovaj odgovor, tada su bila teška vremena za naš narod, i bilo čestih slučajeva, da je čovjek omrkao u svojoj kući, a nije osvanuo niti se više saznala njegova sudbina, ali se ja ovoga puta nisam bojao jer sam položio zakletvu Bogu i narodu da će vjerno čuvati svoj manastir. Tal. vlastima je mnogo smetao ovaj manastir i ovim putem tj. naglim gonjenjem iz manastira, mislili su da će me zastrašiti, da pobjegnem u šumu, kako bi imali neko opravdanje da je starešina pobjegao pa onda za kaznu, onda bi oni opljačkali i zapalili manastir. Ali se u ovome mudri latin prevarili jer je mene Presv. Bogomajka upućivala šta da radim. Tu noć ja nijesam napustio manastir i niti su više dolazili u manastir tal. vlasti. 7/XI- 41 došao u večer tal. karabinjer i naredio mi da se ujutro javim šefu. Kako sam bio teško bolestan otišao sam u H. Novi kod šefa, koji me je na tal. jeziku mnogo osramotio i na lice mjesta zatvorio u jednom budžaku, koji je najviše sličio na svinjaru. Onda sam sproveden u kotorski zatvor dana 15/ XI- 41 sa mnogo Bokeleja i dva srpska sveštenika u okovima vezan, sproveden za logor na ostrvu Liparima. Put je trajao deset punih dana što morem što kopnom i uvijek samo bili vezani i za vrijem(e) ovog strašnog putovanja od 10 dana dobili smo samo od hrane jedno malo parče hljeba zelane (!) ribe, i to bez vode. Logor na Liparima je bio najteži logor u Italiji. U logoru smo bili mučeni na razne načine kao što to umiju faštiste. Za vrijeme moga boravka u ropstvu, pored svijeh poteškoća u manastiru je mudro vladao proto Savo Radenović. Tal. vlasti su mnogo puta tražile manastirske dragocjenosti ali ih nisu doobile, jer sam ja iste zakopao na sigurno mjesto na prvi dan rata. Manastirska je šuma dosta oštećena od Italijana. Iz ropstva sam se povratio poslije 16 mjeseci i preuzeo upravu manastira. Poslije moga dolaska, opet sam imao mnogo poteškoća sa drugim okupatorom – Njemcima. Njemci, u zadnjem momentu sa topovima pucali na manastir i to 9. i 19. XI- 44 sa ciljem da ga sruše, ali od čitavoga pucanja samo je 1 granata pogodila u konak koja nije nanijela naročitu štete, a ostale su granate samo podbacivale ili prebacivale povrh crkava. Ispaljeno je na manastir više od 50 granata. Blagodareći Svetomu Bogu i zaštitnici ove sv. obitelji Presv. Bogorodići, sačuvan je od topovskih granata tako i od pljačke. XX) U početku okupacije kada su počeli ustaši po Bosni i Hercegovini da ubijaju nevine Srbe, jedan dio koji je imao sreću da izbjegne od noža, čekića i bacanja u jamama dolazili su u ovaj kraj. Dolazi(lj) su Srbi Hercegovci koji se spasili u zadnjem momentu sa

tragovima rezane kože oko ruka od stezanja žice prilikom vezivanja. Manastir, kao uvijek otvorio im je širom svoja vrata i mnogo ih je pomogao duhovno i materijalno. Kada je manastir razdavao svoja materijalna sredstva, onda sam ja se obratio dobrim građanima H. Novoga, koji su me obilno preko mene pomogli nastrandale Hercegovce. I ovom prilikom ovaj manastir odigrao je vidnu ulogu.

Manastir
Savina
18/ VI-1947

Starešina – Iguman

OSVRTI

KOSTA NIKOLIĆ
Beograd

O „CRVENOM“ I „CRNOM“ TOTALITARIZMU

Povodom knjige:

Alain de Benoist, *Komunizam i nacizam. 25 ogleda o totalitarizmu u XX stoljeću*,
Naklada Hasanbegović, Zagreb 2005, 156

Alan de Benoa (1943) je osnivač i glavni teoretičar francuske *Nove desnice*. Pisac je knjiga i članaka iz oblasti filozofije politike i istorije ideja. Njegovo najznačajnije delo jeste *Ustanak kultura*. Iako pripada krugu najznačajnijih evropskih savremenih mislilaca, njegovo delo se osporava iz ideooloških razloga zbog toga što nacizam i komunizam proučava kao zajednički istorijski fenomen i u njima pronalazi dosta sličnosti. Benoa se dosta bavio sličnostima i razlikama komunizma i nacizma, što je nailazilo na oštru kritiku francuskih levičarskih pisaca. Osnovna primedba svodila se na to da je nacional-socijalizam zločinački poredak sam po sebi, da je svoju zločinačku prirodu pokazao ostvarujući sopstveni program sprovođenjem masovnog uništenja ljudi, dok je zločinačka praksa komunizma svojevrsna greška, proistekla iz zablude, jer je komunizam izneverio sopstveni program.

U pitanju je komparativna analiza komunizma i nacizma koja je, prema autorovom mišljenju, i potrebna i neizbežna jer bez takve analize ova dva feno-mena nisu razumljiva. Možemo se složiti sa mišljenjem da je jedini način da se komunizam i nacizam shvate da se oni proučavaju zajedno, u zajedničkom istorijskom trenutku. Benoa komunizam i nacizam vidi kao dva režima koje je obeležio „mesijanizam“ i koji su težili konačnom stanju čovečanstva „u kome neće biti ni bolesti ni suza“. Takođe, oba režima težila su radikalnom ubrzavanju istorije kako bi se na taj način okončalo njeno postojanje.

Povod za ove eseje bila je pojava *Crne knjige komunizma* (1997) grupe francuskih istraživača, koji su žrtve komunističkog terora u 20. veku procenili na oko 100 miliona mrtvih, što je četiri puta više od broja mrtvih koje isti autori pripisuju nacional-socijalizmu. Najvažniji zaključak *Crne knjige* svodi se na to da su komunistički režimi, svuda u svetu, masovni zločin pretvarali u sistem vlasti, pa komunizam nije ubijao u suprotnosti sa svojim načelima, već u skladu sa njima. Drugim rečima, komunistički sistem nije bio samo taj koji je činio zločine, već sistem čija je sama suština bila zločinačka.

Najvažnije pitanje nad kojim je Benoa istraživački zamišljen jeste: zašto još uvek dominira intelektualna misao da je komunizam bolji od nacizma, kada je on uništio više ljudskih života? Kako se od dva jednako destruktivna sistema može proglašiti manje strašnim onaj koji je učinio više štete i kako se i dalje odbacuje njihovo upoređivanje? Najčešće obrazloženje leži u razlikovanju njihovih početnih zanosa: nacizam se smatrao doktrinom mržnje, a komunizam doktrinom slobode. Pošto je komunizam predstavljao „ideal ljudske slobode“, njegovi zločini bili su proizvod „istorijske greške“ i ne mogu se porebiti sa nacističkim: „Nacizam se, dakle, može usporediti sa serijskim ubojicom, a komunizam sa zlosretnim altruistom koji ubija one kojima je zapravo htio pomoći“. Tako je čin ubijanja, podstaknut nadom u „bolje sutra“, bio opravdaniji od ubijanja inspirisanog rasističkom doktrinom.

Benoa je ušao u suštinu problema, ističući da su obe utopije, „utopija besklasnog društva i utopija čiste rase“ imale zajedničko obeležje – i nacizam i komunizam su pokušali da unište sve one ljudе koji su stajali na putu ostvarenja plana o stvaranju novog, „boljeg“ i „čistijeg“ društva. Benoa zaključuje da je koncept uništavanja ljudi proizašao iz suštine oba pokreta. Francuski pisac uočava i razlike: komunizam je univerzalan a nacizam partikularan. Komunizam je želeo da „očisti“ celо čovečanstvo od „prljavštine“ kapitalizma, a nacizam je težio partikularnoj stvarnosti, jačanju pojedine rase putem eliminisanja slabih, bolesnih i neprijateljskih elemenata.

Motive za upoređivanje dva oblika totalitarizma Benoa je našao u „uzročnom čvoru“ – nacizam se pokazao kao simetrična reakcija na komunizam, kao svojevrsni antimarksizam, pa se nacizam može definisati i kao antikomunizam koji je od protivnika preuzeo oblike i metode, počevši od načina terora. Drugi motiv koji opravdava upoređivanje ova dva sistema Benoa vidi u dijalektičkom preplitanju njihove prošlosti. Baš kao što je sovjetski sistem žestoko mobilisao mase u ime antifašizma, nacistički sistem je neprestano to isto radio u ime antikomunizma. Nacizam je u liberalnoj demokratiji video slab poredak koji naginje skretanju u komunizam, dok je boljševizam u isto vreme zapadne demokratije optuživao kao pogodne za utiranje puta fašizmu. Pošto je komunizam bio antinacistički nastrojen, on je ukazivao da svaki dosledni antinacizam vodi u komunizam. Na drugoj strani, antikomunistički nacizam nastojao je da na sličan način instrumentalizuje antikomunizam, opravdavajući se pozivanjem na opštег neprijatelja.

Benoa je dosta prostora posvetio mesijanskim karakteristikama nacizma i komunizma. Oba porekla su želela da svet „očiste“ od onih koji su unapred određeni ne samo kao obični protivnici, već i kao ontološki neprijatelji koji se moraju uništiti. I za komuniste i za naciste ukidanje lošeg načela (nejednakost klase, odnosno jevrejska dominacija) uslovjavali su prihvatanje zajedničkog spasenja. Osnovni princip bio je da zlo ne leži u pojedincu, već u društvu. Tako je taj apsolutni cilj opravdavao upotrebu apsolutnih sredstava. Ti „neprijatelji“, klasa i rasa, definisani su kao „objektivni neprijatelji“ istorije, tj. prirode, pa su morali da budu uklonjeni. „Loš“ deo čovečanstva morao je da bude iskorenjen jer, prema „objektivnom“ zakonu postanka sveta koji bi trebalo da predstavlja apsolutnu

„istinu“, on može samo da predstavlja apsolutnu laž. Logika uništavanja i planirani teror postaju neizbežni u oba sistema.

Benoa provokativno piše i o „srodstvu“ totalitarizma i građanskih demokratija i registruje dva uzroka nespremnosti zapadnih zemalja u sankcionisanju negativnog nasleđa komunizma: savez iz Drugog svetskog rata i i nikad priznato srodstvo između dve ideologije, a koje proizilazi iz genealogije modernosti. Prema ovom tumačenju, liberalne demokratije i komunizam delile su isti ideal, a razlikovale su se u njegovom ostvarenju. Liberalne demokratije prepoznavale su sebe u egalitarno-univerzalističkim težnjama komunizma, a obe istorijske pojave predstavljaju dva pokreta proizašla iz iste ideologije prosvetiteljstva: prva je težila „napretku“ koji će biti podstaknut sam od sebe, poštujući ljudska prava, a drugi će revolucionarno delovanje ubrzati u uspostavljanju istorijskog smisla koji je okrenut prema „napretku“.

Za francuskog mislioca totalitarizam ima i svoju modernu dimenziju, pa iz toga zaključuje i da postoji totalitarna dimenzija modernosti. Za njega je najvažnija crta totalitarizma cilj a ne metodi, što je utoliko prihvatljivije jer se totalitarni režimi, u meri u kojoj teže homogenosti, tj. pretvaranju sveta u identičnost, uklapaju u modernu koncepciju slobode koja uvek daje prednost „Istosti“. Od tog i takvog cilja, represija je neodvojiva. Ukipanje razlika među ljudima, idejama, mišljenjima i senzibilitetima u korist homogenog, unitarističkog modela društva, osnovna je crta modernog totalitarizma.

Problem sagledavanja istorijskog nasleđa komunizma uočljiv je i u delu savremene srpske istorijske nauke, u kojoj neposredna prošlost nije prestala da živi kao realan činilac naučnih odnosa. U sklopu sveopštih preispitivanja u kojima se nalazi srpski narod na početku 21. veka, poseban akcenat u široj kulturnoj i naučnoj javnosti stavljen je na blisku prošlost. Sa slomom realnog komunizma u Evropi i nestankom Istočnog bloka krajem 20. veka došlo je i do mnogih preispitivanja unutar srpskog društva. Krvavi raspad SFRJ samo je jače podstakao ponovno vrednovanje ideała Titove Jugoslavije, odnosno društva u kome su ljudi do tada živeli. Od uvođenja višestranačkog poretka u Srbiji (1990) promene koje su zahvatile srpsko društvo dovele su do vraćanja građanskim vrednostima. U isto vreme, ratovi su uništili čitavu bivšu Jugoslaviju, a hiljade mlađih ljudi su učešćem u njima trajno obeležili svoj život. čitav taj period je svakako najburnije razdoblje u istoriji Srbije tokom celog 20. veka.

Od 1990. godine stasala je čitava jedna nova generacija mlađih ljudi koja nije imala mogućnosti da se kroz kritički istorijski osvrт upozna sa događajima koji su oblikovali stvarnost u kojoj žive. Vreme koje ubrzano protiče nosi opasnost da se u kolektivnoj svesti, lišenoj racionalne korekcije istorije, uvreže brojna iskrivljena tumačenja, falsifikati, prečutkivanje osnovnih činjenica i političke diskvalifikacije. Posle velikih političkih promena iz poslednje decenije prošlog veka, proces preispitivanja nacionalnog identiteta u Srbiji započeo je pod snažnim uticajem nacional-komunističkog programa vladajuće elite u vreme Slobodana Miloševića.

Zato je nacionalna istoriografija bila ometana etnocentrizmom, kvazinacionalnim i populističkim vihorom koji je potpuno poremetio proces prepoznavanja

i vrednovanja autentičnih nacionalnih vrednosti koje mogu da korespondiraju sa modernim evropskim tokovima. U savremenom društvu se u istraživanjima istorije ranijih vremena vidi važna mogućnost za građenje opšte kulture koja koristi potpunijem sagledavanju i tačnjem razumevanju sve složenijeg sveta. Zato treba upoznati uslove života u prošlosti, otkriti načine nastajanja mnogobrojnih pitanja i problema i naći odgovore na njih radi popravljanja prakse unošenja promena u društvo. Moderna istoriografija se razumom suprotstavlja emocijama. Ona širi pouzdano poznavanje prošlosti radi izgradnje odgovarajuće kulture kao preduslova za poboljšanje života, nasuprot podsticanju mržnje naspram drugoga (drugih). U krajnjoj liniji, takva istoriografija značajno proširuje čovekove slobode, ali samo ako istoričar ostaje strogo u okvirima struke.

I u savremenoj epohi istorijsko sećanje ima izrazitu ulogu pri legitimisanju i stabilizovanju društvenih i političkih odnosa vlasti i posebno pri opravdavanju političkih odluka. U tom smislu, u svetu istorijskih alternativa sadašnja stvarnost dospeva pod prinudu legitimisanja i u raspravu koja teži ka promenama. Uvođenjem u davno prošle i drugačije oblike postojanja, istorijska nauka doprinosi samorazumevanju sadašnjosti na način na koji druge društvene nauke to ne mogu.

Racionalna istorijska svest važna je dopuna uslova za humanističku emancipaciju. Istorische činjenice samo izuzetno koriste dnevnoj politici, a u slučajevima pravljenja politike na osnovu njih, u pitanju je gotovo redovno zloupotreba. Posledice zloupotreba predstava o prošlosti koje se se odvijale u proteklom veku, više su nego očigledne. Pomoću mitskih predstava nacije su fanatizovane i gurane u sukobe jedne protiv drugih, često iz uverenja da su upravo one nosioci „progresu, konačnog dobra, istinske vere“ ili predodređene rasom, društvenim odnosima ili proviđenjem. Sugerisana je predstava da su čitavi narodi, na primer, „večni paćenici“, da su fatalno opkoljeni „zlim neprijateljima“, da protiv njih deluju dugovečna i neiskorenjiva istorijska središta i da su stalna meta zavereničkih centara.

Istoričar nije sudija. NJegov naučni zadatak jeste da otkrije sadržaj, formu i nosioce određenih procesa i posebno intenzitet njihovih ispoljavanja. Istoričar mora da odgovori na duhovno nasilje vladajuće elite nad istorijskom naukom i njenom instrumentalizacijom zarad trenutnih ciljeva. On mora da se izbori protiv zloupotrebe nauke i manipulacija prošlošću sopstvenog naroda. Nasuprot mitskim predstavama koje proizvode narcističku ljubav za svoju naciju a mržnju prema drugoj, nauka mora da ponudi ono što je toliko jednostavno, a teško ostvarljivo u narodu koji je opsednut nacionalnim romantizmom – istinu.

Na drugoj strani, iako će za sebe reći da su pristalice stroge naučnosti, pojedini istraživači sa velikom dozom starog ideološkog naboja reaguju na svako preispitivanje totalitarnog komunističkog nasledja u Srbiji, ponovo oživljavajući stari revolucionarni mit. Oni govore o „revisionističkoj istoriografiji“ koja „rastečeće domaće kvislinške struje iz prošlosti i predstavlja ih kao patriotske i antitolitarne“.

Svako novo tumačenje prošlosti tumači se kao „prerada istorije za dnevno-političku upotrebu“, kao „rehabilitacija nacionalizma“. Jedna od najprisutnijih tema, indukovana aktuelnim političkim odnosima, jeste da Srbija treba da se suoči

sa „istinom“ o Drugom svetskom ratu. Istiće se da je potrebno pisati o „genocidu i fašizmu vlastite nacije“ kao da je dugi niz decenija posle 1945. godine negativno pisano, recimo, o komunistima, o Narodnooslobodilačkom pokretu, kao da je pisano da su „četnici“ pobedili u ratu, kao da je stvarna istina u tome da su Srbi počinili genocid nad Hrvatima u NDH pa da sada to treba ispraviti i suočiti naciju sa „bolnim istinama“. Kaže se i da oni istoričari koji o tome čute i „bave se svojim poslom“ snose odgovornost jer „pokazuju ravnodušnost prema manipulaciji“!

Tako je u novim uslovima ponovo oživljen specifičan revolucionarni mit, iracionalan i dogmatski u svojoj suštini koji se, da paradoks bude veći, dobro uklopio u postojeći mitski milje nacionalne romantičarske istoriografije. On nudi unapred izgrađene ideološke predstave sa ciljem političkog usmeravanja, što znači da za njega istraživanje nema svrhu, sem u obimu koji je pogodan za pronalaženje probranih dokaza. Revolucionarni mit zasnovan je na prepostavci o klasnom nasuprot nacionalnom. Služi se istorijom i koristi ono što budi osećanja privrženosti ideologiji. Predstavlja se kao izraz imaginarnih istinskih interesa i pravih vrednosti, tako da se ovaj mit na poseban način prepliće sa starijim, nacionalnim.

Takav pristup ograničava istraživanja na ono što je za mit korisno, uništavajući naučnu radoznalost i sužavajući prostor za tačne istorijske sadržaje. Revolucionarni mit razlikuje se od nacionalnog utoliko što se vrlo vešto priklanja dnevnopolitičkim potrebama i dozvoljava potpune promene nekadašnjih istorijskih predstava i ocena. Zasniva se na potpunom paradoxu: podrazumeva prilagođavanje svesti političkim potrebama, često i veoma promenljivim, ali se ipak oslanja na splet čvrstih dogmi kojima određuje viđenja i tumačenja istorijskih sadržaja. Nastoji da stvori sistem ideoloških objašnjenja celine čovečanstva – istorije u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti.

Potiskivanje ili pokušaj uništavanja svesti o istoriji, uvek je riskantna i po posledicama poražavajuća akcija. Zato je uvek i neuspešna. I kada se ulože veliki napor i upotrebi prava sila radi potiskivanja prošlosti u zaborav, postiže se kratkoročan uspeh. U takvim društvima, kao što je bilo srpsko u drugoj polovini 20. veka, prevladavaju osakaćene istorijske predstave. Zato se i dešava da problemi prošlosti skliznu u društvenu podsvest, odakle deluju traumatično, stvarajući političke napetosti. Skrivanje, zaboravljanje ili potiskivanje činjenica, kao proizvod podešavanja istorijske prošlosti potrebama vladajućih ideoloških krugova, neminovalno izazivaju nove ideologizacije, podele, konflikte i sukobe.

Takav pristup, kroz zalaganje za „poželjne“ istoriografske modele, stvara novu „partijnost“ istorijske nauke. Tim načinom postiže se jedino pojednostavljinje sadržaja prošlosti i forme saopštavanja rezultata. Sa ideologijom prestaje traženje jer za nju postoji samo jedna istina koju treba nametnuti. Umesto racionalnog spoznavanja prošlosti, uspostavljaju se nove „tekovine“ iza kojih stoje stare dogme i novi interesi. Osim toga, realnost prošlosti, koja se ipak ne može menjati, pretvara se u niz stereotipa, što vodi isključivo u dalju podvojenost nauke. Naravno da se na ovaj način ne doprinosi protoku i razmeni ideja, već se nauka vodi u svojevrsnu samoizolaciju, preteći da stvori novi diskontinuitet u oblikovanju istorijske svesti.

Zbirka eseja Alana de Benoe predstavlja dobar intelektualni izazov za kontroverze nastale slomom komunističkog poretka, pre svega u domenu sagledavanja njegove istorijske uloge. Njegova osnovna „poruka“ može se svesti na to da se prošlost ne sme istraživati i proučavati sa predubeđenjima sopstvenog vremena, a da istoriografija ne može da bude posrednik u pravcu pragmatičnih ciljeva jer se tada iskazuje samo kao ideologija. Pošto mnoge rane prošlosti nisu zalečeće, istoričar mora da se suoči sa njihovim posledicama, ali ne sa stanovišta opravdavanja procesa koji mogu biti aktuelni i u savremenosti. Moderna istorijska nauka, nasuprot populističkim tumačenjima istorije, nema pretenziju da konacno objasni prošlost i time učini nepotrebним svako dalje istraživanje i, što je još važnije, proveravanje.

Kritička istoriografija treba da doprinese uspostavljanju identiteta kako pojedinca, tako i grupe (nacije ili društva) na principima naučnosti. Istoričar mora da ovladavanjem znanja o prošlosti izgradi kritičko mišljenje koje će uspostaviti novi identitet nauke, kako se istoriografija ne bi doživljavala kao totalitarna propaganda koja služi određenoj ideološkoj matrici, ma sa koje strane ona dolazila.

Kosta Nikolić

MILE BJELAJAC
Beograd

„ISTRAŽIVANJE I RAZUMEVANJE ULOGE VOJNIH ELITA U JUGOSLAVIJI – RAZLIČITI PRISTUPI I INTERPRETACIJE“

Povodom teksta dr Bojana Dimitrijevića „O odgovornosti jugoslovenske vojne elite u Drugom svetskom ratu“, *Istorija 20. veka*, br. 1/2005, 167–174

Tekst kolege dr Bojana Dimitrijevića kojim se osvrnuo na našu nedavno izašlu studiju – leksikon *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941, Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon* (INIS – Dobra), Beograd 2004, dao nam je povoda da u stručnoj javnosti ponovo osvežimo neka davno postavljena pitanja – Kako valorizovati delovanje i karakter vojnih elita u dugom (ili kraćem) životu jedne države? U čemu se mi istoričari ovde razlikujemo, u čemu se slazimo?

Dimitrijević je svoje poglede na vojnu elitu Kraljevine Jugoslavije, karakter i istorijsku odgovornost, izložio najpregnantnije u sledeća dva pasusa:

„Elite bi trebalo da budu predvodnici jednog naroda i u miru i u ratu. Đenerali su tu da budu elita naroda u ratu. Međutim, ponašanje ove tzv. elite daleko je bilo od primerenog kada je došlo vreme da otadžbina od njih naplati ono zašta su radili u miru“ (170).

„Frapantno je kako su dvodelenijski mir i ’spavanje na lovoricama’ pobeđe uticali na raspoloženje za borbu kod pripadnika oficirskog (đeneralskog) kora. Ako je odlazak više od 200 đeneralima u zarobljeništvo pokazatelj *elitizma* (kurziv – M. B.) đeneralskog kora Jugoslovenske vojske 1918–1941. i ako dodamo potpuno neodgovorno ponašanje političkog vrha, koji se iscrpljavao u dugotrajnim političkim svađama van otadžbine, moramo ozbiljno da se zapitamo kakvi su realni ishodi Drugog svetskog rata za Srbe. I na kome leži odgovornost za to što su komunisti izveli svoju revoluciju pod okupacijom, zbrisali sa scene demokratski poredak, monarhiju, vojsku, crkvu i teritorijalnu organizaciju i zamenili je svojom? *Nema sumnje da su za to odgovorne prevashodno srpske vojno-političke, nazovi elite* (kurziv – M. B.)“.

Naš pristup istraživanju vojnog faktora u trajanju Jugoslavije, pa i vojne elite kao jednog od elemenata, nastao je i kao odgovor na svojevremene reduko-

vane, često politički inspirisane ocene o tragičnom slomu vojske i države 1941. godine. Celokupan naš istraživački rad podredili smo istraživanju ove teme. Da bismo razumeli istorijsku dimenziju ovog fenomena ne samo što smo morali posagnuti za klasicima vojne teorije i strategije, već i analitičarima svekolikih vojno-civilnih odnosa te uključiti u naš vidokrug komparativnu analizu istorijskih radova koji su za predmet imali vojno-doktrinarne, političke i ekonomske razloge urušavanja versajskog mirovnog poretka i izbijanja Drugog svetskog rata. Redukcionizmu smo suprotstavili istraživanje stvarnog doprinosa subjektivnog faktora (elite posebno), ali i *objektivnih okolnosti* (!).

Nosiocima redukovanih razumevanja uloge vojnog faktora onda, ali i danas, ponovo skrećemo pažnju da je uloga vojnog faktora polivalentna, da se ona ne dokazuje samo u ratu ako on izbije. Zadatak vojnog faktora je permanentna procena bezbednosnog stanja koje ugrožava opstanak države iznutra i spolja; podsticaj privrednih i naučnih delatnosti od neposrednog interesa za odbranu; obuka i školovanje; priprema ratnih planova i teritorije u skladu sa njima.

Vojска nije samo sila koja preti demokratiji – stub režima. Ona ima svoju kompleksnost i predstavlja jednu od najstarijih institucija države. Teško se stvara, ali mnogo lakše sabotira. Svojom snagom i spremnošću treba da odvrti unutrašnjeg ili stranog „destabilizatora“. Ako je došlo do neželjenog sukoba ili rata, to je već neuspeh.

Postojanje vojne institucije je civilizacijski odgovor na postojanje konfliktnih ljudskih interesa i mogućnost upotrebe sile u cilju ostvarenja tih interesa. Dužnost je stoga vojne profesije jačanje vojne bezbednosti! Nacionalna vojna politika odražava brigu za bezbednost kroz pet aspekata:

- 1) posmatra državu kao osnovnu jedinicu političke organizacije;
- 2) podvlači trajnu prirodu pretnji vojnoj bezbednosti države i trajnu mogućnost rata;
- 3) naglašava veličinu neposrednih pretnji bezbednosti;
- 4) zalaže se za održavanje jakih, raznolikih i spremnih vojničkih snaga;
- 5) protivi se ulasku zemlje u rat osim kada je pobeda osigurana.

U skladu sa nivoom zabrinutosti za bezbednost vojnici traže povećanje sredstava za vojne potrebe i adekvatne zakone. Tu se susreću sa političkom voljom i ekonomskim mogućnostima zemlje. Najčešće se od vojnika traži lista prioriteta jer je teško ispuniti apsolutne zahteve. Deo izazova se rešava savezništвima. Tu je oduvek važilo pravilo da prednost imaju aranžmani u kojima se više dobija, potom da savezništvo isključivo proizilazi iz najviših nacionalnih interesa bezbednosti bez obzira na ideološke i političke postavke. O tome je veoma ilustrativno pisao nemački general Von Seeckt u knjizi *The Future of the German Empire*, 20-ih godina 20. veka (prevedeno u Njujorku 1930). Da ne pominjemo da su upravo inicijatori savezništva Francuske sa SSSR-om od 1935. godine bili najdesniji francuski generali. Slično su na stvari gledali njihovi jugoslovenski (srpski) i čehoslovački prijatelji.

Dakle, koliko su najodgovornije vojne ličnosti poštovale ove zahteve tokom 22 godine mirnodopskog ili uslovno mirnodopskog trajanja i građenja institucija? Da li su u uslovima iskustava prvog „totalnog rata“ radili najcelishodnije?

Da li su dobro cenili bezbednosne opasnosti i vlastite mogućnosti? Da li je vojska odigrala ulogu odvraćanja u pojedinim kriznim situacijama u svom okruženju? Da li su oni na najvišim položajima bili u saglasnosti sa klasičnim postulatom da je „idealan čovek vojske (je) stoga konzervativan kad je strategija u pitanju, ali je otvorenog uma i progresivan kad se radi o novim oružjima i oblicima taktike“ (Moltke)? Kako je vođena kadrovska politika u vojsci Kraljevine? Šta su sve bila ograničenja u jednoj siromašnoj, ratom porušenoj zemlji, sa masom seljačkog sveta bez osnovnih tehničkih znanja za moderne rodove vojske, slabe i nedovoljne mreže komunikacija, usložnjavanja situacije svetskom ekonomskom krizom? Osetljivosti po odbrambene napore u nedovoljno integriranom društvu, kakve su i kolike? Kako su se najodgovorniji vojnici odnosili prema politici državnih vođa, stranaka, pokreta? Uopšte, za kakvu su se kulturu vojno-civilnih odnosa zalagali?

Tek odgovarajući na ova i slična pitanja odgovaramo i na karakter celokupne elite (po položaju, a to su generali i admirali u našem slučaju) kao i njenog istaknutog dela (nukleusa). Naše odgovore smo ponudili u našim monografijama kao i velikom broju posebnih radova. Kritički su pretresani kadrovska politika i taktička doktrina, opremljenost i uvežbanost. Ali svedočimo, učinjeno je mnogo, učinjeno je gotovo i nemoguće u situaciji od 1937. do 1941. ne bi li se kako opremili i odvratili agresora, ojačali svoju diplomatsku pregovaračku poziciju. U posebno teškom stanju posle sloma Francuske i nemačkog ultimatum u julu 1940. najodgovorniji nastavljaju trku sa vremenom i sudbinom, pokušavaju da se i dalje opremaju i naoružavaju. I gle, u svetu izvora prvog reda, to čine „izdajnici“ (politička retorika i sud pobednika) generali Milan Nedić, Petar Kosić i Petar Pešić. Mnogi pojedinci koji su život skončali u logorskim žicama bili su u svoje vreme vojnici za primer, sa ugledom u narodu iz koga su ponikli, ali i u drugim jugoslovenskim narodima. Činili su maksimalno moguće u uslovima koje nisu mogli biti. Krenuli su disciplinovano na poziv otadžbine mada je neuspeh bio izvestan. Da li je uspeh bio izvestan u letu 1914? A u jesen 1915?

Umesto dalje elaboracije, ili komentara na ocenu elite koje je izneo B. Dimitrijević, ponudićemo jedan kraći pasus:

„Interpretacija tog poraza, uslovljena gorčinom savremenika, posebno mlađih, ali i onih na visokim položajima, samo je jedan od elemenata koji je zamutio istorijsku sliku rada i delatnosti generala u Aprilskom ratu. Druga okolnost, daleko važnija (...) krajem rata došlo je do smene vlasti. Nije postojala volja da se realno sagleda uloga ukupnih okolnosti u kojima je delovao generalitet JV, pa i svaki pojedinačno. Sa stanovišta novih okolnosti bilo je poželjno diskvalifikovati sve što je 'staro' i 'reakcionarno' kako bi se legitimitet (...) novih vlasti što više učvrstio.“ (*Generali*, 65).

Sudbina Srba u Drugom svetskom ratu, koju u svom rezimeu otvara B. Dimitrijević, posebna je tema. Komparativni istoriografski pristup bi i ovde mogao „utešiti“ savremenike. Srbi podeljeni građanskim ratom delili su sudbinu Poljaka, Čeha, Grka i drugih evropskih naroda. Sukob ili dogovor velikih još jednom je odredio sudbinu malih.

Preterano je reći da su komunisti pored poretka zbrisali i vojsku (174). Gradeći novu kroz rat oni su postepeno uključivali i elemente predratnog oficir-

skog i podoficirskog kora. Ukupno od 1945. godine u službi se našlo oko 50% aktivnog sastava pred Aprilski rat (neki su direktno uključeni iz vojske NDH). Dvanaest generala je bilo uključeno uglavnom u nastavne aktivnosti ili su bili u vrhu saniteta. Ono što je značajnije direktno su preuzele mnoge institucije i ustanove iz prethodnog vremena. Jedna od najvažnijih tekovina bilo je preuzimanje koncepta nacionalnog vojno-industrijskog kompleksa koji se nastavio razvijati i doprineo je samopouzdanju u sukobu sa Staljinom.

Čitalaca radi, osećamo se dužni da se osvrnemo i na dve elaboracije kolege Dimitrijevića u pogledu (našeg) namernog ili slučajnog proizvođenja ili uvođenja starih mistifikacija o pojedinim ličnostima ili delima. Reč je o našem pristupu istorijskoj sudbini i delu generala Dragoljuba Mihailovića i jednoj kontroverzi oko generala Božidara Putnikovića.

„Povukla nas je činjenica“, piše B. Dimitrijević, „da dr Bjelajac u svoju knjigu nije uvrstio biografiju i jedinog u ratu unapređenog đeneralu Jugoslovenske vojske, Dragoljuba M. Mihailovića (...) Autor je napravio rez na mestu gde se zaustavlja i ranija istoriografija – na kraju tzv. Aprilskog rata 1941 (...) njegov istraživački fokus ne priznaje unapređenja. Tako je ratni načelnik Vrhovne komande i ministar vojske i mornarice u većini ratnih vlada Kraljevine Jugoslavije, D. Mihailović, ostao bez bibliografske odrednice u knjizi. Bjelajac nije uvažio činjenicu da je Mihailović unapređen u đeneralu 7. decembra 1941, što znači i formalno u godini koja je u naslovu dela.“ (170).

Knjiga – leksikon, koja je bila povod osvrta dr Dimitrijeviću, obrađuje vojnu elitu od stvaranja zajedničke države 1. decembra 1918. godine, do istorijskog sloma ili praktičnog silaska te elite sa istorijske scene posle Aprilskog rata. Čak je i Aprilski rat više dat kroz poglede na njega (tačnije same generale), pretežno savremenika bez istorijske elaboracije njegovog celokupnog toka. Navedene su najistaknutije ocene upravo onih koji su ga najšire do sada obrađivali (Velimira Terzića). Svi ostali delovi studije su u funkciji otkrivanja manje poznatog o konkretnim sudbinama pojedinaca tokom i posle Drugog svetskog rata do njihove smrti. Nekad su pojedinačne sudbine bile povezane sa pripadanjem pojedinim pokretima, grupama, režimima koji su nastali na razvalinama okupirane Jugoslavije, Bliskom istoku, u Londonu ili logorima širom okupirane Evrope.

Zašto je pisac osvrta na naš rad bio mišljenja „da naš istraživački fokus ne priznaje unapređenja“, kada je u našoj studiji jedan odeljak naslovljen „U snagama generala Dragoljuba Mihailovića“? Smatrajući da ne treba širiti epizodu, usredsredili smo se da istaknemo imena generala koji su stupali u njegov pokret ili kontaktirali u ranoj fazi. O generalu Dragoljubu Mihailoviću i njegovim snagama napisan je zaista veliki broj radova. Pokret koji je pukovnik Mihailović počeo da organizuje po pristizanju u Srbiju, kao i mnogo puta do sada, definisali smo kao – pokret otpora. On je prema nama, kao general, deo istorije Drugog svetskog rata posle aprilskog sloma.

Pomenimo da smo na neke ranije prigovore zašto nismo uvrstili u knjigu admirale Milana Vukovića pl. Podkapelskog ili Šušteršića koji je bio član – ekspert delegacije Kraljevine SHS na Konferenciji mira, odgovorili da ni jedan ni drugi nisu bili u aktivnoj službi vojske i mornarice. Osim prvoga koji je poginuo

pre stvaranja novog Kraljevstva, ostale, uključujući podmaršale Ištvanovića i Bećića koji su komandovali područjima odbrane Narodnog vijeća SHS, penzionisalo je to isto Narodno vijeće krajem decembra 1918. ne stavljajući ih u postupak za prijem u novu, zajedničku vojsku. Istu sudbinu imalo je još oko 30 generala bivše k. u. k. vojske (Državni arhiv Hrvatske, *Osobni vjesnik naredaba*, br. 8, Zagreb, dne 23. prosinca 1918., 77–79). Jedan broj slučajeva rešavalo je tokom 1919. godine Ministarstvo vojno i mornarice i donevši još jedan ukaz u junu iste godine gde su osim Šušteršića bili penzionisani svi preostali generali k.u.k. koji su imali za to zakonske uslove.

„Slučaj“ generala Božidara Putnikovića, kako ga uočava B. Dimitrijević, nije ni na koji način naša ponovna mistifikacija već rešenog.

Autor piše: „Božidar Putniković (ubijen od komunista 15. oktobra 1941), u tom trenutku još uvek nije bio načisto sa potpunim uključivanjem u pokret otpora. Bjelajac je zadržao dve verzije o njegovom stradanju, *koje je u istoriografiju uveo Jovan Marjanović* (kurziv – M. B.). Novi radovi (dr Kosta Nikolić), ali i okupaciona štampa govore decidno šta se sa Putnikovićem desilo: „Ubili su ga komunisti, a nije ubijen ’od Dražinih ljudi kod s. Lunjevice u avgustu 1941’, ’zbog zahteva da se potčini njemu kao starijem.“ (171).

Ponovo smo pogledali našu studiju i naučni aparat koji je prati:

„U literaturi se pominju kontakti između Mihailovića i generala Božidara Putnikovića, komandanta inžinjerije Treće grupe armija u toku Aprilskog rata. Dakle, generala koji je u kratkotrajnom ratu bio pod komandom Milana Nedića. O karakteru tih kontakata i tragičnoj судбини generala Putnikovića postoje različite (!) verzije. Po jednoj, njega su na putu za Ravnu Goru 11. oktobra 1941. uhvatili partizani i potom streljali. Prema toj verziji on je održavao vezu Koste Pećanca i dr Krausa s pokretom Draže Mihailovića“. Za ovu (!) verziju mi smo se oslojnili na rad prof. Jovana Marjanovića koji navodi da su dokumenti koji su u tom trenutku nađeni kod generala bili nedvosmisleni (*Ustanak i NOP u Srbiji 1941*, Beograd 1963, 302; isti, *Draža Mihailović između Britanac i Nemaca*, knj. I, *Britanski štićenik*, Beograd 1979, 348).

„Po drugoj verziji“, stoji u našem tekstu (76), „on je 9. oktobra otiašao pukovniku Mihailoviću i tražio da kao stariji on bude komandant, a Draža njegov načelnik štaba. Na tome su se oni razišli i general je krenuo da se vrati u svoje selo Vrbu. Na putu su ga presreli Dražini ljudi i ubili“. Smatrali smo da je ovu verziju, koju je u emigraciji izneo Nikola N. Tomić (*Generali Kraljevine Jugoslavije*, Holivud 1976, šapirografisano izdanje, 70), valjalo izneti a ne prečutati. Zanimljivo je upitati ko je prinosio ovu verziju, kad je već u ranim radovima J. Marjanovića napisano ili pripisano revolucionarnom судu njegovo ubistvo. Odakle kod Tomića pomen sela Lunjevica? Dimitrijević nam je nehotično ukazao i na omašku koja nam se potkrala u tekstu biografije – stoji „avgust“ (255), umesto „oktobar“, kako je i navedeno prema originalu (76). Koristim priliku da se izvinem čitaocima za ovu nehotičnu omašku.

Ako iz metodoloških razloga stavimo pod upitnik motive zbog čega „okupaciona štampa“ ubistvo odmah pripisuje komunistima, prihvatali smo sugestiju autora da (još jednom) pogledamo rade dr Koste Nikolića. Pomenuti istoričar,

oslanjajući se takođe na rade Jovana Marjanovića, stavljajući pod upitnik pojedine zaključke koje Marjanović izvodi iz nekih dokumenata, nagoveštava da je Božidar Putniković zaista bio posrednik koji je 22. septembra uputio pismo Pećancu u kome ga moli da prihvati Dražine predloge u interesu srpskog naroda (K. Nikolić, *Istorijski Ravnogorskog pokreta*, knj. prva, Beograd 1999, 59). No, u ovom radu se ne osvrće na smrt generala. Takođe, nešto više nismo mogli naći ni u monografiji B. Dimitrijevića i K. Nikolića (*Đeneral Mihailović, Biografija*, Srpska reč, Beograd 2000).

Ponovo smo pogledali neke novije rade i standardnu stranu literaturu koja nam je bila pri ruci. Ime generala Putnikovića pronašli smo kod istoričara Gorana Davidovića i Miloša Timotijevića na stranicama njihove studije koju smo nedavno dobili (*Zatamnjena prošlost, Istorijski ravnogoraca čačanskog kraja*, knj. 1, *U plamenu ustanka ratna 1941. godina*, Čačak – Gornji Milanovac – Kraljevo, 2002, 357).

Oni navode da su „...oko 15. oktobra, borci Treće čete Ljubićkog bataljona uhvatili generala Putnikovića, koji je bio u službi generala Nedića. Komanda čete je istragom došla do zaključka da je on tu došao u cilju organizovanja borbe protiv partizana. Osuđen je na smrt i streljan“ (prema radu Aleksandra Hadžipopovića i Radovana Marinkovića, *U ime slobode i pravde*, Čačak 1984, 45–46).

Gotovo je iščezao dobar običaj na našim prostorima da se o naučnim delima održavaju okrugli stolovi, štampaju rasprave ili vodi naučni dijalog na stranicama stručne periodike. Podstaknuti osvrtom dr Bojana Dimitrijevića pokušali smo da otvorimo ili podsetimo na neke vlastite dileme tokom traganja za odgovarima o karakteru jugoslovenskih vojnih elita, posebno na istorijskim, sudbinskim prelomnicama. Male su snage dvojice ili trojice, krug valja širiti.

PRIKAZI

VLADE SRBIJE (1805–2005), grupa autora, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 2005, 569

Knjiga *Vlade Srbije (1805–2005)* predstavlja značajno podsećanje na istoriju izvršne vlasti u Srbiji od stvaranja novovekovne države do danas. Povod za njeeno nastajanje je prigodan jer se navršilo 200 godina od formiranja prve vlade. Ali, knjiga ima i daleko širi, gotovo enciklopedijski karakter. Sadrži biografije svih predsednika vlada, sastave svih vlada (uključujući i jugoslovenske u Kraljevini Jugoslaviji, okupacione i revolucionarne vlade u Drugom svetskom ratu), opis rada svih vlada, sve značajne događaje u 200-godišnjoj istoriji Srbije koje je, kao teret ili izazov, morala savladavati izvršna vlast i niz drugih podataka.

Knjigu je napisalo 17 autora, istoričara (Radoš Ljušić, Ljubodrag Dimić, Kosta Nikolić, Momčilo Pavlović, Predrag Marković, Bojan Dimitrijević, Ratko Marković, Đorđe Đurić, Blagoje Isailović, Vladimir Jovanović, Miloš Jagodić, Predrag Lažetić, Radomir J. Popović, Jasmina Milanović, Suzana Rajić, Nebojša Jovanović, Slavica Merenik) a u *Predgovoru* čitaocima se obratio aktuelni predsednik Vlade Srbije – Vojislav Koštunica. Podsećajući da je srpska država stekla nezavisnost tek na Berlinskom kongresu (1878), Koštunica je napomenuo da „ono što su ustanici, vođe i narod, imali pred sobom pre dva veka, kada je proces nezavisnosti započeo, nisu bili ni ostaci, ni krohotine državnih ustanova, već samo svest, često i nejasna, da je usred borbi trebalo uvesti čvrst, na pravu utemeljen red. Taj red podrazumevao je i izgradnju institucija i podelu vlasti među njima i, najzad, postepeno izjednačavanje svih i svakoga pred zakonom, stvaranje pravne države. O tome svedoče pre svega i najupečatljivije predsednik i sekretar Praviteljstvujućeg sovjeta, prve srpske vlade, Prota Matija Nenadović i Boža Grujović...“. Prota je o tome pisao u svojim *Memoarima* a Boža Grujović u svojoj poznatoj definiciji pravne države: „*Gde je dobra konstitucija, tj. gdi je dobro ustanovljenje zakona, i gdi je dobro uređena vlast pod zakonom, tu je sloboda, tu je voljnost, a gdi jedan ili više po svojoj volji zapove-*

daju, zakon ne slušaju, koji ono što hoće čine, tu je umreo vilajet, tu nema slobode, nema sigurnosti, nema dobra, već je onde pustailuk i ajdukluk, samo pod drugim imenom“.

Prestavavajući 569 strana ove knjige čitalac se sreće sa dobro znanim imenima i biografijama naših političara, predsednika vlada u dvovekovnoj istoriji, počev od Prote Mateje Nenadovića (prvog predsednika vlade), pa preko: Mladenu Milovanovića, Avrama Petronijevića, Ilije Garašanina, Jovana Ristića, Milivoja Petrovića Blaznavca, Stevče Mihailovića, Milana Piroćanca, Nikole Pašića, Jovana Avakumovića, Stojana Novakovića, Vladana Đorđevića, Dimitrija Cincar-Markovića, Ljubomira Davidovića, Stojana Protića, Petra Živkovića, Milana Stojadinovića, Dragiše Cvetkovića pa sve do Petra Stambolića, Slobodana Penezića, Milenka Bojanića, Dušana Čkrebića ili u najnovijoj istoriji Dragutina Zelenovića, Radomana Božovića, Mirka Marjanovića, Zorana Đindjića i tako redom. Uočiće da je najduža vlada bila Avrama Petronijevića (1844–1852) a najkraća Koste Protića, svega dva dana (1889), a da je najviše puta predsednik vlade bio Nikola Pašić (22 puta, u periodu od 1891. do 1926. godine). Najposle, uočiće da je prosečna dužina trajanja srpskih vlada svega 13 meseci.

U uvodnom delu (*Vlada kao državni organ*, autor Ratko Marković) objašnjeni su opšti pojmovi vezani za izvršnu vlast: pojam i poreklo vlade „prema uobičajenoj odredbi većine ustava i zakona o vladi“, izbor i sastav vlade, ovlašćenja i akti vlade, odgovornost vlade i ministarska odgovornost.

Knjiga je tematski i hronološki podjeljena na pet osnovnih celina: *U Kneževini i Kraljevini Srbiji 1805–1918*, *U Kraljevini SHS i Jugoslaviji 1918–1945*, *U Socijalističkoj Republici Srbiji 1945–1991*, *Vlade Republike Srbije 1991–2000* i *Demokratska vlast 2000–2005*. Svaka od pet celina ima poseban uvod (autori: Radoš Ljušić, Ljubodrag Dimić, Momčilo Pavlović, Predrag Marković, Kosta Nikolić i Bojan Dimitrijević) koji objašnjava osnovne karakteristike epohe i prirodu izvršne vlasti u njoj. Takođe, svaka celina ima podteme i osnovne naslove koji opisuju rad svake od 167 vlada u istoriji novove-

kovne srpske države. Prvo poglavje, *Od Praviteljstvujućeg sovjeta do Ministarskog saveta*, pokazuje, pored ostalog, kako i koliko puta se u 19. veku menjao sam zvanicačan naziv izvršne vlasti u Srbiji: Praviteljstvujući sovjet, Razmotrište popećiteljstva, Zakonoizvršitelna čast Državnog sovjeta, Centralno pravlenje, Ministarski savet. Ministri su prvih decenija postojanja Kneževine nazivani *popećiteljima*, a predsednici vlade – *knažeskim predstavnicima*. Čitalac može da sazna i kako i koliko puta se menjala prestonica Srbije: Topola (1804–1813), Gornja Crnuća (1815–1818), Kragujevac (1818–1839), Beograd (1839–1840), Kragujevac (1840–1841) i ponovo Beograd od 1841. godine do danas. Takođe, lepo je saznati u kom stilu su građene dvorske zgrade, da li su bile u vlasništvu države ili u ličnom posedu vladara, koje od tih zgrada su sačuvane i danas, čemu služe zgrade nekadašnjih dvorova i sl. I naravno, ono što je vezano za centralnu temu – vlade – kako je izgradnjom pravne države, sredinom 19. veka, ovaj organ polako zauzimao mesto koje mu u piramidi vlasti i pripada. Najveću zaslugu za to imali su ljudi koji su se, posle školovanja na evropskim univerzitetima, vraćali u Srbiju, brzo zauzimali visoka mesta u državnoj administraciji, često postajali i ministri, a svoja znanja poklanjali napretku i evropeizaciji otadžbine, jer ih je ona moralno zadužila, školujući ih „od svoje sirotinje“ da postanu „veliki ljudi“.

Poglavlje *U Kraljevini SHS i Jugoslaviji 1918–1945* sadrži četiri podteme: *Ministarски saveti Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, *Vlada Kraljevine Jugoslavije u emigraciji 1941–1945*, *Srpske vlade pod okupacijom 1941–1944* i *Revolucionarne vlade 1942–1945*. To, pored ostalog, pokazuje da je srpski narod posle Prvog svetskog rata, utapajući svoju državnost u jugoslovensku ideju, svesno doživljavao u periodu od 1918. do 1945. godine jugoslovensku vladu kao svoju, jednu i jedinu izvršnu vlast. Pojmovi „jugoslovensko“ i „srpsko“ smatrani su gotovo za sinonime. Dvojnost identiteta srpskog naroda (samim tim i institucija koje čine njegovu vlast) zacarila je u međuratnom periodu tako snažno da se posledice

toga osećaju u ponečemu i danas. Izvesni dublji problemi i ambivalencija, a za običan svet potpuno zbrunjujuća situacija, nastali su u godinama Drugog svetskog rata na našim prostorima (1941–1945). U tom kratkom periodu Srbi su imali tri vlade, međusobno potpuno suprotstavljene i međusobno nepriznavane. Dok je za jedan broj Srba jedina i zvanična vlasta ostala Jugoslovenska vlast koja je, zbog ratnih prilika, boravila u Londonu (kao Srpska vlast na Krfu za vreme Prvog svetskog rata), i koju su priznavali saveznici kao nosioca političkog kontinuiteta države koja je pod okupacijom, u Srbiji je postojala i vlasta Milana Nedića, koju su priznavali okupatori a narod morao da sluša. Od 1942. godine postoji i revolucionarna, partizanska vlast koja se zove Izvršni odbor AVNOJ-a, a od 1943. godine NKOJ (Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije). Ona nema u svom sastavu nijednog predstavnika iz reda srpskih građanskih političara, niti su ideje koje ona želi da sproveđe u bilo kakvom skladu sa srpskom političkom mišljom, ali posle godinu dve dana ona ostaje jedina vlasta koju Srbi imaju. Nedićeva vlasta isčezava odlaskom okupatora, Jugoslovenska vlast u Londonu, po nagovoru saveznika, pravi dubok kompromis sa revolucionarnom vladom (sporazum Tito–Šubašić), i služi samo da prenese kontinuitet jugoslovenske države na novu vlast.

Uvod u treće poglavje, *U Socijalističkoj Republici Srbiji*, s pravom nosi naslov *Pod okriljem federalnih vlada 1944–1991*, jer je država Srbija (narodna republika a od 1963. godine Socijalistička republika) u tom periodu samo jedna od šest federalnih jedinica u okviru jugoslovenske države (FNRJ, odnosno SFRJ). Njene vlade se zovu *Narodne vlade Srbije* (1945–1953), potom *Izvršna veća Srbije* (1953–1963), *Republička izvršna veća* (1963–1974), a najposle *Izvršna veća Skupštine Socijalističke Republike Srbije* (1974–1991). Ministri su sekretari, odnosno *republički sekretari*, a njihovi mandati su, zbog jednopartijskog sistema, odnosno nepostojanja (zakonom ukinute) opozicije, stabilniji nego u bilo kom ranijem periodu. Iako te vlade „nisu imale veliki stepen samostalnosti u odlučivanju, one su iz kruga svojih

ovlašćenja ipak donosile bitne odluke za razvoj srpskog društva. Te odluke su, duđe, bile u okviru zadatom od partijskih i izvršnih organa na saveznom nivou (...) U praksi, Vlada Srbije nije bila suvereni organ nego je zavisila od volje Savezne vlade, srasla sa Komunističkom partijom, kao jedinom organizovanom partijom, koja je pak zavisila od jednog jedinog čoveka – Josipa Broza Tita“ (M. Pavlović, P. Marković).

Četvrtog poglavlje, *Vlade Republike Srbije 1991–2000*, počinje uvodom *Izvršna vlast u senci lične vlasti*. Autor (Kosta Nikolić) objašnjava da je politički poredak Srbije u periodu od jeseni 1990. do jeseni 2000. godine bio tip autoritarnog režima u kome jesu postojale demokratske i parlamentarne ustanove, ali nije postojala stvarna demokratija. Demokratske ustanove bile su samo fasada za ličnu vlast Slobodana Miloševića, koji je na početku vladavine uživao veliku podršku naroda i koji je poštovao demokratsku proceduru, ali onu koju je sam stvarao. Tako je, u atmosferi poremećaja nastalih u svim oblastima (raspad jugoslovenske države, ratovi, egzodus Srba iz Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Kosova i Metohije, ekonomski krah, socijalni nemiri i dr.), dobijen surogat demokratije, „karakterističan za društva na prelasku iz autoritarnih u demokratski poredak“. Sam „vođa nacije“, izabran ubedljivom većinom glasača za predsednika Srbije 1990. godine, lično je „prezirao demokratiju i intelektualizam u najboljem duhu ortodoksne komunističke ideologije“. Od izbora za predsednika Savezne Republike Jugoslavije, 1997. godine, Milošević je jednu protokolarnu funkciju, samovlasnim proširivanjem nadležnosti, pretvorio u središte državne moći. „Iako bez osnove u Ustavu, počeo je da samostalno zapoveda vojskom, postavlja i smenjuje generale i postavlja savezne ministre. U ovom periodu Milošević je sve više i sve brže ostajao bez podrške u narodu“ (K. Nikolić). Upošred s tim, pojačavane su nasilničke crte vlasti, da bi se, kao sam od sebe, režim srušio na izborima 24. septembra 2000. godine. Uzaludan pokušaj da se rezultati tih izbora ne priznaju, završio se 5. oktobra 2000. u velikim narodnim demonstra-

cijama pred Saveznom skupštinom i zgradom državne televizije (RTS) u Beogradu.

Poslednje, peto poglavlje *Demokratska vlast 2000–2005*, uvodničar (Bojan Dimitrijević) je nazvao *Petoaktobarskom revolucijom*. U ovom periodu Vlada Srbije reafirmisana je kao ključna državna institucija. Sve četiri vlade iz ovog perioda formirane su od više stranaka, i sve su po svom sastavu naglašeno ekspertske. To su prelazna vlada Milomira Minića (oktobar 2000 – januar 2001), vlada Zorana Đindjića (januar 2001 – mart 2003), vlada Zorana Živkovića (mart 2003 – mart 2004) i sadašnja vlada Vojislava Koštunice (od marta 2004). Ovo poglavlje, pored uvida, sadrži i podnaslove: *Srbija na reformskom kursu i Političke prilike posle ubistva premijera Đindjića*.

Na kraju knjige dat je *Prilog bibliografiji o vladama Srbije i Kraljevine SHS/Jugoslavije* autora Slavice Merenik i *Registar ličnih imena* (M. Acković).

Istorija svakog dužeg vremenskog razdoblja može biti obrađivana na različite načine i posmatrana iz različitih uglova. U ovoj knjizi su dva veka srpske istorije sagledana kroz smenjivanje i delovanje njenih vlada, od samih početaka do današnjih dana. Time se i na istoriju Srbije, od obnove njene državnosti pre dva veka, bacala novo svetlo.

Nebojša Jovanović

Erik Hobsbaum, INTERESANTNA VREMENA, JEDAN ŽIVOT U DVADESETOM VEKU, preveo sa engleskog Predrag Marković, CID, Podgorica 2005, 416

U biblioteci „Istraživanje istorije“ podgoričkog izdavača CID, izašla je autobiografija poznatog engleskog istoričara Erika Hobsbauma pod naslovom *Interesantna vremena. Jedan život u dvadesetom veku*. Delo je u originalu objavljeno na engleskom u Londonu 2002. godine, a sada se pojavljuje i na srpskom jeziku u prevodu istoričara Predraga Markovića.

Autor je u *Predgovoru* (9–12), opravдавajući sam čin pisanja, autobiografiju predstavio kao „drugu stranu“ *Doba ekstrema*, njegove velike i istaknute istorije

20. veka. Time je nagovestio napor istoričara da prikaže ličnu prošlost u razmerama i uslovima koje je nametalo istorijsko vreme i da tako u stvari opiše „najneobičniji vek svetske istorije posredstvom životopisa jednog ljudskog bića“. Mogućnosti i prednosti koje je Hobsbaum imao za takav poduhvat su višestruke. Već duboko u devetoj deceniji života on je bio savremenik i svedok skoro celog „kratkog“ 20. veka te njegova sećanja, zabeležena tokom 90-ih godina, na samom kraju veka, sežu do ranih 20-ih godina i skoro se poklapaju sa tim vekom. Budući da je živeo u nekoliko zemalja, u različitim kulturnim i političkim sredinama, da je govorio nekoliko jezika i da je kao univerzitetski profesor proputovao i upoznao veliki deo planete, njegova sećanja su globalna, zahvataju širok geografski prostor i tiču se svetske istorije kao celine. Obrazovanje i opredeljenje istoričara koji je čitav 20. vek, njegove događaje, pojave i procese budno posmatrao i odmeravao oštrim okom i nepričasnim duhom naučnika i intelektualca i pokušavao da ga razume, daje tim sećanjima ne samo oblik ličnog svedočanstva, već ih čini i pokušajem istorijskog razumevanja jednog vremena kroz njegovo preplitanje sa životom pojedinca. Pri tom, autor ne teži da taj vek ilustruje i objasni svojim iskustvima, već da prikaže svetsku istoriju, koja je diktirala ta iskustva i oblikovala jedan život koji „ne bi mogao da se desi ni u jednom drugom veku“.

Hobsbaumova autobiografija se sastoji od 23 poglavlja, koja se hronološki nadovezuju i paralelno govore o različitim segmentima njegovog života i rada. U njima se prepišu sećanja na privatni i porodični život, politička opredeljenja i stavove, školovanje i profesionalnu karijeru, stručna interesovanja i putovanja, itd. I sve je to smešteno u kontekst vremena i objašnjeno istorijskim kretanjima u burnom 20. veku. Sam motiv za ispisivanje sećanja autor nalazi u čudi tog veka, koji je upravljao sudbinama pojedinaca i vodio ih neslućenim putevima i stranputicama. Sećanje na kratko poznanstvo iz detinjstva u Beču je podstaklo dalje nizanje uspomena, pisanje i stavljanje životopisa pred čitaocu.

Prvih šesnaest poglavlja su, kako kaže autor, „lično-politička“. U njima se hronološkim redom izlažu sećanja na privatni i javni život od ranih 20-ih do 90-ih godina 20. veka. Pored sećanja i dnevničkih zapisa, autor je koristio ličnu i porodičnu prepisku, članke iz novina i časopisa i obimnu literaturu. Počeo je sa poreklom, kratkom porodičnom istorijom i rođenjem u Aleksandriji. Cela poglavlja su posvećena detinjstvu u Beču i mladičkim danima u Berlinu. Crtice iz porodičnog života, sećanje na roditelje i njihovu ranu smrt, početak školovanja, odnos prema veri i jevrejstvu, dopunjeni su razmatranjima istoričara o vremenu i zbivanjima u Evropi 20-ih i 30-ih godina koja su oblikovala dalji tok veka i sam autorov život. Školski dani u uzavreloj atmosferi kraja Vajmarske Republike i nadiranja fašizma, sukoba „crvenih“ i „smedih“, bili su vreme u kojima se autor obrazovao, intelektualno sazревao i politički se opredelio za komunizam i pristupio revolucionarnoj levici već u petnaestoj godini.

Dolazak fašista na vlast je doveo do prelaska porodice Hobsbaum u Britaniju. U narednim poglavljima se daju kratki portreti rođaka i zemlje 30-ih godina i opisuje se život „jednog tinejdžera useljenika“ u „ovoј čudnoj zemlji koja je bila i njegova“. Međutim, najveći prostor u ovom delu autobiografije zauzimaju sećanja na školovanje u srednjoj školi Merilebon i na Kembridžu, tokom kojeg seだlje razvilo marksističko ubedjenje autora, učvrstilo usmerenje ka izučavanju istorije i intenzivala aktivnost u studentskom komunističkom pokretu i Komunističkoj partiji Britanije. Detaljan prikaz izgleda Kembridža, toka studija, intelektualne i političke atmosfere na koledžu, poznanstava i saradnje sa istaknutim studentima komunistima, nastavlja se opisom aktivnosti studentske omladine protiv fašizma i rata na „crvenom Kembridžu“ krajem 30-ih godina i lične uloge autora u tim zbivanjima. Komunističkoj ideji, njenom razvoju i sudbini u 20. veku, autor je pridao veliki značaj u svojoj autobiografiji (kao što je ona imala i u njegovom životu i u 20. veku uopšte) posvetivši joj i čitavo deveto poglavje pod naslovom *Biti komunista* (118–138). Ovde je Hobsbaum progno-

vorio o karakteru komunističkih partija, disciplini i organizaciji, liku komuniste, portretima nekolicine istaknutih komunista i dao svoje viđenje razvoja, praktične primene i rezultata komunističkog pokreta i ideje u 20. veku.

Kako se vidi i kroz naredna poglavља, Hobsbaumovo političko opredeljenje je imalo značajan uticaj na njegov dalji lični i profesionalni život i rad. Godine Drugog svetskog rata i lični angažman u njima (služenje u kraljevskim inžinjerima), Hobsbaum je opisao u desetom poglavljju (*Rat, 147–164*), ukrštajući u njemu lična iskustva i političke stavove sa istorijskim i vojnim zbivanjima. Posle svetskog rata je došao hladni rat, sa novim sukobima i ideološkim mržnjama i neizbežnim posledicama na politički angažovanog pojedinca. U nekoliko poglavљa (11–16) autor prati svetsku političku situaciju od kraja Drugog svetskog rata do početka 90-ih godina, do sloma Sovjetskog Saveza i komunizma i kraja bipolarnog hladnoratovskog sistema, smeštajući u te okvire lični, porodični, stručni i politički život i rad. Prateći tok međunarodnih zbivanja i politički razvoj na obe suprotstavljene strane, autor govori i o sopstvenim političkim stavovima i angažmanu, pokušavajući da objasni zašto je, uprkos snažnim potresima na političkoj sceni i razočaranjima u komunistički pokret, Sovjetski Savez i praksu socijalizma, do kraja ostao na pozicijama tradicionalne levece. U ovom periodu je začeta i razvijala se karijera istoričara i univerzitetског profesora, koja je zbog ideoloških razloga ometana u radikalnim momentima hladnog rata, ali nije sprečena i stalno se kretala uzlaznom putanjom u svetskim akademskim okvirima.

Upravo profesionalnom radu i karijeri istoričara posvećena su dva poglavља (*Među istoričarima, 257–270*, i *U globalnom selu, 279–291*). U prvom od njih autor posmatra razvoj istorijske nauke posle 1945. stavljajući u prvi plan pojavu i napredak socijalne i ekonomskе istorije i borbu ovog pravca sa tradicionalnim pristupom u istoriografiji. Ovde autor daje kratke portrete pojedinih istoričara, učitelja i mentora i kolega, priseća se „lika istoriografije“ u hladnom ratu,

razvoja pojedinih nacionalnih istoriografija, jačanja međunarodne saradnje i pojave vanevropske istorije, tj. prevazilaženja evropocentrizma u istorijskoj nauci i posmatranja prošlosti vanevropskih i nezapadnih civilizacija. Veliku važnost autor pridaje i prevazilaženju pozitivizma u nauci, posmatranju strukture u kretanju a ne samog događaja, ali i kritikuje odsustvo težnje za objašnjenjem istorije i postavljanjem pitanja i bavljenje trivijalnostima, radi zabave i „kolektivnog samootkrivanja“ koje se pojavilo u drugoj polovini posmatranog hladnoratovskog perioda. Hobsbaum ustaže u odbranu istorijske nauke koja je u svremenom dobu ugrožena političkim pristiscima, revizijama i „istorijskom mitologijom“, zaključujući da su istoričari profesionalci „potrebniji nego ikada“. U drugom poglavljju, autor opisuje profesionalni život „lutajućeg profesora“, seća se iskustava iz nastave, univerziteta na kojima je predavao i studenata koji su ga slušali, ističe reputaciju marksističkog istoričara koja ga je stalno pratila, predstavlja teme koje su ga privukle i govorili o nastanku knjiga koje su ga uzdigle u sam svetski vrh istoriografije. Objavljuvanje na brojnim jezicima i prisustvo knjiga u izlozima knjižara širom sveta, stalna putovanja, saradnja i druženje sa ljudima, istoričarima i studentima na svim meridianima, multilingvalnost i pretvaranje sveta u globalno selo, omogućuju Hobsbaumu da zaključi da je proživeo prijatan, udoban, raznolik i zabavan život.

U nekoliko poglavља (19–22) autor piše o zemljama i regionima sa kojima je tokom života bio privatno i profesionalno povezan, odnosno u kojima je živeo, radio i o kojima je pisao. To su razmatranja o političkom, društvenom, ekonomskom i kulturnom razvoju Francuske, Italije, Latinske Amerike i SAD tokom 20. veka, lični stavovi i razočaranja tim razvojem, ali i privatna sećanja na iskustva, doživljaje i prijateljstva na tim prostorima tokom dužih ili kraćih poseta i putovanja. U ovom delu u prvi plan izbija kritika SAD, njihove politike i uloge na svetskoj post-hladnoratovskoj sceni.

Kritikom delovanja SAD posle 11. septembra 2001. počinje i poslednje poglavje autobiografije (*Koda, 374–380*) u

kojem autor zasvođuje lični i „istoričarski“ život u 20. veku, izvodeći iz života u tom veku, uz pomoć ideje društvene pravde i stava istoričara kosmopolite, „ptice selice“ bez vezanosti za sredinu, poliglote, suprotstavljenog provincijalizmu i „opasnim iskušenjima identiteta“, iskustva i pouke potrebne i korisne čovečanstvu i u budućnosti.

Na kraju knjige se nalazi i *Povgovor* (384–396) Perija Andersona, u kojem se, kako upozorava i urednik biblioteke, profesor Andrej Mitrović (383), Hobsbaum kao veliki istoričar sagledava prevašodno iz političkog ugla, a njegova autobiografija kroz nedorečenosti o političkoj pripadnosti autora. U knjizi se nalazi i tridesetak fotografija koje dočaravaju trenutke iz autorovog dugog i bogatog privatnog, profesionalnog i političkog života. Knjiga sadrži detaljne registre pojmenova, ličnih i geografskih imena sa prevodom i originalnom transkripcijom (397–410), što uveliko olakšava snalaženje čitaoca u Hobsbaumovoj autobiografiji.

Dragomir Bondžić

Vesna Goldsvorti, ČERNOBILJSKE JAGODE, Geopoetika, Beograd 2005, 230

Vesna Goldsvorti je poznata ovdašnjoj široj čitalačkoj publici od 1998. godine kada se u izdanju izdavačke kuće Geopoetika pojavila knjiga *Izmišljanje Ruritanije* koja je pored srpskog prevedena na bugarski, rumunski i grčki jezik. Posle sedam godina autorka se, na ovogodišnjem sajmu knjiga u Beogradu, koji je otvorila kao specijalni gost, predstavila, knjigom uspomena *Černobiljske jagode*.

Vesna (Bjelogrlić) Goldsvorti rođena je u Beogradu 1. jula 1961. godine. Studije jugoslovenskih i opšte književnosti završila je na Filološkom fakultetu u Beogradu. Magistratuру i doktorat iz engleske književnosti odbranila je na Londonском univerzitetu. Od 2000. godine radi kao profesor engleske književnosti 19. i 20. veka na Univerzitetu u Kingstenu (London). Pored pomenutih knjiga autor je brojnih književnih studija obja-

vljenih u zbornicima i časopisima širom Evrope i Severne Amerike.

Černobiljske jagode izvorno su objavljene marta 2005. godine na engleskom jeziku. Posle nemackog izdanja pod naslovom *Nostalgija za Nigdinom*, serijalizacija u londonskom Tajmsu, na Bi-Bi-Sijevom radiju, prikaza u preko 100 dnevnih i nedeljnih listova širom Evrope knjiga se pojavila na srpskom jeziku u prevodu Zie Gluhbegović.

Černobiljske jagode „predstavljaju treperavi plod koji je nikao iz najtamnije moguće crnice“ dok je autorka ležala u odeljenju za postoperativnu negu bolnice Cering Kros u Londonu. Želja joj je bila „da svome tada dvogodišnjem sinu, jednom malom Anglo-Srbinu koji je tek mucao po neku srpsku reč“ ostavi „priču o vremenu i svetu koji bi se njemu, detetu dvadeset i prvog veka, uskoro mogli činiti egzotičnijim“ nego njoj svojevremeno „viktorijski putopisi o traganju za izvorima Plavog i Belog Nila.“

Vesna Goldsvorti se „upisala“ u tradiciju književnih memoara kako bi po ugledu na veliki broj pisaca „od Virdžinije Vulf do Eme Hofman“ iskoristila prednosti žanra koji nastaje „pukotinama između istorije i priče“ i pokušala da „dočara vreme, mesto, možda čak i boju glasa u postupku koji ima isto toliko zajedničkog sa romanesknom formom koliko i sa istorijskim štivom.“

Intimna istorija Vesne Goldsvorti predstavlja „otisak individualnog sećanja“, autobiografiju tj. „dvostruko redigovan život“ najpre sećanjem a potom i sveosnom odlukom autora da svojim sećanjima nametne provizorne granice što za autorku ne predstavlja čin bez predumišljaja već kuriozitet, zahvaljujući kom je, odričući se prava da se vraća svojim ranim dnevnicima „koji su i fragmentarni i pohranjeni u kući na drugom kraju kontinenta“, rokovnicima odrasle osobe „koji bi... mogli podsetiti na previše nevažnih stvari“, napisala knjigu koja ne pretenduje da bude lament gradu u kom se rodila „već uzdarje za ono što se ni u“ njoj „ni u njemu nije dalo: vremenu.“

Priča Vesne Goldsvorti nije zbir hronološki povezanih događaja od rođenja do „sadašnjeg trenutka“. Redajući i pre-

plićući obrasce i lajtmotive autorka pripoveda događaje onako kako ih ona pamti. Svaka epizoda mogla bi biti početak. Tako njena knjiga nije priča o dve porodice, dva grada, dve kulture ili mentaliteta već duboko bolna i neizmerno hrabra potraga za vremenom ali i početkom.

„U letu 1986, prvi put sam napravila slatko od jagoda. Pažljivo sam mešala voće kako ga ne bih nagnječila. U rerni sam sušila redove svetlucavih tegli. Punila sam ih miomirisnom gustom tečnošću. Ispisivala sam i datirala nalepnice, dodavala kratke misli o ljubavi i iščekivanju, sve u naporu da mi vreme brže prođe. Topao sok od jagoda koji se topio na brdu od šćerca podsetio me je na početne scene bajke o Snežani. Ogledalce, ogledalce, ko je najsladi na svetu? Princeza balkanske kuhinje možda je bila luckasta, ali nije bila žrtvena devica. U Englesku nisam donela ni jednu jedinu teglu černobiljskog slatkoga. Sve sam ih ostavila u Beogradu, da u pravilnim redovima svetlucaju na policama. Ali da li sam to zaista uradila? Jagode su možda bile radioaktivne, a možda i nisu.“ Sećanja sežu od prvog dana jula 1961. godine, tragične pogibije Dajane Spenser 36 godina kasnije, nesrećnog kraja lepe indijske astronautkinje Kalpane Čole i šatla Kolumbijske, februara 2003. godine. Kao pripadnica „nacije žitelja istorije koji navodno i sada razmišljaju o srednjovekovnim sukobima kao da su i dalje u jeku“ Vesna Goldsvorti krajnje šarmantno i beskrajno duhovito stavlja u istu ravan mučne opise smrti Smail-age Čengića, podvige prvih Bjelogrlića „navodno stvarno“ sinova „belog grala“, juнаčki podvig dalekog pretka koji je ranjen u obe noge i onesposobljen za kretanje, Turčinu zubima prezraeo grkljan jer je ovaj htio da mu odseče nos i strpa ga u svoju torbu zajedno sa drugim trofejima, zbog čega je od crnogorskog knjaza Nikole, kao nagradu za junačko delo u srpsko-turskim ratovima dobio zemlju, „ovaj“ rat, „onaj“ rat, „novi“ rat, raspravu s jugoslovenskim carinicima oko gramofonske ploče Žorža Brasansa koju je kao „razmaženo prestoničko derište“ pokušala da prokrijumčari kao zapadnjačku robu, osamdesete i higijenske uloške koji su se posebnim danima u nedelji, prema raspo-

redu oglašenom u dnevnim novinama prodavali u pojedinim apotekama.

Odrastajući „u svetu iza ogledala, koji nije bio stvarniji od slikovnih pozorišnih kulisa“ autorka, retko nostalgična i sklona čežnji za zavičajem, uviđa svu paradoksalnost svoje sudine. Sam čin odlaska onemogućio je konačno odvajanje a oblik Jugoslavije obeležavao je obrise njenoga detinjstva ali i odrastanja. „Iza ogledala“ ona postaje „ćerka samoupravnog radničkog raja“. Njen komunistički odgoj omogućuje joj „da bude u stanju da živi sama sa sobom a da ne veruje u bilo šta što kaže, da bude u stanju da prihvata stvari a da ne postavlja previše pitanja. „Ulazak u Partiju u trenutku dok je Josip Broz Tito ležao u bolnici „i čekao da mu odsek u nogu, pripravan za sve one jezive šale o paprikašu od kolenica koje će ispuniti brojne dane njegovog grotesknog pogreba“ može se pripisati jutarnjim projekcijama Muzeja jugoslovenske kinoteke, Doktoru Živagu, Tomu Kortniju, Streljiniku u sivom oficirskom kaputu i šubari sa sjajnom crvenom zvezdom, koji je početkom 1987. godine stajao na zaledenom peronu železničke stanice Keleti u Budimpešti dok je voz na relaciji Moskva-Beograd, čiji su vagoni smrdeli na ugalj i kobasice, prolazio pored njega.

„Titov posthumno izabran pesnik“ i „neko ko se za rastanak ljubi na vrlo uzbudljiv način“. „Studentkinja književnosti uglavljena između hrvatske verzije Seks Pistolsa... i ostarelih bosanskih rokera.“ Najbolji dokaz propasti društvenog poretku koji je pretendovao da bude nepobediv kao manifestacija onoga što autorka naziva „posebnom jugoslovenskom vrstom kića.“

„Ozračena velška jagnjetina i zeleni salata“ samo su jedna u nizu mogućnosti. Posle jednomesečnog kursa učenja bugarskog jezika na Institutu Karl Marks u Sofiji, mesta druge pratiљne na izboru za mis letnje škole u Bugarskoj, poznanstva sa nekim ko je ličio na brkatog oficira iz dekinih albuma iz Prvog svetskog rata i sa Solunskog fronta, 18 meseci ispunjenih sastancima u Bavarskoj – usledilo je konačno preseljenje u Englesku. Engleskinja koja nema ni najmanje pojma kako bi se vratila u Srbiju ili Beograd, žena koja je svoje dvadesete i tridesete godine života

provela, kako sama kaže, u stanju produžene adolescencije, podelila je sudbinu svoje generacije koja je mislila „da će nekako moći da izbegne bol“ jer je takvo obećanje sadržano u njenom obrazovanju koje se temeljilo u veri u svetu budućnost bez oblaka, novoj zori za koju su hiljade položile svoje živote, veri u ideju da „dok god smo bili zahvalni i držali se reda, ništa nije moglo da krene naopako... Vidite, ovo je ključ, a ovo je brava, ali nikada ne smete da otvorite vrata. Razumete li me, baš nikada. Rekao je drug Tito i otisao, skakućući, na nozi koja mu je preostala.“

I zaista „tako je teško pronaći početak. Ili bolje: teško je početi od početka, i ne pokušati ići dalje u prošlost.“ *Černobiljske jagode* sabiraju nezvana sećanja „vesele, pametne i neobične devojke koja je potekla iz jednog izuzetnog sveta.“ Vesna Goldsvorti nije ponudila priču koja pretende da bude spektakularna i potpuno drugačija od drugih. Baš zbog toga i izvanrednog jezika kojim je napisana ona se izdvaja iz „kakofonije glasova, svih uzrasta, književnih opredeljenja, etničkih, političkih i inih profila“ koji uzvikuju „Slušaj moju priču, mili čitaoče, ona je nešto sasvim posebno!“

Sanja Petrović Todosijević

PARTIZANSKA I KOMUNISTIČKA REPRESIJA I ZLOČINI U HRVATSKOJ 1944–1946. DOKUMENTI, Hrvatski institut za povijest, podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod 2005, 344

Komunističko osvajanje vlasti i talas represije i zločina koji je pratilo kraj rata u Jugoslaviji i dalje privlače pažnju istoričara i druge zainteresovane publike. Iako je sa manje-više uspeha na prostoru sada već bivše Jugoslavije završen proces demokratizacije, sfera arhiva i dostupnosti grade i dalje je problematična. Još uvek nemamo precizna saznanja o razmerama represije koju su komunisti sproveli preuzimajući vlast kao pobednici u građanskom ratu pod okupacijom. Otuda svaki novi doprinos u ovom procesu mukotrpнog saznavanja treba pozdraviti.

Pred nama je zbirka dokumenata, koja je rezultat rada dvojice istoričara (Vladimira Gajgera i Zdravka Dizdara) i dvojice arhivista (Mate Rupića i Milana Pojića), imena poznatih u hrvatskoj naučnoj javnosti, nastala višegodišnjim radom na temama iz Drugog svetskog rata i perioda neposredno posle njega. U knjizi je objavljeno 118 dokumenata različite dužine i sadržaja, partizansko-komunističke provenijencije. Autori su ih prikupili u hrvatskim, odnosno arhivima u Beogradu.

Glavna nit koju pratimo čitajući prezentiranu građu jeste komunistička represija i zločini izvršeni u naslovom uokvirrenom periodu. Do sada mahom su i u Srbiji (a verovatno i u Hrvatskoj) o ovoj temi u javnosti bila dostupna fragmentarna usmena sećanja, i po neki dokumenti. Sve je to davalo naznake o izvršenim zločinima i represiji. Autori su otišli korak dalje pa su u zbirci objavili neka od strateških dokumenata komunističkog pokreta u kojima se izražava sasvim druga, pozitivna namera prema svojim političkim protivnicima, a potom čitalac ili istraživač može da sam zaključi o praksi koja je bila svakodnevica u mestima i područjima u kojima bi se pojavili partizani kao osloboiodoci.

Ova zbirka dokumenata potvrđuje da su i na teritoriji Hrvatske najveće komunističke činile njihove specijalizovane jedinice i ustanove za borbu protiv unutrašnjeg neprijatelja: Odeljenje za zaštitu naroda (OZN-a) i Korpus narodne odbrane Jugoslavije (KNOJ). Sa krajem vojnih operacija u taj proces su bile uključene i snage Jugoslovenske armije, koje su takođe izvršavale likvidacije zarobljenika (npr: *Kratkim su putem zarobljenici odvajani još za toka borbe par stotina metara na stran(u) i bez saslušanja strijeljani*).

U jednom segmentu zbirke su i dokumenta o savezničkoj predaji većeg broja jugoslovenskih antikomunističkih zarobljenika partizanima u drugoj polovini maja 1945, kao i fragmenti operativnih dnevnika jedinica koje su vršile njihove likvidacije. Iako van Hrvatske, autori su ih verovatno uvrstili jer je reč o likvidacijama pripadnika ustaških formacija, ali u njima ima podataka i za druge, komunistima protivničke, domaće vojske. Jedan od ovih dokumenata ukazuje na to da novo-

mobilisani borci nisu imali dovoljno razvijenu mržnju prema zarobljenicima koji su sprovođeni, pa su tako preduzimani koraci da se na kritičkim sastancima sa borcima „ta mržnja poveća“ budući da je reč o „krvnicima našeg naroda“. Rezultat izgleda nije izostao: „Uspjeli smo podići mržnju prema toj bandi i u zadnje vrijeme borci ih ubijaju kada koji ostane iza kolone, t. j. koji ne može da ide, ali još uvijek postoji pomirljivaca koji ih vole davajući im vode, kruha, itd...“

Kako je mir postajao realnost, počušala je i disciplina snaga KNOJ-a i Narodne milicije koje su dalje vršile ovakve akcije. Dokumenti ilustruju dnevne probleme rukovodstava koja su insistirala na moralnoj čvrstini i u najtežim likvidacijama. Sa druge strane, primećeno je da neki stariji borce „sadistički zlostavljuju bandite koje odvode na strijeljanje“ i da je to kod nekih „prešlo u strast“.

Pojedini dokumenti daju i biografije likvidiranih pa i ono zbog čega su stali pred streljačke strojeve partizana. U mnogo slučajeva reč je o malim ljudima sa druge strane, pogotovo ako su o zarobljeni u okviru vojnih jedinica. U nekim slučajevima, zbog neproveravanja ili nebrige, oslobođenci su streljali i sопstvene simpatizere i „pozadinske radnike“. Sa druge strane, pri oslobađanju pojedinih mesta (ovde na teritoriji Banije) dolazilo je do pljačkanja i oduzimanja stvari: *Ovim putem građanstvo je uvidilo, da im imovina nije zaštićena. Jedinice bataljona Narodne odbrane su također vršile pljačku...*

Za razliku od poraženih protivnika čiji su zločini bili fokusirani još tokom rata, partizanski su mahom obavljani u tišini i bez dokaza. U više objavljenih dokumentata jasno se vidi da su likvidacije vršene bez zapisnika. Ono što je frapantno jeste beleška pronađena prilikom revizije građe Službe državne bezbednosti Hrvatske u martu 1986., gde je potpisani revizor napisao „zbog delikatnosti predlažem da se ista dokumentacija odmah uništi, zbog opće poznatih razloga“. Koliko je građe ovako nestalo odmah posle rata ili kasnije u pojedinim trijažama dokumentacije službi bezbednosti ostaje samo da se pitamo.

Ipak, ova zbirkica pokazuje da su partizanski organi često kritikovali niže

organe koji su izvršavali zločine jer su to radili „vrlo nekonspirativno“, da su likvidatori bili „dovoljno neozbiljni ljudi“, da su likvidacije vršene bez preterane opreznosti da iza njih ostaju preživeli, ili sačuvana dokumenta sa imenima i brojkama likvidiranih.

Posebno je značajna depeša koju je uputio Aleksandar Ranković OZN-i za Hrvatsku 15. maja 1945., u kojoj se kaže: *Vaš rad u Zagrebu je nezadovoljavajući. Za 10 dana u oslobođenom Zagrebu streљano je samo 200 bandita. Radite suprotno od naših naređenja jer smo rekli da radite brzo i energično i da sve svršite u prvim danima.* Kako je Ranković naređivao svojim srpskim kolegama da rade sličan posao u Beogradu i to još kada rat nije bio završen, ostaje da se zamislimo. Takođe, ovaj dokument govori i o revnosti i poštovanju naredenja sa vrha partisko-bezbednosne piramide, koje je izgleda uticalo da u Zagrebu ne dođe do talasa masovnih likvidacija kao što je to bilo u varošima u Srbiji 1944.

Iako je rat bio završen likvidacije su nastavljene. Jedan dokument navodi da je za odmazdu za dva ubijena odbornika streљano 60 „zlikovaca bez osude“, i to početkom jula 1945. godine! Jedan od dokumenata takođe daje pregled svih zvaničnih logora i kaznionica u Hrvatskoj, kao i stanje u njima krajem 1945.

Autori su iz ovog perioda uvrstili i dokumente u kojima se vidi da je povratak prognanih Srba u pojedinim delovima Slavonije u svoje kuće i sela samo pojačavao mržnju nastalu u toku rata. Hrvatski partijski organi na terenu uredno su izveštavali Zagreb o ovim pojavama. Zahvaljujući istraživanjima kolege Gajgera, u zbirici su i dokumenta koja svedoče o odnosu prema nemačkoj manjinji na teritoriji Slavonije, njihove internacije u logore i slično.

Konačno, jedan od dokumenata potvrđuje partizansku praksu da u svoje redove preuzima domobrane: *Zarobljeni domobrani ne smatraju se više zarobljenicima i biće povućeni iz logora za popunu naših jedinica.*

Pažljivo čitajući zbirku vidimo da je u ovim akcijama učestvovao i značajan broj partizanskih kadrova koji su posle ra-

ta dugi niz godina bili okosnica Titove armije, posebno armijske službe bezbednosti. Među poznatijima su: Mato Jerković, Milan Stanivuković, Đuro Kladarin, Ivan Mišković Brk, Đuka Balenović, Andelko Valter, itd.

Autori zbirke zaključuju da je ovaj talas partizanskog nasilja ostao nekažnen, kao i da pojedini slučajevi osude nisu izmenili opšti trend likvidacija protivnika. Na bazi ove građe moguće je identifikovati samo oko 6800 ubijenih vojnika i civila. Pri tom nisu uzimani u obzir navodi koji sadrže neodređene podatke o likvidacijama kojima su se bavile čitave partizanske jedinice ili su uhapšeni ili zarobljeni odvođeni na stratišta u grupama nepoznate brojnosti. Takođe, autori nisu uzeli u obzir likvidacije prema sudskim presudama. Sve ovo omogućava dalje spekulacije o razmerama partizanskih zlodela 1944–46. godine. Kada se dodaju brojke domaćih i stranih ratnih zarobljenika u logorima rasutim po Jugoslaviji, razmere represije postaju očigledne.

Kao zaključak nameće se ideja da se i u Srbiji na sličan način nastavi sistematizacija ovakve građe i da se na taj način razvezju ideoološke magle o tobožnjoj doslednosti i primerenosti ponašanja komunista u toku nasilnog preuzimanja vlasti u Srbiji 1944. godine.

Bojan Dimitrijević

Jon Elster, SVOĐENJE RAČUNA, Tranziciona pravda u istorijskoj perspektivi, Beogradski krug, Beograd 2005, 463

Zalaganjem Beogradskog kruga izdanje knjige *Svođenje računa* američkog politikologa Jona Elstera pojavljuje se na srpskom jeziku godinu dana nakon objavljinjanja engleskog originala. Elster je profesor Univerziteta Kolumbija u Nju Jorku čija bibliografija (priložena uz srpsko izdanje knjige, 453–463) impresionira i brojem objavljenih radova i njihovom tematskom raznovrsnošću. Predmet ove Elsterove studije opisan je podnaslovom koji nosi: *Tranziciona pravda u istorijskoj perspektivi*. Studija se tako prikљučuje zamašnom broju radova posvećenim relativno novom, ali neobično popularnom pojmu tranzicione pravde.

Budući da je Elsterova knjiga prvo monografsko delo o tranzicionej pravdi dostupno na srpskom jeziku, ona sem prikaza zaslужuje i kontekstualizaciju, jer se Elsterov pristup, pa i poimanje tranzicione pravde unekoliko razlikuju od konцепција autora koji su se do sada njome bavili. Pitanje odnosa između društvene promene i pravnog poretku postavljeno je pod neposrednim utiskom tzv. trećeg talasa (procesa demokratizacije u Grčkoj, Španiji, Portugalu i zemljama Latinske Amerike). Pravni aspekti prelaska iz autoritarnog režima u demokratski, odnosno niz pravnih i vanpravnih mera (suđenja, komisija za istinu, lustracija, reparacija, abolicija) kojima se novi, demokratski poredak obračunavao sa autoritarnom prošlošću privukli su pažnju nekolicine autora (Jakob Herc, Karlos Santjago Ninjo) tokom osamdesetih godina. Interesovanje za tranzicione pravdu se pojačalo 90-ih godina zahvaljujući kolapsu Istočnog bloka i različitim načinima kojima su nove demokratije pristupale nasleđu socijalizma, ali i probuđenom interesovanju za zločine počinjene tokom Drugog svetskog rata.

Tako je pojam tranzicione pravde delima tokom devedesetih (u kljigama Nil Kric, Ruti Tajtel i drugih) dobio jasnije teorijsko određenje, a prošao je i svojevrsnu institucionalizaciju nastankom više organizacija posvećenih ovim pitanjima. Stavviše, pojam je dobio i svoju istoriju. Uputrebljivan u početku samo da opiše pravni razvoj nakon promena osamdesetih i devedesetih godina, širi se da bi obuhvatio i sredstva kojima su se nakon Drugog svetskog rata evropske države nosile sa fašističkim nasleđem. Elsterova studija nastavlja ovaj trend širenja. Ne vezujući nužno tranzicione pravdu za pitanje pobede demokratije nad drugim oblicima društvenog i državnog organizovanja u 20. veku, on je jednostavno definiše kao proces „suđenja, čistki i reparacija koje se odvijaju nakon tranzicije od jednog političkog režima ka drugom“ (15). Izmeštajući tranzicione pravdu iz neposrednog konteksta demokratizacije, Elster je tretira kao um verzalni fenomen.

Ova široka definicija odgovara razmerama zadatka kojeg se Elster prihvatio, namerivši da u studiji pristupi tranzicionej

pravdi analitički, kao politikolog, i dijaphrono, kao istoričar. Dvodelna struktura knjige odražava tu namjeru. Njen prvi segment, *Svet tranzicione pravde*, nudi detaljan istorijski opis promena režima i pravnih reperkusija tih promena. Elsterov izbor slučajeva je interesantan. Prkoseći uobičajenom fokusu na drugu polovinu 20. veka, on opisuje pravne posledice povratka demokratskog poretka u antičkoj Atini 411. i 403. p. n.e. (prvo poglavlje), i restauracije monarhije u Francuskoj 1814. i 1815 (drugo poglavlje). Oba primera je izabrao zbog slične dinamike – u oba, inače istorijski svim različita slučaja, jedan režim je srušio drugi, primenio određene mere koje su izazvale kontraefekat i povratak prethodnog režima (oligarhijskog u Atini, bonapartičkog u Francuskoj), da bi usledio nov prevrat praćen znatno drugačijim merama koje su dovelo do definitivnog ustanovljenja novog poretka. Analizom ovih slučajeva Elster ukazuje na neposrednu vezu između (ne)uspjeha tranzicije i odabira pravnih sredstava koja su u njoj korišćena. Njegova poruka, bazirana na ovim primerima, jeste da se na njima može učiti.

Međutim, treće poglavlje, *Bogatiji univerzum slučajeva*, insistira na ograničenjima didaktičkih aspekata istorijskog iskustva. U njemu se ističe jedva saglediva raznolikost sveta tranzicione pravde. Nižu se poznatiji primeri iz posleratne Evrope, Latinske Amerike, Afrike i Azije, kao i davnii slučajevi tranzicije u SAD sa kraja 18. ili Engleske u drugoj polovini 17. veka. Dajući prednost opisu ispoljavanja tranzicione pravde i različitosti konteksta u kojima se smene režima dešavaju, Elster se uzdržao od tipologizacije, zadržavši se na opasci da dinamiku tranzicione pravde često određuje način promene režima, koji može biti endogen ili egzogen, odnosno izazvan iznutra ili spolja nametnut.

Iako Elster insistira da je svet tranzicione pravde nesagledivo raznolik, da jedva dopušta izvlačenje generalnih zaključaka, drugi segment njegove knjige (*Analitika tranzicione pravde*) upravo je posvećen struktornoj analizi. Četvrtog poglavlje (*Struktura tranzicione pravde*) za pravo je predlog analitičkog modela kojim se zasniva teorija tranzicione pravde.

U faktore koji odlučujuće utiču na tranzicione pravdu Elster je uvrstio interese, razum i emocije. Uvođenje emocija takođe je novum u odnosu na postojeću literaturu, i čini se da je u skladu sa načelnim autorovim humanističkim određenjem, koje se odražava u imenima narednih poglavila (*Vinovnici, Žrtve, Ograničenja, Emocije*). U njima je čovek, bilo kao izvršilac, žrtva ili posmatrač postavljen u centar inače često apstraktnog i dehumanizovanog koncepta tranzicione pravde, koji je uglavnom zabavljen promenama režima i obračunavanjem sa državnim zločinima, a manje ljudima koji i sprovode i trpe. Međutim, poslednje poglavlje drugog segmenta (*Politika*), podseća da je tranziciona pravda pre svega oruđe u rukama novog režima. Analizirajući stepen neposrednosti prisustva političkog u tranzicionej pravdi, Elster razlikuje „čistu političku pravdu“ od „političkog mešanja u legalnu pravdu“, zaključujući da je, uz sve razlike koje se javljaju u njenim ispoljavanjima tranziciona pravda mehanizam kojim se istovremeno osuđuje nasleđe prošlosti i utire put u budućnost jednog društva.

Sirina Elsterovog istraživačkog zahvata osnovni je doprinos njegove studije. Impresivan broj slučajeva koje analizira garant je kompleksnog sagledavanja tranzicione pravde. Njegovo odbijanje da tranzicionu pravdu sagledava isključivo u kontekstu 20-vekovnih procesa demokratizacije obogatilo je i proširilo mogućnosti poimanja ovog fenomena. Sa druge strane, ovaj pristup otvara nova pitanja i nedoumice, budući da se oslanja na rezultate istraživanja promena u društвima koja su se temeljno razlikovala. Njihova poimanja pravde i demokratije bila su tako raznoredna da njihovo podvođenje pod jedinstven istraživački zahvat nužno ostavlja prostora za kritiku. Međutim, mora se reći da je, uprkos načelno širem pristupu, najveći deo Elsterovih primera vezan za period nakon Drugog svetskog rata.

Značaj Elsterove studije takođe leži u interesantnoj metodologiji, koja objedinjuje deskriptivni i analitički pristup. Raskorak između istoričnog, razvojnog, deskriptivnog pristupa i strukturne, dekonstekualizovane analize veoma je teš-

ko premostiti. Stoga nije zameriti određenom mešanju ovih elemenata u Elsterovoj knjizi, posebno značajnom prisustvu primera i deskripcija u analitičkom delu studije. Prevođenje drugih knjiga slične tematike koje je u toku ili je najavljen izoštice ovaj fokus i ponudiće preciznija tumačenja. Takođe će se osvrnuti i na neke od aspekata tranzicione pravde koji nisu bili u centru Elsterovog zahvata, poput pitanja utvrđivanja odgovornosti za ratne zločine i tranzicione pravde kao mehanizma suočavanja sa prošlošću.

Važniji nedostatak od ovog je odustvo primera vezanih za tranzicionu pravdu na prostoru bivše Jugoslavije. Ovaj osobito složen slučaj obeležile su i još uvek obeležavaju, Elsterovim jezikom, brojne endogene i egzogene promene. Niz smena režima, nastajanja novih država i ratova čine neobično složen kontekst. Tranziciona pravda se odvija na nacionalnom nivou, u nizu suđenja za ratne zločine i politička ubistva. Odyija se i na nadnacionalnom nivou, pred Međunarodnim krivičnim tribunalom za bivšu Jugoslaviju i Međunarodnim sudom pravde. Tegobe i kontroverze koje prate ove procese dobar su pokazatelj složenosti fenomena tranzicione pravde i već su bile predmet istraživanja mnogih autora. Elster ih ne pominje. Stoga je njegova studija dragoceno podsećanje da u tim problemima nismo ni jedinstveni niti sami, ali i nužan podstrek da ih se temeljno i ozbiljno poduhvatimo.

Vladimir Petrović

Dragoljub Jovanović, LJUDI, LJUDI... MEDALJONI 94 POLITIČKIH, JAVNIH, NAUČNIH I DRUGIH SAVREMENIKA, „Filip Višnjić“, Beograd 2005, 469

Knjiga *Ljudi, ljudi*, poznatog predratnog političara, vođe zemljoradničke levice i profesora beogradskog Pravnog fakulteta dr Dragoljuba Jovanovića, predstavlja svojevrstan „nastavak“ dve knjige istoimenog naziva koje je autor štampao o svom trošku 1973. odnosno 1975 godine, a koje do danas (nažalost) nisu pono-

vo preštampane. Jovanović je napisao ukupno 400 medaljona različitih ličnosti sa kojima je u toku burne političke i akademiske karijere dolazio u dodir, a do danas je objavljena ukupno polovina. Najnoviju knjigu *Ljudi, ljudi* za štampu je priredila i sadržajnim napomenama obogatila Nadežda Jovanović.

Jovanovićevi medaljoni, na početku posvećeni isključivo umrlim savremenicima, nastajali su u rasponu od punih 12 godina. Nadežda Jovanović navodi da je prvak zeljoradničke levice pisanje otpočeo polovinom 1948 godine, u gotovo nemogućim uslovima srémskotritovačke samsice. Pisao je po sećanju, ukratko oslikavajući portrete svojih savremenika, političkih prijatelja i protivnika, istaknutih kulturnih i javnih radnika. Prelaskom u zajedničku zatvorsku prostoriju, autor je imao manje mogućnosti za pisanje, pa je rad na medaljonima nastavio po izlasku iz zatvora 1955. godine.

Priredivač je *Medaljone* podelio u pet grupa: Državnici i političari (13–162), Naučni i javni radnici (163–223), Javni i kulturni radnici (224–309), Prijatelji, poznanici, saradnici u zemlji i inostranstvu (310–409) i Policijski i sudski službenici (410–450). Medaljone savremenika Jovanović gradi vešto i veoma koncizno, na svega 3–4 strane, izlažući ukratko biografske podatke istaknutih političkih, kulturnih i javnih delatnika. Autor vispremo, katkad i duhovito i satirično, a često i veoma subjektivno, slika portrete svojih prijatelja i poznanika, pleneći pronicljivošću i osećanjem za detalj. Posebno su za čitaoča zanimljive ironične opaske i zapažanja, razume se ipak krajnje subjektivna, prisutni u gotovo svakom medaljonu. Za Lazara Markovića, istaknutog radikalског prvaka, primećuje da je „voleo da se ističe, da igra ulogu, da bude ministar, ma čega, ma čiji“, za Josipa Predavca, potpredsednika HSS-a, navodi da je „bio žrtva silovitog temperamenta i osvajačkog primitivizma“, dok Hinka Krizmana smatra retko iskrenim Jugoslovenom među Hrvatima. Jovanović neobično ceni Kostu Kumanudija, političkog protivnika iz doba šestojanuarskog režima, za koga primećuje da je u Jugoslaviji „izmenjao više položaja nego ma koji velikaš...ali se ni na

kom poslu nije osramotio“. Sa druge strane, autor je nemilosrdan prema Dragiši Cvetkoviću koga otvoreno naziva „niškim Ciganinom“, ali i Savi Kosanoviću, prvaku SDS-a, koga slika kao nejakog čoveka i političara, koji neprestano „prima instrukcije, govori u ime tuđe vlade, tumači misli sa kojima se ne slaže, očajava i ostaje veran“.

Knjiga *Ljudi, ljudi* predstavlja veoma korisno, interesantno i pažnje vredno štivo, dragoceno naročito istraživačima prilika u Kraljevini Jugoslaviji. Psihološki portreti Jovanovićevih savremenika, pre svega međuratnih političkih prvaka, rečito govore o naravima i navikama (ondašnjih) političara, ali i specifičnoj (ne)kulturni podneblju i karakteru pojedinih stranaka. Međutim, *Medaljonima* kao istorijskom izvoru, potrebno je pristupiti sa puno obazrivosti budući da je reč o veoma pronicljivom i zavodljivom tekstu koji, ipak, predstavlja samo Jovanovićev lični doživljaj istaknutih ličnosti prve polovine 20. veka.

Ivana Dobrivojević

Samuel P. Hantigon, TREĆI TALAS, Stubovi kulture, Beograd 2004

Knjiga *Treći talas* poznatog hrvatskog profesora, čije je već prevedeno delo *Sukob civilizacija* (1997) izazvalo velike naučne kontroverze i privuklo pažnju šire čitalačke publike, prošla je manje zapaženo iako po kvalitetu i sveobuhvatnosti naučne analize ne zaostaje za njim. Ona predstavlja municiozan pokušaj da se objasni složen globalni politički proces – tranzicija 30-ak zemalja iz nedemokratskih u demokratske političke sisteme i nastoji da dokuči zašto i sa kakvim neposrednim posledicama je taj talas demokratizacije nastupio između 1974. i 1990. godine.

Studija ovog procesa je negde između političke teorije i istorije. Multifaktorska analiza posmatranih procesa uočava sličnosti i razlike, uzroke i posledice, nudi primere ali izbegava stroge generalizacije, određuje verovatnoću a ne pravila. Njome verovatno neće biti zadovoljni ni

teoretičari ni istoričari – nema zakonitosti koje vole jedni niti dubine i pojedinosti kojoj su skloni drugi. Knjiga je pisana na osnovu obimne istorijske, politikološke i druge naučne literature, štampe, intervjua i razgovora. Otežavajući okolnost predstavlja činjenica da je delo nastalo tokom 1989/1990. kada mnogi važni događaji nisu bili okončani, kao i problem decentralizacije – lična opredeljenost i angažovanost za vrednosti demokratije (kako i sam priznaje).

Osnovna teza je da se demokratizacija različitih društava u svetu odvijala sukcesivno – u talasima. Taj proces je bio protivrečan, uvek praćen povratnim talasom, primećuje *tri osnovna talasa demokratizacije* od američke i francuske revolucije: prvi, dugačak talas 1828–1926; prvi povrtni talas 1922–1942; drugi, kratki talas 1943–1962; drugi povrtni talas 1958–1975; treći talas demokratizacije 1974–1990. koji je nezavršen. Talase demokratizacije objašnjava sa četiri osnovna uzroka koji mogu biti u međusobnoj korelaciji: 1. *isti uzrok* (npr. Drugi svetski rat) 2. *uporedni razvoj* (dostizanje određenog stepena ekonomskog razvoja); 3. *efekat grudve snega* (ugledanje na drugu zemlju); 4. *popularni lek* (i pored različitih uslova opšte uverenje u efikasnost prime-ne istih mera). Da bi do uspešne demokratizacije društva verovatno došlo potrebno je da ono zadovolji niz ekonomsko-socijalnih preduslova kao što su: visok nivo opštег bogatstva, tržišna privreda, ekonomski razvoj i modernizacija, feudalna aristokratija u određenom trenutku istorije, snažna buržoazija i srednja klasa, etnička, rasna i religijska homogenost odnosno heterogenost zajednice, visok nivo pismenosti i obrazovanja, proizvodna a ne potrošačka kultura, protestantizam, politička elita posvećena vrednostima demokratije, tradicija tolerancije i kompromisa, nekadašnji status britanske kolonije ili okupacioni režim prodemokratske strane sile, postojanje društvenog konsenzusa i drugi. Demokratizacija u svakoj zemlji jeste rezultat kombinacije pojedinih uzroka koja se razlikuje od zemlje do zemlje.

Treći talas, po Hantigonu, započeo je 25. aprila 1974. u Portugalu vojnim pučem koji je ukinuo poluvekovni nede-

mokratski režim (Salazorova diktatura uspostavljena je još 1926.) U tom talasu je do kraja osamdesetih 30-ak zemlja prešlo sa autoritarnih na demokratske političke sisteme. Njega su izazvale promene šezdesetih i sedamdesetih koje nisu isle na ruku autoritarnim režimima kao što su: produbljivanje krize nedemokratskih režima ekonomsko-vojnim neuspesima, globalni ekonomski rast šezdesetih, agresivniji nastup Katoličke crkve posle drugog vatikanskog koncila 1963–1965 (naročito u Poljskoj), promena politike spoljnog faktor (novi stav EEZ prema proširenju, SAD posle 1974 (Karterova i Reganova administracija) aktivnije promovišu ljudska prava, zatim Gorbačovljeva dramatična izmena spoljne politike i dr.) ali takođe i efekat *grudve snega* znatno pojačan novim sredstvima masovne komunikacije.

Naročito je zanimljivo nekoliko opservacija koje autor donosi u drugom poglavlju. Na primer, tvrdnja da se zemlje sa BNP po glavi stanovnika od 1000 do 3000 (u dolarima 1976) nalaze u *tranzicionej zoni* kada je vrlo moguć prelaz u demokratiju (osim ako je reč o „naftnim državama“). Pri tom demokratija nije prosti određena ekonomskim razvojem, ali industrijalizacija i urbanizacija sa porastom gradske srednje klase i povećanjem broja pismenih (zahtevi proizvodnje) stvaraju značajne preduslove da do nje dođe. Ništa manje interesantna nije i analiza uloge savremenih medija, radija, satelitske televizije, kompjutera i faksova koji su potpuno onemogućili cenzuru autoritarnih vladara da od svojih elita i građana prikriju informacije o svrgavanju ili borbi protiv totalitarnih režima u drugim zemljama (naročito osamdesetih u *snežnoj grudvi* istočnoevropskih demokratija). No, i pored svih preduslova autor zaključuje da je neophodna akcija političkih lidera koji teže demokratiji i to više sposobnih što su uslovi za demokratiju nepovoljniji. Vrlo je provokativna i konstatacija da od početka 20. veka sve do 1990. godine demokratije nisu ratovale protiv drugih demokratija iz čega zaključuje da budućnost mira i slobode u svetu zavisi od budućnosti demokratije.

Treće poglavlje se bavi razmatraњem procesa - kako se u stvari odigrao

treći talas demokratizacije. Analiziraju se sličnosti i razlike među pojedinim autoritarnim režimima, kao i putevi i načini njihove demokratizacije. Navode se tri osnovna puta: *reforma* (elite na vlasti sprovode demokratizaciju), *zamenjivanje* (demokratizaciju sprovode opozicione grupe zbacivanjem ili urušavanjem autoritarnog režima), *izmeštanje* (zajedničko delovanje vlasti i opozicije). Autor ove kategorije ne uzima kruto već daje niz praktičnih primera i analizira specifičnosti procesa u pojedinim zemljama. Za svaki od puteva daju se konkretna uputstva za demokratizatore na osnovu pouka koje se mogu izvući iz različitih slučajeva.

Cetvrtogoglavlje dalje razmatra osobine demokratizacije potkrepljujući primerima osnovnu tezu da se ona u trećem talasu odigrala uz manje krvi no što je to bilo u prošlosti. Odvijale su se najčešće uz pregovore, kompromise, demonstracije, na izborima, najčešće sa niskim nivom nasaja uz samo nekoliko izuzetaka (Rumunija, Nikaragva...) Od „revolucije karanfila“ u Lisabonu do „plišane revolucije“ u Pragu izuzimajući Nikaragvu, broj žrtava po njemu nije bio veći od 20.000 (što je relativno malo u odnosu na ranije) i to pre svega u Južnoj Americi i Aziji. Hantington tu upravo vidi najveću prednost trećeg talasa, jer „*Vlade koje su stvorene umerenošću i kompromisima takođe su vladale umereno i sa kompromisima. Vlade stvorene nasiljem vladale su nasiljem.*“

U petoj glavi postavlja se pitanje trajanja demokratije, tj. s kakvim se problemima susreću novonastali demokratski režimi. Konsolidacija demokratije suočava se sa nizom prepreka: problemom raskaza sa prošlošću i sankcionisanjem zločina prethodnog režima, pobunama vojnih i bezbednosnih struktura, gubljenjem iluzija stanovništva i suočavanjem sa tranzicionim šokovima, odsustvom demokratske političke kulture, stabilnih i ukorenjenih institucija i mnogim drugim kontekstualnim problemima.

Na kraju autor pokušava da dokuči u kom pravcu će se i kako razvijati demokratski procesi kao i da li će doći do trećeg povratnog talasa. Mogućnost za širenje demokratije tokom devedesetih vidi se u nekim zemljama Afrike (istovremeno sa

porastom broja hrišćana), Azije (Irak, Sudijska Arabija i dr.) uz asistenciju SAD, kao i mogućnost da Pravoslavna crkva može da odigra važnu ulogu u demokratizaciji Istočne Evrope i Sovjetskog Saveza. Jugoslaviju autor pominje samo uzgred konstatujući da Slovenija i Hrvatska usled civilizacijske bliskosti Zapadnoj Evropi imaju veće šanse za skorije uspostavljanje demokratije od Srbije. Na pitanje da li će doći do trećeg povratnog talasa autor odgovara uslovno – u slučaju velikog ekonomskog kraha, dugotrajnih neuspeha i neefikasnosti demokratskih vlasta, uspona nedemokratske supersile ili prelazaka velike demokratske sile u autoritarizam i sličnih razloga. Međutim najveći problem imaće zemlje koje nemaju demokratsko iskustvo. Ne manji problem je pred zemljama koje nisu deo severozapadne i srednje Evrope (ili njihovih kolonija), jedinstvenog kulturnog prostora na kome je ponikla demokratija i, *da tek treba dokazati da je to podesan oblik uprave i za narode izvan ovog područja*.

Manje restriktivna teorija kaže da su dve najnepodesnije kulture za razvoj demokratije *konfučijanstvo* i *islam* jer nemaju tradiciju prava pojedinca nasuprot države, favorizuju autoritet na račun slobode i odgovornost na račun prava. Ono što bi trebalo da uteši zagovornike demokratije u ovim zemljama jeste da su i kulture dinamične i da prate ritam ekonomskog i društvenog razvoja te da se mogu konačno evolucijom vrednosno prilagoditi demokratiji. Dostizanje određenog stepena ekonomskog razvoja ipak nije predominantni faktor, već u kombinaciji sa kulturnim i političkim predstavlja osnov za tranziciju ka demokratskom društvu. Dobar primer je bivša SFRJ. Hantington Jugoslaviju 1990. po nivou ekonomskog razvoja svrstava u gornju-srednju zonu prihoda 2200–5500\$ BNP po glavi stanovnika kada se lako može očekivati prelazak u demokratiju. Ipak, kao što je nážlost poznato, izuzev Slovenije taj put je za sve ostale bio prilično dug i mukotran.

Knjiga S. Hantingtona je vrlo interesantno i korisno štivo naočito za politikologe, istoričare ali i političare. Obiluje činjenicama i primerima, nudi mnoštvo

analiza i teorija koje su zanimljive za preispitivanje. Može poslužiti i kao koristan priručnik liderima za tranziciju. Iako ne nudi gotova i precizna rešenja, govori o verovatnoćama, mogućim problemima i načinima na koje se oni verovatno mogu izbeći na osnovu iskustava drugih zemalja. Ipak, možda najveći kvalitet je upravo u tome što ostaje otvorena za razmišljanje, smatrajući da je demokratizacija složen proces, ne kruto determinisan, već određen spletom različitih društveno-istorijskih okolnosti.

Srđan Cvetković

Radmila Pašić, *ŽIVOT TRGOVA NA BANIJI U PROŠLOSTI I SADAŠNOSTI*, Narodna knjiga-Alfa, Beograd 2004, 166

Pisanjem istorije pojedinih oblasti, gradova i mesta, tzv. lokalne istorije, najčešće se bave istoričari (i ne samo oni) koji potiču iz tih sredina. Kao zaljubljenici u rodni kraj i njegovi dobri poznavaoци oni su, uostalom, i najpozvаниji da to čine. Među njima je i Radmila Pašić iz Trgova (Dvor na Uni), srednjoškolski profesor i pasionirani istraživač Vojne krajine. Njena knjiga o malom banjaskom selu Trgovima zaslужuje pažnju jer ukazuje na Srbe kao na relevantan kulturni i politički subjekat na tom području.

Svoje Trgove autorka je predstavila u šrem kontekstu istorije dvorskog područja, Banije i Vojne krajine uopšte. S obzirom na to da je reč o maloj ruralnoj zajednici, drugaćiji pristup nije ni bio moguć. Posle „geografsko-istorijskih“ i „fizičko-geografskih“ karakteristika Trgova i okoline, uz poseban naglasak na rudarsku industriju tog kraja, zasnovanu na eksploraciji gvožđa, bakra, olova i srebra, R. Pašić se osvrnula na neke bitne momente iz istorije Vojne krajine kao vojne institucije i naroda koji je na toj teritoriji živeo. Podrobniji prikaz vojno-krajiške prošlosti dala je u okviru velike celine koja predstavlja glavni deo knjige i nosi naslov *Stanovništvo*. Pridržavajući se hronološko-tematskog principa, autorka je pošla od naseljavanja stanovništva i seoba Srba na područje Dvora, prateći dvorski

kraj u etapama, sve do kraja Drugog svetskog rata; posle tih osvrta opštег karaktera, koncentrisala se na same Trgove, tako da slede poglavija koja se odnose na govor njihovih žitelja, na razvoj školstva i zdravstva, na porodični život, zanimanja i običaje Trgovljana. Taj, poslednji, deo, koji opisuje kulturu življenja, stanovanja, odevanja, mentalitet meštana, običaje vezane za najveće hrišćanske praznike – Božić i Vaskrs, krsne slave, kao i svadbe, pogrebne običaje, predstavlja najznačajniji deo knjige. Autorka je sastavila i podroban popis porodica koje su živele u Trgovima u periodu 1945–1991, zapisala je narodne pesme koje su se pevale u mestu i mnogobrojne narodne izreke. Do te vredne etnološke građe R. Pašić je došla intervjujući starije meštane, čija su se kazivanja pokazala kao najvažniji izvor za proučavanje njihove tradicionalne kulture.

Profesorka Pašić pisala je monografiju o svom zavičaju, izvesno je, s dušokom ljubavlju i odanošću prema rodnom mestu. Tim emotivnim nabojem knjiga je ispunjena od prve do poslednje stranice. Autorka je uložila veliki napor kako bi otgla od zaborava, možda u poslednjem trenutku, zanimljive i čitaocima nepoznate pojedinosti iz prošlosti jedne male krajiške naseobine. Ipak, prikaz monografije ne bi bio potpun ako ne bismo ukazali ne samo na njene dobre strane, već i na one nešto lošije.

Naša prva primedba odnosi se na korišćenu naučnu literaturu. Pišući o prošlosti Vojne krajine, autorka se uglavnom oslanjala na starija dela (dr Aleksa Ivić, Manojlo Grbić, Milan Radeka i dr.), potpuno zaobišavši novija istraživanja koja su rezultovala relevantnim naučnim radovima iz pera Slavka Gavrilovića, Vasilija Krestića, Vojina Dabića, Drage Roksandića itd. Nije koristila ni *Istoriju srpskog naroda* (u izdanju Srpske književne zadruge) u kojoj je, osim nekih od pomenutih autora, i dr Rajko Veselinović imao obimne priloge o istoriji Srba u Hrvatskoj. S tim u vezi, treba se osvrnuti i na naučni aparat. Pošto je monografija pisana tako da je može s lakoćom čitati i šira publiku (a njoj je, prvenstveno, i namenjena), naučni aparat je mogao potpuno

izostati. Kako se, međutim, autorka ipak opredelila da u knjigu unese i napomene o izvorima i literaturi, onda je trebalo da svoju odluku sproveđe doslednije. Drugim rečima, naučni aparat je, kad već postoji, mogao biti razvijeniji i sadržajniji.

Posebno pitanje predstavlja kompozicija struktura knjige koja, po našem mišljenju, nije najsrećnija. Imajući na umu da se autorka suočila s problemom koji, sasvim sigurno, nije bilo lako rešiti: kako da izdvoji pojedinačno (Trgove), koje je tesno povezano s opštim (dvorski kraj, Banija, Krajina), smatramo da se u tome nije najbolje snašla.

Malo banjansko selo često se gubi u opširnom prikazivanju prilika u širem okruženju pa bi, možda, bilo bolje da je autorka napravila preciznije razgraničenje na taj način što bi monografiju podelila u dve celine: jednu, manjeg obima, u kojoj bi bila predstavljena politička, ekonomска, demografska prošlost i sadašnjost nekadašnje Vojne granice i drugu, veću, u kojoj bi bilo koncentrisano ono što se odnosi na same Trgove i njihovu neposrednu okolinu. Samim tim, naslov *Stanovništvo* koji je dat glavnom delu knjige mogao je – a suvišan je i u strukturi koju je primenila R. Pašić – potpuno da izostane.

Uočili smo da se autorka, dajući nazive pojedinim poglavljima, pridržavala klišea koji je ustanovljen u studijama i monografijama iz lokalne istorije još pre nekoliko decenija. Ona, izgleda, nije obavila pažnju na savremenu, svetsku i srpsku, istoriografsku literaturu koja je odavno prestala da piše o „političkom i ekonomskom razvoju od... do...“ ili o „društvenom i ekonomskom položaju od... do...“, primenjujući moderniji pristup koji dolazi do izražaja i u imenovanju poglavlja. Ovakav izbor naslova, ma koliko oni odgovarali sadržaju, čini da knjiga deluje pomalo anahrono.

Najzad, smatramo da je R. Pašić trebalo da napravi osrt i na najnovija događanja, koja su u zaoštrenom i dramatičnom vidu dovela u pitanje srpski etnički opstanak u Hrvatskoj, a koja su ostala potpuno po strani. Da li je uistinu moguće da je njen rodno mesto bilo netaknuto ratnim zbivanjima, a to je utisak koji se nameće na osnovu knjige o kojoj govorimo?

Šta se, u stvari, tokom rata devedesetih godina 20. veka dešavalo u Trgovima i okolini? Kakve je nevolje taj kraj pretrpeo, kakva su iskustva njegovih žitelja, da li je došlo do promena u demografskoj strukturi stanovništva, ima li nade za trgovljanske Srbe i šta oni očekuju od budućnosti? Pomena nema ni o međunarodnim odnosima, u prošlosti i u sadašnjosti.

Autorka kao da je i u tome sledila stariju istoriografiju, koja se nije usuđivala da naruši uspostavljen princip simetrije na relaciji Srbi-Hrvati. Rečju, čitalac koji bi bio potpuno nepušten u savremenu istoriju (pod pretpostavkom da ima i takvih ili da će ih biti u budućnosti), uopšte ne bi shvatio, citajući knjigu R. Pašić, da je reč o području i narodu koji su, na kraju 20. stoljeća, bili zahvaćeni burnim, sudbonosnim, zbivanjima. Po svemu sudeći, autorka nije imala snage da se suoči s iskušenjima i stradanjima svojih sunarodnika, pa je rešila da ostavi nedorečeno sve ono što se odnosi na egzodus Srba i na pražnjenje i slabljenje srpske etničke komponente na tom prostoru.

No bez obzira na određene propuste – a pretpostavljamo da je i sama autorka svesna izvesnih nedostataka svoje knjige i da planira njihovo ispravljanje u drugom, najavljenom, izdanju – monografija o Trgovima ima svoje mesto u nauci zato što se njom, pre svega, još jednom potvrđuje istorijski kontinuitet i vekovni život Srba na tom prostoru, kao i njihova duboka kulturna utemeljenost, a to znači i pravo na očuvanje sopstvenog nacionalnog identiteta. Zato na nju (kao i na druga dela posvećena pojedinim mestima) ne treba gledati samo kao na prilog lokalnoj istoriji već, u kontekstu pada zapadne etničke granice srpskog naroda, kao na pokušaj duhovnog i istorijskog ukorenjivanja Srba proteranih iz Hrvatske.

Knjiga je bogato ilustrovana fotografijama Trgova i okoline, geografskim kartama i crtežima likovnih umetnika, što oživljava sadržaj i čitaocu na upečatljiv način stvara predstavu o malom banjiskom selu i njegovom okruženju.

Sofija Božić

Dominic D. P. Johnson, OVERCONFIDENCE AND WAR, THE HAVOC AND GLORY OF POSITIVE ILLUSIONS, Harvard University Press, Cambridge 2004, 288

Od zore ljudskog razuma, ratovi i sukobi vojskovođa bili su neizbežni pratioci istorije. Procenjeno je da je u njima poginulo 3 milijarde i 640 miliona ljudi. Iako istorija ratova ima dugu tradiciju izučavanja, u vojnim i istorijskim naukama do 20. veka obraćalo se malo pažnje na psihološke aspekte strateškog odlučivanja. Knjiga Dominika Džonsona *Preterano samopouzdanje i rat, propast i slava pozitivnih iluzija* nalazi se na tragu antičkih teoretičara rata poput Sun Cua koji su isticali da postoje teritorije i tvrđave koje se ne smeju napadati i da je najbolja pobeda ona koja se postigne bez bitke. Drugim rečima upućivao je svog vladara na potrebu da se napadnu um i zaključivanje komandanata neprijateljskih snaga. Gotovo je neverovatno koliko se ova klasična poruka ignorisala u svetu realne strategije i taktike. Od bitke kod Litl Big Horna do američke invazije na Irak političari i vojnici bili su žrtve svojih pozitivnih iluzija pa samim tim i potcenjivanja snage neprijatelja.

Autor ove knjige, doktor političkih nauka na Princetonu, bavi se analizom uloge pozitivnih iluzija u procesu donošenja odluka. On ovu analizu nije primenio samo u ratnim situacijama već ju je proširio i na političke krize koje su se završile vojnim konfliktima. Na pet primera Džonson je ilustrovaog ulogu iluzija tokom Prvog svetskog rata, minhenske krize iz 1938. godine, kubanske raketne krize i rata u Vijetnamu da bi krug zatvorio analizom odluka invazije na Irak tokom 2003. godine. Njegova studija fokusirana je na sam vrh nosilaca moći: diktatora, predsednika vlada, kabineta i generalštabova. Pažljivo odabrani primeri iz istorije sukoba pokazuju odluke u raznim momentima zbivanja. Dva su primera donošenja odluka na početku ratova, druga dva na njihovom prelomu i jedan pokazuje ponavljanje dozvola za akciju u dužem vremenskom periodu od preko 10 godina i šta se dešava kada takve odluke postanu uobičajene.

Svi primeri desili su se u okviru jednog veka i svi su, sa izuzetkom Iraka, bili predmet pažljivog istraživanja istoričara za koje imamo javne izvore u formi vladinih saopštenja za štampu i novinskih izveštaja, kao i privatne izvore poput dnevnika ili magnetofonskih traka.

Knjiga počinje kratkim preispitivanjem uloge korena optimizma u ljudskoj evoluciji i psihologiji. Zaključak je da je optimizam bio koristan i rasprostranjen. Optimizam i poverenje potpomagali su opstanak pojedinaca u ratnim uslovima. Svi psihološki testovi saglasni su u proceni da svako posmatra sebe po malo izvan okvira realnosti i potcenjuje šanse za doživljavanje nesreća ili nastanak bolesti i nemoći. U tu klopku upadali su i lideri koji su predstavljali ovapločenja optimizma i visoke svesti o svojim stvarnim ili zamišljenim sposobnostima. Poverenje kombinovano sa lošim informacijama često ih je dovodilo do pogrešnih proračuna situacija. Ilustrativan primer je odluka evropskih država da stupe u rat 1914. godine objavivši da će njegov tok biti brz i lak uz konstataciju da mogu da pobede u njemu. Analiza svih postojećih izvora govori da su lideri zaraćenih strana i privatno verovali u ono što su javno govorili i saopštavali podanicima. Oznaka za verovanje u pozitivne iluzije bila je moralne prirode. Većina ljudi na vrhu sistema vlasti poveli su se za predubuđenjem da će rasna i kulturna superiornost njihovih nacija odneti prevagu nad materijalnom i brojnom premoći protivnika. I vojni lideri upali su u sličnu klopku kada su verovali da će njihovi pažljivo pripremljeni planovi dovesti do pobeđe. Niko nije očekivao da će veliki rat pretvoriti u duži i mnogo razorniji sukob od onog koji su predviđali. Čak i jedina država koja nije predviđala laku pobeđu, a to je bila Austro-Ugarska, nikada nije razmatala eventualnu mogućnost poraza, a da se o njenom nestajanju i ne govoriti.

Ako su pozitivne iluzije delimično bile odgovorne za neopravдан entuzijazam ulaska u Prvi svetski rat, potpuno drugi oblik mišljenja ilustruju priče o križama koje se nisu pretvorile u opštu ratnu zbrku mada su posedovale takav potencijal. Džonson je uporedio minhensku i ku-

bansku krizu tvrdeći da je nivo poverenja bio niži i da nisu sve strane imale preterano samopouzdanje. Hitler je bio siguran da će moći da izblefira svoje protivnike, ali ne i u mogućnost da u to vreme njegove trupe mogu tući Francusku i Britaniju. Sa druge strane, Nevil Čemberlen preterano je verovao u navodnu Hitlerovu čast i ograničene ambicije, ali ova greška u računici nije se pokazala kobnom tokom krize već nešto kasnije. Ako poglede Hitlera i Čemberlena uporedimo sa videnjima Hruščova i Kenedija 1962. godine, vidimo da su Rusi i Amerikanci bili saglasni u procenama neophodnosti izbegavanja uništavajućeg nuklearnog rata uprkos tome što je ruski vrh gajio iluzije da će moći da postavi projektile bez saznanja ili snažne reakcije Amerikanaca. Ruski predsednik nije imao ni iluzija da su njegove snage nadmoćnije od zapadnih sila i to je možda bila i ključna procena da se izbegne izbijanje eventualnog trećeg svetskog rata.

Šema koju je autor ponudio čitaocu nekako se izobličuje u slučaju proučavanja uloge preteranog optimizma u Vijetnamskom ratu. Taj rat je mnogo duže trajao, obuhvatajući godine upravljanja petorice američkih predsednika u kome je svaki od njih bio rešen da postigne konačnu pobjedu žrtvujući sve više novca i života svojih vojnika. Osnovni nedostatak Džonsonove hipoteze jeste u tome što nije uspeo da dokaže da je bilo ko od njih bio zaista uveren i privatno u mogućnost pobeđe. On je to indirektno zaključio na osnovu toga što su predsednici često slali vojne, obaveštajne i naučne eksperte na ratište radi proučavanja situacije. Gotovo nijedan od eksperata posle svojih putovanja nije bio optimistički raspoložen u pogledu pobedničkog završetka sukoba. Možda je ipak najveći problem bio u činjenici da niko od čelnika iz Bele kuće nije htio da bude prvi američki predsednik koji je izgubio neki rat.

Lista pozitivnih iluzija postala je još duža sa javno izrečenom izjavom Džordža Buša u maju 2003. godine da je rat u Iraku završen. Džonson se upisao u sve dužu listu akademskih kritičara američkog angažmana na Bliskom istoku pišući da je preterano samopouzdanje bilo

zajedničko kako Džordžu Bušu tako i Sadamu Huseinu. Po njemu, to precenjivanje odvelo je obojicu u ratni sukob. Ovde nailazimo na još jednu sumnjuvu konstataciju, jer je teško verovati da je Sadam Husein imao iluzija da će pobediti jedinu preostalu super silu. Činjenica je da Sadam Husein nije bio imun na donošenje katastrofalnih vojnih odluka što pokazuju neuspesi njegovih pohoda na Iran i Kuvajt, ali je isto tako nesumnjivo da нико nije mogao dovesti u pitanje njegov autoritet tvrdeći da su mu informacije bile lažne i time direktno dovodeći u pitanje njegovu procenu situacije. Bušovi savetnici su dobro procenili da će skidanje Huseina sa trona biti veoma lako, ali su potcenili probleme koje su donosili izazovi reoblikovanja nacije i države u postsadamskoj eri. Kao krajnju posledicu svog verovanja američki predsednik odabroj je situaciju u kojoj je sam birao šta želi i šta može da čuje od svojih savetnika. Oni nisu bili skloni da ugroze svoj položaj negativnom percepcijom, što je problem koji podjednako pogarda elite totalitarnih i demokratskih država.

Ova knjiga otišla je dalje od oblasti za koju su vojni istoričari zainteresovani, jer su po prirodi struke više okrenuti procesima vođenja rata nego razlozima zbog kojih je rat stvarno izbio. Ostaje utisak da će ova knjiga više značiti u smislu proučavanja psiholoških profila nosilaca državnih odluka u kriznim situacijama i samim tim ona predstavlja iskorak ka stvaranju psihiistorijskih osnova za proučavanje razloga i iluzija za kojima se ljudi povode u upravljanju vojskama, državama i narodima.

Ljubomir Petrović

Gordana Krivokapić Jović, OKLOP BEZ VITEZA. O SOCIJALNIM OSNOVAMA I ORGANIZACIONOJ STRUKTURI NARODNE RADIKALNE STRANKE U KRALJEVINI SRBA, HRVATA I SLOVENACA (1918–1929), Beograd 2002.

Istraživanje istorije političkih stranaka u Srbiji i Jugoslaviji dobilo je nedavno značajan prilog u radu Gordane Krivokapić Jović. Njena knjiga *Oklop bez*

viteza izlazi iz okvira političke istorije i, za razliku od ranijih radova o Narodnoj radikalnoj stranci (Slobodana Jovanovića, Živana Živanovića, a u novije vreme Latinke Perović i Milana St. Protića), sledi ideju Morisa Diveržea po kojoj formalna struktura vlasti nije isto što i neformalna struktura moći. Doktrina i socijalna baza, kao bitna obeležja političke stranke, dolaze u prvi plan u ovom izuzetno vrednom istraživanju.

Vremenski okvir predstavlja uobičajena podela u domaćoj istoriografiji na period pre i posle uvođenja diktature kralja Aleksandra 1929. godine. U ovom slučaju ona je potpuno opravdana, budući da je reč o velikoj parlamentarnoj političkoj stranci, čije je delovanje bilo nezamislivo van institucija demokratskog sistema. Socijalne osnove i organizacija stranke praćeni su prema geografskim i istorijskim područjima Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, koja su obuhvatala područje predratne Kraljevine Srbije, i tri pravca širenja područja delovanja RS u novoj državi, prema jugu, zapadu i severu, tj. prema područjima bivših carevina, Otomanske i Austro-Ugarske.

Na osnovu radikalne štampe, obimne arhivske građe u arhivima Beograda, Zagreba i Novog Sada, koja obuhvata lične fondove, prepiske, statistiku, ali i objavljene građe i bogate literature, autorka je rekonstruisala i analizirala, horizontalno i vertikalno, organizacionu mrežu i socijalnu strukturu Narodne radikalne stranke na celoj teritoriji tadašnje države. Socijalna struktura je prikazana prema obrazovanju, starosti, polu, religiji, društvenom sloju i zanimanju, uz obimno korišćenje kvantifikacione metode. Ovim je u značajnoj meri nadoknađeno nepostojanje arhive stranke, koja je nažalost nestala i tako podelila sudbinu ovih prostora.

Dr Krivokapić Jović na sledeći način prikazuje organizaciju i socijalnu strukturu Narodne radikalne stranke. Pre i posle Prvog svetskog rata društvena struktura stranke je počivala na zemljoradničkim zadugama, iz kojih je iznikla mreža lokalnih banaka i štedionica, u vlasništvu lokalnih trgovaca. Organizacija stranke je obnavljana i dovršavana u godinama 1920–1923. Organizaciono uporište stranke bila je sa-

moupravna opština. Autorka je dala sliku tipičnih predstavnika stranke u raznim delovima zemlje. U gradskim sredinama to su bili trgovci, učitelji, advokati i ljudi slobodne profesije, okupljeni oko lokalne banke i opštinske samouprave.

Na jugu, obično školovani u Solunu, Carigradu ili Beogradu, a na zapadu i severu zemlje, kao i na području predratne Srbije, u zapadnoj i srednjoj Evropi. Sveštenici i zemljoradnici imali su veći ideo u delovima bivše Austro-Ugarske, dok su svuda najbrojniji, ali najmanje uticajan element činili seljaci i zanatlje. U seoskim sredinama imali su jako uporište svuda gde je u većem broju živilo srpsko pravoslavno stanovništvo. Međutim, na području Srbije ovo je bio slučaj samo pre Prvog svetskog rata. Posle njega, glavno uporište stranke nije više bilo na srpskom selu, već u redovima srpske i jugoslovenske elite.

Najveći socijalni i organizacioni problem stranke bila je podela na „mlade“ i „stare“ početkom 20. veka, koja je dovela do znatnog odliva intelektualnog i mlađeg kadra. Tako je stranka 20-ih godina bila u velikom deficitu sa srednjom generacijom. Značajan problem je bio i demografski kolaps tokom rata koji je, uz pomenuti problem, od stranke načinio „oklop bez viteza“, tj. ljuštu nekadašnje organizacije i nekadašnjih ideja, bez ljudskog potencijala. Od njih su demokrati bili znatno jači u značaju, količini i kvalitetu banaka, preduzeća, korporacija i udruženja koje su kontrolisali. Kako je njihova socijalna baza bila neravnomerno raspoređena na teritoriji nove države, tako je varirao i sklad između centralne i lokalnih organizacija. Izvan teritorije Srbije, bili su disperzni i doživljavani kao nosioci srpskog hegemonizma, posebno u gradovima.

Autorka je analizirala idejno polazište stranke u tom periodu i njene političke projekte.

Radikali su preduzimali mere integracije jugoslovenskog prostora, u smislu povezivanja grada i sela, tj. veće otvorenosti gradova za priliv okolnog stanovništva. Ova pojava uzela je maha posle Prvog svetskog rata. Njihov politički kredo u novoj državi bio je zapadnoevropski uzor slobodne nacionalne države, parlamentarne demokratije, verske tolerancije i građanske ravнопravnosti. Za uspeh države verovali su da je najvažnije postojanje konsenzusa i lojalnosti. Taj koncept je, po mišljenju autorke, bio suprotstavljen „sektarijanskim pokretima“, tj. ideji istorijskih prava, usled čega je RS imala pristalice samo na prostoru naseljenom Srbima. U agrarnoj Srbiji njihove ideje su bile modernizatorske. Težili su da spoje tradicije srpskog društva sa novim državnim okvirom.

Međutim, u kojoj meri su u tome uspeli? Radikalni su imali istaknutu ulogu u tri velika procesa tog doba, koji su bili deo evropskih tokova – izgradnji demokratskih institucija, stvaranju Jugoslavije i modernizaciji na selu. Stranka nije imala intelektualni potencijal da istovremeno u celoj zemlji izvede savez gradskih elita sa seoskim zajednicama. Takođe, društveno jezgro stranke nije uspelo da se uskladi na polju praktične politike, usled različite uloge koju je imala u Srbiji i van nje. Dok je u Srbiji RS bila modernizatorska stranka, na ostalim područjima nasledila je nacionalne pokrete za ujedinjenje, jako oslojnjene na crkvu, sa nedovoljno delatnim i dekadentnim elitama u godinama pred Prvi svetski rat.

Ova izuzetno vredna studija ukazuje na nove puteve istraživanja društvene istorije, time što je jedna tema koja pripada klasičnoj političkoj istoriografiji obrađena na moderan i multidisciplinarni način. U tom smislu, ona predstavlja veliki doprinos našoj istoriografiji.

Ranka Gašić

ISTORIJA 20. Veka, 2005, 2

Izdavač
INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

Za izdavača
Momčilo Pavlović, direktor

Korektura i priprema za štampu
Mladen Acković

Tiraž: 300
Prvo izdanje

Obim 19,6 a/t

Format 17x24 cm

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

93/94

ISTORIJA 20. veka: časopis Instituta za savremenu istoriju / glavni i odgovorni urednik Bojan B. Dimitrijević. - God. 1, br. 1 (1983) - Beograd (Trg Nikole Pašića 11) : Institut za savremenu istoriju, 1983 - (Beograd : Trojan komerc). - 24 cm

Polugodišnje. - Nastao spajanjem:
Istorija 20. veka (1959) = ISSN 0535-8930 i Prilozi za istoriju socijalizma = ISSN 0522-8042
ISSN 0352-3160 = Istorija 20. veka
(Beograd. 1983)
COBISS.SR-ID 11831554

Štampanje časopisa pomoglo je Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije, Beograd

Rukopisi se ne vraćaju

Štampa: „Trojan komerc“, Beograd